ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
ҚОЗОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАН ВА ОЛИЙ ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

ЖҰМАБЕК АХМЕТҰЛЫ ТӘШЕНЕВ АТЫНДАҒЫ УНИВЕРСИТЕТІ
ЖУМАБЕК АХМЕТУЛИ ТАШЕНЕВ НОМЛИ УНИВЕРСИТЕТ
УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ ЖУМАБЕК АХМЕТУЛЫ ТАШЕНЕВА
TASHENEV UNIVERSITY

Көрнекті мемлекет қайраткері, данкты колбасшы, ұлы ғұлама, акын, тарихшы
Захириддин Мұхаммед Бабырдын 540 жылдығына

«ЗАХИРИДДИН МҰХАММЕД БАБЫРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ ЖӘНЕ ӘЛЕМ МӘДЕНИЕТІ»

халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары
24-25 акпан, 2023ж.

«ТВОРЧЕСТВО ЗАХИРИДДИНА МУХАММАДА БАБУРА И МИРОВАЯ КУЛЬТУРА»

материалы международной научно-практической конференции
24-25 февраля 2023г.

«ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР ИЖОДИ ВА ЖАҲОН МАДАНИЯТИ»

халқаро илмий-амалий конференция материаллари
24-25 февраль, 2023ж.

«CREATIVITY OF ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BABUR AND WORLD CULTURE»

materials of the international scientific-practical conference

February 24-25, 2023

February 24-25, 2023 year, Shymkent

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
ҚОЗОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАН ВА ОЛИЙ ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

ЖҰМАБЕК АХМЕТҰЛЫ ТӘШЕНЕВ АТЫНДАҒЫ УНИВЕРСИТЕТІ
ЖУМАБЕК АХМЕТУЛИ ТАШЕНЕВ НОМЛИ УНИВЕРСИТЕТ
УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ ЖУМАБЕК АХМЕТУЛЫ ТАШЕНЕВА
TASHENEV UNIVERSITY

«ЗАХИРИДДИН МҰХАММЕД БАБУРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ ЖӘНЕ ӘЛЕМ МӘДЕНИЕТІ»

тақырыбындағы халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары
24-25 ақпан, 2023ж.

«ТВОРЧЕСТВО ЗАХИРИДДИНА МУХАММАДА БАБУРА И МИРОВАЯ КУЛЬТУРА»

материалы международной научно-практической конференции
24-25 февраля 2023г.

«ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР ИЖОДИ ВА ЖАҲОН МАДАНИЯТИ»

мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференция материаллари
24-25 февраль, 2023ж.

«CREATIVITY OF ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BABUR AND WORLD CULTURE»

Collection of materials the international scientific and practical conferences
February 24-25, 2023 y.

ISBN 978-9965-899-95-9

Шымкент, 2023

УДК 37:001:80
ББК 74.58
З-30

Ұйымдастыру комитетінің төрағасы
Байболов Қанат Сейтжанұлы - Жұмабек Тәшенев атындағы университет ректоры, техникағылымдарының кандидаты, доцент

Қоғамдық кеңес: И.Хашимжанов, С.Ниязходжаев, М.Ҳожиматов, А.Фатхуллаев, О.Аяшев, Ш.Тохтасимов, Ш.Арзымбетова, Ш.Наралиева, Х.Хамроева, Шаменаз Бано, А.Сатвалдиев, А.Аллаяров.

Редакциялық алқа: Р.Сайфуллаева, Эркан Алкайя, Ш.Искандарова, Ё.Саидов, М.Гафуров, Ж.Ганиев, У.Журакулов, Д.Хусаинов, М.Мамажонов, Р.Шарипов, Н.Касимов, М.Касимова, Б.Файзуллоев, Н.Уринова, Г.Тавалдиева, С.Ганиев, Н.Кулдашев, Б.Абдиримов, Н.Корганбаева, Ж.Н.Ботабаева, М.Байбекова, М.Исламова, Ж.Абдуллаева.

«Захириддин Мұхаммед Бабурдың шығармашылығы және әлем мәдениеті» = тақырыбындағы халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция жинағы = «Заҳириддин Муҳаммад Бобур ижоди ва жаҳон маданияти» мавзусидаги халқаро илмий- амалий конференция тўплами = Сборник материалов международной научно-практической конференции «Творчество Захириддина Мухаммада Бабура и мировая культура» = Collection of materials the international scientific and practical conferences «Creativity of Zahiriddin Muhammad Babur and world culture»/жалпы ред.басқарған Ш.Д.Наралиева. – Шымкент: Жұмабек Тәшенев атындағы университеті, 2023. – 319 б.

Бұл жинақ (қайта басылым) Жұмабек Тәшенев атындағы университеттің Ғылыми кеңесінің 2023 жылғы 09 маусымдағы №15 хаттамасына сәйкес баспаға ұсынылды.

Мазкур тўплам Жумабек Ташенев номидаги университет Илмий кенгашининг 2023 йил 9 июндаги 15-сон қарорига мувофиқ нашрга тақдим этилди.

ISBN 978-9965-899-95-9

Жинақта Захириддин Мұхаммед Бабурдың ғылыми-әдеби мұрасы мен жалпыадамзаттық құндылықтары; мемлекеттік саясаттағы толеранттылық пен мейірімділік ұстанымдары; шығармаларының дереккөздері мен мәтіндік зерттеулері; Захириддин Мұхаммед Бабур шығармаларын шетел тілдеріне аудару және шетелде оқу; Захириддин Мұхаммед Бабурдың әдебиет пен тіл білімі туралы көзқарастары; Захириддин Мұхаммед Бабур шығармашылығы және әдеби ықпал ету мәселелері; сонымен қатар, әдебиеттану және тіл білімі секциясы; тарих, педагогика, руханияттану, мәдениеттану және өнертану мәселелері бағыттары бойынша мақалалар берілген.

В сборник вошли статьи о научно-литературном наследии и общечеловеческих ценностях в произведениях Захириддина Мухаммада Бабура; об источниках и текстологии его произведений; переводе произведений Захириддина Мухаммеда Бабура на иностранные языки и изучение за границей; проблемах преподавания произведений Захириддина Мухаммеда Бабура в системе образования; взгляды Захириддина Мухаммада Бабура на литературу и языкознание; творчество Захириддина Мухаммеда Бабура и вопросы литературного влияния; также, раздел литературы и языкознания; представлены статьи по истории, педагогике, духовности, культурологии и искусствоведению.

Берілген мақалалардың сапасы мен мазмұнына авторлардың өздері жауапты.
Берилган мақолаларнинг савияси ва мазмуни учун муаллифларнинг ўзлари масъул ва жавобгардир.
Авторы сами несут ответственность за качество и содержание статей.

УДК 37:001:80
ББК 74.58

ISBN 978-9965-899-95-9

© Жұмабек Тәшенев атындағы
университеті, 2023

ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ АССАМБЛЕЯСЫ

ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЕЛШІЛІГІ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ӨЗБЕК ЭТНО-МӘДЕНИ БІРЛЕСТІКТЕРІ "ДУСТЛИК" ҚАУЫМДАСТЫҒЫ

ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МИНИСТРЛЕР КАБИНЕТІ ЖАНЫНДАҒЫ ҰЛТАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР ЖӘНЕ ШЕТ ЕЛДЕРМЕН ДОСТЫҚ БАЙЛАНЫСТАР КОМИТЕТІ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ ЖҰМАБЕК АХМЕТҰЛЫ ТӘШЕНЕВ АТЫНДАҒЫ УНИВЕРСИТЕТІ

ӨЗБЕКСТАН МЕМЛЕКЕТТІК ХОРЕОГРАФИЯ АКАДЕМИЯСЫ

А. НАВОИЙ АТЫНДАҒЫ ТАШКЕНТ МЕМЛЕКЕТТІК ӨЗБЕК ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ УНИВЕРСИТЕТІ

ФЕРГАНА МЕМЛЕКЕТТІК УНИВЕРСИТЕТІ

АМИР ТЕМУР АТЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚОҒАМДЫҚ ҚОРЫ

ЗАХИРИДДИН МҰХАММЕД БАБУР АТЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚОҒАМДЫҚ ҚОРЫ

ШЫМКЕНТ ҚАЛАЛЫҚ БІЛІМ БАСҚАРМАСЫНЫҢ ШЫМКЕНТ ҚАЛАЛЫҚ ӘДІСТЕМЕЛІК ОРТАЛЫҒЫ

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ АТЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚ-ТҮРІК УНИВЕРСИТЕТІ ЖАНЫНДАҒЫ ТҮРКОЛОГИЯ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ИНСТИТУТЫ

ШАРОФ РАШИДОВ АТЫНДАҒЫ САМАРҚАН МЕМЛЕКЕТТІК УНИВЕРСИТЕТІ

ТӘЖІКІСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ, АКАДЕМИК Б.ГАФУРОВ АТЫНДАҒЫ ХОЖАНД МЕМЛЕКЕТТІК УНИВЕРСИТЕТІ

САМАРҚАН МЕМЛЕКЕТТІК ШЕТ ТІЛДЕРІ ИНСТИТУТЫ

ТУРКИЯ, ФЫРАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ҚОЗОҒИСТОН ХАЛҚИ АССАМБЛЕЯСИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ ҚОЗОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДАГИ ЭЛЧИХОНАСИ

ҚОЗОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ЎЗБЕК ЭТНОМАДАНИЙ БИРЛАШМАЛАРИНИНГ“ДЎСТЛИК” ҲАМЖАМИЯТИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ВАЗИРЛАР МАҲКАМАСИ ҲУЗУРИДАГИ МИЛЛАТЛАРАРО МУНОСАБАТЛАР ВА ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАР БИЛАН ДЎСТЛИК АЛОҚАЛАРИ ҚЎМИТАСИ

ҚОЗОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАН ВА ОЛИЙ ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ ЖУМАБЕК АХМЕТЎҒЛИ ТАШЕНЕВ НОМЛИ УНИВЕРСИТЕТИ

ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТ ХОРЕОГРАФИЯ АКАДЕМИЯСИ

А. НАВОИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

АМИР ТЕМУР ХАЛҚАРО ЖАМОАТ ЖАМҒАРМАСИ

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР ХАЛҚАРО ЖАМОАТ ЖАМҒАРМАСИ

ШИМКЕНТ ШАҲАР ТАЪЛИМ БОШҚАРМАСИНИНГ ШИМКЕНТ ШАҲАР МЕТОДИКА МАРКАЗИ

АҲМАД ЯССАВИЙ НОМЛИ ХАЛҚАРО ҚОЗОҚ-ТУРК УНИВЕРСИТЕТИ ҚОШИДАГИ ТУРКОЛОГИЯ ИЛМИЙ-ТАДҚИҚОТ ИНСТИТУТИ

ШАРОФ РАШИДОВ НОМИДАГИ САМАРҚАНД ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

САМАРҚАНД ДАВЛАТ ЧЕТ ТИЛЛАРИ ИНСТИТУТИ

АКАДЕМИК Б.ҒАФУРОВ НОМИДАГИ ХЎЖАНД ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ТУРКИЯ, ФИРАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ҚАЙЫРЛЫ КҮН, ҚҰРМЕТТІ КОНФЕРЕНЦИЯ ҚАТЫСУШЫЛАРЫ!

«Захириддин Мұхаммед Бабырдың шығармашылығы және әлем мәдениеті» тақырыбындағы халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының қатысушыларына жолдаған ыстық ықыласымды қабыл алыңыздар!

Қазақстан Республикасы өзбек этномәдени бірлестіктері «Дустлик» қауымдастығының бастамасы және Қазақстан халқы Ассамблеясының қолдауымен өткізіліп отырған осы игі іс-шара түркі тілдес халықтардың арасындағы достық, мәдени-ағарту, ғылыми, тәжірибелік қарым-қатынастарының артуына өз үлесін қосады, деген сенімдемін.

Осы конференция Қазақстан халқы Ассамблеясы мен Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетінің жанындағы Халықаралық қатынастар және шет елдермен достық байланыстар комитеті арасындағы ынтымақтастық туралы меморандумында көзделген екі бауырлас халық арасындағы тату көршілік қарым-қатынасты дамыту, тарихи тұлғалардың, ақын-жазушылардың мерейлі даталарын бірлесе атап өту мақсатында ұйымдастырылып отыр.

Туғанына 540 жыл толған, аты аңызға айналған ұлы қолбасшы, реформатор-билеуші – Захириддин Мұхаммед Бабырдың мұрасы мен ұстанған әділетті жолы Орта Азия халықтары үшін үлгі болып қалары сөзсіз.

Мұхаммед Бабырдың «Бабурнаме» еңбегі – түрік тіліндегі шығармалардың қайталанбас үлгісі ғана емес, халық тілінде кемел жүйемен жазылған көлемді шығарма, халқымыздың рухани қазынасының бірі.

Сұлтан Бейбарыс бабамыз сияқты тағдыр жолымен жырақ кетіп, жат елде өз билігін орнатқан даңқты көсем һәм дарынды қолбасшымен бүкіл түркі халықтары мақтануға тиіс.

Алыс түбекте жатқан үнді әлемін билеп, осынау көне өркениетті қайта түлетіп, тұтастай бір династияның іргесін қалаған Захириддин Бабырдың бай тарихи жолын бүгінгі ұрпақ есте ұстағаны – нұр үстіне нұр!

Құрметті жиын қатысушылары мен қонақтары!

Бүкіл ұйымдастырушыларға алғысымды білдіре отырып, баршаңызды келе жатқан Алғыс айту күні мерекесімен құттықтаймын және халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының жұмысына сәттілік тілеймін!

Құрметпен, Марат Алмасұлы Әзілханов
Қазақстан халқы Ассамблеясы Төрағасының орынбасары

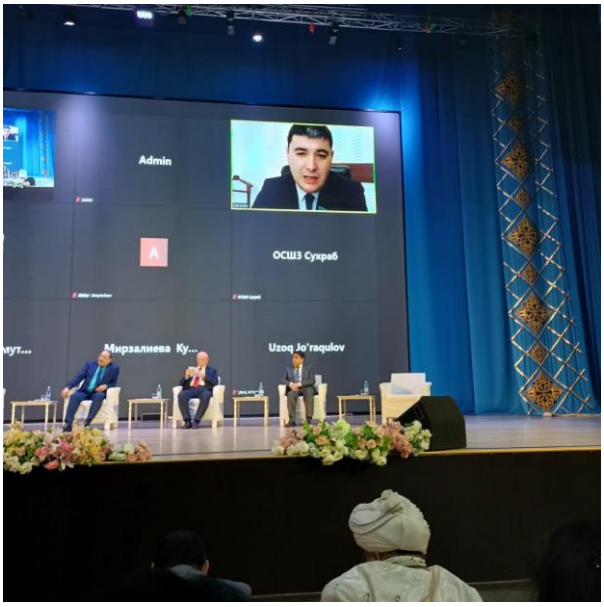
Admin
ОСШЗ Сухраб
Мирзалиева Ку...
Uzoq Jo'raqulov

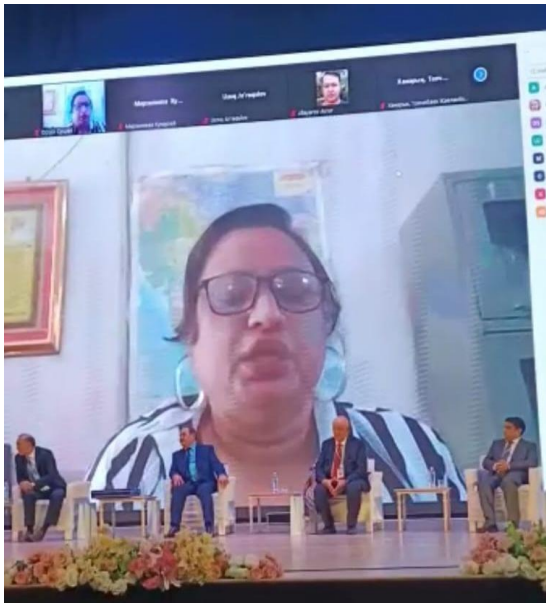

Жаво
Икрам Акрамович Хашимжанов

ЗАХИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР ИЖОДИ
ВА ЖАҲОН МАДАНИЯТИ

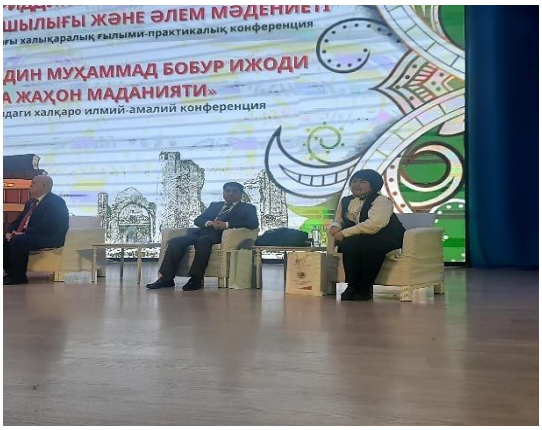
ДИН МУҲАММАД БОБУР ИЖОДИ
А ЖАҲОН МАДАНИЯТИ»

"ЗАХИРИДДИН МУХАММЕД БАБЫРДЫҢ
ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ ЖӘНЕ ӘЛЕМ МӘДЕНИЕТІ"
«ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР ИЖОДИ
ВА ЖАҲОН МАДАНИЯТИ»

«ЗАХИРИДДИН МҰХАММЕД БАБЫРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ ЖӘНЕ ӘЛЕМ МӘДЕНИЕТІ» ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ ҚАТЫСУШЫЛАРЫНА!

Құрметті достар, әріптестер, «Захириддин Мұхаммед Бабырдың шығармашылығы және әлем мәдениеті» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының қатысушылары және қадірлі қонақтар!

Сіздерді Жұмабек Тәшенев атындағы университет атынан қарсы алғаныма шын жүректен қуаныштымын!

Бүгінгі таңда ғылыми және мәдени ынтымақтастықты қамтамасыз ету XXI ғасырдың ең өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Бүгінгі таңда ғылыми қызмет, ғылыми-мәдени әлеует, инновациялық даму сияқты ұғымдар қазіргі қоғам өмірін көп жағдайда белгілейді. Ғылым мен білім, ғылым мен мәдениет мемлекеттердің бәсекелестік артықшылықтарын анықтайтын негізгі факторларға айналуда. Бүгінгі ісшарада әр түрлі білім саласы мамандарының ашық диалогтағы жұмысы қызықты, бай және жемісті болады деп сенгім келеді.

Конференцияның нәтижелері осы конференцияның барлық қатысушылары үшін пайдалы болатынына және ұсынылған ұсыныстар олардың әрқайсысының одан әрі практикалық қызметінде өз қолданылуын табатынына сенімдіміз.

Уважаемые друзья! Университет имени Жумабека Ахметулы Ташенева (ТУ) – многопрофильное высшее учебное заведение, реализующее двухуровневую подготовку (бакалавриат, магистратура) и переподготовку кадров по широкому перечню направлений, а также выполняющее научные исследования (как по региональным, национальным, так и международным программам) и значительное число прикладных исследований по заказам предприятий, обеспечивающих инновационное развитие экономики региона и Республики Казахстан.

Университет входит в число вузов республики, успешно реализующих свою стратегическую программу развития.

Миссией ТУ является - формирование интеллектуальной элиты страны на основе интеграции образования, науки и инновационной деятельности в соответствии с современными требованиями и создания новых знаний. На ее основе определяются приоритеты, стратегические цели и задачи, планируется и организуется деятельность всех структурных подразделений университета, разрабатываются перспективы дальнейшего развития.

Целевая модель ТУ ориентирована на реализацию миссии и достижение стратегической цели. В основе успеха – эффективное использование конкурентных преимуществ университета, основанных на достижениях вуза (ведущие научные школы, реализация широкого спектра практикоориентированных образовательных программ, научные открытия, современные подходы и методы подготовки кадров, тесное сотрудничество с региональными и местными органами власти, ключевыми предприятиями и организациями региона, многократные победы в национальном рейтинге и др.). Основной целью Университете имени Жумабека Ахметулы Ташенева на 2022-2025 годы является генерация передовых знаний, внедрение инновационных разработок и подготовка элитных кадров, способных действовать в современных

условиях модернизации экономики и становление университета мирового уровня, ориентированного на интернационализацию всех направлений деятельности.

Считаю, что главная цель проведения конференции заключается в обмене передовым опытом и знаниями в сфере науки и культуры, инновации. Надеюсь, что полученные результаты будут полезны всем участникам, а предложенные рекомендации действительно найдут своё применение в практической деятельности.

Конференцияның барлық қатысушыларына алдағы уақытта Жұмабек Тәшенев атындағы университетімен жемісті жұмыс, сындарлы диалог, тиімді өзара іс-қимыл және жемісті ынтымақтастық тілеймін!

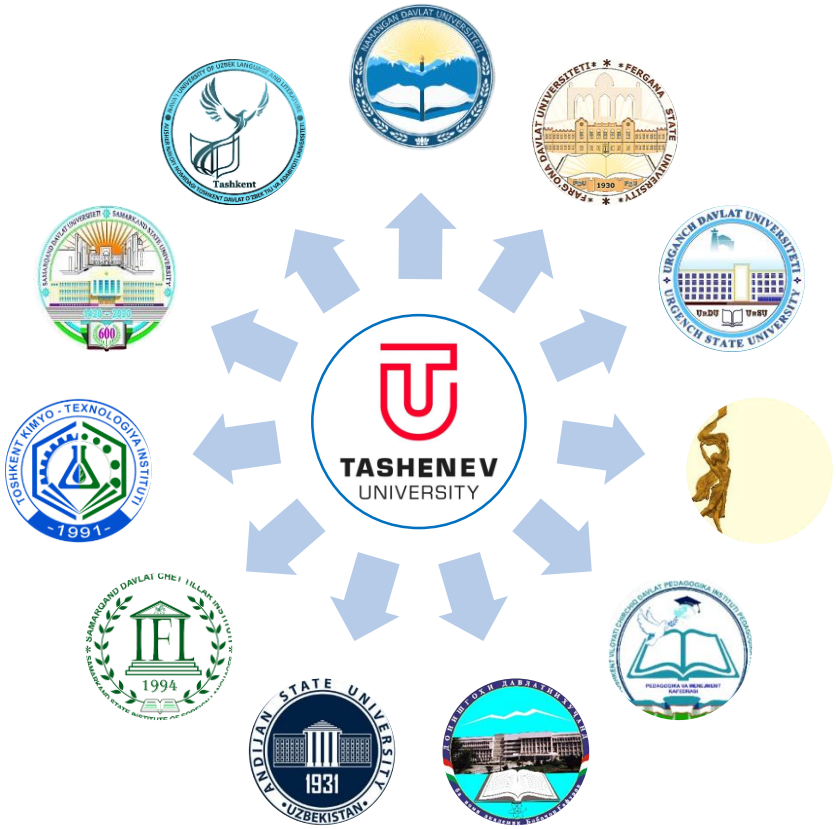

ӨЗБЕКСТАН МЕМЛЕКЕТТІК ХОРЕОГРАФИЯ АКАДЕМИЯСЫМЕН ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ МЕМОРАНДУМЫ

УРГЕНЧ МЕМЛЕКЕТТІК УНИВЕРСИТЕТІМЕН ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ МЕМОРАНДУМЫ

ТАШКЕНТ ХИМИЯ-ТЕХНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫМЕН ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ МЕМОРАНДУМЫ

САМАРҚАН МЕМЛЕКЕТТІК ШЕТ ТІЛДЕРІ ИНСТИТУТЫМЕН ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ МЕМОРАНДУМЫ

УРГЕНЧ МУ РЕКТОРЫ БАХРОМ АБДУЛЛАЕВ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ АССАМБЛЕЯСЫНЫҢ ӨЗБЕКСТАНДАҒЫ “ДОСТЫҚ ЕЛШІСІ” ХУЛКАР ХАМРОЕВА

Байболов Қанат Сейітжанұлы
Жұмабек Тәшенев атындағы университет ректоры,
техника ғылымдарының кандидаты, доцент

Ассалому алайкум, ҳурматли тадбир иштирокчилари!
Муҳтарам меҳмонлар!

Сиз, азизларни, "Заҳириддин Муҳаммад Бобур ижоди ва жаҳон маданияти" мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференциянинг очилиши билан чин қалбимдан табриклайман!

Фурсатдан фойдаланиб, Қозоғистон Раҳбариятига, Қозоғистон халқи Ассамблеяси раисининг ўринбосари Марат Алмазович Азилхановга, Чимкент шаҳри ҳокими Мурат Дуйсенбекули Айтеновга, Қозоғистон ўзбек этномаданий бирлашмалари "Дўстлик" ҳамжамияти раиси Икром Акромович Ҳошимжоновга, Жумабек Ташенев номидаги университет вице-президенти Уналбай Аяшевга, "Дарин" давлат мукофоти лауреати Байғали Есеналиевга, Халқаро Амир Темур жамоат фонди раиси Муҳаммад Алига ва ҚР ЎЭМЖБ "Дўстлик" ҳамжамияти кенгаши аъзоларига ушбу конференцияни уюштиришда қўшган катта ҳиссалари учун, шунингдек, ушбу тадбирда иштирок этаётган Ўзбекистон Давлат хореография академияси ректори, профессор Шуҳрат Маҳмудович Тохтасимовга, Қозоғистон халқи Ассамблеяси "Дўстлик элчиси " унвони Ҳулкар Ҳамидуллаевна Ҳамроевага, ушбу тадбир ташкилотчиси ва модератори Шаҳло Наралиева ҳамда барча қатнашчиларга ўз миннатдорчилигимни билдираман.

Ҳурматли конференция иштирокчилари!

Ўзбекистон ва Қозоғистон Президентлари ҳурматли Шавкат Миромонович Мирзиёев ва Қасим-Жомарт Кемелович Тоқаев ўртасидаги очиқ ва ишончли муносабатлар икки биродар давлатлар ўртасидаги алоқаларни янада мустаҳкамлашга асос бўлмоқда.

Шу ўринда, 2022 йил 21-22 декабрь кунларида Қозоғистон Президенти ҳурматли Қасим-Жомарт Кемелович Тоқаевнинг Ўзбекистонга амалга оширган давлат ташрифи икки биродар халқлари тарихининг олтин саҳифаси бўлди, десак муболаға бўлмайди.

Ушбу ташриф чоғида энг муҳим ҳужжат "Ўзбекистон Республикаси билан Қозоғистон Республикаси ўртасида иттифоқчилик муносабатлар тўғрисида"ги Шартнома имзоланди.

Бу тарихий аҳамиятга эга бўлган ҳужжат Қозоғистон билан дўстлик ва яхши қўшничилик муносабатларини мустаҳкамлашнинг устувор йўналишларидан бири эканини яққол намоён этади.

Давлат раҳбарларининг мулоқотида иқтисодий ҳамкорлик қаторида ҳамиша илм-фан, таълим, маданият, санъат, туризм, спорт ва бошқа соҳалардаги ҳамкорликни янада фаоллаштиришга интилиш қатъий таъкидлаб келинади.

Шу қаторда, Ўзбекистон ва Қозоғистон ўзаро ҳурмат, ишонч ва очиқлик тамойилларига асосланган мустаҳкам тарихий ришталарга, кўп асрлик

қардошлик ришталарига таянган ҳолда, нафақат ўз халқлари, балки бутун Марказий Осиё халқларининг фаровонлиги йўлида муваффақиятли ва самарали ҳамкорликни давом этиради.

Давлатларимиз раҳбарлари томонидан буюк аждодларимиз ҳаёти, ёш авлодимиз интеллектуал ва маънавий салоҳиятини ошириш, фарзандларимизни шу асосда Янги Ўзбекистон ва одил Қозоғистон бунёдкорлари этиб тарбиялаш борасидаги таъсирини инобатга олиб, уларнинг илмий ва ижодий меросини чуқур ўрганиш ва тарғиб этиш белгиланган.

Жумладан, Ал Фаробий, Абу Райҳон Беруний, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва Абайларнинг таваллуд кунларини кенг нишонлаш ҳамда қолдирган меросини нафақат мамлакатларимизда, балки бутун дунёда кенг тарғиб этиш бўйича қарорлар қабул қилинган.

Мисол тариқасида, ҳар йили Ўзбекистонда қозоқ миллатининг ёркин намояндаси Абай Кунанбаев, Қозоғистонда Алишер Навоийнинг таввалуд куни ва уларнинг қолдирган бой маданий меросига бағишланган илмий анжуманлар кенг нишонланиб келинади.

Бугун буюк давлат арбоби, мутафаккир, улуғ аллома, шоир Заҳириддин Муҳаммад Бобур таваллудининг 540 йиллиги муносабати билан "Заҳириддин Муҳаммад Бобур ижоди ва жаҳон маданияти" халқаро анжумани ўтказилмоқда.

Захириддин Мухаммед Бабыр қырық жети жылдық ұмиринде мол адеби жане ғылыми мура қалдырды.

Дүниежүзіне танылған атақты “Бабырнама” оның қаламына, тамаша лирикалық пайымдарына, мұсылмандық фиқh, поэтика, музыка, әскери істерге қатысты трактаттарына, сондай-ақ “Хатти Бабуридің” арнайы әліпбиіне жатады.

2023 йилда буюк аллома таваллудининг 540 йиллиги муносабати билан Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг қарори билан 2023-2024 ўқув йилидан бошлаб олий таълим муассасалари талабалари учун тарих ва география йўналишларида Заҳириддин Муҳаммад Бобур номидаги давлат стипендияси таъсис этилди.

Бобур Мирзонинг туғилиб ўсган юрти – Андижон шаҳрида Бобур номидаги халқаро жамоат фонди ва унинг тасарруфидаги "Бобур ва жаҳон маданияти" китоб музейи фаолият кўрсатаётгани, "Бобур энциклопедияси", "Бобур куллиёти", "Бабур. Бабуриды. Библиография" деб номланган салмоқли асарларнинг нашрдан чиқарилгани, "Бобур ва дунё" журналининг ташкил қилингани маданий ҳаётимизда катта воқеа сифатида эътироф этилди.

Ҳурматли дўстлар ва азиз меҳмонлар, қатъий ишонтириб айтаманки, бугунги юқори савияда ўтаётган тадбир, шубҳасиз, қардош миллатлар дўстлиги ва яхши қўшничилик муносабатларини мустаҳкамлашда, аждодларимизнинг бизга қолдирган бой меросини жаҳон ҳамжамиятида кенг тарғиб қилишда ўзининг ўчмас изини қолдиради.

Эътиборингиз учун катта раҳмат!

Саидикром Пархатович Ниязходжаев
Ўзбекистон Республикасининг
Қозоғистон Республикасидаги Фавқулодда ва Мухтор элчиси

Ассалому алайкум, шоҳларнинг шоири, шоирларнинг шоҳи бўлмиш Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳазратларининг 540 йиллиги муносабати билан ўтаётган халқаро илмий-амалий анжуман иштирокчилари!

Ҳурматли конференция иштирокчилари, Қозоғистонда Ўзбекистон йили доирасида, яъни 2018 йилнинг 27 июнь куни Астана шаҳрида ҚХА ва ўша пайтдаги ЎР Вазирлар маҳкамаси ҳузуридаги Миллатлараро муносабатлар ва хорижий давлатлар билан дўстлик алоқалари қўмитаси орасидаги ҳамкорлик Меморандуми қабул қилинди. Меморандумнинг асосий мавзуси икки қардош халқлар орасидаги яхши қўшничилик муносабатларни ривожлантириш, тарихий шахслар, шоир-ёзувчиларнинг таваллуд айёмларини ҳамкорликда, биргаликда ўтказишдан иборат эди.

Мана бугунги Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳазратларининг 540 йиллиги муносабати билан ўтаётган халқаро анжуман мазкур Меморандум бандларининг хаётга татбиқ этилаётганлигидан далолатдир!

Жорий йилнинг май ойида ҚХА раиси ўринбосари раҳбарлигида бир гуруҳ делегация Тошкент шаҳрида Меморандумни пролонгация, яъни муддатини яна беш йилга чўзиш борасида ўтадиган ҳам тарихий, ҳам сиёсий учрашувга бориш учун тайёргарлик ишларини кўрмоқда.

Мазкур халқаро анжуман ҚХА ҳамда Ўзбекистон Республикаси спорт ва туризм Вазирлиги ҳузуридаги Миллатлараро муносабатлар ва хорижий давлатлар билан дўстлик алоқалари қўмитасининг ҳамкорлигида, шунингдек ўзларингиз кўриб турганларингиздек,

Чимкентдаги Жумабек Ташенев номидаги университет ва бир неча давлат ва нодавлат ташкилотлари ҳамда ОТМнинг қўллови билан ўтмоқда. Анжуманимизга Ўзбекистон Республикасининг Фавқулодда ва Мухтор элчиси Ниязходжаев Саидикром Пархатович, Бош консул Фатхуллаев Аброр Жахангирович, Ўзбекистон Республикасининг Тошкент, Самарқанд, Фарғона, Андижон, Наманган, Навоий вилоятларидан, Тожикистондан юзма-юз ҳамда масофадан Туркия, Ҳиндистон ва бошқа мамлакатлардан ҳам олимлар иштирок этмоқдалар.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур Ўрта аср ва Шарқ маданияти, адабиёти ва шеъриятида ўзига хос ўрин эгаллаган адиб, буюк ўзбек шоири, мутафаккир, тарихшунос, шунингдек, олим бўлиши билан бирга, йирик давлат арбоби ва саркарда ҳамдир. У Бобурийлар сулоласи ва салтанатининг асосчиси. Тарихни шунчалик чигаллашиб кетганлигини қарангки, Заҳириддин Муҳаммад Бобур Ҳиндистонни забт этгандан сўнг, бўласи Муҳаммад Ҳайдар Дулатини (Дуғлоти) Кашмир шаҳрига ҳоким этиб тайинлайди. (1499 й. 8 август куни Тошкент шаҳрида туғилган -1551 йил Кашмирда вафот этган). Муҳаммад Ҳайдар Дулати ҳам тарихчи ва адабиётшунос қозоқ хонлари ва билеушилари тарихининг муаллифи. Унинг форс тилида ёзган "Тарихи Рашиди" китобида қозоқ хонлигининг вужудга келиши, яъни Жонибек билан Керей хонлигининг қурилиш жараёнлари яққол ёритиб берилган.

Чимкент шаҳар ўзбек драма театри жамоаси "Дарин" давлат мукофоти лауреати, драматург, киноактёр Байғали Есеналиевнинг "Муҳаммад Ҳайдар Дулати" драмасини саҳналаштирган.

Ҳурматли халқаро анжуман иштирокчилари, анжуман спикерларининг сермазмун маърузаларини мароқ билан тинглаб, анжуманни юқори савияда ўтишига ўз ҳиссамизни қўшайлик!

"Дўстлик" ҳамжамияти умумбашарий қадриятлар билан уйғунлашган ўз халқининг тарихини ўрганиш, она тилини ва адабиётини, халқ оғзаки ижоди, миллий урф-одатларини асраш, тарғиб қилиш ва ривожлантириш, миллатлараро тотувлик ва ҳамжиҳатликни мустаҳкамлаш тамойилига таянар экан, Қозоғистон ўзбеклари этномаданий бирлашмалари "Дўстлик" ҳамжамияти номидан анжуман ишига омад тилайман!

И.Ҳошимжонов
ҚР ЎЭМБ «Дўстлик» ҳамжамият раиси

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР МИРЗОНИНГ МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ ҚАРАШЛАРИ

Минҳожиддин Мирзо Ҳожиматов,
Ўзбекистон Республикаси Маънавият ва маърифат маркази раҳбари, филология фанлари бўйича фалсафа доктори

Аннотация. Мазкур мақолада атоқли давлат арбоби, мутафаккир шоир ва қомусий олим Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг маънавий-маърифий қарашлари тадқиқ қилинади.

Калит сўзлар: маънавий қудрат, миллий ўзлик, тарихий тафаккур, маърифий тарбия, қадрият, маданий анъаналар, ворисийлик.

Аннотация. Бұл мақалада белгілі мемлекет қайраткері, ойшыл ақын, энциклопедист Захириддин Мұхаммед Бабырдың рухани-ағартушылық көзқарастары қарастырылады.

Тірек сөздер: рухани қуат, ұлттық болмыс, тарихи пікірлеу, ағартушылық тәрбие, құндылық, мәдени дәстүр, мұра.

Аннотация. В данной статье рассматриваются духовно-просветительские взгляды известного государственного деятеля, поэта-мыслителя и энциклопедиста Захириддина Мухаммада Бабура.

Ключевые слова: духовная сила, национальное самосознание, историческое мышление, педагогическое воспитание, ценность, культурные традиции, наследие.

Улуғ аждодларимизнинг комиллик тамойиллари, турмуш тарзи, маънавий-руҳий кечинмалари, мақсад ва армонлари, ғалаба ва таназзуллари силсиласида биз ватанимиз ўтмишининг энг ёрқин, холис манзараларини кўрамиз. Буюк шоҳ ва мутафаккир шоир, машҳур давлат арбоби Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг давлатчилик сиёсатини, ҳаёти ва фаолиятини, асарларини, улкан шахс сифатидаги маънавий-маърифий фазилатларини ўрганиш орқали ўша давр тарихий тафаккур ва тарих фалсафасининг ноёб қадрияти, бетакрор сабоқлари билан юзма-юз келамиз.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Агар жамият ҳаётининг танаси иқтисодиёт бўлса, унинг жони, руҳи маънавиятдир”, деган сўзларининг замирида ўсиб келаётган ёш авлоднинг камолоти учун муҳим бўлган маънавий- маърифий, ахлоқий тарбиянинг барча тамойиллари мужассам. Дарҳақиқат, маънавий ислоҳотлар ҳаёт эҳтиёжи сифатида кундан - кун теранлашиб, даврнинг энг долзарб масаласига айланиб бормоқда. Ҳамма замонларда ҳам жамиятда юксак инсонийлик бардавомлиги учун маънавий-ахлоқий фазилатлар ўта муҳим аҳамият касб этган. Ҳазрат Алишер Навоий элнинг маънавий-ахлоқий фазилатлари моддийлик олдида қанчалар юксак туришини алоҳида таъкидлайди:

Гар йўқдир адаб не суд олтин унидин,
Элнинг адаби хушроқ эрур олтунидин.

Бобур Мирзонинг “Мубаййин” китоби хотимасида маънавий бойлик ҳақида шундай фикр билдиради: “Эй Бобур, бу китоб таснифида агарчи ранж чеккан бўлсам-да, қўлимга шундай бир ганж-хазина кирдики, ҳар қандай ганж харж этиш билан камайиб боради, аммо бу маънавий ганж – бу илм хазинаси харж этган сари тобора ортиб боради”. Ҳиндистонга юриш қилган аксарият подшоҳ-ҳукмдорлардан фарқли ўлароқ, Бобуршоҳгина бу юртни вайрон этмади, бойликларини талон-тарож қилмади, ўша жойни ўз юртидек обод этди, муҳташам ҳинд маданиятини юксак мусулмон маданияти билан бойитди.

Унинг: Беқайдмен-у, харобу сийм эрмасмен,
Ҳам мол йиғиштирур лаим эрмасмен, –

деган сўзлари нафақат сафдошларию ҳинд халқи олдидаги, балки виждони, иймони, тарих олдидаги ўз қалби, муроди, масъулиятининг эътирофидир. Зеро, Бобурнинг нияти бошданоқ пок, эзгу ва хайрли эди. У юртларни талаш, вайрон этиш, нафси амморанинг қутқуларини бажо этиш учун эмас, ободлик, илму маърифат, маданият элтиш учун забт этарди.

Эй ел, бориб ахбобга номимни дегил,
Кимки мени билса бу паёмимни дегил,
Мендин демагил гар унутилғон бўлсам,
Кимки мени билса, бу саломимни дегил.

Миллий ўзликни англаш, энг аввало, ўтмишни ўрганишдан, тарихни билишга эҳтиёж сезишдан бошланади. Ҳар гал буюк давлат арбоби, моҳир саркарда, дилбар шоир Заҳириддин Муҳаммад Бобур китобини варақлаганда унинг боқий ғазалу сўзларидан мангу соғинч ва саломларини юракдан ҳис қиламиз.

Ҳазрати Бобур адолати саховатига, ҳақиқати тариқатига, заковати назокатига, муҳаббати шижоатига уйғун, нафақат бошқа тарихий шахслар, балки ўзи ҳақида ҳам сўз айтишда ҳақиқат ва ростлик мақомидан зинҳор чекинмаган, “Ўз ерни қўйиб Ҳинд сори юзландим, Ёраб, нетайин, не юз қаролиғ бўлди” деган сўзни мардона айта олган чинакам комил қалб соҳиби эди. Алишер Навоийдан кейин Бобур маънавияти, ахлоқи, одамийлиги яна бир улуғ дорилфунундир. Таъбир жоиз бўлса, Бобур ҳаёти давомида икки буюк салтанат тузди: бири давлат салтанати бўлса, иккинчиси илму маърифат, назму наср салтанатидир. Бобурнинг биринчи йўналишдаги зафарли юриши инсоният тарихида алоҳида ўрин тутган бобурийлар қисмати билан хотималанган бўлса, иккинчи юриши ҳамон давом этаётир, янги-янги элларни, дилларни забт этаётир. Бу маънавий фазилатлар, одамийлик юришидир.

Бу ҳақда ўз даврида ***Мирзо Муҳаммад Ҳайдар «Тарихи Рошидий»***

асарида «…У турли фазилатлар билан безанган ва мақтовли хислатларга эга бўлган бир подшоҳ эди. Ушбу барча фазилатларидан шижоат ва муруввати устун турарди» деб ёзса, Жаваҳарлаъл Неру: «Бобур Ҳиндистонга келгандан кейин катта силжишлар юз берди ва янги рағбатлантиришлар ҳаётга, санъатга, архитектурага тоза ҳаво бахш этди, маданиятнинг бошқа соҳалари эса бир-бирларига туташиб кетди», дея эътироф этган эди. ***Инглиз тарихчиси Эдуард Холден эса*** *«Бобурнинг манглайига юксак фазилатли инсон деб битиб қўйилган эди”*, деб ёзади. *Бошқа подшоҳлардан фарқли ўлароқ, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳақида бундай меҳр ва эътироф ила битилган юзлаб фикрларни келтириш мумкин.*

Сабаби, у салтанатни идора этишда, аввало, халқ хоҳиш-иродасини инобатга олар, эл-юртнинг манфаатларини кўзлаб иш тутарди. Маданият, маънавият, яратувчанлик Бобур давлатининг устувор йўналишлари эди. У давлатчиликда буюк Амир Темурнинг давлатни бошқариш сиёсатидан нафақат одиллик ила фойдаланди, балки турфа дин ва эътиқодли, турфа тил ва урф-одатли, мухтасар айтганда, кўпмиллатли Ҳиндистон тимсолида халқларни адолат ила бирлаштириб бошқариш маданиятини яратди.

Илм-фан ривожига давлат аҳамиятига молик иш сифатида қаради. У саройлар, қасрлар қурдирди, боғлар бунёд этди. Шаҳарларни обод этиш, савдо-сотиқни тўғри йўлга қўйиш, боғ-роғлар яратиш ишларига раҳнамолик қилди. Бу фазилатлар унинг авлодларига ҳам мерос сифатида ўтди: ҳозиргача машҳур бўлган меъморий ёдгорликлар, боғлар, кутубхоналар, карвонсаройлар қурилиши унинг ўғиллари ва авлодлари ҳукмронлиги даврида ҳам давом этди. Бобурийлар даврида яратилган буюк маданий мерос нафақат ҳинду ўзбек халқлари, балки инсониятнинг бебаҳо маданий-маънавий мулкига айланди.

Адолат, халқпарварлик, бағрикенглик ҳақида сўз кетганда, диний ва этник низолар авж олган бугунги дунёда Бобуршоҳнинг барча давлатлар учун ибрат бўлгулик иккита муҳим фармонига тўхталмоқ жоиз: биринчиси, давлат бошқарувида фуқароларни ҳинду мусулмон деб ажратмай, қайси эътиқод ва миллатга мансублигидан қатъий назар, тамға солиғидан озод этилиши бўлса; иккинчиси, бутун салтанатда шароб ичилишини қатъиян ман этгани билан боғлиқ фармонларидир.

“Бобурнома”нинг охирги саҳифасида бу асарни кўчирган номаълум котиб асар муаллифига шундай холисона баҳо бериб кетади: “ Ул подишоҳи қобилнинг яхшиликларини айтган билан ва битиган билан туганмагай. Лекин, мужаммал буким, секкиз сифати анинг зотига мутассил эди: бириси буким, нажҳати баланд этди, иккимчиси, ҳиммати аржуманд эди, учумчиси, вилоят олмоқ, тўртумчиси

вилоят сахламоғ, бешимчиси маъмурлиғ, олтимчиси рафоҳият нияти Тенгри таоло бандаларига, еттимчиси, черикни кўнгли қўлға олмоқ, секкизимчиси адолат қилмоқ".

Ўзбекистон раҳбари яқинда бўлиб ўтган йиғилишда қалбларни уйғотувчи бир фикрни айтдилар: "Биз эргашган эмас, эргаштирган халқнинг авлодларимиз". Бу эргаштиришга муносиблик замирида, аввало, илму маърифат, гўзал ахлоқ, адолат, халпарварлик, одамийликда собитлик туради. Эзгулик йўлида дунё жаҳолатга эмас, маърифатга эргашади. Дунё разолатга эмас, адолатга эргашади. Дунё адовату нафратга эмас, меҳру муҳаббатга эргашади.

Мутафаккир шоирнинг маънавий-ахлоқий фазилатларининг гултожи эзгулик эди. Бу эзгулик нури унинг китобу девонларида, қурдирган иншоотларида, бобурийлар қалбига эккан мунаввар бунёдкорлик руҳида кўринади. Ана шу маънода биз дунёда тенгсиз бўлган Тожмаҳал обидасининг маҳобатида, боқий гўзаллигида Бобуру бобурийларнинг буюк қалбини кўрамиз.

Бобур Мирзо шуҳратининг сири нимада эди? Ҳазрат Алишер Навоий "Қуёшлиғ истасанг касб камол эт..." дегандай, у ҳамиша меҳр топмай, кўрсатган меҳрига жавобий муносабат кутмай, барчага меҳр тарқатди. Бағрикенглик, яхшилиқ ва адолат унинг дастуриламали бўлди. Бугун нафақат туркийу ҳинд халқлари, балки дунё меҳр билан Бобур Мирзони ёд этмоқда. Бу меҳрнинг қайтиши Бобур Мирзога меҳр қўйган барча ихлосмандларга муборак бўлсин.

Фойдаланилган адабиётлар:

1.Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Буюк шоир ва олим, машҳур давлат арбоби Заҳириддин Муҳаммад Бобур таваллудининг 540 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида"ги Қарори.ЎзА, 2023 йил, 25 январь.
2. Мирзиёев Ш. Янги Ўзбекистон стратегияси. Т.: "Ўзбекистон" нашриёти.,2021.
3. Бобур З.М. Бобурнома. Т.: "Юлдузча" нашриёти, 1990.
4. Заҳириддин Муҳаммад Бобур энциклопедияси.Т.: "Шарқ" нашриёт – матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти, 2017.
5. Государство Бабура в Кабуле и в Индии. М.: "Наука", 1977.
6.Муҳаммад Ҳайдар Мирзо. Тарихи Рашидий. Т.: "Шарқ", 2010.
7.Берк С. М. Акбар – Бобурийларнинг энг буюги. Т.: "Мумтоз сўз", 2009.
8.Машрабов З. Древний и средневековый Андижан. Т.: «Шарк»,2011.

ЗАХИРИДДИН МҰХАММЕД БАБЫР МЕН МҰХАММЕД ХАЙДАР ДУЛАТИ

Армысыздар, аса қадірлі түбі бір түркі тектес зиялы қауым, құрметті қонақтар!

Бүкіл түркі елдері арасында көрнекті мемлекет қайраткері, даңқты қолбасшы, сонымен бірге, ғажайып өлең-жырлар жазып қалдырған лирик ақын, дарынды жазушы, ғұлама-ғалым, атақты тарихшы Захириддин Бабырдың 540 жылдығына арналған **«Захириддин Бабыр шығармашылығы және әлем мәдениеті»** тақырыбындағы ғылыми-практикалық **конференцияға** қош келдіңіздер!

Захириддин Мұхаммед Бабыр 1483 жылы 14 ақпанда Әндижан қаласында туылған. Бабырдың әкесі Омар Шейх – әйгілі Әмір Темірдің немересі, Ферғана әмірі еді. Шешесі – шағатай әулетінен шыққан Жүніс ханның екінші қызы – Құтлық Нигяр ханым болған. Ал кенже қызы Хуб Нигар ханым – қазақтың тұңғыш тарихшысы Мұхаммед Хайдар Дулатидің анасы екені мәлім. Демек, Бабыр мен Мұхаммед Хайдар Дулати бөле болып келеді. Мұхаммед Хайдар Дулати – қазақтың есімі әлемге мәшһур тұңғыш тарихшы ғалымы, кемеңгер ойшылы, аса дарынды қаламгері, әдебиет зерттеушісі, этнограф, дарынды қолбасшысы.

Апалы-сіңілі екі анадан туған қос алыптың өмірінде, тағдыр-талайында да ұқсастық көп. Екеуінің де теперіш көрген ортақ дұшпаны Мұхаммед Шайбани (Шаһибек) болса. Анасынан екі жаста, әкеден сегіз жаста айырылып, панасыз қалған Мұхаммед Хайдардың сонау Қабулге барып, бөле ағасынан қамқорлық көруі ұлы жүректің мейірбандығын танытса керек. Хайдар Дулати өз заманы үшін жан-жақты, әрі аса терең білім алған ғұлама жан. Тарих ғылымы, поэзия, музыка, сәулет өнері, зергерлік салалары бойынша оған дәріс берген ұлы Бабыр, Сұлтан Саид хан сияқты орта ғасырдың аса көрнекті ғұламаларын өз шығармаларында аса құрметпен атап отырады.

Бабыр түркі тілдерімен қатар араб және парсы тілдерін жете меңгеріп, Шығыстың классикалық поэзиясынан еркін сусындаған, тарих, философия, табиғаттану ғылымдары бойынша, сондай-ақ сәулетшілік (архитектура) және соғыс өнері бойынша өз заманына лайық едәуір білім алған жан. Ержүрек батырлығы үшін оны бала кезден-ақ **Бабыр (арабша бабур -- арыстан деген сөз)** деп атап кеткен. Ең қызығы Мұхаммед Хайдар есімі де арыстанмен байланысты. (Хайдар) сөзі де арыстан емес пе? Әкесі қайтыс болғаннан кейін он екі жасар Бабыр Ферғана уәлаятының әмірі болып, таққа отырды. Бұл – қылыштың күшімен Әмір Темір құрған мемлекеттің іштей әбден ыдырап, әмірші ұрпақтарының билік үшін күнде өзара қырық пышақ болып соғысып жатқан кезі еді.

Бабыр кезінде есімі әлемге әйгілі, дарынды қолбасшы, жаужүрек батыр болған адам. Бұл жөнінде XIX ғасырдың белгілі шығыстанушы ғалымы Н. И. Веселовский мынадай пікір айтқан: «Бабыр батырлығының шегі жоқ деуге болады. Оның бүкіл ғумыры батырлықтың үлгісі секілді. Тіпті ол Шайбанидін он бес мын әскері тұрған Самарканды өзінің небәрі екі жүз кісілік отрядымен жаулап алуға тәуекел жасады ғой. Тек тәуекел жасап қана қойған жоқ, жауды шынында да қаладан қуып шықты. Бабыр империясының пайда болуын айтсаңызшы! Бабыр Ибрагим Лодидің қолынан күдіретті Үндістанды түкке турғысыз қарудың жәрдемімен тартып алған».

Осы бір жерде қос арыстың тағы бір ұқсастығын елеусіз қалдыру қиянат болар еді. Кашмир патшалығын Шершах жіберген он мыңнан аса әскерді жергілікті халық пен өзінін азғана әскерімен тас-талқан етіп жеңіп өз билігіне алған Мұхаммед Хайдардың ерлігі де, қолбасшылық дарыны да осымен сабақтасып жатыр емес пе? Мұхаммед Хайдардың өзінің ұстазына деген құрметі мен үлгі тутуы қай ісінен де көрініс тауып отырады.

Үндістанды құрушы ұлттық басшы ретінде тарихқа енген мемлекет қайраткері, жалынды публицист Жаваһарлал Неру өзінің әйгілі «Индияны ашу» деген кітабында Бабырды «жылы жүзді, батыл, іскер жан, өнер, әдебиетті бағалай білген қайраткер» ретінде сипаттап, ол туралы зор құрметпен сөйлейді. Ол Бабыр билеген дәуір жөнінде айта келіп, «бұл кезде Индияда үлкен игілікті өзгерістер өмірге келді. Жаңа бір леп есіп, мұның өзі өнер, сәулет, тағы басқа мәдениет салаларын құлпыртып, жақсартып жіберген еді» деп жазады.

Қазақ пен өзбек халықтары – бауырлас халықтар емес, олар бір халық, бір ұлт. Жай ғана, бір халықтың жартысы көшпенді өмір салтын ұстанған, жартысы отырықшы өмір салтын ұстанған. Қазақтың да, өзбектің де сүйегін құрап отырған бөліктер біреу – өзіміздің қоңырат-найман, арғын-кыпшақ, қаңлы, жалайырлар, алшын, сіргелілер екенін кереміз.

Біз бұл байланыстарды Тәуелсіздік жылдары сақтап қана қоймай, мемлекеттерімізді жақындастыра түстік. Бул орайда, тарихтын қалдырған тағлымы жетерлік, оны зерттеп, жақсысын арттырып, ынтымақ пен бірлік құралы етудің маңызы зор. Мақсат – осы қарым-қатынастарды, өзара сенімді нығайтып, келесі ұрпакка мирас етіп қалдыру.

Ал, халықтар арасындағы достық біреудің қалауымен емес, өмірлік қажеттіліктен туындайды. Әр ұлттың көршілес ұлттармен тату-тәтті өмір суруі – әрі ұлттық, әрі жалпыадамзаттық құндылық.

Жаратушының өзі бізге – қазақ пен өзбек халқына көрші болу деген баға жетпес сый берді. «Аула алма, көрші ал!» деп дана бабаларымыз бекер айтпаған. Ежелден бір топырақтың үстінде, бір күннің астында, бір өзеннің суын ішіп келеміз. Біздің тамырымыз бір!

2018 жылы Қазақстанда Өзбекстан жылы және 2019 жылы Өзбекстанда Қазақстан жылы деп белгіленгені – біздің ортақ тарихымыз бен ата-бабаларымыздың ежелден келе жатқан бай мәдени мұрасымен дәлелденген халықтарымыз арасындағы бауырластық байланыстардың жарқын көрінісі, «ауылы аралас, қойы қоралас!» деп бекер айтпаған.

Ортағасырлық бірқатар түркі, парсы тіліндегі жазбаларда «өзбек-қазақ» атауы бір уғымда қолданылған. Себебі, оның жазбагерлері езбек пен қазақты бір-бірінен ажыратып жатпаған.

Мұстафа Шоқайдың арғы атасы мен «Қыз Жібек» фильмінің режиссері Сұлтан Қожықовтың татегі қоқандық қыпшақтардан екені мәлім.

Қазак пен өзбек достығы қазіргідей емес, тығыз ағайындық қарым-қатынаста болса, екі мемлекеттің ғана емес, Алты Алашты ұран еткен тұтастай туркі елдерінің мерейі әлдеқайда үстем алатыны сөзсіз.

Шымкент қалалық өзбек театрында 2015 жылы «Мұхаммед Хайдар Дулат» пьесам бойынша спектаклім қойылды. Ол қойылымның өз кезегінде өзбек-қазақ бауырластық сезімін сіңірген еңбегі зор болды. Мыңдаған көрерменнің алғысына бөленген «Ана жүрегі» қойылымы үшін осы ұжымына шексіз ризашылық білдіремін.

Байғали Есенәлиев
Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген қайраткері,
«Дарын» мемлекеттік Жастар одағы сыйлығының лауреаты,
актер, әнші, драматург

“БОБУРНОМА”ГА БИР НАЗАР

Эссе

1.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Буюк шоир ва олим, машҳур давлат арбоби Заҳириддин Муҳаммад Бобур таваллудининг 540 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида”ги 2023 йил 23 январда эълон қилинган қарори халқимизнинг тарихидаги, маданий ҳаётидаги улкан ҳодисалардан бири бўлди, десак янглишмаймиз.

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг илмий-ижодий меросини ўрганилиши, Бобур асарлари луғати, Бобур девонининг мукаммал нашрини амалга оширилиши, Заҳириддин Муҳаммад Бобур номидаги давлат стипендияси таъсис этилиши, “Бобур асарларининг билимдонлари” танлови уюштирилиши ва, айниқса, “Бобурни англаш” мавзусида иншолар танловини ўтказилиши шоёни диққат ҳодисалардандир.

Толмас табиатшунос олим, тарихимиз жонкуяри Зокиржон Машрабов бошқараётган Халқаро Бобур жамоат фонди Заҳириддин Муҳаммад Бобур илмий-ижодий меросини ўрганиш бўйича катта ишларни амалга оширмоқда, анжуманлар ўтказмоқда, халқаро экспедициялар уюштирмоқда. Ўзим ҳам уларнинг бирида қатнашганман.

Эсимда, йигирма йиллар аввал Америкага сафарим пайтида, Вашингтон унивеситети профессорлари билан бир ҳинд ресторанига кирдик. Мени ресторан бошлиғига таништиришиб: “Бу киши Ўзбекистондан”, дейишди. Бошлиқ: “Пакистан?..” деб сўради. “Ю нау Бабуршах?”(Бобуршоҳни биласизми?) – сўрадим ундан ўзим гапга аралашиб. “О. йес, йес!...”(“Ҳа... ҳа! Биламан!”) – бошлиқнинг чеҳраси ёришиб кетди... “Камина Бобур туғилган ердан йигирма

километр берироқда туғилганман...” – тушунтирдим мен. У дарҳол эҳтиром ила мен билан кўришди. Бобур Мирзо шундай, бизларни оламга танитиб юрадиган буюк сиймодир.

1983 йилда Бобур Мирзо таваллудига 500 йил тўлди. Аммо... Шунда мен Ғафур Ғулом номидаги нашриёт бош муҳаррири эдим. Бобур ғазалларини рус тилида минг нусхада гугуртдан каттароқ шаклда совғабоп қилиб (бундай миниатюра китоб қўлда тайёрланади) нашр этмоқчи бўлдик. Биринчи нусха босилиб чиқди... Унга ўша пайтги тартиб бўйича “Ўзлит” деган идора бошлиғи имзо чекиб рухсат бериши керак эди. Ўзлит бошлиғи... рухсат бермади. Китобнинг биринчи саҳифасида бир бетгина шоир ҳақида кириш сўзи бўлиб, унда: “Бабур – государственный деятель и поэт” сўзлари ёзилган экан. Шу сўзларни ўзгартиришимизни талаб қилиб туриб олишди. Биз, китоб босилиб бўлган, бу ерда тарихга хилоф маълумот йўқ, ахир Бобур давлат тузган арбоб-ку, деганимизга ҳам қулоқ солишмади. Ўша варақ китобдан йиртиб олинди, юқоридаги сўзлар “поэт и воин”га алмаштирилди ва янги варақ ёпиштириб чиқилди...

Бобур таваллудининг 500 йиллигига бағишланган мажлис Фанлар академиясининг кичик бир хонасида ўтказилди ўшанда ...

2.

Фавқулодда буюк истеъдод учқунлари болалигиданоқ намоён бўлган болалар ҳақида “вундеркинд” (немисчадан – “ғаройиб бола”) деган атама кенг тарқалган. Масалан, Навоий тўрт ёшида Қосим Анворийнинг мураккаб форсий шеърини ёд олиб даврада ўқиб берган ва ҳаммани ҳайратда қолдирган, ўзи шеърлар ёза бошлаган, композитор Моцарт эса беш ёшида мусиқа ёзишни ўрганган, ижод этган эди.

1493 йилдан то 1529 йилгача(орада ўн бир йиллик воқеалар – суқут) йигирма беш йиллик воқеаларни ўзида жамлаган залворли “Бобурнома” асарини ёзишга киришганда Бобур Мирзо ўн бир ёшда эди. Асарда воқеалар айнан шу ёшдан бошланган. Бу бўлажак умр китоби эди. Асар равиши ҳақида “Бобурнома”да шундай дейилади: *“Чун бу тарихда андоқ илтизом(мажбурият) килилибтурким, -ҳар сўзнинг ростини битилгай ва ҳар ишнинг баёни воқеъини таҳрир этилгай...”* Бобур Мирзо ўз сўзларига қатъий амал қилади.

Чарақлаб турган қуёшга тикилганда ловуллаган покиза ёғдулар тўлқинидан ҳайратга тушган киши нима дейишини билмай лол қолади. Бобур Мирзо ижоди ҳам шундоқ. “Бобурнома”нинг қулочи кенг, уфқи бесарҳад, мазмуни теран, маънолар олами оламга сиғмайди.

Дунё адабиётида ўхшаш китоблар бор. Чунончи, Рим императори Гай Юлий Цезарнинг “Галлия жанглари ёзмалари”, “Фуқаролар уруши” китоблари, йўқ, у китоблар ўз номи билан жанг, уруш ҳақида. Плано Карпини, Марко Поло, Ибн Баттута, Клавихо китоблари саёҳат ҳақида бўлиб, жуда қимматбаҳо маълумотларга эгадир.

Лекин “Бобурнома” мутлақо ўзгача, монанди йўқ, нодир асар. Унинг жанри ҳақида ўйлаб қоламан. Асарнинг жанрини қандай белгилаш керак? Сафарнома, жангнома, хотиранома, саёҳатнома... Балки биографик роман дейиш ўринлидир, ёки сиёсий роман, ҳужжатли роман, маърифий роман, тарихий роман... Носириддин Рабғўзийнинг “Қисас ул-анбиё” асари (1310) билан

“Бобурнома” ўзбек насрининг ёрқин намуналари ҳисобланади. Машҳур шарқшунос В. В. Бартольд ўзининг “Мусулмонлик маданияти тарихи” асарида “Бобурнома”га юксак баҳо бериб, асар фақат сиёсий курашлар ҳужжатигина бўлиб қолмай, XV асрдаёқ ҳаққоний равишда туркий насрнинг мумтоз реалистик намунаси сифатида танилган ёдгорликдир, дегани бежиз эмас.

Шуни айтмоқ жоизки, “Бобурнома”да юқоридаги барча жанрларнинг унсурлари мужассамдир. Унда юрт, мамлакат, эл-халқ, тил, инсонлар, табиат, тоғлар, дарёлар, денгизлар, фасллар, этник қатламлар, қавмлар, наботот олами, гуллар, қуш ва ҳайвонлар, баҳайбат филлар, тўбичоқ отлар ва ҳоказолар ҳақида сўз боради. Сўз борганда ҳам, шунчаки санаб, эслаб кетилмайди, балки қилни қирқ ёриб, деганларидай, “деталнинг ичига кирилади”, синчковлик билан уларнинг батафсил таърифи келтирилади. Чунончи, товус рангларининг қандай алмашиниши, гуллар ғунчалари ва япроқлари нозиклиги, қандай бўй таратиши, Ҳиндистонда фасллар тўртта эмас, учта бўлиши, кунларнинг номлари – бари-барининг тасвири, ифодаси жозибали...

“Бобурнома”, содда тил билан айтганда, наботот ва ҳайвонот оламини бир илмий марказ ўрганган даражасида тасвир этилган қомусий асардир. Мен қадимги ҳинд эпоси “Рамаяна”ни таржима қилганимда, “нон дарахти” сўзларига дуч келдим. Русчада “хлебное дерево” дейилган. Бу сўзнинг асил ҳиндча номи бўлиши керак, деб ўйладим ва “Бобурнома”га мурожаат қилдим. Бор экан! Бобур Мирзо ишлатган эканлар! Унинг номи “кадҳал” экан. “Бобурнома”да ўқиймиз: *“ Кадҳал... мазаси дил очур чучукдур, ичида фундукдек-фундукдек доналари бор. Хурмога филжумла шабоҳати(ўхшашлиги) бор. ... Бу доналарнинг хурмодин юмшокрок, гўшти бор, ани ейдурлар...”*

*Т*аржимада мен “кадҳал” сўзини ишлатгандим.

Бобур Мирзо ўз асарида асосий диққатни инсонларга, унинг ҳаётига ва шахсиятига қаратади, уларнинг ҳаётидан ҳикоя қилади, ёрқин образларини чизиб беради, қизиқарли воқеаларни тасвирлайди. Китоб ёзиш санъати, рақибларни ҳақорат қилмай тасвирлаш, ҳар мавзуга юксак одоб доирасида ёндошишни устоздан ўрганмоқ керак. Унинг сўзларида кўп маъно бор. Образ яратишда, характерни очиб беришда жуда моҳир, кам сўз билан кўп нарсани англата оладиган улуғ устоз мақомидадурлар. Асардан олинган ушбу сўз-ибораларга эътибор беринг:

Бир саркарда ҳақида:

“Ёй отади... Етти отнинг биридан иккинчисига сакраб ўта олади.”

Тонгнинг чиройи таърифи:

“Тонг бошида эл чучук уйкуда эрдиким...”. Жуда нафис.

“...забунгина оти бор...” – бу, яна бир саркарда ҳақида. Битта “забунгина” сўзи, отни эмас, балки уни миниб турган саркарда ҳақида тўлиқ тасаввур бериб турибди.

Ўқувчи тан берадиган жиҳатларидан бири – улуғ адиб Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг ижодда, тасвирда ҳалоллигидир. Унда, у одам дўст эди ёки буниси душман эди, деган қараш йўқ, юз-хотирга бориб ўтирмайди, у ростини ёзади. Ҳаётда учрайдиган хурсандчиликларни ҳам инсоф билан ёритади, қирғинбарот жангларни, гоҳи юз берадиган қатли омларни ҳам таърифлашдан

қочмайди. Шундай ҳолларда ноқулайлик сезиб: *”Ўқувчи маъзур тутсун, эшитгувчи тааррuз мақомидин ўтсун...”* – яъни қаршилик қилмасун, қабул қилсун, – деган маънода узр сўраб қўяди. Бу ҳам ўрганилиши лозим бўлган адибнинг юксак одобидан далолатдир.

Бирор тарихий шахс таърифи келтирилар экан, унинг туғилиши ва насаби, шакл ва шамойили, ахлоқ ва атвори, жанг ва урушлари, вилояти, фарзандлари, аҳли аёли - хотин ва канизаклари, амирлари ҳақида ҳам аниқ маълумотларни ўқиймиз ва уларда муаллифнинг буюк адиб салоҳияти ва ўткир нигоҳи яққол намоён бўлади.

Мана, Султон Абусаид мирзо ўғли Султон Аҳмад мирзони таърифлар экан, танбал киши эди, ... ҳеч нимарса ўқуғон эмас эди, оми эди, шаҳрда улғайиб эди, турк ва содда эди... дейди. Султон Маҳмуд мирзо ҳақида эса, танбал, синчисизроқ киши эди... улуғ хотуни Мир Бузург Тирмизийнинг қизи Хонзодабегим эди. Мирзо бисёр севар эди…- деб ёзади.

Ҳайвонларнинг ҳатто териси ва ранги, туки бор-йўқлиги, оқ-қоралиги, қаерларда бўлиши ҳам улуғ адибнинг назаридан четда қолмайди.

Бобур Мирзо тинимсиз сафарлар, бесаранжомликларда, турли шароитларда яшаб ижод қилди. У пайтларда бизнинг тушунчамиздаги “ижод уйлари” йўқ эди. У Хожа Убайдуллоҳ Аҳрорнинг “Волидия” рисоласини ўзбек тилига ўгирди. Йигирма олти ёшида девон тузди. Ғазаллар ёзди, “Мубаййин”ни битди. “Хатти Бобурий”ни кашф этди. Лекин асосий ижоди – “Бобурнома” эди. Бобур Мирзо ҳам ҳар куни таассуротларини оҳорини кеткизмай саҳфага туширишга тиришарди.

Ҳиндистонда баъзан кунига ўн-ўн беш йигирма қатла ёмғир ёғарди. Селлар келар, ҳеч сув йўқ ерларда дарёлар пайдо бўларди. “Бобурнома”да ёзилишича, шундай кунларнинг бирида оқшом чоғи, Бобур Мирзо чодирда ўтириб китобат(кўчириш, ижод...) билан шуғулланарди. Бир пайт ёмғир шариллаб қўйиб юборди, чодир қулаб тушди, китоб, қоғаз ва ажзони йиғиштургунча ҳам фурсат бўлмади, бари сувда қолди. Авайлаб йиғиштириб олдилар. Қоғозларни гиламчаларга ўраб сақланди. Ниҳоят ёмғир тингандан сўнг, машаққат билан ўт ёқдилар. Шам ёруғида эрталабгача қоғоз ва варақларни қуритиб чиқдилар.

3.

Султон Ҳусайн мирзо ўғиллари орасидаги ноинoқлик авж олгани, баҳамжиҳатлик йўқлиги Бобур Мирзони жуда афсуслантирарди: *“Бу мирзолар андоқ ифрот била фисқ ва айшға машғул эдиларким, отасидек кордида ва кордон подшоҳ, тушчилик йўл келиб, рамазондек мутабаррак ва азиз ойга кечалик фурсат қолиб, отасидин ийманмай, Тенгридин кўрқмай, ҳануз иши чоғир ичмак эди. Муқаррардурким, мундоқ бўлғон киши андоқ шикаст топқай...”*

Бобур Мирзо ўзи ҳам нафақат инсон, балки салтанат учун ҳам офат бўлган ичкилик балосидан воз кечиш ҳақида қайғура бошлайди. 1519-1520 йил воқеалари саҳифаларида шундай сўзларни ўқиймиз:

*“…Чун бу дағдағa(*яъни майга иштиёқ*) бор эдиким, қирқ ёшқа тоиб(тавба қилғувчи) бўлғаймен, қирқ ёшқа озроқ қолиб эди, ифрот била (*ҳаддан ошиб*) ичилур эди...”*

Бобур Мирзо ичкиликдан бош тортиб тавбага юз буради:

“...*Хуш қилиб ўзни бу кечмакликтин,*
Тавба қилдим чоғир ичмакликтин.
Олтуну нуқра суроҳию аёқ,
Мажлис олоти тамомин ул чоқ,
Ҳозир айлаб борини синдурдум,
Тарк этиб майни, кўнгул тиндурдум...”

Барча синдирилган олтун-кумуш май ва бошқа идишларни муносибу мустаҳиқларга ва дарвешларға улашдилар. ...Ўша кечаси ва эрта тонгда беклар, ичкилар, сипоҳийлар ва сипоҳий бўлмаганлардан уч юзга яқин киши ҳам келиб подшога тавба қилганини билдирдилар. Ҳамма чоғир тўкиб ташланди, қолганларига эса туз солиб, сирка қилиш буюрилди...

1506-1507 йиллар воқеаларида келтирилишича, Бобур Мирзо Кобул атрофларига сайрга чиқади. *“Чоштуба дашти ва Гулбаҳор доманаси бисёр хўб бўлур,* - деб ёзади у. - *Сабзаси Кобул вилоятининг ўзга ерларига боқа, хейли яхши бўлур, турлук-турлук лолалар очилур, бир қатла лола анвоини буюрдумким санадилар, ўттуз тўрт навъ лола чиқти... Нечукким, бу ерларнинг таърифида бир байте айтилиб эди:*

Сабзаву гуллар била жаннат бўлур Кобул баҳор,
Хосса *бу мавсумда Борон ёзисию Гулбаҳор.*

Ушбу сайрдан келганда бу газални тугаттим:

Менинг кўнглумки гулнинг гунчасидек таҳ-батаҳ кондур,
Агар юз минг баҳор ўлса очилмоги не имкондур...”

Заҳириддин Муҳаммад Бобур Темурий ота-боболари ер-мулкини(яъни Ватанини) ҳозирча қайта қўлга киритишнинг иложи йўқлигига амин бўлгач, Кобулга қайтиб келади.

1504 йилда Кобул вилояти мусаххар бўлгандан буён Ҳиндустонга юриш ҳаваси кўнгилга тинчлик бермасди. Бобур Мирзо катта давлат арбоби ва моҳир стратег сифатида буни чуқур ҳис этарди. Лекин, гоҳи бекларнинг суст раъйлигидан, гоҳи оға-ининг нохайрихоҳлигидан Ҳиндустон юриши муяссар бўлмай келарди.

Милодий 1525 йилда Ҳиндистон тупроғига қадам қўйилди... 1526 йилда Ганг дарёсидан Амударёгача бўлган ерларни бирлаштирган улкан салтанатни вужудга келтирган Бобур Мирзо, албатта, бу ўлка ҳақида кўп эшитган, ўқиган эди. Уни аждодлар мулки деб ҳисобларди.

Шоҳона дидли, нозик кўнгилли, гўзалликлар ошиғи бўлган дилбар шахс, буюк Темурийлардан бири Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг дастлабки таассуроти лекин хийла ёқимсиз эди. “Бобурнома”да ўқиймиз: *“Ҳиндустон кам латофат ер воқе бўлубтур. Элида ҳусн йўқ... карам ва мурувват йўқ ва ҳунарларида ва ишларида сиёқ ва андом... йўқ ва яхши от йўқ ва яхши ит йўқ ва узум ва қовун ва яхши мевалар йўқ ва ях йўқ ва совуқ сув йўқ ва бозорларида яхши ош ва яхши нон йўқ ва ҳаммом йўқ ва мадраса йўқ ва шамъ йўқ ва машъал йўқ, шамъдон йўқ...”*

Бобур Мирзонинг она юрти қандай эди? Ҳай-ҳай!.. Сувлар шарқираб оқиб ётади, нозу ишвалар билан тонглар отади...чаманлар яшнаган, боғларда узумлар сарғайиб кўзни қувнатади, қовунлар пайкалларда пишиб ётади. Қовун маҳалида полиз бошида қовун сотмок расм эмас...

Бобур Мирзо Ҳиндустоннинг оқар сувлари йўқлигини яхши биларди. Лекин ҳар ерда чархлар ясаб, окар сувлар қилиб, тархлик ва сиёқ ерларни чаманга айлантирса бўлишига имон келтирди. Аграда, Жуун сувидан ўтиб, Андижон боғларини эсга олиб, боғ учун ер изладилар. Аввало катта қудуқ қазилди, ҳаммомга ҳам шундан сув олинди. Саккиз қиррали ҳовуз бўйига дарахтлар экилди. “Хилватхона” боғчаси барпо этилди, уйлар қурилди... Ҳар хонада гуллар, настаринлар бўй таратарди...

Агра ва Деҳли шаҳарлари атрофлари ободонлашиб, ёқимли манзаралар пайдо қилди. Жамна дарёси соҳилларида саройлар, қасрлар, ҳаммомлар курилди, боглар яшнади.

Бундай қурилишлар авлодлар томонидан ҳам давом этдирилди. Бунинг ёрқин мисоли ўзи ҳам, исми ҳам ҳар бир ўзбекнинг юрагидан мангулик жой олган, орзиқтирадиган, дунёни ҳайратга солган тош достон Тожмаҳалдир.

1526-1527 йиллар воқеаларида қабиҳ душманлар Бобур Мирзо таомига заҳар солишади, ҳамма ташвишга тушиб, бесаранжомликлардан юртда ҳаловат йўқолади... Бобур Мирзо Оллоҳ шифо бериб соғайганидан сўнг, теран мулоҳазалар юритиб, инсон учун жоннинг, демак ҳаётнинг мунчалар азиз эканини кашф этиб(!), умрнинг бебаҳолигини англайди, Тангри таолонинг иноят кўргизиб, унга “янги бошдин жон бағишлагани”дан беадад миннатдор бўлади ва шукрини не тил била қилғаймен, дейди ва ёзади*: “Хотирларға тараддуд кечмағай деб, ҳар не воқиъ бўлғонни шарҳи ва басти била битидим...”*

Заҳириддин Муҳаммад Бобур шундай ёзганди: *“Аҳмад Юсуфбек(*яқинларидан бири*) ҳар замон айтадурким, яланғоч мундоқ кириб борасиз(жанг майдонига), икки-уч ўқни кўрдумким, бошингиздин ўтти... Мен дедимким, сиз мардона бўлунг, менинг бошимдин мундоқлар хейли ўтубтур...”*

Ҳа, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг азиз бошидан кўп савдолар ўтди... Лекин у чинакам йўлбарслигини намоён этиб, асрлар оша шундай ёруғ кунларга етиб келди. Биз аждодимизни шоир, гўзал ғазаллар соҳиби деб атаймиз. Лекин ул зот биринчи галда **буюк адиб,** ёзувчи эди. Биз Бобур ҳақида қалам тебратганда, уни “улуғ ёзувчи, шоир ва зукко олим ” деб ёзмоғимиз лозим. Зеро, бундай аташга “Бобурнома” бизга тўлиқ ҳуқуқ беради! Ул зотга шон-шарафлар бўлсин, деймиз.

Ҳар вақтки, кўргасен менинг сўзумни,
Сўзумни ўқуб, ёд қ*илгасен ўзумни...*

– деб башорат қилган эди Заҳириддин Муҳаммад Бобур.

Сўз ўлмайди!

“Бобурнома” улуғ адибнинг, ҳар бир ўзбекнинг жаҳонга айтилган порлоқ сўзидир! У мангу жаранглаб тураверади.

Муҳаммад Али
Ўзбекистон халқ ёзувчиси

«АТ ЖАЛЫНДАҒЫ ӨРКЕНИЕТ» ЖӘНЕ БАБЫР ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

Армысыздар, аса қадірлі түбі бір түркі тектес туысқандар! Ділі бір, діні бір, тілі бір бауырлар, зиялы қауым, құрметті қонақтар!

Көрнекті мемлекет қайраткері, даңқты қолбасшы, ғажайып өлең-жырлар жазып қалдырған лирик ақын, дарынды жазушы, ғұлама-ғалым, атақты тарихшы Захириддин Бабырдың 540 жылдығына арналған **«Захириддин Бабыр шығармашылығы және әлем мәдениеті»** тақырыбындағы ғылыми-практикалық **конференцияға** қош келдіңіздер!

«Ұлы дала... Мұнда қаншама өркенитеттер қалыптасып, жанып-сөнді. Мұнда еңсе көтерген небір алып империялар жер жүзінен ғайып болды... Сол тұңғиықтан ата-бабаларымыздың аса құнды мұралары бізге жетті. Біз оларды домбыраның күмбірінен, ән мен жырдың әуенінен түйіндеп, тастан түйін түйген зергерлер мен шеберлердің қолынан танимыз, өскелең өнер үлгілерінен көреміз».

Сонау... таңбалы тастарда қадым замандарымыздың түрлі тарихи кезеңдердегі өмірі, тұрмыс-тіршілігі, әдет-ғұрпы, салт-санасы, діні мен ділі, көркемдік талғамы туралы қыруар мәліметтер сақталған.

Дәуір шындығын, заман ақиқатын қалпына келтіріп жатқан тәуелсіздік кезеңінде бізге көненің көзіндей болып ғасырлар қойнауынан жеткен рухани мұраларды, соның ішінде бертін келе қазақ халқын құраған ру-тайпалардың ежелгі әдеби-жәдігерліктерін тереңірек танып-білудің мүмкіндігін тудырып отырған бүгінгі конференцияға алғысымыз шексіз!

Қазақ әдебиетінің тарихы өте ерте дәуірлерден бастау алады. Алайда қазақтар халық ретінде тек XY ғасырдан хандық құрды деп жүрміз. Ендеше XY ғасырдан арғы жердегі материалдық, рухани мұраның бәрі қазақ үшін жат болғаны ма? Әрине, олай емес.

Қазақ халқының құрылуына негіз болған этникалық процестер - ру-тайпалар – өзбек, қырғыз, әзірбайжан, түрікмен, ұйғыр, қарақалпақ, хақас,

башқұрт, татар көне замандардан-ақ қазіргі Қазақстанды, Орта Азияны, Оңтүстік Сібірді,. Орталық Азияны, Еділ бойы мен Каспий жағалауларын мекен етті.

Демек, қазіргі түркі тілдес халықтардың экономикалық, әлеуметтік, мәдени өмірі ежелден-ақ бір-бірімен өзара тығыз байланыста болды. Сондықтан түркі тілдес халықтардың әдебиет тарихын да бүкіл тұтасымен алып, қоғамдық, саяси, мәдени, рухани өмірдің барлық құбылыстарын өзара байланысты түрде танып-білу керек. Сонда ғана біз қазақ халқының ежелгі әдебиетіне азды-көпті қатысы бар көне заманның көркем сөз туындыларын ғылыми тұрғыдан дұрыс бағалай аламыз.

Захириддин Бабыр кім? Ат жалында жүріп өркениетті жасаған тұлға. Ол – көрнекті мемлекет қайраткері, даңқты қолбасшы, сонымен бірге, ғажайып өлең-жырлар жазып қалдырған лирик ақын, дарынды жазушы, ғұлама-ғалым, атақты тарихшы.

Жастайынан өнерге, білімге құштар болған Бабыр түркі тілдерімен қатар араб және парсы тілдерін жете меңгеріп, Шығыстың классикалық поэзиясынан еркін сусындаған, тарих, философия, табиғаттану ғылымдары бойынша, сондай-ақ сәулетшілік (архитектура) және соғыс өнері бойынша өз заманына лайықты едәуір білім алған жан. Ержүрек батырлығы үшін оны бала кезден-ақ Бабыр (арабша бабур арыстан деген сөз) деп атап кеткен.

Бабырдың мақсаты – Амудария мен Сырдария аралығында, яғни Мауараннахрда бір орталыққа бағынатын қуатты мемлекет құру болды. Сол арманына жету үшін ол көп жылдар бойы әрекет жасап, талай суық жорықтарға аттанады. Дегенмен, Шайбани хан бастаған ру-тайпалардың тегеуірініне төтеп бере алмаған Бабыр өзіне сенімді бір топ нөкерлерімен Ауғанстанға келеді. Сосын, одан әрі Үндістанға қарай бет алады. 1525 жылы ол Дели сұлтаны Ибрагим Лодидің әскерін жеңеді. Сөйтіп, Бабыр Үндістан билеушісі болады. Үш жүз жыл бойы, яғни XIX ғасырдың бас кезіне дейін (Индияны ағылшындар жаулап алғанға дейін) өмір сүріп келген Үлы Моғол империясының (1526-1858) негізін қалаған мемлекет қайраткері ретінде Бабырдың есімі тарихтан жақсы мәлім.

Үндістанның қоғамдық-саяси және экономикалық, мәдени өмірінде, өркендеп өсуінде үлкен рөл атқарады. Бір орталыққа бағынатын мемлекет құрылған соң ғана үнді елінде ғасырлар бойы тынбай жүргізіліп, еңбекші халықтың қанын аяусыз төгіп келген жергілікті феодалдардың өзара бақталас соғыстары тоқтатылды. Халық бейбіт еңбекке көшті. Жаңадан көптеген үлкен каналдар қазылып, шөлді жерлерге су шығарылды. Егіншілік мықтап дамыды. Бабырдың әмірімен жаңа қалалар, ғылым және мәдениет орталықтары салынды, өркениет дамыды.

Жаңа Үндістанды құрушы ұлттық басшы ретінде тарихқа енген мемлекет қайраткері, жалынды публицист **Джавахарлал Неру** өзінің әйгілі **«Индияны ашу»** деген кітабында Бабырды **«жылы жүзді, батыл, іскер жан, өнер мен әдебиетті бағалай білген қайраткер»** ретінде сипаттап, ол туралы зор құрметпен сөйлейді. Ол Бабыр билеген дәуір жөнінде айта келіп, **«бұл кезде Индияда үлкен игілікті өзгерістер өмірге келді. Жаңа бір леп есіп, мұның өзі өнер, сәулет, тағы басқа мәдениет салаларын құлпыртып, жақсартып жіберген еді»** деп жазады.

«Бабырнаме» – тарихи тақырыпқа жазылған көркем шежіре, ол - энциклопедиялық шығарма. Мұнда тарихи оқиғалармен бірге, табиғаттану, география, топография, әдебиеттану, тіл білімі, этнография, тағы басқа ғылым салаларына қытысты өте бағалы мәліметтер жинақталған.

Орта ғасырдың соңғы дәуірінде туындаған барлық көркем жазба шежірелерді жеке-жеке салыстырып, олардың мағыналық, құрылымдық жүйесіндегі өзара ұқсастығы мен айырмашылықтарына қарай **«автобиографиялық - мемуарлық, компилятивті - нарративті, панегирикалық, агиографиялық»** деп, төрт түрге жіктеуге болады.

Автобиографиялық-мемуарлық шығармаларға **«Бабырнама», «Бадаи ал-вакаи», Тарих-и Рашиди»** атты және т.б. туындыларды жатқызуға болады.

Компилятивті-нарративті сипаттағы шежірелерде авторлар өзі өмір сүрген кезеңдегі белді оқиғаларды жазуда оған өзі тікелей куәгер болмаған жағдайда, естігендерінен қалам тербейді. Олар өз дәуірінен әлдеқайда бұрын болған тарихты жазу үшін көп жағдайда ұрпақтан-ұрпаққа ауызша таралып келе жатқан тарихнамалық деректерге, кейде солардың ішіндегі аңызға айналып кеткен жайттарға да жүгініп жатады. Осындай жазбаларға **«Қыпшақ тарихы», «Зубдат ал-асар, «Тарих-и Хабиб ассийар», «Тарих-и Абул Хайрхани»** атты және т.б. еңбектерді жатқызуға болады.

Панегирикалық сипат Шыңғыс хан билік еткен заманнан бастап, әсіресе XV-XVII ғасырлардағы жазбаларда басымырақ. Осы ғасырлардағы ортаазиялық жазбаларда Әбілхайыр, Абдулла, Шайбани хандарды жер-көкке сыйғызбай мадақтауды үрдіске айналдырды. Авторлардың кейбірі туындысын хандардың бұйрығы бойынша жазып отырғандықтан, оларға жағыну мақсатында әсірелесе, кейбірі асыра сілтеу шығармамыздың көркемдігін арттырады деп түсінді. Панегирикалық сипаттағы туындылардың қатарына **«Фатх-нама», «Шараф-наме-ий шахи», «Зафар-наме-йи Муқими», «Шайбанинама», «Шежірелер жинағы»** және тағы басқа жәдігерліктерді жатқызуға болады. Қадырғали Жалайырдың **«Шежірелер жинағының»:** «Барлық христиандардың патшасы жоғары мәртебелі Борис Федорович ұлы бек, ақ хан Сіз! Барлық құрметке, мақтауға лайықсыз!.. Жеті ықылым дүниенің билігін алған хансыз! Сіз айналаңызда алты хан, төңірегіңізде төрт хан, дүниенің төрт бұрышын билеген хансыз!» деп басталуы да шежіренің нағыз панегерикалық сипатын танытады.

Қазақ хандығы тұсындағы жазбалардың ішінде **агиографиялық сипаттағы** мұралардың да өзіндік ерекшелігі, белгілі бір шарттылықтағы өз ұстанымы болды. Дегенмен, бұл кезеңде дүниеге келген агиографиялық шығармалар белгілі бір тұлғаның іс-әрекеттері төңірегінде баяндалып отырды. Олардың қатарына **«Хидайатнама», «Исламнама», «Джалис-и Муштакин»,** т.б. діни топтардың жетекшілеріне арнап жазылған туындыларды жатқызуға болады. Аталған туындылардың барлығы саяси-идеологиялық үгіт-насихат жүргізуді мақсат тұтты. Оған исламдық тамырлардың Орта Азияға тереңдеп тарауы ықпал еткені белгілі. Сондықтан бұл жазбаларды кейіннен жалғасын тапқан діни ағартушылық бағыттың бастамасы деуге негіз бар.

Қорыта айтқанда, автобиографиялық-мемуарлық, компилятивтік-нарративті, панегирикалық, агиографиялық сипаттағы жазбалардың көркем

әдебиетте белгілі бір бағыттардың, жанрлар мен көркемдік әдіс-тәсілдердің қалыптасуына зор әсер еткендігі айқын.

Ал Бабыр өз еңбегінде өзі болған, соғысқан жерлердегі таулар мен кең жазира далаларды, сан қилы өсімдіктер мен хайуанаттарды, түрлі халықтардың әдет-ғұрпы, тілі, әдебиеті мен өнері, кейбір сөздердің этимологиясы жайлы нағыз ғалымға тән дәлдікпен, әрі үшқыр қиялды жазушыға ғана тән шеберлікпен бейнелеп жазады.

Бұдан бес жүз жылдай бұрын қай жерде қандай өсімдіктер өскенін, қай елде қандай жан-жануарлар тіршілік еткенін, қай жерде көл, қай түста шөл болғанын, қайсы өзен қайсы теңізге құйғанын білу – бүгінгі ғылымның табиғаттану салаларын (география, ботаника, зоология, т. б.) дамыта түсу үшін аса қажетті баға жетпес материал екенін бүгінгі ғылыми-зерттеу көрсетіп отыр. Мәселен, Бабырдың кезінде Сырдария өзені қазіргідей Арал теңізіне құймаған екен. «Сейхун өзені Түркістаннан едәуір төменірек жерде, ешқандай өзенге қосылмай, түгелдей құмға сіңіп таусылады». Демек, Сырдария кейінгі кезде ғана ағыс бағытын өзгертіп, Аралға құятын болған. География ғылымының ежелгі тарихын зерттеушілер үшін бұл мәліметтің маңызы зор.

«Бабыр-наме» – тарихи, ғылыми еңбек қана емес, сонымен бірге түркі (шағатай) тілінің мол мүмкіндіктерін зор шеберлікпен пайдалана отырып жазылған көркем туынды.

Рас, бұл прозалық шығарманың негізі объектісі тарихи оқиғалар болып келеді. Әйтсе де автор сол тарихи оқиғаларды баяндап шығумен шектеліп қалмайды. Ол көркем шығармаға тән метафора, теңеу, метатеза, эпитет, гипербола, т.б. көріктеу құралдарын «Бабыр-намеде» зор білгірлікпен қолданғаны еріксіз назар аударады.

«Бабыр-намеде» түркі тілдес халықтардың ертегі-аңыздары, мақал-мәтелдері, фразеологиялық сөз тіркестері, айшықты теңеу сөздері жиі ұшырайды. Бабыр өз дәуірінің әдеби тілі шағатай тілін осы шығармасында мейлінше ажарлап, құбылтып, айшықтап қолданады. Бұл сөзімізге «Бабыр-наменің» кез келген бетін ашып жіберіп, дәлел келтіруге болады. «Бабыр-наме» авторы бейнелі көркем сөздер мен тарихи оқиғалардың жанды суретін жасап шыққан дарынды суретші екені даусыз. Ол, әсіресе, өзі тікелей қатысқан қан майдан, қырғын соғыстарды бейнелеп жазуға шебер.

Жазушы ерлікті, батылдықты көкке көтере мадақтайды. Ал, қоян жүрек қорқақтықты, опасыздықты жер-жебіріне жеткізе әшкерелейді. Ең бастысы — патша тағына таласып, өзара қырық пышақ болып қырқысып жатқан соғыстардың адам табиғатына жат, жиіркенішті жақтарын оқушысына егжей-тегжейлі, зор білгірлікпен суреттеп көрсетеді.

Бабырдың ғажайып лирикалық өлең жырлары да, ғылыми түрғыдан аса құнды «Аруз жөніндегі трактаты» да, энциклопедиялық туындысы «Бабыр-наме» де сан ғасырлық уақыт сынынан сүрінбей өтіп, қазіргі түркі тілдес халықтардың әдебиет, мәдениет тарихына ортақ қазына, асыл мұра болып қосылады.

Бабыр – қаламы жүйрік ақын. Оның шығармашылығында еріксіз жат өлкеге кетуге мәжбүр болып, туған жерін, өскен елін сағынған өзекті пенденің шынайы сыры жиі кездеседі:

Не ойлайды адам қасіретті сәттерде,
Шаттана алмас жүрек шіркін жат елде.
Жат елде мен шаттануды білмедім,
Еш нәрсеге мәз-мәйрам боп күлмедім.

Бабыр және қазақ әдебиеті туралы не айтуға болады

Ұлы дана, ойшыл, кемеңгер **Абайдың** өзі:

Фзули, Шәмси, Сәйхали,
Науаи, Сағди, Фирдоуси,
Хожа, Хафиз – бу хәммаси,

Мәдәт бер, я, шағири фәрияд, – деп Шығыс ғұламаларынан медет сұраған. «Ғылымды іздеп, Дүниені көздеп, Екі жаққа үңілдім», – дейді данышпан. Абай да, Абай жолын ұстанған, жалғастырған Шәкәрім де екі жаққа бірдей назар салады, әлемдік сөз өнерін танып-білуге, оның бар жақсысын бойға сіңіруге, ел игілігіне айналдыруға күш салады. Кейін «Шығысым Батыс болып кетті» деп, бір Шығыспен тоқтап қалмай Еуропа әдебиетіне, оның ішінде әсіресе орыс әдебиетіне айрықша ден қояды. Тек көркемдік танымда ғана емес, қоғамдық танымда да, өмірдің, тіршіліктің барлық саласында орыс білімпаздарының жолын ұстанады.

Абай өзінің «**Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы»** деген қара сөзбен жазылған еңбегінде: **«Белгілі Бабыр патшаның шешесімен бір туысқан екі бауыры болған.** Үлкені Ташкентте хан болып, кішісі қазақты билеген. Бұлар Шағатай нәсілінен Жүніс ханның балалары болған. Сол қазақты билегеннің аты Ахмет екен. Сол аз уақытында аттанысқа жарарлық қазақтан үш жүз әскер шығарып, үш жүз басыға билетіпті. Әр жүздің халқы ынтымағымен бір туысқанға есеп болыпты. Қазақтың «Үш жүздің баласы» дейтұғыны – сол. Ахмет хан қалмақты көп шауыпты, көп қырыпты. Қалмақ рақымсыздығына қарай «мынау бір алаша болды ғой» депті, жан алушы болды дегеннің орнына. Сондықтан ол кісі Алаша хан атанып-ты. „Бабыр-намеде» солай жазылған» дейді (103, 222—223).

Шәкәрім де «Оятқан мені ерте Шығыс жыры», – деп, «Жасымнан жетік білдім түрік тілін», – деп, өзінің төл әдебиеттен тысқарғы ең алғашқы өнеге мектебін нақты атаған, классикалық тәжік-парсы поэзиясын да, тамырлас, туыстас халықтарға тегіс тиесілі ортағасырлық түркі әдебиетін де терең таныған ақынның айрықша қадір тұтқан шайырлары Хожа Хафиз, Физули мен Науаи болатын. Шәкәрімнің Фердауси мен Сағдиді де, Хожа Ахмет Иасауи мен Софы Аллаярды да жақсы білгені күмәнсіз. Осы жұлдыздай жыпырлаған көп ақын ішінде Шәкәрім әсіресе Хафизді жанына жақын тұтады. Германиядағы Гетені де, Россиядағы Пушкинді де баураған, жаңа дәуірдегі Еуропа поэзиясына үлкен ықпал жасаған Хожа Хафизді Шәкәрім өзінің ең ұлағатты ұстаздарының бірі санайды. Үнемі сырласып, мұңдасып отырады. Тіпті өмірінің ең соңғы күндерінде де Хожа Хафизді аузына алады, оны түсінде көргенін айтып, бұл – дәм-тұздың таусылғаны, фәнилік жарықтан бақилық даңққа өтудің белгісі деп біледі (Баласы Ахаттың естелігінде).

Қазақ халқының азаматтық тарихына тікелей қатысты «Бабыр-намедегі» қызықты мәліметтерге, әсіресе төрт жүз мың нөкері болған қазақ ханы Арслан

(Арыстан) жөніндегі деректерге кезінде **Шоқан Уәлиханов** ерекше назар аударып, бұл шығарманы осы тұрғыдан аса жоғары бағалағаны мәлім.

Ал, енді **Мұхтар Әуезовтің** атақты **«Абай жолы»** эпопеясында: **«Абай… кейде Бабыр, Науаи, Аллаяр сияқтыларды оқып-оқып кеп, өзі де қағаз, қарындаш алып, соларша бірдемелер жазып кетеді».**

Мұның сыры неде?

Б і р і н ш і д е н, «Бабыр-наме» – қазақ қауымының тарихына, рухани өміріне тікелей қатысы бар, қазақ еліне өте жақын туынды.

Е к і н ш і д е н, «Бабыр-наме» кезінде Орта Азия түріктерінің әдеби тілі болған шағатай тілінде жазылғаны.

Бұрын қазақ даласындағы мектеп-медреселерде оқитын шәкірттер алдымен осы шағатай тілін үйрену арқылы Шығыс классикалық поэзиясының алтын қазынасымен танысуға әрекет жасап отырған. Басқаша айтсақ, шағатай тілін оқып-үйрену – араб және парсы тілдерін меңгерудегі алғышарт, алғашқы басқыш саналған. Міне, сондықтан да қазақтың азды-көпті оқыған азаматтарының бәрі дерлік кезінде «Бабыр-намемен» жақсы та- ныс болған.

Біз «Бабыр-наме» шағатай тілінде жазылған деп жүрміз. Ол қандай тіл? Сол жөнінде бірер сөз айта кетейік.

Тіл тарихын зерттеген көрнекті ғалымдардың көпшілігі (А.Вамбери, А.Н.Самойлович, Ә.Н.Нәжіп, т. б.) шағатай тілін – Орта Азия мен оған көршілес аймақтарда XI–XVI ғасырларда қалыптасып, дамыған **түркі жазба әдеби тілі** деп біледі. Сонымен «Бабыр-наме» кітабы бір кезде қазақтардың да ата-бабаларына ортақ болған орта азиялық әдеби тілде (түркі немесе шағатай тілінде) жазылғаны анық.

Захраддин Бабырдың өмірі мен оның әйгілі шығармасы «Бабырнама» – жеті ғасыр бойына әлемдік зерттеушілердің қызығушылығын тудырып келе жатқан ғылыми нысан. Қазақ әдебиеттанушы, тарихшы ғалымдары да бұл бағытта біраз жұмыстар атқарды. Жоғарыда айтқан Қазақ әдебиеті тарихының Ежелгі дәуір әдебиеті кезеңіне енгізілді.

Захириддин Бабыр – ат жалында жүріп өркениетті жасаған тұлға**.**

Ләззат Абенова
Ж.Тәшенев атындағы
университеттің Ғалым хатшысы,
филология ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор

“БОБУРНОМА”ДА ЛЎЛИЛАР РАҚСИ ВА УНИНГ ЎЗИГА ХОС ЭТНОГРАФИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Шуҳрат Тохтасимов,
Ўзбекистон давлат хореография академияси ректори, профессор

Аннотация: Бўл мақалада «Бобурномада» айтылған сыған биінің көркемдік-эстетикалық-этнографиялық қырлары қарастырылады.

Түйін сөздер: Үндістан, сыған, балалар, ұлттық құндылық, тарих, би, білім.

Аннотация: В данной статье исследуются художественно-эстетические и этнографические аспекты цыганского танца, упомянутого в «Баурнаме».

Ключевые слова: Индия, цыгане, дети, национальная ценность, история, танец, воспитание.

Мутафаккир шоир, буюк шоҳ ва саркарда Заҳириддин Муҳаммад Бобур ватанпарварликни, ҳақиқат ва ҳалолликни, бағрикенгликни, илм ва ижод қилиш заруратини умрининг моҳияти деб билган ҳақиқий аллома, атоқли давлат арбоби эди. Зеро, “Жонажон Ватанимиз миллий ривожланишнинг янги босқичига — Учинчи Ренессанс даврига қадам қўяётган, ҳаётимизнинг барча жабҳаларида туб ўзгаришлар юз бераётган бугунги кунда Бобур Мирзонинг бебаҳо меросини чуқур ўрганиш ва оммалаштириш янада муҳим аҳамият касб этмоқда” [1].

Қалб ва руҳиятнинг моҳир мусаввири, қомусий олим ва санъатшунос сифатида инсонга хос жамики гўзаллик, нафис ҳис-туйғулар улуғ шоир эътиборидан четда қолмайди. Машҳур “Бобурнома” асарида шундай лавҳага дуч келамиз:

“Ош тортилғондин сўнг фармон бўлдиким, Ҳиндустонни бозигарлари келиб, ўюнларини кўрсатгайлар. Лўлилар келиб, ишларини кўрсаттилар. Ҳиндустон лўлилари баъзи ишларе кўрсатурларким, ул вилоятларнинг лўлиларидин кўрулмайдур эди. Ул жумладин бири будурким, етти ҳалқани пешонасига ва икки тизига таъбия қилиб, яна тўрт ҳалқани икки илик бармоғи била ва иккини икки оёғи бармоғи била тез ва бедаранг эврадур. Яна бири буким, рафтори товус йўсунлуқ бир илигини ерга қўюб, бир илиги ва икки оёғи била уч ҳалқани тез ва бедаранг эврадур. Яна бири буким, ул вилоят лўлилари икки йиғочни оёғлариға боғлаб “пойи чўбин” қилиб, йўл юрурлар. Ҳиндустон лўлилари бир йиғоч била “пойи чўбин” қилиб, йўл юруйдурлар, оёғлариға ҳам боғламайдурлар. Яна бири буким, икки лўли бир-бирини тутушиб, ул вилоятларда икки турлук муаллақ борурлар. Ҳиндустон лўлилари бир-бирларини тутушиб, уч, тўрт, турлук муаллақ борадурлар. Яна бири буким, олти-етти қари йиғочнинг тубини бир лўли белига қўюб, йиғочни тик тутуб турадур,

[1] Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Буюк шоир ва олим, машҳур давлат арбоби Заҳириддин Муҳаммад Бобур таваллудининг 540 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида”ги Қарори. ЎзА, 2023 йил, 25 январь.

яна бир лўли бу йиғочқа чиқиб, йиғоч устида ўюнлар ўйнайдур. Яна бири буким, бир кичик лўли яна бир улуғ лўлининг бошига чиқиб, тик турадур,қуйиға лўли ул сари, бул сари илдам юруб, иш кўрсатганда, бу кичкина ул лўлининг бошининг устида типтик тебранмай туруб, ул ҳам ишлар кўрсатадур. Қалин мотулар ҳам келиб, раққослик қилдилар.”[2]

Шарқ алломалри мусиқа ва рақсни инсон руҳиятини поклайдиган, маънавиятини юксалтирадиган омил сифатида тушунганлар. Улуғ шоир Заҳириддин Муҳаммад Бобур “кичик лўли” деганда лўли болани назарда тутгани аниқ.

Худди ўзбек болалар рақслари каби лўли халқ болалар рақслари ҳам миллий колорити, соф халқона ижро услублари, жўшқин ҳаракатлари томошабинларни ҳайратга солади. Ўзининг энг қадимий миллий чизгиларини сақлаб қолган лўли рақслари эркин ва ҳар хил ҳаракатларга асосланган. Умуман олганда лўлилар рақсларини учга бўлиш мумкин. Саҳна рақси, кўча тамошалари ва оммавий байрамлар.

Кўча тамошалари саҳна рақсига ўхшаб кетса-да лекин ҳаракатларнинг ўта эркинлиги ва табиийлиги билан ундан фарқ қиладир. Унда тамошабинларнинг сони, рақсга муносабати ҳисобга олинади. Одатда лўлиларнинг кўча рақсларида композиция устувор қилади. Ҳаракатлар диномикасининг секин ҳаракатдан бошланиб кутилмаганда шиддатли тус олиши. Асосий эътибор мураккаб оёқ ҳаракатларига қаратилади. Ўғил болалар рақсларининг ҳарактерли томони бир хил ритмда бўлсада, ҳаракатларнинг ўта тезкори. Қиз болалар рақсида қомат ва елка ҳаракатлари, бармоқлар муҳим аҳамият касб этади. XX аср ўрталарида Россияда Ляля Чёрная, Владислав Николский, Земфера Жемчужная, Ганга Баталова каби раққос ва раққосалар болалар рақсини ҳам ижро этганлар. Хусусан, Россиянинг Москва шаҳрида “Ромэн” лўлилар театри ташкил қилинган. Театр қошидаги болалар гуруҳи билан уша даварнинг машҳур санъаткорлари шуғулланган. Лўли рақслари ўта романтиклиги ва таъсирчанлиги билан фарқ қилади.

“Ромэн” Москва мусиқали ва драма театри 1931 йилда Иван ва Георгий Лебедевлар томонидан асос солинган. Театрнинг биринчи асарининг режиссёри Мосес Голдблат эди. Театр давлат бюджети маданият муассасаси мақомига эга бўлган. Унинг репертуарида машҳур адабий асарларнинг асарлари намойиш этилган.

“Лўлилар” (1936), “Лўли”(1962), “Мен лўлиман” (1966), “Қайноқ қон” (1962), “Лўли қиз” (1942) спектаклларида рақслар қўйилган. Либосларнинг ёркинлиги айниқса рангларнинг контрасти билан ажралиб туради. Одатда лўли рақсларининг бир неча вариантлари бўлади. Қиз болалар рақсида узун этакларни хилпиратиш, елкаларни ўта жўшқинлик билан титиратиш. Ўғил болалар рақсида оёқ асосан бир жойда туради билинар билинмас олдинга ва ёнга ҳаракатланганда

[2]Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Т.: “Юлдузча” нашриёти, 1990. -Б.324.

қомат қимирламайди. Ўғил болалар рақсида пошналар билан ритм бериш, кафтларни бир-бирига белга ва тиззага уруш. Асосан якка рақсларда намоён бўлади.

Тарихчи лўлишунос Е.Ж.Фицовски тўғри таъкидлаганидек, “Лўли” рақсларида кафтлар, бармоқлар, товон ва елка ҳаракатлари устуворлик қилади.[3]

“Яна бири буким, бир кичик лўли яна бир улуғ лўлининг бошига чиқиб, тик турадур, қуйиға лўли ул сари, бул сари илдам юруб, иш кўрсатганда, бу кичкина ул лўлининг бошининг устида типтик тебранмай туруб, ул ҳам ишлар кўрсатадур – назаримизда кичик лўли дейилганда бола назарда тутиляпти. Кичик лўли улуғ лўлининг боши устида типтик тебранмай туриб ишлар кўрсатадур”, яъни, мазкур ижро услублари замонавий лўли болалар рақсида ҳам сақланиб қолган. Мутахассисларнинг фикрича, “лўли болалар рақслари ўта жўшқинлиги, либос ва безаклари рангларининг ёрқинлиги, ҳаракатларнинг тезкорлиги, сирли жозибаси билан томошабинни ўзига ром этади”[4].

“Бири будурким, етти ҳалқани пешонасига ва икки тизига таъбия қилиб, яна тўрт ҳалқани икки илик бармоғи била ва иккини икки оёғи бармоғи била тез ва бедаранг эвурадур. “Бобурнома”даги мазкур маълумотдан кўринадики, XV аср охири XVI аср боши Ҳиндистон лўлилари рақсларида предметли рақслар ниҳоятда урф бўлган.

Ҳамма замонларда болалар рақсларининг таъсирчанлик қудрати яхшилик ва ҳаётсеварликка чорлашида, дўстлик ва қардошликка ундашида, кичкинтойлар қалбида эстетик завқ уйғотишида яққол намоён бўлади. Ўсиб келаётган ёш авлодни миллий санъатимизга муҳаббат руҳида улғайтириш, рақс таълимини юқори босқичга чиқариш давр талабига айланди. Маданий анъаналар ва халқ ижодиёти намуналари инсонларнинг миллий ўзлигини шакллантирувчи бирламчи омилдир.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” асарида лўли рақслари ҳақида берган муҳим маълумотларига таяниб, келажакда ўзбек ва лўли болалар рақсларининг бадиий – эстетик, лингвокультурологик хусусиятларини, ўхшаш ва фарқли томонларини қиёсий ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Буюк шоир ва олим, машҳур давлат арбоби Заҳириддин Муҳаммад Бобур таваллудининг 540 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида”ги Қарори. ЎзА, 2023 йил, 25 январь.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 4 февралдаги “Рақс санъати соҳасида юқори малакали кадрлар тайёрлаш тизимини тубдан такомиллаштириш ва илмий салоҳиятни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори. ЎзА, 2020й., 4 февраль.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 4 февралдаги “Миллий рақс санъатини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори. ЎзА, 2020й., 4 февраль.
4. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Т.: “Юлдузча” нашриёти, 1990.
5. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси 7-ж. Т.: “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” давлат нашриёти., 2004.
6. Вашкевич Н.Н. История хореографии всех веков и народов.М.: “Ленанд”, 2017. 82

[3] Фицовски Е.Ж. К вопросу об изучении “Цыганшины”. “Советская музқыка”, 1934. № 12 стр. 37.
[4]Штейнпресс Б К истории “цыганского пения” в России. Москва.: “Культура”, 1934. -с.54.

“БОБУРНОМА”ДА РАҚС САНЪАТИ ТАЛҚИНИ

Ҳулкар Ҳамроева,
Ўзбекистон давлат хореография академияси доценти,
филология фанлари доктори (DSc)

Аннотация: Белгілі мемлекет қайраткері, ойшыл ақын және ұлы қолбасшы Захириддин Мұхаммед Бабыршах биік әлеует пен тамаша талант иесі болды. Бұл мақалада ұлы жазушының би өнері туралы ойлары зерделенді.

Түйін сөздер: тарихи мұра, «Бабырнама», сығандар, мәдени дәстүр, ойын, бозығар, өнер, үндістан, би.

Аннотация: Захириддин Мухаммад Бабуршах, известный государственный деятель, мыслитель, поэт, великий полководец, был обладателем высокого потенциала и яркого таланта. В данной статье были изучены мысли великого писателя об искусстве танца.

Ключевые слова: историческое наследие, «бобурнома», цыгане, культурная традиция, игра, бозигар, искусство, Индия, танец.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Буюк шоир ва олим, машҳур давлат арбоби Заҳириддин Муҳаммад Бобур таваллудининг 540 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида”ги Қарорида тўғри таъкидланганидек, “Жаҳон тарихида ўчмас из қолдирган бетакрор сиймолардан бири Заҳириддин Муҳаммад Бобур буюк шоир, қомусий олим, давлат арбоби ва моҳир саркарда сифатида бутун дунёда маълум ва машҳурдир. Унинг беқиёс илмий-ижодий мероси нафақат миллий маданиятимиз ва халқимиз адабий-эстетик тафаккурининг шаклланишида, балки жаҳон адабиёти, илм-фани ва давлатчилиги тарихида алоҳида ўринга эга”[5].

Бобур Мирзонинг сўз санъати, баён услуби фавқулодда гўзал ва мукаммал эди, у ҳар бир ҳодисани тарихий воқелик билан боғлиқ ҳолда, аналитик таҳлил услуби орқали тадқиқ этади. Улуғ адиб асарларидаги рақс санъати талқини биринчи марта жиддий тадқиқот объекти сифатида

[5] Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Буюк шоир ва олим, машҳур давлат арбоби Заҳириддин Муҳаммад Бобур таваллудининг 540 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида”ги Қарори. ЎзА, 2023 йил, 25 январь.

ўрганилмоқда. Мутахассисларнинг эътиборидан бироз четда қолган мазкур мавзу улуғ шоҳ ва шоир Бобур Мирзо иқтидорининг нозик жиҳатларидан бирини, янги қиррасини, рақс санъати тарихи учун муҳим аҳамиятга эга янгича талқинни кашф этади, деган фикрдамиз. Зеро, машҳур инглиз муаррихи ва “Бобурнома” таржимони Уильям Эрскин шундай деган эди: “У яратган куй ва қўшиқлар жуда ёқимли оҳангда бўлиб, унинг вафотидан кейин ҳам халқ оғзидан тушмади”[6].

Хоразм сеҳрли сувораларининг машҳур ижрочиси, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист Раҳматжон Қурбоновнинг фикрича, “Рақс жуда қадимий санъат бўлиб, ҳали одамзоднинг тили шаклланмасдан олдин дунёга келган санъатдир. ... Рақс санъатини томоша қилиб, унинг маъносини тушунадиган инсоннинг савияси эса куй тинглай оладиган инсонникидан ўн баробар устундир”.[7]

Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзони Ҳиндистондаги кўчманчи лўлиларнинг рақс ҳаракатлари, ижро усуллари ҳайратга солган. Муаллиф ҳинд лўлиларининг “ўюн”ларини таърифлар экан, унда шоирнинг юксак эстетик қарашлари, синчковлиги ниҳоятда ёрқин намоён бўлади. Китобхон мутолаа жараёнида лўлилар “ўюн”ининг энг кичик деталлари ҳам муаллифнинг ўткир нигоҳидан четда қолмаганлигини ҳис этади.

Айшу тараб гулбунига сув бериб,
Ғусса ниҳолини қурутмоқ керак.
Ҳар нимага ғам ема, ғам кўп турур,
Айш билан ўзни овутмоқ керак.

Шаҳзода Ҳумоюнга “Ҳеч қайде подшоҳлик қайдича йўқтур. Подшоҳлик била ёлғузлук рост келмас”[8], деб мактуб ёзган, кўнгли “ёлғузлук” тилаган изтиробли кунларининг бирида зиёфатдан сўнг лўлилар “ўюн”ини кўрган буюк шоҳ ва шоир қайсидир маънода “ўзни овутмоқ” истагандир.

[6] Эрскин У. Бобур Ҳиндистонда. Т.: “Чўлпон” нашриёти, 1995. -Б.105.
[7] Қурбонов Р. Санъатнинг сирли олами. Санъатнома 1. Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт - матбаа ижодий уйи 2011. -Б.32.
[8] Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Т.: “Юлдузча” нашриёти, 1990. -Б.321.

Лўлилар рақсининг нозик эстетик жиҳатлари, ўзига хос ижро усуллари энг кичик тафсилотларигача Бобуршоҳ назаридан четда қолмайди. Уларни тасвирлаш худди томоша қилиш каби муаллифга завқ ва яхши кайфият бағишлайди. “Ўюн”нинг ифода усулларини шу қадар аниқ ва равшан чизадики, ўша давр рақс санъати ҳақидаги бу каби муҳим маълумотлар бошқа бирон бир тарихий асарда учрамайди.

“Ош тортилғондин сўнг фармон бўлдиким, Ҳиндустонни бозигарлари келиб, ўюнларини кўрсатгайлар”, деб бошланадиган лавҳадаги рақс чизмасида болалар иштирокига ҳам эътибор берилади: “Яна бири буким, бир кичик лўли яна бир улуғ лўлининг бошига чиқиб, тик турадур,қуйиға лўли ул сари, бул сари илдам юруб, иш кўрсатганда, бу кичкина ул лўлининг бошининг устида типтик тебранмай туруб, ул ҳам ишлар кўрсатадур. Қалин мотулар ҳам келиб, раққослик қилдилар.”[9]

Санъатшунос сифатида Бобур Мирзонинг чизгилари, мушоҳадалари ва қиёслари аниқ, мулоҳазалари бугунги тадқиқотчиларни ҳам ўйга толдиради. Бозигар – моҳир ўйинчи, раққос, раққоса маъноларини англатишини[10] эътиборга олсак, муаллиф синоним сифатида “раққос” сўзини қўллайди, Ҳиндустон лўлилари билан вилоятдан келган лўлиларнинг “ўюн”ларида фарқ борлигини таъкидлайди. “вилоят лўлилари икки йиғочни оёғларига боғлаб “пойи чўбин”қилиб, йўл юрурлар. Ҳиндустон лўлилари бир йиғоч била “пойи чўбин” қилиб, йўл юруйдурлар, оёғлариға ҳам боғламайдурлар”.

Ўзбекистон Миллий энциклопедиясида ёзилишича, “Ўрта Осиё лўлиларининг айрим гуруҳлари жўги (ҳиндча камбағал, қашшоқ) ҳиндистоний, бўлўжий деб аталиши ҳам лўлиларнинг асл ватани Ҳиндистон бўлганлигини тасдиқлайди”[11]. Демак, Бобур Мирзонинг “Ҳиндустон лўлилари” деб таъкидлаши ҳам ўзининг тарихий асосига эга.

Муаллиф кўз олдида рўй бераётган жўшқин оламдан ҳайратланади, завқланади, таъсирланади. Рақс ҳаракатларининг дақиқа сайин ўзгариб, турланиб, тусланиб турадиган ҳолатларини синчков, таъсирчан томошабин

[9]Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Т.: “Юлдузча” нашриёти, 1990. -Б.324.
[10] Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2-жилд.Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006. -Б.298.
[11] Ўзбекистон Миллий энциклопедияси 5-жилд., Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2003. -Б. 339.

руҳияти билан уйғунликда тасвирлайди. Маданий анъаналар бир - бирига муштарак тарзда ривожланади. Муаллифнинг юқоридаги шарҳида Ҳиндистон лўлилари ва бозигарларининг “ўюн” ва рақслари, уларнинг ўхшаш ҳамда фарқли томонлари ҳақида мулоҳаза юритилган. Бу фикрлар тарихий манба сифатида муҳим аҳамият касб этади.

Санъат оламида қиёсий таҳлилдан кўра, ҳиссий қабул қилиш устуворлик касб этади. Хусусан, рақс санъати инсоният бошқа бирон йўл билан тасвирлай олмаган нарсани ифодалаш имконияти билан ажралиб туради. Бобур Мирзонинг ижодий хаёлот қуввати ҳайратланарли даражада юксак эди. У нафис ва жўшқин ҳаракатлар қаърида кўзга кўринмас нафосат оламининг мукаммал тўкислигини ҳис қилади. Масалан, фавқулодда истеъдод соҳиби бўлмиш замондоши Сайид Бадр исмли кишининг рақси ҳақида муносабат билдирар экан, унинг ўзига хос устунлигини алоҳида таъкидлайди. “Яна Сайид Бадр эди. Бисёр зўр ва асру ширин ҳаракот киши эди. Ажаб соҳиб усул киши эди. Ғариб хўб рақс қилур эди. Ғайри муқаррар рақс қилур эди. Ғолибо ул рақс анинг ихтироидур. Ҳамиша Мирзо мулозаматида бўлур эди.”[12] Муаллиф Сайид Бадр рақсининг бир қараганда унчалик кўзга ташланмайдиган ички жозибасига эътибор қаратади, бу “ғайри муқаррар рақс” муаллифга ўзгача завқ-шавқ бағишлаганлигини сезиш мумкин.

Таниқли адабиётшунос олим Иброҳим Ҳаққул тўғри таъкидлаганидек, “Заҳириддин Муҳаммад Бобур ижодиётига ҳар қанча ҳавас қилса, ундан ҳар қанча сабоқ олса арзийди. Бобур ҳаётда қандай бўлган бўлса, ёзган асарларида ҳам шундай: мард, ростгўй, табиийликни ниҳоятда қадрловчи, самимий, таваккул ва завқ соҳибидир. Бобурнинг шахсияти шу даражада очиқ ва қудратлики, сунъийлик, зоҳирий чиройбозлик ёки ёлғон унинг яқинига ҳам йўлай олмайди”[13]. Англаймизки, Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзонинг салоҳияти, заковати ва тафаккур олами шунчалик юксак ва кўлами кенгки,унинг даражаси ва сарҳадларини белгилаш мумкин эмас.

Лўлилар рақсининг тасвирий ифодаси, Сайид Бадр рақсидаги “ихтиро”нинг ижродан фарқини ажратиш Бобуршоҳнинг алоҳида “завқ соҳиби” эканлигини англатади. Қуйидаги рубоий ҳам фикримизни тасдиқлайди:

Идрокинггу табъу ҳушунгга банда бўлай,
Овозу усулу жўшунгга банда бўлай.
Тақсим қилурда нақшларға абёт,
Таъриб била ўқушунгга банда бўлай. [14]

Икки жилдлик «Тожик тили луғати»да *усул* сўзининг маъноларидан бири ***рақс*** (*ҳаракати мавзуни хушоянда, рақс)* [15] эканлиги айтилган. Демак, улуғ шоирнинг рақс санъатига қарашлари алоҳида тадқиқот объекти сифатида ўрганилиши замонавий санъатшуносликнинг долзарб масалаларидан биридир.

[12] Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Т.: “Юлдузча” нашриёти, 1990. -Б.156.
[13] Ҳаққул И. Тақдир ва тафаккур. Т.: “Шарқ” нашриёт матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти, 2007. -Б. 163.
[14] Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Сочининг савдоси тушти. Т.: “Шарқ” нашриёт матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти, 2007. –Б. 208.
[15] Фарҳанги забони точики. 2-чилд. М.: “Советская энциклопедия”, 1969. –Б. 397.

Ҳаётининг асосий қисми шиддатли жанглар ва муҳорабаларда, сиёсий низолар, ички зиддиятлар тўфонида, таҳликаларда ўтган Бобуршоҳнинг ниҳоятда синчковлик ила лўлилар рақсини шарҳлаши унинг ўта нозик дидидан, санъатни ҳис қилиш идрокидан, юксак салоҳиятли қомусий олим бўлганлигидан дарак беради. Улуғ шоирнинг нозик кузатувлари, бетакрор, фалсафий талқини орқали биз рақс санъати тарихининг ҳали ўрганилмаган қирралари ҳақида маълумотга эга бўламиз. Заҳириддин Муҳаммад Бобуршоҳ асарларидаги санъатга оид терминлар таҳлили ва тадқиқи шоир ижодининг мухлислари, тадқиқотчи олимлар ва ёш авлоднинг кўҳна маданиятимизга бўлган қизиқиши ва ҳурматини янада ошириши табиий.

Жаҳон тамаддуни тараққиётига, умумбашарий қадриятлар силсиласига салмоқли ҳисса бўлиб қўшилган бетакрор "Бобурнома" XV – XVI аср тарихи, маданияти, археологияси, шаҳарсозлиги, илм – фани ва адабиёти, турли халқлар урф – одати, удумлари билан бир қаторда лўлилар рақси ҳақида ўта ноёб маълумот берувчи нодир манба сифатида ғоят қимматлидир. Санъатшунос тадқиқотчиларимиз томонидан бу асар қиёсий таҳлиллар асосида янада чуқур тадқиқ этилади, деган фикрдамиз.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Буюк шоир ва олим, машҳур давлат арбоби Заҳириддин Муҳаммад Бобур таваллудининг 540 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида"ги Қарори. ЎзА, 2023 йил, 25 январь.
2. Президент Ш.Мирзиёевнинг А.Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий боғида барпо этилган Адиблар хиёбонига ташрифи. ЎзА, 2020 йил 20 май.
3. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Тошкент.: "Юлдузча", 1990.
4. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Сочининг савдоси тушти. Т.: "Шарқ" нашриёт матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти, 2007.
5. Заҳириддин Муҳаммад Бобур энциклопедияси. Тошкент.: "Шарқ" нашриёт – матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти, 2017,
6. Штейнпресс Б. К истории "цыганского пения" в России. Москва.: "Культура", 1934.
7. Эрскин У. Бобур Ҳиндистонда. Т.: "Чўлпон" нашриёти, 1995.
8. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 - ж. Тошкент.: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти, 2006.

ПЕДАГОГИК БОБУРШУНОСЛИК: МЕТОДОЛОГИК ЁНДАШУВЛАР

Неъматжон Шадиметович Алметов,
М.Авезов номли Жанубий Қозоғистон университетининг профессори, педагогика фанлари доктори, Қозоғистон Республикаси, Шимкент шаҳри

Түйін: Мақалада Шығыстың Ұлы Ғұламасы, өзбек әдебиетінің көрнекті өкілдерінің бірі Захириддин Мұхамед Бабур шығармашылығын педагогикалық тұрғыдан зерттеудің әдіснамалық мәселелері қарастырылған. Бабурдың шығармашылық мұрасы көпқырлы, ғылымның әртүрлі салалары үшін дереккөз болуына байланысты оны зерттеудің кешенді сипатқа ие болуы маңыздылығы атап көрсетілген. Педагогика тарихында Бабур шығармашылығы жан-жақты

зерттелмеген, тың мәселе болып қалуда. Сондықтан, педагогикалық бабуртанудың әдіснамалық тәсілдерін анықтау, зерттеу бағыттарын нақтылау әдіснамалық, теориялық әрі қазіргі заманғы білім беру саласы үшін қолданбалы маңызға ие.

Кілт сөздер: Захириддин Мұхамед Бабур, педагогика тарихы, педагогикалық бабуртану, педагогиканың әдіснамасы, әдіснамалық тұғырлар, педагогикалық бабуртанудың зерттеу бағыттары.

Аннотация: В статье рассматриваются методологические проблемы исследования творчества Великого мыслителя Востока, одного из видных представителей узбекской литературы Захириддина Мухаммеда Бабура. Отмечается многогранный характер творческого наследия Бабура, которое, будучи источником для поиска для разных отраслей науки, требует комплексного подхода к его изучению. В истории педагогики творческое наследие Бабура до сих пор остается мало изученным. Поэтому важно определение методологических подходов и направлений исследований педагогического бабуроведения, что имеет важное методологическое, теоретическое и прикладное для современной образовательной практики значение.

Ключевые слова: Захириддин Мухаммед Бабур, история педагогики, педагогическое бабуроведение, методология педагогики, методологические подходы, направления исследования педагогического бабуроведения.

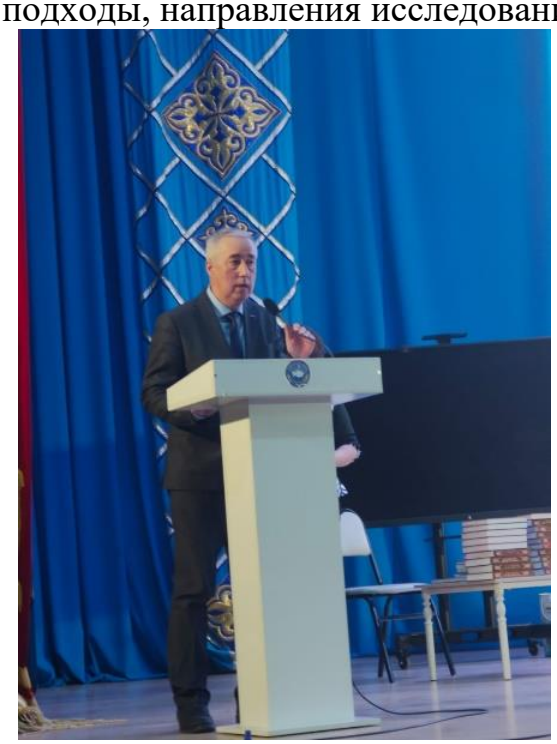

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг бизга қолдирган бой меросини комплекс равишда ўрганиш орқали буюк аждодимизнинг ижодини, унинг илғор фикрларини ҳар томонлама, атрофлича билишимиз мумкин.

Бобур мероси турли фан соҳалари бўйича илмий-тадқиқотлар учун муҳим ва битмас-туганмас манба бўлиб хизмат қилади. Баъзи фан соҳаларида Бобур ижодий меросини ўрганиш борасида катта қадамлар ташланганлигини алоҳида таъкидлаш жоиз. Масалан, адабиётшунослар, тилшунослар ва тарихчилар Бобур меросига оид тадқиқотлар соҳасида пешқадам эканлигини тан олиш керак. Ҳозирги кунда бошқа фан соҳаларида ҳам Бобур меросининг замонавий илмий тафаккур учун янги томонлари очилмоқда (масалан, география, социология, хореография ва б.).

Педагогика соҳаси ҳам улар қаторидан жой олиши ҳам назарий, ҳам амалий аҳамият касб этади. Бобур ижодига эътибор тобора кучаяётган, кенг зиёлиларгина эмас, халқ оммаси, айниқса ёшларнинг мутафаккир ижодига қизиқишининг кучайиши педагогика тарихида янги йўналиш – *педагогик бобуршуносликни* ривожлантиришни тақозо этади.

Бобур меросини ўрганишда педагогика фанининг ҳам ўз ўрни, тадқиқот йўналишлари ва, албатта, ҳиссаси бўлиши керак. Бобур меросининг

маърифатпарварлик моҳияти аллақачон эътироф этилган. Аммо негадир бу масала педагогика тарихида эпизодик турда ифода этилган, системали ўрганилмаган. Педагогик бобуршуносликнинг ривожланмай келганлигини ҳозирги баъзи бир адабиётшунослар каби фақат Шўро идеологияси билан боғлаш тўғри бўлмас. Биринчи навбатда, Бобур педагогикасини ўрганишнинг туб моҳияти ва аҳамияти, методологик принциплари аниқланмай, тадқиқотлар юзаки натижалар беришига аҳамият беришимиз зарур.

З.М.Бобурнинг Марказий Осиё халқларининг педагогик маданияти ривожланишидаги ўрни ва ролини алоҳида таъкидлаш лозим. «Бобурнома» асари, Бобур ғазаллари чуқур педагогик маъно ва мазмун касб этиши, шубҳасиз. Масала Бобурнинг педагогик қарашларини атрофлича ва чуқур ўрганишда. Бу йўналишда ҳам педагогика тарихида бироз натижали уринишлар бўлган.

Шарқ ва ўзбек мутафаккирларининг педагогик қарашлари 1980-йилларда рус тилида нашр қилинган «Антология педагогической мысли Узбекской ССР», 1990-йилларда нашр этилган «Ўзбек педагогикаси антологияси» китобларида кенг ёритилган. Антологияда нимагадир Бобур ижоди тузувчилар назаридан четда қолган [1]. Аммо постсовет даврида педагогика илмида бу «бўшлиқни» тўлдиришга фойдали уринишлар оз эмас. Аммо, юқорида таъкидлаганимиздек, Бобур мероси нафақат маърифий, балки педагогик жиҳатдан тадқиқ этишни тақозо қилади.

Бобурнинг педагогик меросини ўрганиш, аввало, унинг методологиясини (билиш усулларини) ишлаб чиқишни, унинг мукаммал бўлишини талаб қилади.

Бобурнинг бизга қолдирган меросида педагогиканинг қандай масалалари ва қанчалик ўз ифодасини топган? Тадқиқот методлари ва тамойиллари Бобур педагогикасини ёритиб беришга қанчалик имкон беради?

Олимларнинг муаммони ёритишга ёндашуви алоҳида қизиқиш уйғотади.

Анъанавий ёндашувга мувофиқ Бобурнинг асарларидаги педагогиканинг асосий масалалари – тарбиянинг моҳияти, тарбия мақсади, вазифалари ва йўналишлари, тарбия мазмуни, методлари, таълим жараёни, ўқитувчи шахси, мактаб муаммоси ва б. қанчалик акс этилганлигига эътибор қаратилади. Бу схема бошқа мутафаккирлар педагогик қарашларини ўрганишда ҳам қўлланилган.

Бундай методологик ёндашув – Иттифоқ давридан келаётган, тарихий-педагогик тадқиқотларда ҳозир ҳам қўлланиладиган анъанавий ёндашув.

Анъанавий ёндашувлар асосидаги ўрганилган Бобур меросига оид илмий манбаларнинг аҳамиятини тан олган ҳолда, ундаги камчиликларни ҳам атаб ўтиш зарур. Бундай методологик ёндашув ифодаланиши ҳар хил, аммо моҳияти деярли бир хил педагогик қарашлар кўринишидаги илмий хулосалар чиқаришга олиб келади. Бобур кўпроқ маърифатчи сифатида таърифланган, унинг фалсафий, этикавий кўзқарашлари ва педагогик фикрларини фарқлаш қийин.

Бобур меросининг педагогик салоҳияти кўпроқ ташқи томондан ўрганилади. «Педагогика тиғлари» унинг ижоди намуналарига чуқурроқ бота олмайди.

Масалан, Бобур ёки Махтумқулининг шеърлари ҳар турлигини айтмаса, уларнинг педагогик ғояларида деярли фарқ йўқдай хулосалар чиқарилади. Бу эса педагогик тадқиқотнинг ҳам назарий, ҳам амалий қийматини анча камайтиради.

Бизнинг фикрларимиз, албатта, Улуғ Бобурдан улуғ педагог чиқариш масаласини қўйишни билдирмайди. Аммо Бобур айни педагогика масалаларини четлаб ўтмаганлигига диққатни жамлаймиз.

Демак, замонавий методология Бобур меросининг педагогик салоҳиятини шундай ўрганишни тақозо этадики, бунда Бобурнинг маърифий-педагогик қарашларининг ўзига хос жиҳатларини очиш, у ўз замонасининг таълимий-тарбиявий муаммоларини қандай тасаввур этганлиги, уларни ечишнинг қандай йўлларини тавсия этганлиги, педагогик характердаги муаммолар истиқболларини қандай кўра олганлигини аниқлашга имкон бериши керак.

Албатта, Бобур меросининг педагогик ўзига хос, оригинал томонларини ёритиб бериш учун нималар қилиш керак?

Бобур асарларида замонавий педагогиканинг қандай муаммолари кўриниш топган? Улар қай даражада, нималарда акс этганлигига эътиборни қаратиш.

Бобур педагогик қарашларининг педагогика ва мактаб тарихидаги ўрни ва аҳамиятини аниқлаш.

Бобур меросини янги педагогик парадигмалар нуқтаи назаридан таҳлил қилиш (когнитив, гуманистик/шахсга йўналтирилган, фаолият, аксиологик, компетентлилик, технократик ва б.). Бу бизга Бобур ижодининг педагогикага оид тамомила янги жиҳатларини аниқлашга имкон беради.

Бобур ижодининг ҳозирги замон таълимий ва тарбиявий муаммоларини ечишдаги имкониятлари.

Хуллас, педагогик бобуршунослик педагогика тарихининг замонавий методологик принциплари ва тадқиқот методларидан фойдаланиш, айни чоғда замонавий педагогик назария ҳамда ҳозирги таълим ва тарбия амалиёти учун муҳим амалий вазифалар нуқтаи назаридан ўрганилиши лозим деб ҳисоблаймиз.

Фойдаланилган адабиётлар:

1.Антология педагогической мысли Узбекской ССР/ Сост. С.Р.Раджабов, К.Х.Хашимов,
2.К.М.Муминходжаев, С.К.Каримова.- М.: Педагогика, 1986.-320 с.
3.Ўзбек педагогикаси антологияси.- 2 жилдли.-Тошкент, 1996.
4.Голосова С.В., Федроенко Л.П. Основные парадигмы современной педагогической науки //Концепт, 2016.-№ 3.

АДАБИЁТ ДАРСИДА “БОБУРНОМА” ВА “ЮЗ ОҲ, ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР...” ДОСТОНИНИНГ ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ

(*Қозоғистонда таълим ўзбек тилида олиб бориладиган умумтаълим мактабларининг 9 - синф “Ўзбек адабиёти” дарслиги мисолида*)

Ҳулкар Ҳамроева,
Ўзбекистон давлат хореография академияси доценти,
филология фанлари доктори (DSc)
Шаҳло Наралиева,
Қозоғистон Республикаси Жумабек Ташенев номли университет
Халқаро муносабатлар департаменти директори,
педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Аннотация. Бұл мақалада Қазақстандағы оқыту өзбек тілінде жүргізілетін жалпы білім беретін мектептерде белгілі мемлекет қайраткері және ойшыл ақын, ұлы қолбасшы және тарихшы ғалым Захириддин Мұхаммед Бабырдың «Бабырномасы» мен Өзбекстанның халық ақыны Сирожиддин Сайидтің «Юз оҳ, Захириддин Мұхаммед Бабыр» атты дастанын салыстырмалы зерттеп үйрену мәселелері қарастырылған.

Кілт сөздер: «Бобурнома», ел-жұрт, Самарқан, рубаи, дастан, көркем ой, шығармашылық қабілет.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы сравнительного изучения «Бабурномы» известного государственного деятеля и мыслителя поэта, великого полководца и ученого-историка Захириддина Мухаммада Бабура в общеобразовательных школах Казахстана с узбекским языком обучения с поэмой «Юз ох, Захириддин Мухаммад Бабур» народного поэта Узбекистана Сироджиддина Саййида.

Ключевые слова: «Бобурнома», родной край, Самарканд, рубаи, эпос, художественное мышление, творческие способности.

Қозоғистондаги таълим ўзбек тилида олиб бориладиган умумтаълим мактабларининг 5-синф ва 9-синф “Ўзбек адабиёти”[16] дарслигига Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо асарларидан намуналар киритилган. 5-синф ўқувчилари улуғ шоирнинг дунёга машҳур рубоийлари билан танишсалар, 9- синф

[16]Ш.Наралиева, Б.Турдикулов, Н.Корганбаева, Ш.Алиакбарова. Ўзбек адабиёти. Умумтаълим мактабларининг 5 –синфи учун дарслик. Қозоғистон Республикаси Таълим ва фан министрлиги тасдиқлаган. Алматы.: “Жазушы” нашриёти, 2017.

дарслигидан[17] ўрин олган “Бобурнома” асаридан парча орқали унинг бадиий-руҳий оламига янада яқинлашадилар.

Замонавий адабий-лисоний таълим тобора юқори технологик даражага кўтарилиб бормоқда. Адабиёт ўқитиш методикасида ўқувчиларнинг ёши ва қизиқишларини ҳисобга олган ҳолда янги-янги педагогик технологияларни амалиётга татбиқ этиш яхши самара беради. Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳаёти ва ижодини ўрганиш жараёнида ўқитувчи ўқувчиларда янги фикр уйғотиш мақсадида инновацион усуллар устида изланади. Ноанъанавий дарснинг умумий ташкилий тузилишини “Бобурнома” ва Ўзбекистон халқ шоири Сирожиддин Саййиднинг “Юз оҳ, Заҳириддин Муҳаммад Бобур” достонининг қиёсий таҳлилига мослаштиради.

Адабиётшунос олим С.Аҳмедовнинг фикрича, “Лирика ижодкор қалби оний бир тезликда ҳис этган сезгининг, мавжуд муҳитга эстетик муносабатнинг мевасидир. Шоир ташқи оламдан таассуротлари натижасида вужудга келган фикрини ҳис-туйғуларга ўраб яна юзага чиқаради, китобхонда фикр туғилишига сабаб бўлади” [18]. Достонни катта қизиқиш билан мутолаа қилган ўқувчилар ўз эътиборларини ифода услубига қаратишлари мақсадга мувофиқдир. Бунда асосий эътибор ўқувчиларнинг бадиий тафаккури, ижодий қобилиятини ривожлантиришга қаратилади. Бу жараёнда ўқитувчининг таъсир доираси ва фаолият майдони ҳам кенгаяди. Зеро, Сирожиддин Саййид “Юз оҳ, Заҳириддин Муҳаммад Бобур” номли достони буюк “Бобурнома”нинг жаҳон адабиётидаги биринчи назмий талқини сифатида ўқувчиларни ниҳоятда қизиқтириши табиий:

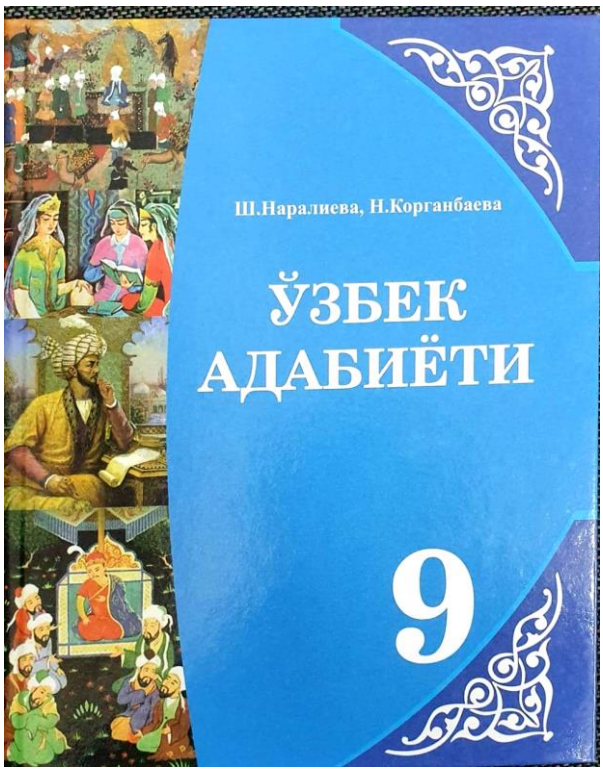

“Бобурнома”, “Бобурнома” –
Шоҳ шоирдан авлодларга
Мангу ўлмас Қадрнома.
Бунда кўнгил лоласидир,
Бунда умр ноласидир,
Дарду ғам мақоласидир,
Ҳар бир нома – Тақдирнома.
Бобур чеккан изтироблар,
Ранжу заҳмат ҳам азоблар,

[17]Ш.Наралиева, Н.Корганбаева. Ўзбек адабиёти. Умумтаълим мактабларининг 9 –синфи учун дарслик. Қозоғистон Республикаси Таълим ва фан министрлиги тасдиқлаган. Алматы:“Жазушы” нашриёти, 2019. –Б. 103–120.

[18]Аҳмедов С. Адабиёт дарсларида эпик жанрларни ўрганиш: Адабиёт ўқитувчиларига ёрдам. Тошкент: “Ўқитувчи” нашриёти, 1986. –Б. 8.

Буюк ҳижронидан боблар,
“Бобурнома” – Жабрнома[19].

Достонни ўқиган сари, сатрлардаги самимият, дард ва кўнгил изҳори ўқувчини сеҳрлайди, уларда Мирзо Бобур чеккан изтироблар ҳис қилиш истаги кучайиб бораверади. Буюк шоир кўнглининг тақдир чизиқларига ёйилиб кетган нолалари уларни мулоҳазага чорлайди.

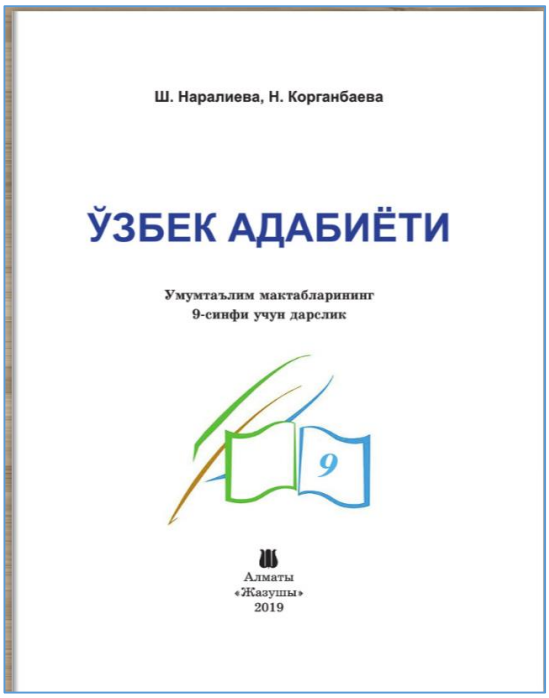

Дарсликда “Бобурнома” мутолааси “Алишер Навоий таърифи”[20] сарлавҳали бўлим билан очилади. Ўқитувчи Бобур Мирзонинг “Алишербек назири йўқ киши эрди.Туркий тил била то шеър айтубтурлар, ҳеч ким онча кўп ва хўб айтқон эмас”, деган фикрларини ўқувчилар билан бирга таҳлил қилар экан, уларнинг эътиборини Сирожиддин Саййиднинг достонидаги “Алишербекнинг уйларида” номли фаслга тортади:

Бу уйларда иқомат айлагандир назм офтоби,
Бутун олам юзини шеъри бирлан офтоб айлаб.
Ётибман, эй Алишербекни кўрган синчу айвонлар,
Алишербекни ёд айлаб, ўзумни сарҳисоб айлаб.
Кетибдур мангу уйқуга дебон ўтмангки, шоҳ Бобур
Навоийдек ётар то субҳи маҳшар тарки хоб айлаб[21].

Дарсликдаги парчанинг мазмуни достондаги туғёнлар билан қиёсланади. Бугунги кунда Ўзбекистон халқ шоири Сирожиддин Саййиднинг Ватан тарихи ва кўҳна қадриятларимизни тараннум этувчи шеър ва достонлари Марказий Осиёда катта шуҳрат қозонмоқда. Унинг асарлари замиридаги фалсафий теранлик, миллий ўзлик туйғуси ўқувчиларни ҳаёт синовларига бардош бера олувчи, машаққатларни енгиб ўтишга қодир, ҳар томонлама баркамол, ривожланган етук шахс сифатида шаклланишига ижобий таъсир ўтказади.

Равон тилда ёзилган мазкур достон “Бобурнома”нинг моҳиятини, улуғ шоҳ ва шоир, буюк саркарда Заҳириддин Муҳаммад Бобур руҳий дунёсини, фалсафий қарашларини ҳозирги замон ўқувчиси томонидан идрок этилишини осонлаштиради. Сирожиддин Саййид воқеа ва ҳодисалар динамикасини Бобур Мирзо нигоҳи билан кузатишга интилади, хулоса чиқаришни китобхоннинг ўзига ҳавола этади. Достон чуқур тарихий ва ва ҳаётий асосга эга бадиий талқин

[19]Саййид С. Асарлар 3 –ж. Тошкент: “Шарқ” нашриёт – матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти, 2019. –Б. 169.
[20]Ш.Наралиева, Н.Корганбаева. Ўзбек адабиёти. Умумтаълим мактабларининг 9 –синфи учун дарслик. Қозоғистон Республикаси Таълим ва фан министрлиги тасдиқлаган. Алматы.: “Жазушы” нашриёти, 2019. –Б. 104.
[21]Саййид С. Асарлар 3 –ж. Тошкент.: “Шарқ” нашриёт – матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти, 2019. –Б. 208.

сифатида ўқувчини ўзига ром этади, уни Бобур Мирзо фалсафий оламига янада яқинлаштиради.

Мутафаккир шоир ва буюк давлат арбоби Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг 47 йиллик ҳаёти асосан мушкулотлар, сиёсий ва шахсий фожиалар гирдобида ўтди. “Бобурнома” бебаҳо мемуар асар, шунинг баробарида кўнгли ёлғизликни, илҳомни тилаган шоирнинг, мустаҳкам иродали, жасоратли саркарданинг изтиробли битиклари, қалб иқрорномасидир. Сирожиддин Саййид Бобур Мирзонинг шахс – шоир – шоҳ сифатидаги қиёфасини мукаммаллаштиришда шу иқрорномага таянади:

Бунча узун оҳ тортдингиз, оҳ Бобур,
Муттаҳамлар дунёсида, шоҳ Бобур.
Андижону Ҳинду – етти иқлимда
Топилмади Сизга бир додхоҳ, Бобур.
Оллоҳимнинг даргоҳлари кенг, лекин
Сиғдирмади Сизни бу даргоҳ, Бобур.

7

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР

(1483-1530)

Заҳириддин Муҳаммад Бобуршоҳ ва шоир сифатида туркий халқлар маданияти тарихида ҳам, жаҳон тарихи тараққиётида ҳам муҳим ўрин тутади. Унинг отаси Умаршайх Мирзо Амир Темурга ўғли Мироншоҳдан тарқаган эвара эди. Онаси – Қутлуғ Нигорхоним эса Тошкент ҳокими Юнусхоннинг қизи бўлиб, ўн иккинчи аждоди Чингизхонга бориб тақаларди. Бобур Умаршайхнинг тўнғич ўғли эди. 1483 йилнинг 14 февралида туғилганди. Унга Заҳириддин Муҳаммад деб от қўйишганди. Кейинроқ, Бобур сўзидан у ҳам исм, ҳам тахаллус сифатида фойдаланадиган бўлди.

Умаршайх Мирзо (1455–1494) Фарғона вилоятининг ҳокими бўлиб, Сирдарёнинг ўнг соҳилидаги Ахси шаҳрини пойтахт деб тайин этганди. 1494 йилда Қутлуғ Нигорхонимнинг акаси Султон Маҳмудхон ва Умаршайх Мирзонинг отаси Самарқанд подшоси – Султон Аҳмад Мирзо бирлашиб, Фарғонага бостқин ясайдилар. Ана шундай таҳликали кунларда Ахси қўрғонида яшаётган Умаршайх Мирзо жар ўпирилиб кетиб, бутун хобхона-ю[1] хосхонаси[2] билан тупроқ тагида қолиб ҳалок бўлади.

Отаси ҳалок бўлган таҳликали кунларда Бобур ўн икки яшар ўсмир эди. Ўша давр одатига кўра, ҳокимлик унга ўтди ва у шошилинч Андижонга бориб, юрт ҳимоясини уюштирди. Бола ҳукмдорнинг биринчи ҳарбий юриши омадли бўлиб, унга қарши бостқин ясаган амакиси вафот этади, тоғаси эса жиянининг қаршилигини енголмай, Тошкентга қайтиб кетади.

Бобурга бахт ҳамиша ҳам кулавермайди. Аммо жисмонан ғоят бақувват, ўта иродали, тадбиркор, ҳамда улкан истеъдодга эга Бобур тақдирдан марҳамат кутиб ўтирмайди. Қонуний ҳокимиятни олиш, туркий ватанни бирлаштириш, уни босқинлардан сақлаш йўлида ҳаракат қилаверади. Самарқанд, Фарғона, Андижон, Ўш ва бошқа шаҳарлар учун қилинган саноқсиз жангларда енгилаверган Бобур Мирзо юртдан ташқарига юриш қилиб, аввал Кобулни, сўнг Ҳиндистонни босиб олади. 1526 йилда Бобур 12 минг аскари билан Ҳинд султони Иброҳим Лўдининг 100 минглик қўшинини енгиб, Ҳиндистонда Буюк темурийлар салтанатига асос солади. Бу салтанат уч юз йилдан ортиқроқ вақт мобайнида Ҳиндистонни бошқарди. Бобурнинг умри ўта нотинч, саргардонликда ўтишига қарамай, ижод билан шуғулланади. Қалби ижодкорлик ва бунёдкорлик билан тўла шоир ўзбек тилида гўзал шеърлар яратди, девон тартиб берди. Мусиқа билан шуғулланиб, «Чоргоҳ» мақомига «савтлар» битди, янги ёзув – «Хатти Бобурий»ни кашф этди. Ётук олим сифатида аруз назариясига оид «Мухтасар» рисоласини ёзди, шунингдек, «Мубаййин», «Ҳарфиши», «Мусиқа илми» каби асарлар яратди. Таржимонлик билан ҳам шуғулланиб, Хўжа Аҳрорнинг «Волидия» асарини туркий тилга ағдарди. Шоҳ шоир лирикаси ўзининг ранг-баранглиги, фалсафий теранлиги, бадиий етуклиги, тилининг соддалиги, ифоданинг равонлиги, халқчиллиги билан ажралиб туради.

Бобур буюк саркарда, адолатли шоҳ, улкан салтанат асосчиси сифатида ҳам тарихда қолади. Лекин унинг бадиий даҳоси барча истеъдодларидан устун эди. Унинг дилбар ғазаллари, ғамгин рубоийлари ҳанузгача ўқувчиларнинг дилларини қитиқлайди, руҳиятларига таъсир кўрсатади. Шу боис шоҳ шоирнинг битганлари неча асрлардан буён авлодларни қизиқтириб, уларнинг муҳаббатини қозониб келмоқда.

Бобур ижодида «Бобурнома» асари алоҳида аҳамият касб этади. Зеро, Мирзо Бобур ўз кўзи билан кўрган, эшитган ва гувоҳи бўлган воқеалар тасвирини ғоят холис, мардона ва таъсирли тасвирлайдики, бу хилдаги ижодий тантилик илмда ҳам, бадииятда ҳам ҳанузгача кам учрайди. «Бобурнома» дунёнинг жуда кўп тилларига таржима этилган.

БОБУРНОМА
(Мемуар асар)
Алишер Навоий таърифи

Яна Алишербек Навоий эди, (Ҳусайн Бойқаронинг) беги эмас эди, балки мусоҳиби[1] эди, кичиклигида ҳаммактаб экандурлар. Хусусият бисёр

[1] Хобхона – ётоқхон.
[2] Хосхона – давлат ишлари қилинмайдиган, ҳукмдорнинг шахсий хонаси.
[1] Мусоҳиб – суҳбатдош.

60

61

Ўзбекистон Қаҳрамони, атоқли адабиётшунос олим Озод Шарафиддинов тўғри таъкидлаганидек, “Шеърларнинг умумбашарий ҳисларига тўлалиги, туйғуларнинг тиниқлиги, фикрларнинг теранлиги ва кутилмаганлиги, поэтик образларининг маънодорлиги, янгилиги Сирожиддин шеърларига алоҳида жозиба бағишлайди”[22]. Сирожиддин Саййид “алоҳида жозиба” ва фавқулодда рангин миллий бўёқлар билан Мирзо Бобур сиғмаган даргоҳларни, унинг шахсий, шоирлик ва шоҳлик тақдирини тарих воқеалари билан қиёслайди:

Умри отда ўтган буюк мусофир,
Давлат надир асли, надир жоҳ, Бобур?

[22]Шарафиддинов О. Шоирликнинг оғир юки. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1982 йил, 29 октябрь.

Шоирлиги шоҳлигидан улуғроқ,
Шоҳлиги ҳам шеъридай огоҳ, Бобур.

Шоҳ ва шоирнинг буюк иқрорлари, холислиги, тўғрисўзлиги, чексиз ғайрати, Соҳибқирон бобоси Амир Темурнинг марказлашган салтанатини қайта тиклашдек олий мақсадига содиқлиги, уни амалга ошириш йўлида ҳар қандай машаққатни енгишга, ҳатто хиёнатни кечиришга тайёрлиги, шундай қудратли саркарданинг таъсирчан шоир қалбининг оҳлари, туғилган юрти Андижонни соғиниб изтироб чекиши ўқувчини ҳайратга солади. “Бобурнома”да муаллиф воқеаларни шунчаки баён қилмайди, улардан сабоқ чиқаришга интилади ва ўқувчини ҳам шунга даъват қилади. Энг муҳими, бу даъватда ҳеч қандай мажбурият йўқ. *Шоирлиги шоҳлигидан улуғроқ, Шоҳлиги ҳам шеъридай огоҳ, Бобур* сатрлари виждон қўнғироғидек янграйди. Ўқувчи “Бобурнома”даги ватанпарварлик, бағрикенглик ғояси бугунги кунда ҳам инсониятни огоҳликка чорлаб турганига ишонади.

Бу услуб Заҳириддин Муҳаммад Бобур ижоди, ҳаёти ва сиёсий фаолиятини ўрганиш жараёнининг қизиқарли ва ранг-баранг бўлишини таъминлайди, ўқувчиларнинг ижодий қобилиятини, интеллектуал фаоллигини, бинобарин, дарснинг самарадорлигини оширади, унинг шахсий, шоирлик ва шоҳлик тақдирини тарих воқеалари билан қиёслайди.

Дарснинг бундай ноанъанавий шакли ўқитувчи ва ўқувчи ўртасида эркинлик муҳитини яратади, ўқувчиларнинг улуғ шоҳ ва шоир ижодига бўлган қизиқишини, муҳаббатини кучайтиради. Ўтмишга муҳаббат, улуғ аждодларга садоқат – ҳар бир инсоннинг ватанпарварлик ва фарзандлик бурчи. Зеро, тарихга муносабатда инсон қалбидаги миллий ўзлик туйғуси янада яққолроқ кўзга ташланади. Достон замирида табаррук Мовароуннаҳр юртининг буюк давлат арбоби, мутафаккир шоир, улуғ саркарда Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳазратлари билан боғлиқ тарихи, муқаддас туркий тилга садоқат, аллома аждодларга муҳаббат асносида туйғу ва тафаккурнинг нурафшон уйғунлиги мужассам.

Сирожиддин Саййиднинг “Дунёда Ватандан ҳам юксакроқ мавзу, муқаддас ва шарафлироқ ғоя бўлмаса керак. Ҳамма гап шу муқаддас мавзуни қандай ёзишда, қай йўсинда тараннум этиб, қай тарзда кенг китобхонлар оммасига етказа билишда деб ўйлайман”[23], деган фикрида ижодининг бош ғояси мужассамдир. “Юз оҳ, Заҳириддин Муҳаммад Бобур” достонини ҳам Ватан ўтмишининг яна бир мукаммал бадиий харитаси дейиш мумкин.

Энг қадим замонларда ҳам Мовароуннаҳр дунё йўлларини туташтирувчи, карвонларни кутгувчи, кузатгувчи манзил, элларни бирлаштиргувчи муқаддас макон бўлган. Ота макон – шоир ижодида туғёнга айланади. Сирожиддин Саййид буюк мутафаккир Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Не хуш бўлғайки, бир кун...” деб бошлангувчи машҳур ғазалига боғлаган мухаммасида шоҳ ва ва шоирнинг қон силқиб турган қалбидаги изтиробни шундай ифодалайди:

Кишидин кўрмадим, ё ёрдин кўргумми одамлиғ?
Юрагим лола янглиғ қонлиғу ранглиғ, кўзим намлиғ,

[23]Саййид С. Элдошларим, дилдошларим. Тошкент.: “Адабиёт”нашриёти, 2021. Б.-217.

Бу оламда бирор он кўрмадим мен хотири жамлиғ -

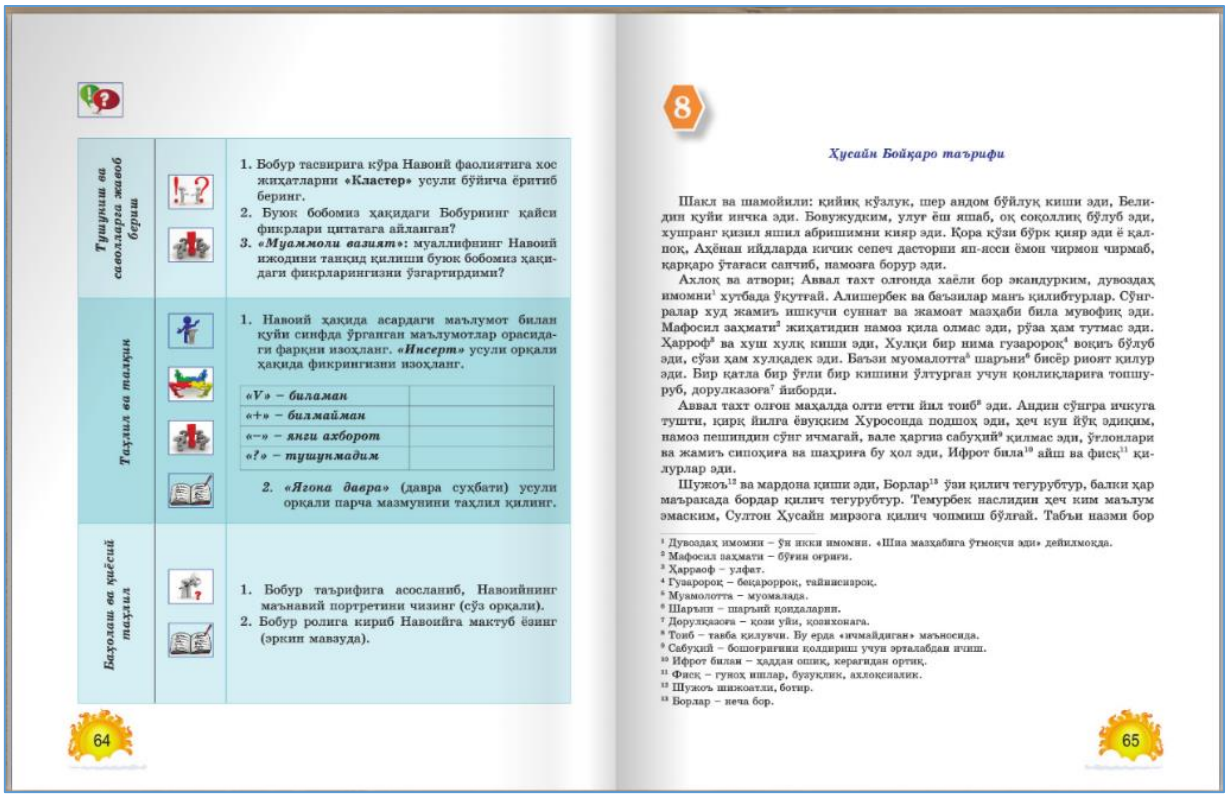

Тушуниш ва саволларга жавоб бериш	1. Бобур тасвирига кўра Навоий фаолиятига хос жиҳатларни **«Кластер»** усули бўйича ёритиб беринг. 2. Буюк бобомиз ҳақидаги Бобурнинг қайси фикрлари цитатага айланган? 3. ***«Муаммоли вазият»***: муаллифнинг Навоий ижодини танқид қилиши буюк бобомиз ҳақидаги фикрларингизни ўзгартирдими?
Таҳлил ва талқин	1. Навоий ҳақида асардаги маълумот билан қуйи синфда ўрганган маълумотлар орасидаги фарқни изоҳланг. ***«Инсерт»*** усули орқали ҳақида фикрингизни изоҳланг. *«V» – биламан* *«+» – билмайман* *«–» – янги ахборот* *«?» – тушунмадим* 2. ***«Ягона давра»*** (давра суҳбати) усули орқали парча мазмунини таҳлил қилинг.
Баҳолаш ва қиёсий таҳлил	1. Бобур таърифига асосланиб, Навоийнинг маънавий портретини чизинг (сўз орқали). 2. Бобур ролига кириб Навоийга мактуб ёзинг (эркин мавзуда).

64

8

Ҳусайн Бойқаро таърифи

Шакл ва шамойили: қийиқ кўзлук, шер андом бўйлуқ киши эди, Белидин қуйи инчка эди. Бовужудким, улуғ ёш яшаб, оқ соқоллиқ бўлуб эди, хушранг қизил яшил абришимни кияр эди. Қора кўзи бўрк қияр эди ё қалпоқ, Аҳёнан ийдларда кичик сепеч дасторни яп-ясси ёмон чирмон чирмаб, қарқаро ўтағаси санчиб, намозга борур эди.

Ахлоқ ва атвори; Аввал тахт олғонда хаёли бор экандурким, дувоздаҳ имомни[1] хутбада ўқутғай. Алишербек ва баъзилар манъ қилибтурлар. Сўнгралар худ жамиъ ишкучи суннат ва жамоат мазҳаби била мувофиқ эди. Мафосил заҳмати[2] жиҳатидин намоз қила олмас эди, рўза ҳам тутмас эди. Ҳарроф[3] ва хуш хулқ киши эди, Хулқи бир нима гузаророқ[4] воқиъ бўлуб эди, сўзи ҳам хулқадек эди. Баъзи муомалотта[5] шаръни[6] бисёр риоят қилур эди. Бир қатла бир ўғли бир кишини ўлтурган учун қонлиқларига топшуруб, дорулказоға[7] йиборди.

Аввал тахт олғон маҳалда олти етти йил тоиб[8] эди. Андин сўнгра ичкуга тушти, қирқ йилга ёвуқким Хуросонда подшоҳ эди, ҳеч кун йўқ эдиқим, намоз пешиндин сўнг ичмагай, вале ҳаргиз сабуҳий[9] қилмас эди, ўғлонлари ва жамиъ сипоҳиға ва шаҳриға бу ҳол эди, Ифрот била[10] айш ва фисқ[11] қилурлар эди.

Шужоъ[12] ва мардона қиши эди, Борлар[13] ўзи қилич тегурубтур, балки ҳар маъракада бордар қилич тегурубтур. Темурбек наслидин ҳеч ким маълум эмаским, Султон Ҳусайн мирзога қилич чопмиш бўлғай. Табъи назми бор

[1] Дувоздаҳ имомни – ўн икки имомни. «Шиа мазҳабига ўтмоқчи эди» дейилмоқда.
[2] Мафосил заҳмати – бўғин оғриғи.
[3] Ҳарраоф – улфат.
[4] Гузаророқ – беқарорроқ, тайнисизроқ.
[5] Муамолотта – муомалада.
[6] Шаръни – шаръий қоидаларни.
[7] Дорулқазоға – қози уйи, қозихонага.
[8] Тоиб – тавба қилувчи. Бу ерда «ичмайдиган» маъносида.
[9] Сабуҳий – бошоғриғини қолдириш учун эрталабдан ичиш.
[10] Ифрот билан – ҳаддан ошиқ, керагидан ортиқ.
[11] Фисқ – гуноҳ ишлар, бузуқлик, ахлоқсиалик.
[12] Шужоъ шижоатли, ботир.
[13] Борлар – неча бор.

65

Муаллиф “бир он кўрмаган хотири жамлиғ” билан қоғозга туширган “Бобурнома”нинг сиру синоатларга тўла 22 фасллик “вақое”си 138 саҳифадан иборат достонга айланади. Тарих ва келажак дарёларининг тўлқинлари бир-бирига занжир ҳалқаларидек боғланиб, мавжланади. Ҳалқаларнинг узилмаслиги, доимо мустаҳкам бўлишида асосий масъулият ёшлар зиммасига тушади. Биз буюк аждодлардан мерос бебаҳо хазинанинг вориси сифатида миллий қадриятларимизни, бетакрор анъаналаримизни асраб-авайлашимиз, уларнинг халқаро майдондаги нуфузини ошириш учун тинимсиз изланишимиз керак. Ўсиб келаётган ёш авлод “Бобурнома”ни ўрганиш орқали эл танийди, миллий ва умуминсоний қадриятлар, бағрикенглик илмидан сабоқ олади. Маълумки, тарихий хотиранинг шаклланишида тил ва адабиёт билан бирга миллий қадриятлар, ахлоқий тарбия ҳам фаол иштирок этади. Муаллиф улуғ аждоди, шоҳ ва шоир Бобур Мирзо билан бирга изтироб чекади, достоннинг таъсирчан кўнгил битиклари ҳам айнан “Бобурнома” билан ҳамоҳанг ўтли сатрларда бўй кўрсатади:

Шоир янгидан бунёд бўлаётган миллат тарихининг гувоҳи сифатида ўтмиш билан сирлашади, диллашади, тиллашади. Ўтли туғёнларини достонга гўзал бадиий топилмалар, Бобур Мирзо руҳониятидек юксак, руҳиятидек беғубор, юртга соғинчидек ҳароратли ташбеҳлар, тимсоллар воситасида достонга муҳрлайди. Сатрлардаги ҳарорат ўқувчи қалбига кўчади: она юртни севишга, улуғ аждодлардан мерос табаррук тупроқни, қадим илдизларни қадрлашга даъват қилади.

Инсон қалби ҳамиша муҳаббатга ташна яшайди. Уни маънавий камолот ва жасорат йўлига чорлагувчи энг қудратли куч – Ватан ишқидир. Ўсиб келаётган ёш авлоднинг ҳаётга муносабати, дунёқараши ҳам уларнинг навқирон қалби

билан бирга улғайиб оламнинг сиру-асрорларини, тилсимларини айнан “Бобурнома” билан қиёслаб, англашга уринадилар.

Уйга вазифа қилиб достонни тўлиқ ўқиш ва “Бобурнома” билан қиёслаб эссе ёзиш топширилади. Аслида бу топшириқ ўқувчи билим даражасини ошириш, мустаҳкамлаш баробарида уларга ватан ишқи билан уйғунлашган сўз илоҳиётини англаш қобилиятини, эркин фикрлаш, ўқиш ва уқиш саодатини сингдиради. Бундай ёндашув ўқувчида ижодий тафаккур фаолиятига нисбатан ижобий муносабатни шакллантириш воситаси ҳамдир. Ўтмишнинг катта-кичик ҳақиқатлари, башарият тараққиёти ва таназзули ҳам шу ишқ билан ўлчанади. Бу ишқ қақраб ётган кўнгилларни бўстон, бир-биридан олис мамлакатларни дўст қилишга қодир. Унинг “Бобурнома”дек ноёб ва нодир асарга, “Юз оҳ, Заҳириддин Муҳаммад Бобур” каби достонларга кўчган қудрати ва ҳарорати бугуннинг ёшларини ҳам таъсирлантириш қудратига эга.

Дарсликда ҳар бир бўлим якунида “Тушуниш ва саволларга жавоб бериш”, “Таҳлил ва талқин”, “Баҳолаш ва қиёсий таҳлил” каби кўникмалар доирасида топшириқлар берилган. Ўқувчилар “Тушуниш ва саволларга жавоб бериш” кўникмасидаги қуйидаги топшириқларни бажаришади:

1. Бобур тасвирига кўра Навоий фаолиятига хос жиҳатларни “Кластер” усули бўйича ёритиб беринг.

2. Буюк бобомиз ҳақидаги Бобурнинг қайси фикрлари цитатага айланган?

3. “Муаммоли вазият”: муаллифнинг Навоий ижодини танқид қилиши буюк бобомиз ҳақидаги фикрларингизни ўзгартирдими? - каби савол ва топшириқлар кўмагида ўқувчилар асар моҳиятини янада чуқурроқ тушунишга уринадилар. Ўқитувчи ўқувчиларнинг жавобларини диққат билан кузатиб боради, йўналтирувчи фикрлар билан уларнинг мулоҳазаларига аниқлик киритиб боради, мавзуга янгича ёндашганларни рағбатлантиради. Айниқса, “Баҳолаш ва қиёсий таҳлил” бандидаги қуйидаги топшириқлар ўқувчиларнинг қизиқишини оширади:

1. Бобур таърифига асосланиб, Навоийнинг маънавий портретини чизинг (тавсиф).

2. Бобур ролига кириб Навоийга мактуб ёзинг (эркин мавзуда).

Бу топшириқлар ўқувчини фикрлашга ундайди. Жавоб излаш жараёнида улар ўтмиш билан сирлашишни, чин ҳиссиётлар оламида яшашни, сўз жозибасидан завқланишни ўрганадилар. Худди “Бобурнома”дан берилган парчалар каби, “Юз оҳ, Заҳириддин Муҳаммад Бобур” достонини ҳам китобхонлар катта қизиқиш билан ўқийдилар. Шаклдаги ранг-баранглик, сатрлар замиридаги тагдор ғоявийлик, ҳаётийлик, миллий ўзлик каби қадриятлар, ҳавасни келтирадиган ташбеҳлар, шавқ ва ҳайрат уйғотадиган халқчиллик ўқувчини ҳам завқлантиради, ҳам унинг онгу шуурида ифтихор туйғуларини шакллантиради. Темурийзода Бобурийларнинг буюк қудратини, улар шону шавкатга буркаган миллат тарихини, асрлардан асрларга безавол ўтиб келаётган бетакрор қадриятларини халқона оҳангларда тараннум этади. Бу каби таъсирчан сатрларни қиёсий таҳлил этиш ўқувчиларнинг руҳан ва маънан юксалишига сабаб бўлади. Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” ва Ўзбекистон халқ шоири Сирожиддин Саййиднинг “Юз оҳ, Заҳириддин Муҳаммад Бобур” достонини қиёсий ўрганиш орқали ҳам ўқувчининг луғат

бойлиги ошади, ҳам унинг дунёқарашида ўзаро билимлар, ғоялар, фикрлар алмашиш жараёни рўй беради. Достон моҳиятини англаш орқали ватан тарихи ҳақида янги билимлар олиш, уни ўзлаштиришга ҳавас ортади. Унинг замиридаги миллий ғурур ва ватанпарварлик ғояси ўқувчилар ҳиссиётларини тарбиялаши ва бола кўнглидаги юрт тақдирига дахлдорлик туйғуларини ёрқин акс эттириши билан алоҳида аҳамиятга эга.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, бу усул ўқувчиларнинг оғзаки ва ёзма нутқини ўстиришда муҳим аҳамият касб этади. Адабиёт дарсларида педагогик технология элементлари қўлланган ноанъанавий методлардан фойдаланиш ўқув материалининг ўқувчилар томонидан тез ва сифатли идрок этилишига кўмаклашиб, уларнинг тахайюл олами, бадиий тафаккурини ривожлантиради ва уларда ватан тарихига, “Бобурнома” каби буюк тарихий обидаларга, ўзбек мумтоз ва замонавий адабиётига, хусусан, Ўзбекистон халқ шоири, таниқли адиб ва таржимон Сирожиддин Саййиднинг фалсафий теран, чин ватаний шеъру достонларига катта қизиқиш ва муҳаббат уйғотади. Зеро, истиқлол бахш этган озод руҳ Сирожиддин Саййиднинг шеъру достонларига ўзгача сурур бағишлайди. У бугуннинг ўқувчисини “Бобурнома” руҳиятига яқинлаштириш учун она тилининг ички имкониятларидан, барча тасвирий воситаларидан заргарона маҳорат билан фойдаланади ҳамда поэтик лексикага хос янги ифодалар яратади. Шоир танлаган бадиий тимсоллар, янги иборалар, ташбеҳлар ўқувчи учун Заҳириддин Муҳаммад Бобур шахсиятининг, барча замонларнинг шоҳ асари “Бобурнома”нинг янги қирраларини кашф қилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Шарафиддинов О. Шоирликнинг оғир юки. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1982 йил, 29 октябрь.
2. Ш.Наралиева, Б.Турдикулов, Н.Корганбаева, Ш.Алиакбарова. Ўзбек адабиёти. Умумтаълим мактабларининг 5-синфи учун дарслик. Қозоғистон Республикаси Таълим ва фан министрлиги тасдиқлаган. Алматы.: “Жазушы” нашриёти, 2017.
3. Ш.Наралиева, Н.Корганбаева. Ўзбек адабиёти. Умумтаълим мактабларининг 9 –синфи учун дарслик. Қозоғистон Республикаси Таълим ва фан министрлиги тасдиқлаган. Алматы.: “Жазушы” нашриёти, 2019.
4. Аҳмедов С. Адабиёт дарсларида эпик жанрларни ўрганиш: Адабиёт ўқитувчиларига ёрдам. Тошкент: “Ўқитувчи” нашриёти, 1986.
5. Саййид С. Асарлар. 3 –ж. Тошкент.: “Шарқ” нашриёт – матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти, 2019.
6. Саййид С. Матонат. Тошкент.: “Машҳур-Пресс”, 2018.

АДАБИЙ ТАЪЛИМДА ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУРНИНГ НАЗАРИЙ ҚАРАШЛАРИНИ ЎРГАНИШ

Файзуллоев Бахтиёр Бобожонович,
академик Бобожон Ғафуров номидаги ДТМ
Хўжанд ДУ доценти , филология фанлари номзоди,
З.М.Бобур номли халқаро жамоат фондининг Тожикистон бўлими раҳбарии
Тел: (+992) 92703 66 61, Эл.почта: b.fayz.1961@mail.ru

Резюме: В статье рассмотрены некоторые вопросы, связанные с изучением теоритических взглядов З.М. Бобура.

Ключевые слова и выражения: литературовед, текстолог, образование, программа, конверсия, композиция, традиция, талант, газель, татаббу, размер, рифма, редиф.

Resume: The article analyzes some issues related to the study of Z.M. Bobur's theoretical views have been discussed.

Key words and phrases: literary critic, textologist ,education, program, conversion, composition, tradition, skill, ghazal, tatabbu, vazn, rhyme, radif.

Халқимиз Амир Алишер Навоий даҳоси билан қанчалик фахрланса, Заҳириддин Муҳаммад Бобур номи билан ҳам шу қадар ифтихор қилади. Бобурнинг буюк саркарда, мумтоз сўз устаси, адабиётшунос, фиқҳ илми билимдони, тилшунос, санъатшунос, этнограф, ҳайвонот ва наботот оламининг билимдони, хуллас жуда кўплаб фанлар бўйича қомусий билим эгаси эканлиги доир «кўп ва хўб» ишлар амалга оширилган бўлиб, унинг мероси ҳозирга қадар дунё олимларини ўзига мафтун этиб келмоқда. Тожикистондаги таълим ўзбек тилида олиб бориладиган ўрта умумтаълм мактабларида шунингдек, олий ўқув юртларида З.М. Бобур ҳаёти ва ижодидан намуналар дастур доирасида ўрганиб келинмоқда.

Ўтмишдаги мумтоз шоирлар бадиий тафаккур эгаси бўлиш билан бирга илмий тафаккурда ҳам камолотга эриша олган. Жумладан, адабиёт илмига доир асарлар яратиш ўзига хос ижодий анъаналардан бири саналган. Муҳими

шундаки, шоҳдан дарвешга қадар шеъриятга, умуман олганда, сўзга ихлос билан қараган ва шеър илмидан ҳам мукаммал даражада маълумотга эга бўлиш зарурий ҳол бўлган.

Адабиёт илмига доир амалга оширилган ишларга Бобур ижодини ҳам далил сифатида кўрсатиш мумкин. Агар «Бобурнома»га назар ташланса, унда элликка яқин шоирлар номининг келтирилиши шунчаки қайдлардан иборат бўлмасдан, уларнинг ижодига мазкур қомусий манбада ўрни-ўрнида олимона баҳо берилганки, бу муҳим илмий қиммат касб этади. Бобур кўпинча ўзининг назарий қарашларини асослашда форс-тожик шоирлари меросига ҳам ўрни - ўрнида мурожаат этганки, бу қомусий асарнинг бадиий - эстетик қиммати ҳамда таъсирчанлигини ошириб, уни қизиқарли ва ўқишли бўлишини таъминлаган. З.М. Бобур ижодни ўрганиш жараёнида юқоридаги масалага ҳам эътибор қаратиш бугунги адабий таълимдаги муҳим масалалардан биридир.

Таниқли матншунос олим Ваҳоб Раҳмонов кўп йиллар давомида Бобур меросини тадқиқ этиб келаётган заҳматкаш устозлардан биридир. Олимнинг бевосита саъй ҳаракати билан «Бобурнома»нинг ҳозирги ўзбек адабий тилидаги табдилини яратилиши мумтоз адабиётни англаш йўлидаги амалий ишлардан яна бири бўлди.[24] Табдилдаги сўзбошида Бобурнинг адабиётшунослик фаолиятига ҳам алоҳида эътибор қаратилиб, унинг бу борада ўта талабчанлиги, шунингдек, анча жиддий ва қаттиққўл эканлиги таъкидланган.

Ўзбек адабиётига араб адабиётидан кириб келган аруз шеърий тизимига Алишер Навоий алоҳида эътибор қаратиб, арузни «*шариф фан*» дея баҳолайди. Муҳими шундаки, ўзининг барча асарларини шу шеърий тизим қолиплари асосида яратиб, ўзбек тилининг ҳам катта имкониятларга эга эканлигини яна бир карра амалий жиҳатдан исботлаган мутафаккир шоир буишидан фахрланиб шундай ёзади:

Олибмен тахти формонимға осон,
Черик чекмай Хитодин то Хуросон [25]

ёки

Турк назмида чу мен тортиб алам,
Айладим ул мамлакатни якқалам [26]

Алишер Навоий аруз шеърий тизимига доир «Мезон-ул авзон» («Вазнлар ўлчови») асарни яратиши билан ўзбек тилида ижод қилувчи шоирлар мушкулини осон қилди [27]. Бобур эса бу анъанани «Мухтасар» асарида давом эттириб, ўзбек арузшунослиги мундарижасини янада мукаммаллаштирди.

Бобурнинг бадииятга доир қарашларини янада аниқроқ тасаввур этиш учун уни Алишер Навоийнинг назарий қарашлари билан қиёсий йўсинда ўрганиш янги илмий хулосаларни юзага келтиради. Навоий етук адабиётшунос сифатида шоирлар асарларига баҳо берганда ўзига хос мезонл ҳамда ўлчовлар билан ёндашганлигини биргина Атоий ижодига берган баҳоси мисолида ҳам кузатиш мақсадга мувофиқ. Унда Атоийнинг Балх шаҳрида яшаб ижод этгани, Исмоил

Бобур З.М. Бобурнома. – (Ҳозирги ўзбек тилига Ваҳоб Раҳмонов ва Каромат Муллахўжаевалар табдили) – Тошкент: «Ўқитувчи»,2008. 287- б.

2. Навоий А. МАТ (Мукаммал асарлар тўплами) 20 томлик, 8 том. -Тошкент: Фан, 1991. 475- б.

3. Навоий А. МАТ, 20 томлик, 12-том. – Тошкент: Фан, 1996. – 29- б.

4. Навоий А. МАТ, 20 томлик, 16-том. – Тошкент: Фан, 2000. – 43-95- б.

ота авлодига мансублиги, дарвешваш (хоксор, фақир, художўй) ҳамда хушхулқ (феъл-атвори яхши), мунбасит (очиқ чеҳрали) киши эканлигини эҳтиром билан тилга олиб, шоир фақат ўзбек тилида асарлар ёзганлигини алоҳида таъкидлаб ўтади. Ва ниҳоят, «Ул санамки…» деб бошланувчи ғазалидан бир байт келтиради-да, унга «*қофиясида айбғинаси бор*» дея муносабат билдиради [28]. Дарҳақиқат, байтда оҳангдошлик қофиядош сўзлар ўзагидаги равий ҳарфларнинг бир хил эмаслиги туфайли қофияда «*айбғина*» юзага келганлигини Навоий зукколик билан қайд этган.

Бобурнинг адабий назарий қарашлари ҳам ўзига хос илмий қимматга эга. У 12 ёшида подшоҳлик тахтига ўтиради. Умрининг катта қисмини жангу жадаллар билан ўтказди.Тарихда моҳир саркарда сифатида ном қолдирди. Шу жиҳатдан унинг адабий - назарий қарашларида ҳам шоҳлик мавқеъининг бевосита таъсири бўлиши табиий эди.

Қуйидаги қиёсда бу янада аниқроқ намоён бўлади. Алишер Навоий «Мажолис-ун нафоис» асарида кўплаб шоирлар қаторида замондоши Ҳилолийга тўхталиб: « *Мавлоно Ҳилолий турк элидиндур… ҳофизаси яхшидир. Истеъдоди ҳам ҳофизасича бордир…*», дея унинг шоирона иқтидорига алоҳида баҳо берган [29].

Орадан йигирма йил ўтгач, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ёзади: «Яна Ҳилолий эди… Ғазаллари текис, ажойиб… Жуда кучли ҳофизаси бор эмиш: ўттиз қирқ минг байт ёдида бор эмиш. Дейдиларки, «Хамса»нинг аксар байтлари ёдида бор…»[30]. Бобур фикрларини давом эттириб, Ҳилолийнинг «Шоҳ ва Дарвеш» асарига эътибор қаратиб, унинг композицияси бўш эканлигини кўрсатиб берадики, бу унинг муҳим илмий хулосалардан бири дейиш мумкин.

Ҳатто образлар мантиғи масаласида ҳам Ҳилолийни аяб ўтирмасдан қаттиқ танқид қилади. Матн табдили*:* «Бир достони бор, ҳафиф баҳрида, «Шоҳ ва Дарвеш» номли. Гарчи баъзи байтлари жуда ажойиб чиққан бўлса-да, лекин достоннинг мазмуни ва устухонбандлиги (композицияси) жуда бўш ва харобдур…» деган хулосага келади. Бу ўринда Бобур Шарқ этикасига таяниб фикр юритиб, эркаклар ўртасидаги ошиқ-маъшуқликни қоралайдики, унинг бу хулосаси мантиқан асосли ва тўғридир. Бу ҳол Бобурнинг қаттиққўл олим дейишга яна бир асос бўлади. Бундай характерли далиллар қомусий асар бўлган «Бобурнома»да мисоллар талайгина.

Амир Шайхим Суҳайлий (Шайхимбек) ҳақидаги фикрлари эса бугунги кунда ҳам ўз илмий қимматини йўқотгани йўқ. Унда шеърий санъатлардан фойдаланишда ҳамда шеърий матнларни ўқишда мавжуд меъёрни сақлашга жиддий эътибор қаратилган. Шуниси характерлики, шеърий санъатлардан фойдаланишда Бобурнинг ўзи намуна бўларли даражада эканлигини табдил нашридан жой олган қуйидаги шеърий матн мисолида талаба ёки ўқувчиларга етказилиши дарс самарадорлигини таъминлайди. Аслида Бобур ижодида ҳам

5. Навоий А. МАТ, 20 томлик, 13-том. – Тошкент: Фан, 1997. -63- б.
6. Қаранг: Ўша манба. – 86-б.
7. Бобур З. М. Бобурнома. – (Ҳозирги ўзбек тилига Ваҳоб Раҳмонов ва Каромат Муллахўжаевалар табдили) – Тошкент: «Ўқитувчи», 2008. 140- б.

бадиий санъатлардан фойдаланиш шунчаки мақсад бўлмасдан, балки бадиийликни юзага келтирувчи восита эканлиги таъкидланиши лозим.

Тил анинг ҳамдида қосирдур, бил,
Бил, анинг ҳамдида қосирдур тил.

Байтдаги «тил» ва «бил» сўзларининг ўзаро ўрин алмашиб такрорланиши эвазига *тарди акс* бадиий санъати юзага келган. Байтни бошлаб берган «тил» сўзи байтнинг охирида яна такрор келиши эса *тасдир*_санъатининг ўзига хос кўрсаткичидир. Юқоридаги матнга яна жиддийроқ эътибор қаратилса, биринчи мисра «бил» сўзи билан тугаб, иккинчи мисра айнан шу сўз билан бошланган. Бу эса, такрор (такрир) бадиий санъатининг *тасбе* деб аталувчи намунаси саналади. Яна ҳар икки мисрада ҳам «*анинг ҳамдида қосирдур*» бирикмасининг қофия сўзларидан олдин келиши ҳисобига *ҳожиб* бадиий санъати юзага келганки, бу бадиий топилма ҳам ўқувчиларга ўзгача эстетик завқ беради.

«Тил» ва «бил» сўзларининг байт бошида ўзаро оҳангдошлиги *музораа* санъатининг «хизмати» ҳисобланади. Шоир биргина байтда сўзларни шунчаки такрор қилмайди, балки шоирона маҳоратини ишга солиб, яъни тил Аллоҳ ҳамдида (мақтовида) шунчаки бир восита эканлиги, айни чоғда қосирлиги - тегишли мақтовга яроқсиз ҳамда ожиз эканлиги шоирона асосланганлигини мазкур байт мисолида тушунтирилиши дарс иштирокчиларида шоир бадиий маҳоратига доир назарий билимларини янада кенгайтириши, шубҳасиз.

Байтдаги *тил, ҳамд, қосир* сўзларининг ўзаро дахлдорлиги эвазига *таносиб* бадиий санъат юзага келганига ҳам эътибор қаратилади. Яна ажойиби шундаки, байтдаги барча сўзларнинг остин ва устун ҳолатда келиб, оҳангдошликни юзага келтириши *тарсеъ* шеърий санъатининг хизмати эканлигига тўхталиб, у байтнинг таъсирчан бўлиши билан бирга маънонинг кучайишига хизмат қилганлигига эътибор қаратиш лозим. Шу ўринда бадиийлик илмнинг билимдони Ё.Исҳоқовнинг *«…тарсеъ оддий сўз ўйини эмас, балки фикр билан ифоданинг муайян пайтда мувозанат ҳосил қилиши натижасида юзага келадиган поэтик усул бўлиб, шеърнинг, умуман тасвирнинг мусиқийлиги ва таъсирчанлигини орттиришга ёрдам беради»,*- деган фикрини ҳам эслатиб ўтиш фойдалидир[31].

Ўрни келганда таъкидлаш зарурки, Бобурнинг назарий қарашларида мулоҳазаталаб ўринлар ҳам йўқ эмас. Жумладан, «Бобурнома»да Навоий ҳақида анчагина маълумотлар берилган бўлиб, уларда мутафаккир шоир-нинг номи эҳтиром билан тилга олинган. Аммо биргина ўринда қуйидаги фикрга ҳам дуч келамизки, бу китобхонни жиддийроқ мушоҳадага ундайди. Бобур ёзади: «Форсий назмда «Фоний» тахаллусини қўллаган. Баъзи байтлари ёмон эмасдур. Бироқ аксари суст ва бўштобдир…»[32] .

Навоий (Фоний) нинг форсийда ёзилган шеърлари ҳақиқатдан ҳам «суст ва фуруд (бўштоб)» ми? Бобур нима учун бундай қатъий хулосага келган? Бобур қарашларини инкор этувчи далиллар мавжудми?- деган саволлар пайдо бўлиши, табиий.

8. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент: «O’ZBEKISTON », 2014. -320- б.
9. Бобур З. М. Ўша манба. -133-б.

Бобурнинг юқоридаги фикри бирор далил билан кўрсатилган эмас, албатта. Одатда ҳар қандай илмий хулосанинг қанчалик тўғри ва асосли эканлиги мисоллар асосида исботланиши тажрибадан яхши маълум. Бу- биринчидан. Иккинчидан, мутафаккир шоирнинг форсий назмиёти ҳақидаги юқорида келтирилган кўчирма шунчаки маълумот эканлигини назардан қочирмаслик даркор.

Учинчидан, мумтоз адабиётда «Фоний» тахаллуси билан бошқа шоирлар ҳам ижод қилганлигини эътиборга олинса, Бобур уларнинг асарларини Навоий (Фоний)га нисбат берган бўлиши ҳам мумкин деган қарашлар ҳам мавжуд. Тўртинчидан, Бобур умрининг асосий қисмини жангу жадалларда ўтказди. Асосан, туркий тилда сўзлашувчи халқлар билан бирга эканлигини эътиборга олсак, Навоий эса улкан ҳудудни ўз тассарруфига олган Хуросон давлатда яшаб, у ердаги мавжуд адабий муҳитга карвонбошилик ҳам қилди.

Манбалардан маълумки, Алишер жуда ёшлигидан форсий шеърият муҳитида вояга етиб, бу шеърият билан яқиндан ошно бўлиб, устоз шоирларнинг кўплаб байтларини ёд олганлиги манбаларда зикр этилган. Илк ижодини ҳам айнан шу тилда бошлаган эди. Ижодининг камолот палласида эса форсийзабон салафларига издошлик қилиб, форсий тилда гўзал ва бетакрор татаббу асарлари билан, зуллисонайнлик анъанасини юксак чўққига кўтариб, ўзбек мумтоз адабиётида биринчи бўлиб, татаббунависликни адабий йўналиш даражасига кўтара олди.

Бешинчидан, Навоий (Фоний) нинг форс-тожик тилидаги асарлари ҳам юксак маҳорат билан яратилганлигини унинг қуйидаги байти слайд воситасида талабаларга кўрсатилиб, таҳлил қилинса, масалани янада тўғри ва мукаммал англашга ёрдам бериши, шубҳасиз.

Нигори турки тоҷикам кунад сад хона вайрона
Бад-он миҷгони тоҷиконаву чашмони туркона [33] .

Мазмуни: Менинг гўзал тожик нигорим тожикларникига хос киприклари ва туркларникига ўхшаш кўзлари билан юзларча (қалб уйи) уйини вайрон қилади.

Юқоридаги матлаъ билан бошланган ғазал устоз Абдураҳмон Жомийнинг ғазалига татаббу (жавобия) сифатида яратилган. Мутафаккир шоирнинг маҳорати шундаки, байтдаги «турки тоҷикам» бирикмаси турк ва тожигим эмас, балки тожик гўзалим маъносида ишлатилган бўлса, иккинчи мисрада такрорланган тожик ва турк сўзлари эса миллат, халқ маъносида келганлигига эътибор қаратиш жоиз. Демак, «турк» сўзи биринчи мисрада «гўзал» маъносида келган бўлса, иккинчи мисрада эса, миллат, халқ маъносини ифодалаб, *тажнис б*адиий санъатининг ўзига хос бетакрор кўрсаткичи эканлиги маълум бўлади. Ёки бир халқни киприкка, иккинчисини эса кўзга нисбат берилиши *ташбеҳ* (ўхшатиш) бадиий санъатининг гўзал намунаси ҳисобланади. Навоий қўллаган *ташбеҳ* шунчаки бир воситасигина бўлиб қолмасдан, балки рамзий образлар ёрдамида асосланиб, икки халқнинг эт билан тирноқ каби бир-бирига яқинлиги кўз ва киприк мисолида бадиий далилланганки, бу мантиқан ҳам тўғридир. «*Гўзал тожик нигорим*» (нигори турки тоҷикам) бирикмасидаги «*гўзал*» сўзи сифатловчи вазифасида мисрага зеб берган. Бадиият илмида бордию шеър

10. Навоий А. «Девони Фоний»дан. Форс тилидан Ҳабибулло Саид Ғани таржимаси. – Тошкент: «Янги аср авлоди», 2006.- 8-9- б.

матнида ибора келтирилган бўлса, бу *таъбир* санъатининг юзага келиши ҳам ўқитувчи эътиборидан четда қолмаслиги лозим. Байтдаги «*сад хона вайрона*» мазкур санъатнинг кўрсаткичи саналади. Шоир асосий эътиборни лирик қаҳрамонга, яъни «*нигорим*» га қаратганини эътиборга олсак, бу *истиора* санъатининг ўзига хос намунаси эканлиги маълум бўлади. Шу биргина далилнинг ўзиёқ Навоий (Фоний) нинг беназир зуллисонайн ижодкор сифатида тожик тилида ҳам гўзал асарлар ярата олганлигини намойиш қилиб турибди.

Бундан ташқари, ушбу татаббу ғазал устоз Жомийнинг асари каби арузнинг ўйноқи вазнларидан бири - ҳазажи мусамман солим **(** *мафоийлун мафоийлун мафоийлун мафоийлун* **V - - -, V - - - , V - - -, V - - -)** вазнида яратилган бўлиб, бу шоирнинг аруз илмидан ҳам чуқур билимга эга эканлигини яна бир бор намойиш қила олганки, буни олтинчи далил дейиш мумкин.

Ва, ниҳоят, еттинчидан, Бобур фикрларининг инкор этувчи ишончли манба Навоийнинг икки тил қиёсига бағишланган «Муҳокамат-ул-луғатайн» асарида қуйидагича қайд этган эди: «Форсий тилларни етарли даражада эгаллаш ва уларни чуқур текшириб чиқишда мендан кўпроқ иш қилган киши йўқдур…»[34].

Юқоридаги фикрларга таяниб, З. М. Бобурнинг бадиият илмига доир назарий қарашларини ҳамда форс-тожик адабиётига муносабати масалаларини ўрта мактаб ва олийгоҳларда ўрганиб бориш адабий таълим тизимидаги муҳим вазифалардан бири ҳисобланади. Бу эса Бобур асарларини тўла идрок этишга яқиндан ёрдам бериш билан бирга, унинг адабий-эстетик қарашларини янада мукаммалроқ англаш учун имконият пайдо бўлади. Энг асосийси, ўқувчиларда бадиият илмига доир адабий-назарий тушунчалар янада мукаммаллик касб этиб борадики, бу замонавий адабий таълимдаги муҳим вазифалардан бир ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбек адабиёт ўқитиш дастури // «Устоз» газетаси, 2012 йил, № 9-10
2. Навоий А. МАТ 20 томлик. Т.8. - Тошкент: Фан, 1991. -544 б.
3. Навоий А. МАТ, 20 томлик. Т. 12. – Тошкент: Фан, 1996. -327 б.
4. Навоий А. МАТ, 20 томлик. Т. 13. – Тошкент: Фан, 1997. -284 б.
5. Навоий А. МАТ, 20 томлик. Т. 16 – Тошкент: Фан, 2000. -336 б.
6. Навоий А. «Девони Фоний» дан. Форс тилидан Ҳабибулло
7. Саид Ғани таржималари. – Тошкент: «Янги аср авлоди», 2006.-125 б.
8. Бобур З.М. Бобурнома. – Тошкент: Фан, 1960.- 513 б.
9. Бобур З.М. Бобурнома. – (Ҳозирги ўзбек тилига Ваҳоб Раҳмонов ва
10. Каромат Муллахўжаевалар табдили) – Тошкент: «Ўқитувчи»,2008. 288 б.
11. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент: «O’ZBEKISTON »,2014.-320 б.
12. Шарқ мумтоз поэтикаси. Биринчи китоб. – Тошкент: «ЎзМЭ», 2008.- 426 б.
13. Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Тошкент: « SHARQ », 2020. -240 б.

11. Навоий А. МАТ, 20 томлик, 16-том. – Тошкент: Фан, 2000. -7-40-б.

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР АСАРЛАРИДА МУСИҚИЙ ТЕРМИНЛАР

Мирмуҳсин Гапуров,
Ўзбекистон давлат хореография
академияси илмий ишлар ва инновациялар бўйича проректори, профессор

Аннотация. Бўл мақалада Захириддин Мұхаммед Бабыр шығармаларында қолданылған музыка теориясы мен музыкалық терминдер туралы ойлар зерттеледі.

Негізгі сөздер: «Бобурнома», музыка, дәстүр, өнер, гижжак, сыбызғы, өрнек, ән.

Аннотация. В данной статье исследуются размышления о теории музыки и музыкальных терминах, используемых в творчестве Захириддина Мухаммада Бабура.

Ключевые слова: «Бобурнома», музыка, традиция, искусство, гижжак, флейта, узор, песня.

Энг қадим замонлардан бошлаб инсоннинг диди, бадиий-эстетик муносабатлари, дунёқараши асосан мусиқа таъсирида шаклланади. Шунингдек, миллий оҳангларда халқнинг ички қиёфаси, маданий анъаналари, маънавий-маърифий қарашлари, интилишлари ҳамда орзу-армонлари акс этади ҳамда жамиятнинг умумий савиясини белгилаб беради. Шарқнинг буюк алломалари мусиқанинг инсон руҳиятига таъсирини, унинг турли ҳиссиётлар уйғота олиш хусусиятларини мукаммал ўрганганлар ва таҳлил қилганлар. Абу Наср Форобий, Абу Али Ибн Сино, Умар Ҳайём, Маҳмуд Шерозий, Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур каби буюк мутафаккирлар ўз асарларида мазкур масалаларни фалсафий ва психологик аспектда кенг ёритганлар.

Атоқли давлат арбоби, буюк саркарда, дилбар шоир Заҳириддин Муҳаммад Бобур асарларида мусиқага оид фикрлар ва мусиқий терминлар салмоқли ўрин эгаллайди. Олимларнинг фикрича, “Унинг мусиқа санъати ва ҳарб ишларига доир рисолалари ҳам бўлиб, улар ҳозиргача топилмаган” [35].

Буюк шоир, улуғ саркарда ва бетакрор шоир сифатида Бобур Мирзонинг мукаммал шахсияти ҳамда маданий мероси бутун дунё аҳлини доимо қизиқтириб келган. Унинг асарларида устозларига эҳтиром, меҳр мурувват, бағрикенглик ва самимият устуворлик қилади.

Бобуршоҳ улуғ мутафаккир Навоий ҳазратларига юксак баҳо беради ва Алишербекнинг ўз даврининг энг машҳур созандалари Устоз Қулмуҳаммад, Шайхи Нойи ва Ҳусайн Удий каби “аҳли фазл ва аҳли ҳунарға” мураббий

[35] Очилов Э. Бетакрор шахсият, самимий шеърият. Сўз боши Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Сочининг савдоси тушти. Т.: “Шарқ” нашриёт матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти, 2007.–Б. 5..

эканлигини айтиб, улуғ шоир истеъдодининг яна бир қиррасини алоҳида таъкидлайди: “Яна мусиқида яхши нималар боғлабтур. Яхши нақшлари ва яхши пешравлари бордур.” [36] “Нақш”нинг яна бир маъноси куй, ашула[37] эканлигини эътиборга олсак, Ҳазрат Навоийнинг мусиқа басталаш даражасидаги етук бастакор бўлганликларини англаймиз.

Таниқли олим О. Жўрабоевнинг фикрича, “Бобур Мирзо санъатни жуда яхши тушунган ва ўзи ҳам машғул бўлган ва ҳаттоки мусиқа басталаганига оид далиллар бор. Мисол учун “Бобурнома”нинг ҳижрий 926 (милодий 1519-1520) йилга доир саҳифаларида бир мухаммасга “Чоргоҳ” савтини (куйини) боғлаганини ёзади. Яна айтади, “Неча маҳал эди, мундоқ нималарга машғуллуқ қилмайдур эдим. Манга ҳам дағдаға бўлдиким, бир нима боғлағаймен...” маълум бўладики, Бобур бир неча вақт шеърга мусиқа басталаш билан шуғулланган” [38].

Ҳар бир адиб ўзи яшаб турган даврдаги қадриятлар мажмуасига ижодий ёндашади. Мирзо Бобур ҳиротлик шоир Биноийнинг шахси ва ижоди ҳақида сўз юритиб, ёш ижодкорларга ибрат бўларли тарбиявий жиҳатларга ҳам тўхталади. Шоир Биноийнинг мусиқадан бехабарлигини ҳазрат Навоий танқид қилганларини, танбеҳдан тўғри хулоса чиқарган Биноий бир қиш машқ қилиб, мусиқани савт ва нақш боғлайдиган даражада ўрганганини айтади: ”Алишербек тааҳҳуб қилиб, таҳсин қилур. Мусиқийда тавр ишлар боғлабтур, ул жумладин бир нақши бор, нуҳрангга мавсум. Бу тўққиз рангнинг туганиши ва нақшнинг майлоси росттадур.” [39]

Мирзо Бобур “Бобурнома”нинг кейинги саҳифаларида Қул Муҳаммад Удий, Шайхий Нойи, Шоҳқулий ғижжакий, Ҳусайн Удий каби ўша даврнинг моҳир созандалари ҳақида тўхталиб, Бадиуззамон Мирзо саройидаги бир воқеани баён қилар экан, бу баёнда унинг зукко нигоҳини, эстетик қарашларини, мусиқа илмидаги идрокини ҳис қиламиз:” Яна Шайхий Нойи эди, удни ва ғижжакни ҳам хўб чолур экандур. Ўн икки-ўн уч ёшидин бери найни хўб чолур экандур. Бир навбат Бадиуззамон Мирзонинг суҳбатида бир ишни найдин хўб чиқарур, Қул Муҳаммад ғижжакта ул ишни чиқара олмас. Дерким, ғижжак ноқис создур. Шайхий филҳол Қул Муҳаммаднинг илигидин ғижжакни олиб, ул ишни ғижжакта хўб ва покиза чолур. Шайхийдин яна бир нима ривоят қилдилар: Нағамотқа андоқ мустаҳзар экандурким, ҳар нағмаким, эшитса, дер экандурким, фалонининг фалон пардаси мунга оҳангдур, вале хейли иш боғламайдур. Бир-икки нақш андин дерлар.”[40] Муаллиф воқеани шунчаки баён этмайди, балки вазиятни таҳлил қилади, мусиқашунос сифатида муносабат билдиради.

Мавжуд луғатларимизда *най*га шундай изоҳ берилган:

[36]Захириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Т.: “Юлдузча” нашриёти, 1990. -Б.154.
[37]Акбаров И. Музика луғати. Т.: “Ўқитувчи” нашриёти,1986. - Б.128.
[38]Жўрабоев О. Бобур лирикасида мусиқа ва тасвир. Т.: “Бобур ва дунё” ж., 2018й, № 4. -Б.35.
[39]Захириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Т.: “Юлдузча” нашриёти, 1990. - Б.162.
[40]Ўша манба, -Б.164.

Най { *ф.*}**1** Узун, ичи тешик нарса, ингичка труба. *Шиша най. Қамиш най*.

2 Турли нарса, асбобларнинг шу шаклдаги қисми.

3 Олтита тешигини бармоқлар билан бекитиб-очиб, пуфлаб чалинадиган мусиқа асбоби;[41]

Маълумки, XIV – XVI асрларда Шарқда бастакорлик санъати ниҳоятда ривожланади. Шайхий Нойи, Қул Муҳаммад каби машҳур созанда, хонанда ҳамда моҳир бастакорлар етишиб чиққан. Мусиқанинг уд, ғижжак, най сингари барча турларида кўплаб кашфиётлар яратилган. Қуйидаги рубоий орқали ҳам Мирзо Бобурнинг мусиқа санъатига қай даражада эътиборли бўлганлигини англаш мумкин:

Гар Руҳдам, этса эрди оҳанги нағам,
Мажлисда не ҳузн қолур эрди, не ғам.
То борғали Руҳдам бизинг мажлисдин,
Мажлис элига не руҳ қолди-ю не дам.[42]

Рубоийда қўлланган мусиқий терминларни изоҳлашга ҳаракат қиламиз:

Руҳдам – созанда, мусиқачи маъноларини билдиради[43].

Нағма – 1 эск. Куй, оҳанг, наво; мусиқа товуши.

2 Лабда юрғизиб, пуфлаб чалинадиган мусиқа асбоби. [44]

Улуғ шоир тўғри таъкидлаганидек, мусиқа инсоннинг ғамларини, ғуборларини аритади. Инсоннинг қадр-қимматини, ақл-заковатини, яратувчанлик фаолиятини юксалтиради, фикрини теранлаштиради, тафаккурини ўткирлаштиради, эзгу амалларга илҳомлантиради. Мусиқанинг эстетик феномен сифатида ўсиб келаётган ёш авлод маънавиятини шакллантиришдаги ўрни ва аҳамияти беқиёсдир.

Маънавий камолотга эришган инсон қаршисида ҳар қандай тўсиқлар чекинади. Бунинг учун инсон энг яхши, олижаноб фазилатларни ўзида тарбиялаб бормоғи зарур. Яхши фазилатларни тарбиялаш эса ўз-ўзини англашдан бошланади. Инсоннинг ҳақиқий комилликка эришувида, олам ва жамият ўртасидаги муносабатларининг мустаҳкамланишида адабиёт ва санъат, хусусан, мусиқий идрок беқиёс тарбиявий қудрат касб этади.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, Заҳириддин Муҳаммад Бобур мусиқа назарияси ва амалиётининг энг нозик жиҳатларини ҳам чуқур билган. Мусиқа ва шеъриятнинг, хусусан, аруз вазнининг назарий асослари бир бири билан чамбарчас боғлиқ. Аруз санъати мураккаб илмлардан бири бўлиб, ижодкордаги эстетик ҳиссиётни шакллантиришда мусиқанинг ўрни ва аҳамияти беқиёсдир. Улуғ шоирнинг *савт, нақш, пешраў, тарона, нағма* каби мусиқий терминларни маҳорат билан қўллаганлиги унинг ижро услубларидан, чолғу асбобларидан, ҳатто бастакорлик санъатидан яхши хабардор эканлигини билдиради.

Фойдаланилган адабиётлар:

[41] Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 3-жилд. Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2007. –Б. 12-13.
[42] Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Сочининг савдоси тушти. Т.: “Шарқ” нашриёти, 2007. –Б. 179.
[43] Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Сочининг савдоси тушти. Т.: “Шарқ” нашриёти, 2007. –Б. 179.
[44] Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 3-жилд. Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2007. –Б. 30.

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Маданият ва санъат соҳасини янада ривожлантиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарори. “Янги Ўзбекистон” газетаси, 2022 йил, 4 февраль, 25- сон.
2. Мирзиёев Ш. Ёшлар - бизнинг келажагимиз. Ёшларга донолар ўгити. Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт - матбаа ижодий уйи, 2018.
3. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Т.: “Юлдузча” нашриёти, 1990.
4. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Сочининг савдоси тушти. Т.: “Шарқ” нашриёти, 2007.

БУЮК ШОҲ ВА ШОИР ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУРНИНГ ДАВЛАТЧИЛИК СИЁСАТИДА БАҒРИКЕНГЛИК ТАМОЙИЛИ

Жаҳонгир Ҳакимжонович Ғаниев,
Ўзбекистон давлат хореография академияси ўқув ишлари бўйича проректори, тарих фанлари номзоди, доцент

Аннотация. Бұл мақалада ұлы ғұлама Захириддин Мұхаммед Бабырдың мемлекеттік саясатында маңызды болған толеранттылық пен мейірімділік қағидалары қарастырылады.

Кілт сөздер: «Бобурнома», толеранттылық, рухани тәрбие, құндылық, мейірімділік, тарихи жады.

Аннотация. В данной статье рассматриваются принципы толерантности и доброжелательности, имевшие важное значение в государственной политике великого ученого Захириддина Мухаммада Бабура.

Ключевые слова: «Бобурнома», толерантность, духовное воспитание, ценность, доброта, историческая память.

Машҳур давлат арбоби Заҳириддин Муҳаммад Бобур 12 ёшида тахтга ўтирганидан бошлаб, Соҳибқирон бобоси Амир Темур салтанатини бутун сақлашни, темурийзодалар орасидаги нифоқ ва низоларни бартараф этиб, ҳамжиҳатлик, бағрикенглик, тотувлик ришталарини мустаҳкамлашни ўз олдига олий мақсад қилиб қўяди. Мовароуннаҳр яхлитлиги, Самарқанднинг пойтахт сифатидаги оламшумул шуҳратини тиклаш унинг энг буюк орзуси эди. Ҳам улуғ ҳукмдор, ҳам мутафаккир шоир бўлган Мирзо Бобур ўз асарларида салтанат бошқаруви ҳамда давлатнинг ички тузилишига, юртни бошқараётган турли тоифага мансуб шахсларга, уларнинг фаолиятига батафсил баҳо берган.

Умуминсоний қадриятлар силсиласида бағрикенглик энг олижаноб фазилатлар мажмуаси сифатида олий мақомга эгадир. Улуғ саркарда, бетакрор шоир Мирзо Бобурнинг “Бобурнома” асарини, фалсафий теран ғазал ва рубоийларини ўқиб, унинг нақадар бағрикенг, мурувватли, улкан шахс бўлганлигини ҳис қиламиз. Зеро, бағрикенглик, беғараз меҳр-муҳаббат ўзбек

халқи маънавияти, миллий қадриятлари ва маданиятининг ажралмас қисми ҳисобланади.

Таниқли файласуф олим Қ.Назаров таҳрири остида нашр қилинган “Маънавият” луғатида “Бағрикенглик» термини қуйидагича шарҳланган: **“Бағрикенглик** (толерантлик) – ўзгаларга нисбатан меҳр-мурувватли, ғамхўр, сахий, кенгфеълли бўлган, ана шундай маънавий фазилатларга эга кишиларни ифодаловчи тушунча. Бағрикенглик ўзгаларнинг дунёқараши, диний эътиқоди, миллий ва этник хусусиятлари, анъана-маросимларига ҳурмат-эҳтиромда бўлиш, муомала-муносабатда камситиш ва таҳқирлашларга йўл қўймаслик, инсонийликни ҳамма нарсадан устун ҳисоблаб, жамоада, иш жойларида, маҳалла-кўйда бунга риоя этишни билдиради. Мазкур тушунча турли диндаги, турли миллат ва элатларга мансуб кишиларнинг бир мамлакат доирасида, ягона давлат таркибида баҳамжиҳат, тинч-осойишта яшашини ифода этади ”[45]

“Бобурнома”да ёзилишича, турли давлатлардан келган элчиларга илтифотда ҳам Бобур Мирзонинг бағрикенглиги ва мурувватини кўриш мумкин: “Улуғ ош тортилғондин кейин, Хожа Абдушшаҳид била Хожа Калонға ўрмак абралиқ қиш жуббалар муносиб хилъатлар била кийдурулди. Мулло Фарруҳ ва Ҳофиз болиқ била келганларига чакманлар кийдурулди. Кўчумхоннинг элчисига ва Ҳасан Чалабийнинг инисига ҳам қумош болиқ, тугмалик қиш жуббалар фарохўрий хилъатлар иноят бўлди. Абусаид султоннинг ва Меҳрибон хонимнинг ва ўғлининг Пўлод султоннинг элчиларига ва Шоҳ Ҳасаннинг элчисига тугмалик чакманлар, кумош тўнлар инъом бўлди. Икки хожага ва икки улуғ элчигаким, Кўчумхоннинг навкари ва Ҳасан Чалабийнинг иниси бўлғай, кумуш тоши била олтун ва олтун тоши била кумуш тортилиб, инъом бўлди” [46].

Янги Ўзбекистонда Жалолиддин Мангуберди, Соҳибқирон Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Мир Алишер Навоий ҳазратлари, Заҳириддин Муҳаммад Бобуршоҳ каби жасоратли, матонатли, ўзларининг ноёб салоҳиятлари билан дунёни ҳайратга солган алломаларимизга муносиб авлодни вояга етказиш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Бугуннинг ёшлари қалбида уйғонган боболардан мерос юксак маънавият, иқтидор ва истеъдод булоқлари улкан уммонларга айланмоқда. Биринчи ва иккинчи Уйғониш давридаги улкан кашфиётлари билан дунёни ҳайратга солган мутафаккир боболаримиз бизнинг ифтихоримиздир.

Ҳамма замонларда ҳам мамлакатларнинг келажаги тинчлик ва бағрикенглик, маданиятлараро уйғунлик ва миллатлараро тотувлик каби омиллар билан чамбарчас боғлиқдир. Ҳар бир миллатнинг қадриятларини асраб-авайлашга, барча фуқароларга ўз эътиқодини амалга ошириш учун зарур шароитларни яратиб беришга, динлар ва миллатлараро

[45] Маънавият. Асосий тушунчалар луғати.Т.: “Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти” нашриёти.,2021. - Б. 74 -75.

[46]Бобур З.М. Бобурнома. Т.: “Юлдузча” нашриёти, 1990 -Б.323.

ҳамжиҳатликни янада мустаҳкамлашга, улар ўртасида қадимий муштарак анъаналарни ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратиб келинмоқда. Ўсиб келаётган ёш авлодга тинчлик ва бағрикенгликнинг улуғ неъмат экани, унинг қадрига етиш, жамият тинчлиги ва хавфсизлигига таҳдид солувчи омилларга қарши курашиш тўғрисида зарур маълумотларни бериш муҳим аҳамиятга эга эканлиги ҳеч кимга сир эмас.

Профессор С.Отамуродовнинг фикрича, “Бугунги кунда миллий маънавиятни асрашнинг муҳим омили сифатида аждодлардан қолган маънавий меросни чуқур ўзлаштириш, уларни оммалаштириш, айниқса, ёшлар онги ва дунёқарашларининг таркибий қисмига айлантиришга эришиш зарур, деган қарашлар мавжуд. Улар ҳақиқатан ҳам, миллат маънавиятининг битмас-туганмас манбаи ҳисобланади. Уларнинг ўрнини бошқа бирон та омил боса олмайди. Чунки, миллат чинор бўлса, унинг илдизи, таянчи, унинг қаддини ушлаб турадиган ва вояга етказадиган, ҳар қандай хавф-хатардан огоҳ қиладиган қудратли манба – унинг мероси ва тарихий хотираси ҳисобланади ” [47].

Мирзо Бобур буюк Соҳибқирон Амир Темурнинг вориси сифатида, бобосидан мерос салтанатни тиклашга интилди, улкан давлатни бошқарар экан, мурувват ва саховатга, бағрикенгликка алоҳида эътибор қаратди. Унинг олий мақсад йўлидаги интилиш ва иродаси, инсоний фазилатлари адабий иқтидори билан бир қаторда ҳукмдорлик ва саркардалик истеъдодида янада ёркинроқ намоён бўлди. Ўзидан кейинги авлодларга ибрат бўларли ёруғ из қолдирди.

Тажрибали саркарда сифатида лашкарлари, бек ва аъёнларининг таркибини турли жой, ўлка, миллат ва элатларнинг вакиллари ташкил этган. Бобуршоҳ уларнинг барчасига имкон қадар бир хил муомалада бўлганлиги, миллати, тили, эътиқодидан қатъи назар бир хил даражада инъом, мукофотлар улашгани, ҳатто душманининг онаси – Иброҳим Лўдийнинг волидасига ўз саройидан жой бергани кўпчиликни ҳайратга солган.

Бағрикенглик, мурувват ва саховат ғояси – турли миллат ва элатлар вакилларининг бир замин, бир ватанда олижаноб ғоя ҳамда ниятлар йўлида ҳамкор ва ҳамжиҳат бўлиб яшашини англатади. Навқирон авлод буюк саркарда ва давлат арбоби Заҳириддин Муҳаммад Бобур каби улуғ аждодларимиздан мерос бағрикенглик, меҳр-мурувват сингари энг ноёб қадриятларимизни турли аспектларда ўрганишлари, инновацион ғоялар асосида изланишлар олиб боришлари мақсадга мувофиқдир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Буюк шоир ва олим, машҳур давлат арбоби Заҳириддин Муҳаммад Бобур таваллудининг 540 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида”ги Қарори.ЎзА, 2023 йил, 25 январь.
2. Мирзиёев Ш. Янги Ўзбекистон стратегияси. Т.: “Ўзбекистон” нашриёти., 2021.
3. Бобур З.М. Бобурнома. Т.: “Юлдузча” нашриёти, 1990.
4. Маънавият. Асосий тушунчалар луғати.Т.: “Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти” нашриёти.,2021.
5. Отамуротов С. Глобаллашув ва миллий маънавий хавфсизлик. Т.: “Ўзбекистон” нашриёти., 2015.

[47] Отамуротов С. Глобаллашув ва миллий маънавий хавфсизлик. Т.: “Ўзбекистон” нашриёти.,2015. -Б. 313.

ЎҚУВЧИЛАР НУТҚИЙ КЎНИКМАЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА БАДИИЙ МАТННИНГ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ
(Заҳириддин Муҳаммад Бобур рубоийлари мисолида)

Шолпан Арзимбетова,
Жумабек Ташенев номли университет проректори, п.ф.н., доцент
Шаҳло Наралиева,
педагогика фанлари бўйича фалсафа (PhD) доктори
Жумабек Ташенев номли университет

Аннотация. Бұл мақалада ұлы патша әрі ойшыл ақын Захириддин Мұхаммед Бабырдың рубаяттары мысалында оқушылардың сөйлеу мәдениетін қалыптастырудағы көркем мәтіннің орны мен маңызы зерттеледі.

Кілт сөздер. Көркем ойлау, шығармашылық ойлау, рубайи, мәнерлеп оқу, әдебиет, білім.

Аннотация. В данной статье исследуется роль и значение художественного текста в формировании речевой культуры учащихся на примере рубаи великого шаха и поэта-мыслителя Захириддина Мухаммада Бабура.

Ключевые слова. Художественное мышление, творческое мышление, рубаи, выразительное чтение, литература, образование.

Жаҳон тамаддунига улкан ҳисса қўшган қомусий олим, кенг қамровли истеъдод, юксак салоҳият соҳиби Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо ниҳоятда иқтидорли сўз заргаридир. Мутафаккир шоир сўзнинг жозибаси баробарида қудрати ва таъсир кучи ҳам беқиёс эканлигини, нафақат шахс, балки халқлар ва мамлакатлар тақдирини ҳам бир сўз билан ҳал қилиш мумкинлигини теран ҳис этган. Глобаллашаётган XXI асрда она тили таълимининг нуфузи ўқувчиларни тил ва тафаккур узвийлигини ҳис қилишга, сўз билан ишлашга ўргатиш билан белгиланади.

Тарих бўҳронлари, ҳаётнинг барча гўзаллиги, зиддият ва машаққатларининг, темурийзода шоирнинг кўнгил ҳайратларининг назмий ифодаси бўлмиш рубоийларнинг ҳикмат нурларидан бугунги авлод ҳам баҳраманд бўлмоқда. Қозоғистондаги таълим ўзбек тилида олиб бориладиган умумтаълим мактабларининг 5-синф “Ўзбек адабиёти”[48] дарслигидан Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзонинг энг таъсирчан рубоийлари ўрин олган.

Адабиёт ва она тили дарсларида асосий эътибор ўқувчини мустақил фикрлашга ўргатишга қаратилгани ўзининг ижобий натижаларини бермоқда.

[48] Ш.Наралиева, Б.Турдикулов, Н.Корганбаева, Ш.Алиакбарова. Ўзбек адабиёти. Умумтаълим мактабларининг 5-синфи учун дарслик. Қозоғистон Республикаси Таълим ва фан министрлиги тасдиқлаган. Алматы.: “Жазушы” нашриёти, 2017. Б.-136-137- 138- 139-140.

Бинобарин, шеърий асарларни ўрганишда ифодали ўқиш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Ўқувчиларни ғазал ёки рубоийнинг интонацион қурилмасида мужассамлашган муаллиф туйғулари кўпроқ таъсирлантиради. Ўқитувчи саҳифада берилган луғат ёрдамида рубоийни шарҳлаш усулларини ўргатиши жараёнида ифодали ўқиш бошланади. Ифодали ўқишга синфдаги барча ўқувчилар жалб қилинади. Зеро, ифодали ўқиш орқали уларнинг ўз фикрларини оғзаки ва ёзма тарзда саводли, мантиқий изчил баён этиш, ижодий фикрлаш кўникмасини шакллантириш муҳим аҳамият касб этади. Айрим қийин сўзларнинг талаффузидаги хатолар охирида тузатилади, ўқувчиларга такрор ўқиш топширилади.

Рубоийнавислик бобида ҳазрат Навоийдан кейинги шараф ва эҳтиромга Заҳириддин Муҳаммад Бобур муносиб эканлиги чин ҳақиқат. У ўзининг ноёб “Бобурнома” асари, бири - биридан теран рубоий ва ғазаллари билан ўзбек тилининг бойлиги ва латофатини, ички нозикликларини, бетакрор жозибасини, ўзбек халқининг бадиий оламини умумжаҳон бадиий тафаккурининг ажралмас мулкига айлантирди. Таниқли шоир ва таржимон Ҳ.Акбаровнинг фикрича, “Бобур Мирзо шеърияти соддалиги, санъатларга бойлиги, туйғулар теранлиги, самимийлиги, жозибадор оҳанглари, шоирнинг ҳаётий тамойилларига содиқлиги билан ўзига хосдир. Унда ғурбатларда машаққат чеккан, қалбини Ватан соғинчи ўртаган, дунёдаги дўст душманга ҳам фақат яхшилик тилаган инсон қиёфаси намоён бўлади” [49]. Зеро, дарсликдан ўрин олган “Ҳар кимки вафо қилса, вафо топқусидир...”, “Ҳижрон қафасида жон қуши рам қиладур...”, “Кўпдин бериким, ёру диёрим йўқтур...”, “Аҳбоб унутмаса керак аҳди қадим...”, “Бу олам аро ажаб аламлар кўрдум...”, “Кўнгли тилаган муродиға етса киши...”, “Ёд этмас эмиш ғурбатта киши...”, “Толеъ йўқи жонимға балолиғ бўлди...” деб бошланувчи рубоийларнинг моҳиятидан ўқувчилар ўқитувчи ёрдамида айнан шу ҳикматни англашлари аниқ:

Кўнгли тилаган муродиға етса киши,
Ё барча муродларни тарк этса киши
Бу иккиси муяссар ўлмаса оламда,
Бошин олиб бир сориға кетса киши.

Ўқитувчи улуғ шоир сўзларининг чиройли тизилган бадиий тўқима эмас, балки ҳаётий ҳақиқат эканлигини “Бобурнома”дан олинган куйидаги парча билан қиёслаб, ўқувчиларга тушунтиради: “Охири бундай саргардонлик ва бу хил қўнимсизлик жонимга тегди. Дедимки, “Бундай қийинчилик билан тирик бўлгунча, бош олиб йўқолиб кетсам яхшироқ. Бу хил хорлик ва зорлик билан элга кўрингунча, оёғим етганча кетсам яхши” [50]. Бу рубоийлар ҳаётийлиги,

[49] Акбаров Ҳ. Ватанни Бобурдек севса ёш авлод. Адабиёт халқнинг юраги. Т.: “АДАБИЁТ” нашриёти, 2021. -Б.82.
[50] Бобур З.М. Бобурнома. Т.: “ЎЗБЕКИСТОН” нашриёти, 2019. -Б.110

халқчиллиги учун айнан беш асрдан бери ўз қимматини йўқотмаган, эл кўнглидан жой олган энг машҳур асарлардир. Рубоийларни ифодали ўқиш жараёнида ўқитувчи ўқувчиларнинг барча сўзларни ва товушларни тўғри талаффуз қилишига, сўз бойлигини оширишга, грамматик жиҳатдан тўғри жумла тузиб гапиришга ўргатади.

Она тили ва адабиёт дарслари жараёнида ўқувчиларнинг ўқув-билув фаолиятлари тизимли равишда ҳаракатга тенг мақсаддан оралиқ мақсадга ҳамда таълимнинг бош мақсадига қараб силжийди. Бунда, албатта, далиллардан хулосага, соддадан мураккабга, прагматикадан қисман мактаб грамматикасига борилиши назарда тутиладики, бу барча замон ва маконларда ижодий таълим сифатида баҳоланади. Ижодий таълимда далилларни кузатиш, далиллардан хулоса чиқариш, чиқарилган хулосани янги-янги ўқув ҳолатларига татбиқ қилиш жараёнларининг барчасида ўқувчи ўқув-билув фаолиятининг асосий ҳаракатлантирувчи кучига айланади, ўқувчида ижодий тафаккурни ривожлантиришга хизмат қила олади. Бунинг учун синфда олиб борилаётган адабиёт дарсларининг ҳар бири олдига қуйидаги талаблар қўйилади:

1) адабиёт таълими жараёнида ўқувчиларнинг фаоллигига, мустақиллигига эркинлик бериш;

2) ўқувчиларда ижодий қобилиятларни ривожлантиришга қаратилган ўқув-билув топшириқларидан фойдаланиш;

3) ўқув материалларини олдиндан аниқ натижасига кўра лойиҳалаш;

4) ҳар бир ўқув-билув топшириғи миллий қадриятлар, анъаналар, халқ тарихи, тили ва унинг келажаги билан, шунингдек, умуминсоний фазилатлари билан боғлиқлигини таъминлашга эришиш;

5) ўқувчилар оғзаки/ёзма нутқини мунтазам ўстириб, такомиллаштириб борилишига эътибор қаратиш;

6) мавзуга оид билим, малака, кўникмаларни маънавий-маърифий матнлар орқали комплекс амалга ошириш;

7) ўқувчиларнинг сўз бойлигини мунтазам ошириб боришнинг ранг-баранг методларини яратиш;

8) ўқувчиларни ўртага ташланган муаммолар ва уларнинг ечими борасида ўз фикрини аниқ ва дадил айтишларига шароит яратиш;

Келтирилган талабларга риоя қилиб, адабиёт дарсликларида берилган ўқув материаллари ҳамда ўқитувчи томонидан тайёрланган қўлланмалардаги ўқув материалларига монанд, аммо уларни айнан такрорламайдиган топшириқлар тизими айнан бадиий матн воситасида таҳлил қилинади. Бу жараёнда ўқувчиларнинг сўзларнинг маъносини тушунишларига, шеърий матнни ифодали ўқишларига алоҳида эътибор берилади.

Ифодали ўқиш, биринчи навбатда, ўқувчиларнинг рубоий мазмунини таг маъносигача тушунганликлари кўрсаткичи саналса, иккинчи томондан ундан олинган эстетик завқ ўқувчини янада кўпроқ ўзига тортади. Ўқувчи ифодали ўқишга тайёргарлик кўриш максадида рубоийни қайта-қайта мутолаа қилар экан, сўзларнинг мағзини чақишга, унинг бадиий - эстетик ва фалсафий моҳиятини англашга уринади.

Буюк шоҳ ва шоир Заҳириддин Муҳаммад Бобур қўллаган тимсолу ташбеҳлар, сўз ўйинлари, шеърий санъатлар ҳам ўзининг бетакрорлиги ва

теранлиги билан ўқувчини ҳайратга солади. Унинг навқирон қалбига ватанга садоқат, юртга муҳаббат, она тилига меҳр туйғуларини сингдиради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1.Бобур З.М. Бобурнома. Т.: “ЎЗБЕКИСТОН” нашриёти, 2019.2. Акбаров Ҳ. Ватанни
2.Бобурдек севса ёш авлод. Адабиёт халқнинг юраги. Т.: “АДАБИЁТ” нашриёти, 2021.
3. Ҳаққул И. Тақдир ва тафаккур.Тошкент.: “Шарқ” нашриёт – матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти,2007.
4. Наралиева Ш., Корганбаева Н., Турдикулов Б. Алиакбарова Ш. Умумтаълим мактабларининг 5-синф ўқувчилари учун “Ўзбек адабиёти” дарслиги. Қозоғистон Республикаси Таълим ва фан министрлиги тасдиқлаган, Алмати, “Жазушы”, 2017й.

ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК ТИЛИДА ИСТЕЪМОЛДАН ЧИҚҚАН “БОБУРНОМА”ДАГИ ИЗОФИЙ БИРИКМАЛАР

Шарифахон Искандарова,
Фарғона давлат университети профессор, ф.ф.д.
Мухторжон Амонов,
Фарғона давлат университети тилшунослик кафедраси доценти филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Аннотация: Бұл мақалада «Бобурномада» қолданылған және қазіргі өзбек әдеби тілінде қолданыстан шығып қалған араб және парсы изофикалық тіркестерінің лексикалық-семантикалық ерекшеліктері талданады.

Негізгі сөздер: изофитті тіркес, изофитті тізбекті тіркес, көнерген, шектелген лексикалық бірліктер, семантикалық белгі.

Аннотация: В данной статье проанализированы лексические и семантические особенности некоторых арабских и персидских изафетних сочетаний в “Бабурнаме”, вышедшие из употребления в современном узбекском языке.

Ключевые слова: изафетное словосочетание, изафетная цепь, вышедшие из употребления, ограниченная степень использовании, семантическая особенность.

Ҳар қандай тилнинг луғат таркибининг бойишида ўзлашмаларнинг ўзига хос ўрни мавжуд. Тилшунос олимларнинг фикрича, бир тилдан иккинчи тилга аввало атама, яъни от туркумига оид сўзлар ўзлашади. Бу албатта, бошқа туркумдаги сўзлар, ёрдамчи сўзлар ўзлашмайди дегани эмас. Ўзбек тили луғат таркибида арабча ва форсча ўзлашмалар салмоқли

ўринни эгаллайди. Бундан ташқари араб ва форс тилларидан ўзбек тилига бир қатор изофий бирикмалар ўзлашган. Араб ва форс тилларидан ўзлашган изофий бирикмалар ўзбек тили учун тил ҳодисаси бўлиб, заруратга кўра янги изофий бирикмалар ҳосил қилинмайди, улар кўпинча тайёр луғавий бирлик сифатида мавжудлиги билан сўзга яқин туради ва луғатларда лисоний бирлик сифатида акс этади. Эски ўзбек тилида изофий бирикмалар нафақат турғун бирикма сифатида, балки эркин бирикма сифатида ҳам ҳосил қилинган. Ўзбек тилшунослигида тожикча изофали бирикмалар нисбатан чуқурроқ ўрганилган[1.40]. Арабча изофали бирикмалар эса нисбатан кам ўрганилган. Тадқиқотчи М.Юсупов ўзининг “Типы изафетных конструкций в прозаических произведениях Алишера Наваи” мавзусидаги номзодлик иши 3-бобини арабча изофа тадқиқига бағишлаган[2].

Юсуповгача профессор Ф. Абдуллаев, профессор Э. Бегматовлар бу масалага қисман тўхталганлар [3.53]. Тилшунос Д.Ҳакимов “Ўзбек тили лексикасида изофий бирикмалар тизими” номли мақоласида ҳозирги ўзбек адабий тилидаги арабча изофалар ва уларнинг имлосига эътиборни қаратади [4.63].

Биз ушбу мақолада ўзбек мумтоз адабиётининг ёрқин намуналаридан бўлган “Бобурнома” асарида қўлланилган ва ҳозирги ўзбек адабий тилида истеъмолдан чиқиб кетган айрим изофий бирикмаларни таҳлилга тортдик.

Хўжандни баъзи дохили Фарғона эмас дерлар[5.11]. Мазкур жумладаги *дохили Фарғона* форсий изофий бирикмаси *Фарғонага қарашли* маъносини англатиб, ҳозирги ўзбек адабий тилида ушбу турдаги изофий бирикма ҳосил қилинмайди ва фақат тарихий асарларда учрайди.

Яна соҳиби “Ҳидоя” ким, Имом Абу Ҳанифа мазҳабида “Ҳидоя”дин мўътабарроқ китоби фиқҳ кам бўлғой, Фарғонанинг Марғинон отлиқ вилоятиндур, ул ҳам дохили Моваруннаҳрдур[5.44]. Ушбу жумладаги *дохили Моваруннаҳр* форсий изофий бирикмаси ҳам юқоридаги жумладаги каби эркин изофий бирикма бўлиб, ҳозирги ўзбек адабий тилида истеъмоли чеклангандир.

Асардаги *аиммаи ислом-ислом имомлари, аиммаи калом-калом имомлари* каби арабча изофий бирикмалар ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланилмайди ва ўқувчи мазкур атамалар маъносини луғат ёрдамисиз тушунмайди.

Шайх Абумансурким аиммаи каломдиндур. Самарқанднинг Мотрид отлиқ маҳалласидиндур. Аиммаи калом икки фирқадур, бирини мотридия дерлар, бирни ашъария дерлар[5.44]. Ислом динининг Аҳли сунна вал жамоа йўналишида тўрт мазҳаб ва икки ақидавий йўналиш мавжуд бўлиб, Бобур юқоридаги жумлада *Аиммаи калом- калом имомлари* арабча изофий бирикмаси орқали мотрудия ақидавий йўналиши асосчиси имом Мотрудий ҳақида маълумот берган.

Муаллиф Самарқанд шаҳрига таъриф бериб, ушбу шаҳардан кўплаб ислом имомлари етишиб чиққанлигини таъкидлайди:

Ҳазрати рисолат замонидин бери ул миқдор аиммаи исломким, Моваруннаҳрдин пайдо бўлубтур, ҳеч вилояттин маълум эмаским, мунча пайдо бўлмуш бўлғай[5.43].

Яна Самарқанд шаҳрининг мустаҳкам қалъа эканлиги ва душман осонлик билан бу шаҳарни забт эта олмаслигини баён қилиб, *балдаи маҳфуза-ҳимоя қилинган шаҳар* маъносини англатувчи изофа бирикмасини қўллайди.

Шаҳри Самарқанддур, вилоятини Моваройуннаҳр дерлар. Ҳеч ёғий қаҳр ва ғалаба била мунга даст топмағон учун балдаи маҳфуза дерлар[5.43]

Тарихдан маълумки, подшоҳлар саройи фитнанинг уйи бўлган ва ўзаро суиқасдлар авж олган. Бир-бировини заҳарлаб қўйиш, одатий ҳол бўлган. Муаллиф *дафъи тавақҳум* изофий бирикмаси воситасида ваҳимани даф қилмоқ, шубҳадан холи қилмоқ маъносини ифодалайди.

Шарбат келтурдилар.Мирзахоннинг дафъи тавақҳумиға шарбатни аввал ўзум ичиб, анга бердим[5.181].

Асарда айрим ўринларда Бобур мураккаб изофий занжирли бирикмаларни қўллайди. Ҳозирги ўзбек адабий тилида бундай бирикмалар истеъмолдан чиққан.

Ва чун бу вилоят ҳам дохили мамолики махруса бўлди, азимати мустақарри хилофат қилдук[5.352].

Ушбу жумлада иккита изофий занжирли бирикма қўлланилган бўлиб, *дохили мамолики махруса- ҳимоя қилинган мамлакатларга кириш* маъносини англатади. *Азимати мустақарри хилофат- Халифалик қарор топган жойга йўл олиш* маъносини англатади. *Азимати мустақарри хилофат* изофий занжирли бирикмаси кейинги жумлада икки компонентли содда изофий бирикма шаклида келган.

Муҳаммад Ҳумоюнни Кобул ва Бадахшонға рухсат бериб,ўзумиз мустақарри хилофатка борғонмиз[5.352]. Биринчи гапдаги *Азимати мустақарри хилофат* занжирли бирикмаси иккинчи гапдаги *мустақарри хилофатка борғонмиз* сўз бирикмасининг вариантидир.

Тарихий асарларда *аҳли илм, аҳли фазл, аҳли табъ, аҳли ҳунар, аҳли куффор, аҳли ислом, аҳли шеър, аҳли назм, аҳли соз* каби кишиларни маълум бир машғулот, касб-ҳунар маъносини англатувчи сўз атрофида жамловчи изофий бирикмалар кўп учрайди ва ўқувчи луғат ёрдамисиз мазкур бирикмалар маъносини тушунади. Бироқ, “Бобурнома”да *аҳли иртидод* –чекинувчилар, жангда чекинганларни назарда тутувчи изофий бирикма, *қуттоут тарийқ*-йўлтўсар, қароқчи маъносини англатувчи изофий бирикма, *мусаввиди авроқ*—варақларни қораловчи, котиб маъноларини англатувчи изофий бирикмаларни луғат ёрдамисиз тушуниб бўлмайди ва ушбу бирикмалар ҳозирги ўзбек адабий тилида умуман қўлланилмайди.

“Бобурнома”даги жой маъносини ифодаловчи изофий бирикмалар: боғ, дарё, дара, кўл номлари ҳеч бир ўзгаришсиз бугунги кунда ҳам изофий бирикма сифатида қўлланилади. Бироқ, мавҳум тушунчаларни ифодаловчи кўплаб изофий бирикмалар, изофий занжирли бирикмалар истеъмолдан чиқиб кетган ва ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланилмайди: *маъкулул-лаҳм*—гўшти еса бўладиган, *муттафиқул-калима* — бир овоздан каби.

Роно Сангони мунча тасаввур қилилмас эди борча муттафиқул-калима арз қилдиларким, Роно Санго йироқроқтур, маълум эмаским ёвуқ ҳам кела олмағай[5.275]

Ҳозирги ўзбек тилида *мамлакатнинг суянчиғи, таянчи* маъноларини англатувчи *умдатулмулк* арабча изофий бирикмаси қўлланилмайди ва луғат ёрдамисиз маъносини англаш мушкул: *Мундин сўнг агар қўрғон номазбут ё*

раият номаъмур бўлса, ё захира бўлмаса, ё хазина тўлмаса, ул умдатулмулкнинг бемуҳосиллиғиға ҳамл бўлғусидир.[5.329]

Асардаги айрим изофий бирикмаларни сўзма сўз таржима қилганда маъно тўғри ифодаланмайди:

Рабиулохир ойида Султон Маҳмуд мирзоға қавиуй ориза юзланиб, олти кунда оламдин кечти. Қирқ уч ёшар эди.[5.26] Мазкур жумладаги *қавиуй ориза* изофий бирикмаси *қатъият* маъносини англатиб келган.

Бобур ҳинд халқининг эътиқоди ҳақида маълумот бериб, *мутиул-ислом*—*исломга итоат қилувчи* маъносини англатувчи изофий бирикмасини қўллайди:

Яна Ҳиндустоннинг атроф ва жавонибида ғалаба рой ва рожадур, баъзи мутиул-ислом, баъзи йироқлигидин ё ери берклигидин ислом подшоҳлариға итоат қилмайдурлар.[5.252]

Асарда *муставжиби иноят* форсий изофа бирикмаси *иноятга сазовор, иноятга лойиқ* маъноларини англатади ва ҳозирги ўзбек адабий тилида бундай бирикма қўлланилмайди:

Яна бир Муҳаммад жолабонға Ганг дарёсиға яхши кўпрук боғлағони учун *муставжиби иноят бўлуб эди, бу Мир Муҳаммадға ва яна туфакандозлардин паҳлавон Ҳожи Муҳаммад ва паҳлавон Баҳлул ва Вали Порсчийға якка ханжар иноят бўлди.*[5.324]

Эски ўзбек тилида араб тилидан ўзлашган *касрат* сўзи фаол қўлланилган бўлиб, ўзбек тилида аслиятдаги каби *кўп, мўл* маъноларини англатади. “Бобурнома”да ушбу сўз форсий изофий бирикма таркибида келган:

Тенгри таоломундоқ севинчларни манга ва сенга ҳамиша рўзи қилғай, омин ё раббал-оламин. Отини Алъамон қўймишсен. Тенгри муборак қилғай. Вале бовужудким, ўзинг битибсен, мундин ғофил бўлубсенким, касрати истиъмол била авом Аламо дерлар, ё Эл Амон дерлар, ўзга мундоқ алиф-лом отта кам бўлур.[5.320] Ушбу жумлада *касрати истиъмол* изофий бирикмаси *кўп истеъмол қилинадиган, кўпинча, аксар* маъноларини англатиб келмоқда.

Асарда таркиби арабча сўзлардан иборат бўлган *кофири неъмат* форсий изофий бирикмаси қўлланилган бўлиб, ушбу бирикма ҳозирги ўзбек адабий тилида бутунлай истеъмолдан чиқиб кетган:

Ушбу йил, Хисравшоҳ Балх устига черик борур хаёли била Бойсунғур мирзони тилаб, Қундузға келтуруб, Балх устига отланди. Уёқча етган чоғда Хисравшоҳ бадбахт кофири неъмат салтанат дағдағаси билаким, салтанат андоғ нокас, беҳунарларға не навъ етгай.[5.63] Мазкур жумладаги *кофири неъмат* изофий бирикмаси *ношукур, оллоҳ берган неъматларга шукр қилмайдиган* маъносида қўлланилган.

Айрим изофий бирикмаларни муаллиф ўзи изоҳлаб бермаганда, биз уларнинг маъносини луғатлардан ҳам излаб топишимиз мушкул эди. Масалан, *ябруҳус-санам* ўсимлиги маъносини англатувчи арабий изофани Бобур ўзи таърифлаб беради:

Баъзи китобларда битибтурларким, ябруҳус-санам бу тоғлардадур, вале бу мудатта ҳеч эшитилмади. Бир гиёҳ эшитилдиким, Еттикентнинг тоғларида бўлур, ул эл “айиқ ўти” дерлар, меҳригиёҳ хосиятлиқ, ғолибо меҳригиёҳдур, ул эл бу от била айтурлар. [5.8]

Заҳириддин Муҳаммад Бобур Ҳиндистон лўлиларининг турли хил цирк ўйинлари ҳақида маълумот беради. Бобур яшаган даврда Марказий Осиёда тўй ва тантаналарда ҳали ёғоч оёқ ўйини бўлмаган. Бундай томошани у Ҳиндистонда кузатган.

Яна бири буким, ул вилоят лўлилари икки йиғочни оёғларига боғлаб "пойи чўбин" қилиб йўл юрурлар. Ҳиндистон лўлилари бир йиғоч била "пойи чўбин" қилиб йўл юруйдурлар, оёғларига ҳам боғламайдурлар[5.324]

Пойи чўбин изофий бирикмасининг бугунги кунда ўзбек тилидаги варианти *ёғоч оёқ* атамаси қўлланилади.

Хулоса қилиб айтганда, "Бобурнома"даги кўплаб арабий ва форсий изофий бирикмалар ҳозирги ўзбек тилида истеъмолдан чиқиб кетган ва бу каби изофий бирикмаларни тарихий асарлардагина учратиш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абдуллаев. Ф. Сўзлар ўзаро қандай боғланади. Т.: Фан, 1974, Абдуллаев. Ф, Эшондадаев. Д. Ўзбек тилида тожикча изофали бирикмалар// Ўзбек тили ва адабиёти. Т.: 1973, 1-сон.
2. Юсупов. М. Типы изафетных конструкций в прозаических произведениях Алишера Наваи. АКД. Т.:1984.
3. Бегматов. Э. Ономастик сўз ясаш масалаларига доир// Ўзбек тили ва адабиёти. Т.: 1965, 3-сон; Абдуллаев. Ф. Киши отларини қисқартириш усуллари// Ўзбек тили ва адабиёти. Т.: 1960, 3-сон.
4. Ҳакимов. Д. Ўзбек тили лексикасида изофий бирикмалар тизими. Ўзбек тили ва адабиёти. Т.: 2004, 4-сон.
5. Бобур М.З. Бобурнома. Т.: 1989.

БОБУРНИНГ ЁЗУВ ТАРАҚҚИЁТИДАГИ ЎРНИ

Саидов Ёқуб Сиддиқович
Бухоро давлат университети профессори, филология фанлари доктори,
jadid@mail.ru

Аннотация. Мақалада Бабырдың араб әліпбиіне негізделген ескі өзбек жазуын реформалаудағы қызметі мен көзқарастары түсіндіріліп, «Хатти Бабурий» трактатының жазылуының әлеуметтік және тәрбиелік себептері айқындалып, оның ғылыми-тарихи маңыздылығы ашылып, оның атқарған қызметі айқындалады, жазушыдың жазудың дамуындағы орны белгіленеді.

Негізгі сөздер: жазу, дыбыс, әріп, әліпби, реформа, әріп түрі, араб алфавиті, ескі өзбек жазуы.

Аннотация. В статье осмысливаются деятельность и взгляды Бабура на реформирование древнеузбекской письменности на основе арабского алфавита, определяются исторические причины написания трактата «Хатти Бабурий», раскрывается его научная и историческая значимость, а также роль писателя в развитии письма определяется частично.

Ключевые слова: письмо, звук, буква, алфавит, реформа, тип письма, арабский алфавит, староузбекское письмо.

Истеъдодли шоир, қонуншунос, адабиётшунос, санъатшунос, тарихчи, этнограф, тилшунос Заҳириддин Муҳаммад Бобур жаҳон ижтимоий онги, бадиий тафаккури, фани, маданияти ва адабиёти тараққиётида алоҳида ўринга эга, дунё аҳли орасида ўзининг ниҳоятда нодир маълумотларни ўзида қамраб олган «Бобурнома» асари, нафис ғазал ва рубоийлари, аруз, ҳарб иши, ислом қонуншунослиги, шеърият ва тил назарияси соҳаларига доир рисолалари билан маълум ва машҳур адиблардан биридир. Шунингдек, у янги ёзув асосчиси ҳамдир. Аёнки, ислом дини билан бирга туркий халқлар ҳаётига араб ёзуви ҳам кириб келди ва бу ўлкада шу пайтгача мавжуд бўлган барча хат турларининг ўрнини деярли эгаллади. Мазкур хат тури ўзининг тараққиёт босқичларида айрим ўзгаришларга учради. Маҳаллий аҳолининг маърифий эҳтиёжи сабаб араб ёзуви соддалаштиришга ҳаракат қилинди. Шундай хат турларидан бири *настаълиқ* (ёки хатт-ут-таълиқ) бўлиб, у форс мамлакатлари ҳудудларида кенг тарқалди. Шу сабабли уни *форсий хати* деб ҳам аташади. Мазкур ёзувнинг асосчиси Хожа Мир Али Табризий (1330-1405) бўлиб, у “Қиблат ул-куттоб” (“Котибларнинг пешвоси”) унвони билан шарафланган. Араб ёзуви асосида бундан ташқари “насхи бухорий” (асосчиси Мир Убайд Бухорий), “Мавлавий Соқий” (асосчиси Мавлавий Соқий). “нохун хати” (асосчиси Низомиддин Бухорий) каби хат турлари ҳам қўлланишда бўлган [1, 4].

Ўзбек тили тарихида ўн икки асрдан ортиқроқ даврда амалда бўлган араб ёзувини ўзгартириш, ислоҳ этиш ҳаракати кўлами кенг эмас. Айрим зиёли ва гуруҳларнинг бу борадаги саъй-ҳаракатинигина алоҳида таъкидлаб ўтиш мумкин, холос. Бундай ҳаракатнинг дастлабки ёрқин намунаси сифатида Маҳмуд Кошғарийнинг фаолиятини мисол тарзида айтса бўлади. У “Девону луғотит турк” (XI) асарида араб алифбосига асосланган туркий ёзув хусусиятлари бўйича мантиқли фикр билдириб, биринчилардан бўлиб товуш ва ҳарф муносабатини аниқлади, туркий тилларда жорий этилган араб алифбосидаги ҳарфий белгилар сони ушбу тилларнинг барча табиий талаффуз хусусиятларини тўлиқ ифодалай олмаслигига доир ўринли қарашларини илгари сурди, араб алифбоси тизимига яна еттита шаклий белгини қўшиш кераклиги бўйича мантиқли тавсияни берди [4, 8].

Туркийлар қўллаган араб ёзувини ислоҳи бўйича энг жиддий ва аҳамиятли ҳаракатни Заҳириддин Муҳаммад Бобур амалга оширди, десак хато қилмаган бўламиз. Бобур табиатан ҳаётда ҳар томонлама ижодкор бўлган, буни унинг “Бобурнома” асари аниқ далиллайди. У умрининг охиригача самарали ижодий иш билан шуғулланди, ҳар қандай оғир шароит ва қийин вазиятларда ҳам ижод этишдан тўхтатмади. Шу учун ундан ҳар жиҳатдан муҳим, бой ва аҳамиятли илмий-адабий мерос қолди. Шундай асарларидан бири “Хатти Бобурий” рисоласидир. Тарихий-адабий манбаларда қайд этилишича, ушбу асар тахминан 1504 йилларда, Бобурнинг йигирма ёшларида Қобулда бўлиб турган вақтида ёзилган. “Хатти Бобурий” ёзуви “сиғноқий” ёзуви деб ҳам номланган. Шоир буни машҳур ғазалларидан бирида қуйидагича ифода этади:

Турклар хатти насибинг бўлмаса не тонг Бобур,
Бобурий хатти эмасдур, хатти *Сиғноқий*дур.

Байтда келтирилган Сиғноқ қадимий туркий шаҳарлардан бири бўлиб, у Сирдарё бўйидаги Талас водийси ҳудуди таркибида бўлган. Бобур қадимги

туркий алифбо ва уйғур ёзувидан хабардор бўлган, уларнинг маъқул жойларини ўз алифбосига киритган [8, 218].

“Хатти Бобурий” хорижий ва ўзбек олимлари томонидан қисман ўрганилган[6]. Бу борада ўзбек олимларидан С.Азимжонова ва И.Низомиддиновлар кабиларнинг хизматларини алоҳида эътироф этиш ўринлидир. Улар ўтган асрнинг 50-60 йилларида мазкур рисола бўйича жиддий изланишларни амалга оширишди. Маълумки, ЮНЕСКО қарори билан 1983 йилда Бобур таваллудининг 500 йиллиги жаҳон бўйича кенг нишонланди, асарлари турли тилларга таржима қилинди, унинг ҳаёти ва асарлари бўйича тадқиқотлар амалга оширилди. Франциянинг Париж шаҳрида “Бобурнома” асарининг янги французча таржимаси “Бобур китоби” номи билан чоп этилди. Таржимани машҳур туркшунос Жан Луи Бакке Грамон амалга оширди. 1985 йил мазкур таржима баъзи тузатишлар, янги илмий манбалар ва кўп сонли миниатюра безаклари билан назарда тутилган тилда қайта нашр этилди. Шунингдек, янги нашрга бир қатор иловалар ҳам киритилди. Иловаларда Бобур аждодларининг шажараси, “Хатти Бобурий” ҳақидаги мақола, шу асарнинг қўлёзмаси фотофаксимилеси акс эттирилди [7].

Аёнки, Бобур имло масалаларига, айниқса, арабча сўзларнинг ёзилиши меъёрларига алоҳида эътибор қаратган. Унинг бу борадаги сайъ-ҳаракатлари ўғли Хумоюнга ёзган мактубида яққол намоён бўлганлигини кузатиш мумкин. Адиб бу мактубида дастлаб тил ва тафаккур масаласига, уларнинг ўзаро муносабати ва алоқадорлигига диққат қаратади, фикрлаши юқори даражада бўлган шахснинг хати ҳам чиройли ва саводли бўлишини айтиб ўтади. Сўнгра сўзларни ёзувда тўғри ифода этишни, исмлар имлоси ва маъносига эътиборли бўлиш кераклигини, имло меъёрларига тўлиқ амал қилишликни, ёзувни, албатта, ҳуснихатда битишликни, бундай ёзувлар жамият ҳаётида катта аҳамиятга эгалигини алоҳида таъкидлайди.

Бобур ўғлининг хатидаги камчиликларни кўрсатиб, уни хатосиз ёзишга ундайди. Адибнинг фикрича, муаллифнинг хати саводли ва мазмунли ёзилиши, услубига кўра равон, очиқ ва содда бўлиши керак. У бу хусусда қуйидагиларни ёзади: “Хат битурда такаллуф қилай дейсен, ул жиҳатдин муғлақ бўладир. Бундан нари бетакаллуф ва равшан ва пок алфоз била бити; ҳам санга ташвиш озроқ бўлур ҳам ўқуғучиға”. Бобур араб ёзувининг ифода имкониятлари ва шаклий тузилишига доир хусусиятларни, фойдали, аҳамиятли, қулай томонларини ва айни пайтда камчиликларини ҳам пухта билган [5, 161]. Шунга кўра у араб ёзувини соддалаштириш ва осонлаштириш, бу ёзувда битилган муайян сўзни ҳар хил ёзиш ва ўқишдаги қийинчилик ҳамда ноаниқликларни бартараф этиш мақсадида назарда тутилган ёзув турини ишлаб чиқди. “Бобурнома” асарида ўзининг янги ёзувини яратганлигини эслатиб ўтади: “Ушбу маҳалларда (1504 йилларда — Ё.С.) бобурий хатини ихтиро қилдим” [3, 421].

Адиб ушбу рисоласида араб алифбосини туркий тиллар, хусусан, ўзбек тили хусусиятларидан келиб чиқиб, уни бирмунча соддалаштиришга ҳаракат қилади. Адиб кишилар ўртасидаги мулоқат, билим ва оғзаки ижод намуналарини келажак авлодга етказиш учун ёзув муҳим аҳамиятга эгалигини яхши англаган. Маълумки, тилнинг ўзаро алоқа, эстетик, дунёни билиш, кишилик жамияти томонидан эгалланган тажриба-билимларни сақлаш ва авлодларга етказиш каби

вазифалари ёзув воситасида амалга оширилади. Адибнинг ёзув ислоҳи бўйича ҳаракатларини ўрганиб туриб, у алифбодаги бир ҳарф муайян бир товушни ифодалаши, бир товуш муайян бир ҳарф билан ифодаланиши лозимлигини чуқур англаган, деган хулосавий фикрга келиш мумкин.

Бобур мазкур хат турида араб ёзувини туркий тилларнинг талаффуз хусусиятларига янада мослаштириш учун араб алифбосига турли ўзгартиришлар киритиб, уни ислоҳ этди, бир неча асрлар давомида фойдаланиб келинган ёзувда туркий тили товуш қурилишини тўлароқ ифодалаш, унга мослаштириш мақсадида бир қатор ҳарфий ўзгартиришлар киритди, араб алифбосини бирмунча соддалаштиришга ҳаракат қилди. Бобурнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш жараёнида унинг истеъдодли каллиграф, ҳусниҳат қоидаларига тўлиқ риоя этиб, чиройли ёзув соҳиби, хаттот эканлигига амин бўлиш мумкин. Бобур, айтилганидек, араб алифбосининг ёзилиши ва ўқилишида мураккабликлар мавжудлиги боис нисбатан янги алифбо — «Хатти Бобурий»ни ихтиро этди, уни халқ орасида кенг жорийланиши учун курашди, кенг оммалаштириш учун зарурий ҳаракатларни амалга оширди.

Илмий манбаларда келтирилишича, Бобур Ҳиндистондаги ҳукмронлик даврида ушбу хат туридан фойдаланиб, турли мактублар ва мусҳаф ёзади. У Қуръони каримнинг икки нусхасини “Хатти Бобурий”да кўчиртириб, улардан бирини Маккага, иккинчисини эса Теҳронга юборади. Бу нусхалар фанда «Мусҳафи Бобурий» деб аталади. Унинг қўлёзмаларидан бири Эроннинг Машҳад шаҳридаги “Остони қудси Ризовий” кутубхонасида сақланади. “Бобур халқаро фонди” томонидан 2004 йилда “Мусҳафи Бобурий” фото нусхаси Ўзбекистонга олиб келинди. Ушбу фотонусха ҳозирда Андижоннинг “Бобур ва Жаҳон маданияти” музейида сақланади. Маълумки, *мусҳаф* сўзи арабча бўлиб, *саҳифаланган* деган луғавий маънони ифодалайди. Халифа Усмон ибн Аффон даврида кўчирилган Қуръон нусхалари шу ном билан аталган. Кейинчалик китоб шаклидаги Қуръоннинг ҳар бир нусхаси *мусҳаф* деб номланган.

Бобур ҳиротлик машҳур уламолардан Қози Ихтиёр ва Муҳаммад Мирюсуфларга “Хатти Бобурий” алифбосини ўргатади. Ўғиллари, жумладан, Комрон Мирзо ва Ҳиндол Мирзоларни мазкур ёзувда мактублар битишга ундайди. Бироқ адибнинг ижтимоий-маданий, маърифий тараққиётда муайян даражада восита бўлувчи бу аҳамиятли янгилиги ўша даврда, айрим кишиларни эътиборга олмаганда, кўпчилик томонидан эътироф этилмади ва қўллаб-қувватланмади. Бобур бу хат турини, юқорида айтилганидек, араб алифбоси асосида тузган. Унинг алифбоси йигирма саккиз ҳарфдан иборат тарзида шакллантирилган. “Хатти Бобурий”нинг араб алифбоси билан ўхшаш ва фарқли жиҳатлари мавжуд. Адиб ўз алифбосини араб алифбосидаги зеру забарлардан холи қилди, айни вақтда, араб алифбосига кейинчалик киритилган тўртта форсча ҳарфларни ундан чиқариб ташлади [2, 31].

Ўхшаш жиҳатлари шундаки, “Хатти Бобурий”да араб алифбосидаги айрим ҳарфлар айнан қабул қилинган. Бундай ҳарфлар жумласига *алиф, йо*, сўз ўртасидаги *бе* кабиларни айтиб ўтиш мумкин. Фарқли жиҳатлари эса қуйидагилардан иборат: 1) тўлиқ ўзгартирилган ҳарфлар (*коф, нун, вов, фе, син, шин* каби ҳарфлар); 2) айрим жиҳати ўзгартирилган ҳарфлар (*бе, жим, хе, то, зо*

каби ҳарфлар); 3) қисман ўзгартирилган ҳарфлар (*мим, ҳе, дол, айн* каби ҳарфлар).

Бобур бирор ўринда мазкур хат турини қайси мақсадда кашф этганлигини ёзмаган. Назаримизда, у ушбу хат турини шакллантиришда ўз олдига асосий мақсад сифатида қуйидагиларни белгилаган бўлиши мумкин:

1) халқнинг саводлилик даражасини ошириш мақсадида араб алифбосини ислоҳ этган;

2) араб алифбосини туркий тилларнинг талаффуз меъёрларига мослаштириш мақсадида уни ўзгартирган;

3) энг муҳими, туркий халқларнинг маданияти ва маърифати тараққиёти учун мазкур хат турини яратган.

Бобур амалда бўлган араб алифбосида хат-савод чиқариш қийинлиги ва жуда кўп вақт ҳамда меҳнатни талаб этишини эътиборга олиб, аҳолининг саводини осонроқ ва тез фурсатда чиқариш, ўқиш ва ёзишни қулайлаштириш, туркий тилларга хос хусусиятларни ёзувда муайян даражада акс эттириш, ушбу тилларнинг талаффуз табиатига мослаштириш мақсадида бу ёзувни яратган, десак хато қилмаган бўламиз. Адиб яшаган ижтимоий-сиёсий даврда неча асрлардан бери муқаддас Қуръон ёзуви сифатида амалда бўлган алифбони ислоҳ этиш, ўзгартириш ва янгилашга ҳаракат қилиш билим, истеъдод, топқирликни талаб этиши билан бирга, айни пайтда, энг муҳими, маданий-маърифий жасоратни ҳам талаб қилади.

Умумий хулоса сифатида айтиш мумкинки, Бобур ўзбек халқи учун ўзлаштириш осон ва қулай бўлган, туркий тилларнинг ўзига хос товуш тизими хусусиятлари эътиборга олинган араб алифбоси негизида махсус хат турини яратиб, ўзбек тилшунослиги тарихида ўчмас из қолдирди. Адибнинг бу хат тури билан боғлиқ илмий қарашлари ва амалий фаолиятини чуқур ўрганиш, унинг илмий-тарихий аҳамиятини очиб бериш, тадқиқот натижалари билан жаҳон илм аҳлини хабардор этиш мазкур фаннинг долзарб масалалари сирасига киради, десак хато қилмаган бўламиз. Бундай ишни амалга ошириш орқалигина Бобурнинг ёзувлар тарихидаги ўрнини тўғри белгилаш мумкин бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абдулғафур Раззоқ Бухорий. Ҳуснихат дурдоналари. –Тошкент: Мовароуннаҳр. 2008.
2. Азимжонова С. Бобурнинг ҳинд девони. –Тошкент: Фан, 1966.
3. Бобир. Бобурнома. –Тошкент: Фан, 1960.
4. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк (таржимон С.М. Муталлибов). I-III. –Т.: Фан, 1960-1963. -Т. I. 1960. -499 б.
5. Саидов Ё. Ўзбек адабий тили тарихи. Дарслик. –Бухоро: Дурдона, 2021. -376 б.
6. Султонов Ў. Хатти Бобурий // Мозийдан садо. –Тошкент: Ўзбекистон, 2003.
7. Холбеков М. Бобур ва “Бобурнома” француз шарқшунослиги саҳифаларида // Жаҳон адабиёти. –Тошкент: 2017. -№ 2. –Б. 35-46.
8. Қодиров П. Тил ва эл. –Тошкент: Маънавият, 2010. -294 б.

БОБУРНИНГ МАЪНАВИЙ ЖАСОРАТИ

Улуқов Носиржон Муҳаммадалиевич,
Ўзбекистон, Наманган давлат университети ўзбек тилшунослиги кафедраси
профессори, филология фанлари доктори
onomastika66@mail.ru

Аннотация. Мақалада Захирридин Мұхаммед Бабыр жасаған әліпби және оның рухани-ағартушылық мәні зерттеледі.

Тірек сөздер: жазу, әліпби, дыбыс, әріп, араб жазуы, араб алфавиті, таңба әріп.

Аннотация. В статье рассматривается алфавит, созданный Захирридином Мухаммадом Бабуром, и его духовно-просветительское значение.

Ключевые слова: письмо, алфавит, звук, письмо, арабское письмо, арабский алфавит, знаковое письмо.

Тарихни кузатсангиз, ҳар бир даврнинг ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, илмий, маънавий соҳада долзарб муаммолари бўлади. Даврнинг фидойи, зукко, маърифатпарвар донишларию даҳолари ана шу муаммоларни ечимини топишга интилганлар ва ҳал қилганлар. Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳаёти ва фаолиятида ҳам бу ёрқин кузатилади. Биз алломанинг биргина маънавий жасорати хусусидагина фикр юритмоқчимиз.

“Ёзув – илмнинг ярми” деган ҳикмат бор. Бу ҳикматда, албатта, пурмаъно ҳақиқат мужассам. Адабий тилда равон, аниқ, тушунарли, мазмунли, жўяли сўзлай ва чиройли ҳуснихат билан имло хатоларисиз ёза оладиган кишигина саводли ҳисобланади. Ёзув инсон маънавий-маърифий ҳаётида муҳим ўрин тутади. Ўз ёзувига эга бўлган халқгина маданиятли ҳисобланади. Шу боис ўзбек халқи тарихида ҳам ёзувимизни тил товуш тизимига мувофиқлаштириш ҳамда ёзилиш имкониятлари нуқтаи назаридан такомиллаштириш борасида кўп ишлар қилинган. Бу борада Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг фаолияти ҳам таҳсинга лойиқдир.

Бобур 1504 йилда 22 ёшида “Хатти Бобурий” номли алифбо яратади. Бу ҳақда Бобурнинг ўзи шундай ёзади: “*Ушбу маҳалларда Бобурий хаттини ихтироъ қилдим”,* – деб ёзади.

“Хатти Бобурий” араб алифбоси асосида яратилган бўлиб, 29 ҳарфдан иборат. “Хатти Бобурий” манбаларда “Бобур хати” деб ҳам юритилади.

Бу хат – алифбо ҳақида сўз юритган Бобур ўзининг бир ғазалида шундай ёзади:

Турклар хатти насибинг бўлмаса не тонг Бобур,
Бобурий хатти эмасдур, хатти Сиғноқийдурур.

Сиғноқ – Сирдарё бўйидаги қадимий туркий шаҳар. Бу дарё бўйидан топилган қадимги туркий ёзув намуналари китобида келтирилган [1].

Байтда Бобурий хати – алифбосининг асослари – манбаларидан сўз юритилгандай туюлади, яъни Бобурий хатти туркий ёзувлар (руний, уйғур)га ўхшамаса-да, аммо у сиғноқий хатга ўхшашдир, деган маъно англашилади.

Сиғноқ шаҳридан кўплаб олиму фозил кишилар етишиб чиққанлар. Аммо бу ерда яратилган хат-алифбо – сиғноқий хат ҳақида ҳозирча аниқ бир маълумот учраганича йўқ. Бу хат эса Бобурга маълум бўлган кўринади.

“Бобурнома”даги қайдлардан англашиладики, “Хатти Бобурий” Бобур ва фарзандлари, яқинлари орасида ўзаро ёзишмаларда кенг фойдаланилган. Бобур Ҳиндистонни фатҳ этгандан сўнг Қандаҳорда турган Комрон ва Бадахшонда турган Ҳиндолга “Хатти Бобурий” алифбосида мактублар жўнатган. Аллома “Бобурнома”да 1528 йил воқеаларини баён этар экан, ўғилларига бошқа совға инъомлар қатори “Бобурий хати”да ёзилган шеърлар ва хатлар жўнатганлигини қайд этади: *“Мулло Биҳиштийдин Ҳиндолға мурассаъ камар ва ханжар ва мурассаъ давот ва садафкорлиқ сандали ва кийган нимча ва тағбанд ва “Бобурий хати”нинг муфрадотини йиборилди. Яна “Бобурий хати” била битилган қитъалар йиборилди”.*

Ёки: *“Мирзобек тағойидан ҳам Комронға таржима ва Ҳиндқа келгали айтқон ашъор “Бобурий хати” била битилган сархатлар йиборилди”.*

Ўзбекистонда “Хатти Бобурий” ҳақида илк маълумотни бобуршунос Сабоҳат Азимжонова 1958 йилда Бобур туғилганига 475 йил тўлиши муносабати Андижонда ўтказилган илмий анжуманда берган ва “Хатти Бобурий” ҳақида махсус маъруза қилган ва Ҳамид Сулаймон томонидан катта ҳажмдаги қоғозга кўчирилган бобурий хатини намойиш этган эди.

“Хатти Бобурий” ўзбек тилшунослигида мукаммал тадқиқ этилгани йўқ. Шундай бўлса-да, “Хатти Бобурий”га доир Афғонистон, Эрон, Туркия ва Ҳиндистон олимларнинг илмий тадқиқотлари кузатилади.

Манбашунос Муҳаммадҳалим Ёркин “Бобурий хат” бўйича илмий тадқиқотлар олиб борган. Олимнинг бир неча мақолалари нашр этилган[2; 3].

Маълумки, Бобур замонида араб ёзуви, аниқроғи, араб алифбосига асосланган эски ўзбек ёзуви амалда фаол қўлланарди. Лакҳнавий-Ҳасанийнинг ёзишича, Бобур ўзи яратган алифбони амалга киритиш учун унда Қуръони каримни кўчиртириб, Маккаи мукаррамага – муқаддас Каъбатуллоҳ маъмурларига юборган.

Покистонлик адиба Муҳиббул Ҳасан “Бобур” рисоласида Бобур соғлиги ёмонлашган бир пайтда устозининг тавсияси билан “Қуръон”ни “Хатти Бобурий”да кўчириб чоп қилганини ва шифо топганлигини ёзади.

Айрим манбаларда қайд этилишича, Қуръон икки нусхада кўчир-тирилган, бир нусхаси Маккага, иккинчиси Техронга жўнатилган.

Муҳаммад Ҳалим Ёркиннинг қайд этишича, “Хатти Бобурий”, яъни “Бобурий хат” бўйича икки манба маълум. Биринчиси, ҳижрий 1055 (милодий 1651) йилда Балхда аштархонийлар ҳукмронлиги замонида Муҳаммад Тоҳир ибн Қосимнинг “Ажойибу-т-табоқат” асарида “Бобурий хат” ҳарфлари берилган. Иккинчиси, Эроннинг Машҳад шаҳридаги Остони қудси разавий кутубхонасида 50-рақам билан сақланаётган Қуръон (Мусҳаф).

Эронлик Аҳмад Гулчини Маоний бу Қуръон (Мусҳаф)ни кўриб, “Бобурий хат”да ёзилганлигини айтади. Шундан сўнг мазкур Қуръон “Мусҳафи Бобурий” деб аталмоқда.

“Ал-Мусҳафин Бобурия”, яъни “Мусҳафи Бобурий” (“Бобурий хатида кўчирилган “Қуръон”)нинг қўлёзмаси нусхаси 2005 йилда Бобур жамоа

фондининг экспедицияси жараёнида З.Машрабов томонидан Ўзбекистонга олиб келинган бўлиб, “Бобур ва жаҳон маданияти” музейида сақланмоқда.

Ҳалим Ёрқин юқоридаги икки манбада белгилар, яъни ҳарфлар 29 та эканлигини кўрсатади. Бу фикрни бобуршунос олима Сабоҳат Азимжонованинг Бобурнинг ҳинд девонидаги кириш сўзида алифбо хусусидаги қуйидаги фикрлари тасдиқлайди: “Хатти Бобурий” 28 та араб алифбосига асосланган янги алифбодир. Бобур ўз алифбосини араб алифбосидаги зеру забарлардан ҳоли қилди, айни вақтда, араб алифбосига кейинчалик киритилган тўртта форсча ҳарфларни ундан чиқариб ташлади”.

“Хатти Бобурий”нинг кашф қилинишини олимлар турлича талқин қиладилар. Аҳмад Гулчини Маонийнинг фикрича, Бобур бу хатни тафанун, яъни шунчаки санъат ва янгиликка бўлган завқ-шавқни қондириш юзасидан ихтиро қилган.

Афғонистонлик Абдулҳай Ҳабибий: “Бобурнинг ушбу хатни ихтиро қилишдан мақсади фақат арабча матнлар ва Қуръонни ёзишдир”, – деб ёзади.

Жавоҳарлаъл Неру эса уни араб алифбоси ўрнида ихтиро қилинган хат деб изоҳлайди. Неъмат Жабборовнинг фикрича, Бобурнинг бу ихтиродан икки мақсади бўлган: бири – “уйғур ёзуви деб аталувчи туркий хат турини қайта тиклаш ва такомиллаштириш” ва иккинчиси – “ҳиндларнинг сеҳргарлик талабларига мос келувчи хат турини яратиш”.

“Абушқа” луғатида: “Сиғноқ бир навъ хатдир, чиғатойда хати Бобурий у ғайри кибики, Бобур Мирзо ашъоринда келур”. Шайх Сулаймон “Луғати чиғатой ва туркий усмоний” луғатида бу хатни “Бобурнинг нафис хати” деб баҳолайди.

Муҳаммадҳалим Ёрқин “Абушқа” ва Шайх Сулаймоннинг “Луғати чиғатой ва туркий усмоний” луғатидаги изоҳлар таҳлили асосида “Хатти Бобурий” ва “Сиғноқий хат” айнан бир хат тури эмас деган хулосага келади. П.Қодировнинг фикрича ҳам, улар бошқа-бошқа хатлар бўлиб, уларни қиёсий ўрганиш навбатдаги вазифалардан биридир.

Бобур араб алифбосини осонлаштириш, мукаммалаштирш мақсадида мазкур алифбони яратган.

“Бобурнома”да айтилишича, Бобур Хуросонга ташриф буюрганда Қози Ихтиёр ва Муҳаммад Мирюсуф каби ҳиротлик машҳур уламолар ундан “Хатти Бобурий” алифбосини ўрганишган.

Қози Ихтиёриддин Ҳасан Хуросон ҳукмдори Султон Ҳусайин мирзонинг вазирларидан бири ва қози. Бобур Хуросонга ташриф буюрганида Мурғоб ва Ҳиротда бир неча марта учрашган. Бобурнинг ёзишича, шундай учрашувлардан бирида “Хатти Бобурий” ҳақида сўз кетади ва Қози Ихтиёриддин Бобурдан янги алифбодан ҳарфлар ёзиб кўрсатишни илтимос қилган. Осонлик билан бу алифбони ўрганиб олган Қози Ихтиёриддин ўша мажлиснинг ўзида бир неча сўзларни битган: *“Мурғобта мирзолар билан мулоқот қилганда, Қози Ихтиёр ва Муҳаммад Мир Юсуф била келиб мени кўрдилар, Бобурий хаттидин сўз чиқди, муфрадот (ҳарфлар)ни тилади, битидим. Ўшал мажлисда муфрадотни ўқиб қавоидини битиб, нималар битиди.”*

Демак, Бобур яратган алифбони ўрганиш ва ўзлаштириш анча осон бўлганидан бўлса керак, ўша даврда анча шов-шувга сабаб бўлган. Аммо кейинчалик, ҳатто, Акбаршоҳ замонидаёқ бу хат унутилган кўринади. Шундай

бўлса-да, “Хатти Бобурий”нинг аҳамият ҳақида сўз юритган Ҳиндистоннинг машҳур давлат ва жамоат арбоби Жавоҳирлаъл Неру “Ҳиндистоннинг кашф этилиши” асарида шундай ёзади: “Бобур мард ва янгилик изловчи киши эди. Шунинг учун замондошларига араб алифбоси ўрнига янги алифбони тақдим этди. Ўрта асрлар шароитида бу иш ниҳоятда дадил ва илғор бир қадам эди”.

Тилшунос И.В.Стеблева “Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Шоир, адиб, олим” номли китобида алифбо хусусида қуйидагиларни ёзади: “Бобурнома”да “Хатти Бобурий” қаламга олинган ўринда унинг қайси мақсадда кашф этилгани ёзилмаган бўлса ҳам, тахмин қилиш мумкинки, Бобур араб алифбосининг туркий тил талабларига жавоб бермайдиган ўринлари борлигини англаган. Бобурнинг араб алифбоси ўрнига ўз халқининг маданий тараққиётига мос келадиган янги алифбо яратишга интилиши унинг юксак филологик маърифатидан ва илм соҳасидаги жасоратидан далолат беради”.

Албатта, бу фикрларда асос бор. Бобур араб ёзувида савод чиқарган ва умри бўйи шу ёзувда икки-уч тилда матн битган, бу ёзувнинг ифода имкониятлари ҳамда уни ўзлаштириш усулларини яхши билган.

Бобур замонида ёзувни янгилаш ёки янги алифбони жорий этишга уриниш осон эмасди. Араб ёзувининг имкониятларини яхши билган маърифатпарвар ва фидоий Бобур маънавий жасорат кўрсатиб, туркий тилнинг товуш тизимини тўлиқ ифода этадиган янги алифбо яратиш зарур деган хулосага келган. Шунинг учун у бу ёзувни янада мукаммаллаштириш, ўрганиш ва қўлланишини осонлаштириш, сўзларни ҳар хил ўқилиш каби нуқсонларни бартараф этиш мақсадида янги алифбони кашф этган.

Араб алифбоси форс тилининг фонетик тизими хусусиятларини тўлиқ акс эттира олмагани боис бундан минг йиллар олдин араб алифбосига тўртта ҳарф киритилган эди. Бобур янги алифбо яратишда мана шу тажрибаларни ҳам инобатга олади ҳамда туркий халқларнинг қадимий алифболарини ҳам ўрганиш асосида ўз алифбосини яратади.

Машҳур адиб Пиримқул Қодиров талқинича, “Хатти Бобурий” Алишер Навоий шакллантирган ўзбек адабий тилининг ривожини янги тараққиёт босқичига кўтариш мақсадида яратилган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М.-Л., 1951.
2. Муҳаммадҳалим Ёрқин. Бобурий хат” нима мақсадда ихтиро қилинган? //Ўзбек тили ва адабиёти, 2007. – № 2. – Б.79-80.
3. Муҳаммадҳалим Ёрқин. Бобурнинг жаҳон маданиятида тутган ўрни // Халқаро илмий анжуман материаллари. – Тошкент: Ўқитувчи, 2012. – Б. 113-114.

“БОБУРНОМА”ДА МУАЛЛИФ ПСИХОБИОГРАФИЯСИ

Узоқ Жўрақулов,
филология фанлари доктори,
ТошДЎТАУ профессори
(Ўзбекистон. Тел.: +998985103967)

Аннотация: Бўл мақалада Захириддин Мұхаммед Бабырдың «Бабурнома» еңбегі қарастырылады. Бабырдың патша және ақын ретінде қалыптасуы, оның билік құрған кезеңіндегі трагедиялық жағдайлары, болмысы, отбасылық ортасы, өмірбаяны психологиялық тұрғыдан зерттеледі.

Түйін сөздер: “Бабырнама”, әңгіме, өмірбаян, психобиография, рубаи, өлең, шумақ, портрет, кейіпкер, образ, өрнек, стиль.

Аннотация: В данной статье рассматривается произведение «Бабурнома» Захириддина Мухаммеда Бабыра. С психологической точки зрения исследуется становление Бабура как царя и поэта, трагические обстоятельства его правления, личность, семейное окружение, биография.

Ключевые слова: “Бабырнама”, повесть, биография, психобиография, рубаи, поэма, куплет, портрет, характер, образ, экспрессия, стиль.

Тарихни сабоқ учун ўрганадилар. Бу гапда ёлғон йўқ. Аммо тарих ҳақиқати икки тиғли, учи ҳеч нарсага тегиб қайтмайдиган, мудом тўғрига ҳаракатланувчи, вақт қанотида кун кечирадиган Оллоҳнинг мўъжизаси, мажозан Ҳазрати Али (р.а.) зулфиқорларига ўхшайди. Шу келбати билан тарихий вақт башар учун фойдали, айни пайтда, хавфли ҳам бўлиши мумкин.

Тарихнинг фойдаси ҳақида Бобур мирзо мисолида тўхталишга ҳали улгурамиз. Чунки мақоламиз Бобур ва унинг башарга берган тарихий сабоқлари ҳақида. Бобур масаласига ўтишдан олдин, ўқувчини бир оз ҳайрон қолдирган, кўнглида савол туғдирган – тарихий ҳақиқатнинг хавфи, аниқроғи, хавфли сабоғи ҳақида қисқа сўз.

Тарихнинг башарият учун хавфли сабоқлари жуда кўп. Бунинг энг йириги Яратганни унутиш, жоҳилият, кўпхудолилик бўлса, энг кичиги кўр-кўрона тақлиддир (аслида бу ҳам кичик эмас!). Тарихнинг шу икки хавфи – кабира ва сағира – орасидаги хавфларнинг эса санаб саноғига етиб бўлмайди. Ватан, миллат, оила, тил, дўстга хиёнат дейсизми, кибр, қўрқоқлик, ношукурлик орқасидан келадиган оқибатлар дейсизми, очкўзлик, бефаросатлик, ҳаёсизлик дейсизми ва ҳ.к... Тарихда бўлиб ўтган ва оғиздан оғизга ёки қоғоздан қоғозга кўчиб юрадиган бу каби хавфли тарих ҳақиқатлари, башар вакилининг хатолари ўзининг бошланган нуқтасидан эътиборан хавф машинаси вазифасини бажариб келади. Илк қадамидан бошлаб, Одам болаларининг йўлдан озиши, “Ўтмишда бўлган экан”, дея нафсига таскин беришига сабаб бўлувчи оғу воситага айланади.

Ёзганларимизни шу жойигача ўқишга ўзида куч ва сабр топган ўқувчида яна бир қатъий эътироз туғилиши табиий: “Банда борки, хатокор. Дунёда яшаб хато қилмаган одам бор эканми?” дегандек. Агар ўқувчи юрагида шу савол туғилган бўлса, у ўзига ҳам, атрофидагиларга ҳам лоқайд эмас, бу биринчидан; иккинчидан, шу саволнинг туғилгани бизга Бобур мирзо сабоқлари ҳақида фикр

айтиш ҳуқуқини беради. Учинчидан, хатолар сабоғининг нақадар улкан ҳикматга эгалиги, хатонинг ҳикматга айланиши учун хатокор банданинг ўзи бош воситалигига далил бўлади. Яъни майда одамнинг (уни тарих улкан одам қилиб кўрсатиши эҳтимол) хатолари одамизотни йўлдан оздирса, Оллоҳ севган, ёрлақаган одамнинг хатоси башар учун ибрат ва ҳикматга айланади.

Алқисса, ўз хатосини англаган, англаш баробарида ундан қайтиб, чин тавба қилган банданинг хатолари башар фойдасига ишлайдики, Бобур мирзога оид хато сабоғининг табиати шундай. Бошқача бўлганида бугун биз бу ҳақда гап очиб ўтирмас эдик. Ва шу жойда бундай одамлар Бобургача кечган тарихда ҳам кўп ўтгани, айнан шулар башар маърифатининг юксалиши учун восита бўлганини ҳам қўшиб қўйиш ортиқчалик қилмас.

Бобур ҳақидаги бу хулоса осмондан олинаётгани йўқ. Бобур ўз қўли билан Оллоҳ гувоҳлигида битган “Бобурнома”дан олиняпти. Муаллиф бу китобининг қанадай дунёга келганию нима ҳақдалиги, бир сўз билан, “Бобурнома” ҳақиқатини қуйидагича ифодалайди:

Бу олам аро ажаб аламлар кўрдум,
Олам элидин турфа ситамлар кўрдум.
Ҳар ким бу “Вақойиъ”ни уқур, билғайким,
Не ранжу не меҳнату не ғамлар кўрдум...

Бобур мирзо, Навоий ҳазратлари айтмиш “тузлик йўлини тутган”, ноёб одам эди. Бугун “Бобурнома” ўлароқ дунёга маълуму машҳур мазкур китоб саҳифаларида у битмиш ҳақиқатларга эса шубҳа йўқ. Айни пайтда, у босиб ўтган ҳар қадамдан ақл эгалари ҳикмат топадилар. Зотан, муаллифнинг нияти ҳам шу бўлган.

Бобур мирзо ўз ғалабалари, қилган савоб ишлари, кўнглидан кечирган эзгу ниятлари ҳақида холис ёзгани каби, хатою маъсиятларини ҳам ҳеч кимдан яшириб ўтирмайди.

Дастлаб ўзбекман деганнинг ҳаммаси ёддан биладиган бир тўртлик ҳақида:

Толеъ йўқи жонимға балолиғ бўлди,
Ҳар ишники айладим хатолиғ бўлди.
Ўз ерни қўюб, Ҳинд сори юзландум,
Ё Раб, нетайин, не юз қаролиғ бўлди...

Бобур мирзо Соҳибқирон Темур тузган салтанат фатаротга юз бураётган, унинг ҳукмдор авлодлари таҳликалар ичида кун кечираётган мураккаб бир замонда тахтга ўтирди. Толеъ йўқлиги шунда эдики, ҳали болалик шодлигидан бошқага масъул бўлмаган ёшида отасидан жудо бўлди. Ҳар қандай метин иродага бундай улуғ жудолик юкини кўтариш оғирлик қилади. Бундай жудоликка матонат билан бардош бера олган ҳар қандай иродага тасанно десак арзийди. Бобур мирзо умумбашарий турмуш йўлидаги бундай ғаройиб синовни камолга етган эр киши каби қабул қилди. Кўнгли тубидан келаётган ўкирик, кўзларидан оқиши лозим бўлган аччиқ жолалар шодасини ичига ютди. “Иҳ” деган товуш чиқармади. “Бобурнома”да етим бола (ҳа, Бобур ҳали балоғатга етмаган 12 ёшида отасидан ажради. Шаръан болиғлик мақомига чиқмаган ҳар қандай ўспирин етим саналади) изтиробини акс эттирадиган бирор сатрга дуч келмаймиз. Бобур отаси ўлимини қисмат ёзуғи дея қабул қилади. Бу “ғаройиб воқиъа”ни аниқ ва лўнда тасвирлайди: “Ушбу тарихда душанба куни, рамазон

ойининг тўртида Умаршайх мирзо жардин кабутар ва кабутархона била учуб, шунқор бўлди. Ўттуз тўққуз ёшар эди”[51].

Оллоҳ одил Зот. Ҳеч бир бандасини тоқатидан ташқари синовга солмайди. Яратган бандасининг куч ва иродаси қайси чегарагача етишини яхши билади. Ўз синовларидан севган бандалари устига оғирроқларини юклайди. Бобур ҳам Оллоҳнинг севган бандаси эди. Валлоҳу аълам, шу боисдир Оллоҳ уни фақат жудолик, етимлик синови билан чекламади. Мурғак елкасига юрт синовини ҳам қўшиб юклади. Умаршайх мирзо қазо қилган тарихда юрт нотинч, ўзаро урушлар авжига чиққан, мамлакат таҳликали бир вазиятда турган пайтлар эди. Шу вазиятда 12 ёшли ўспирин бошига ҳукмдорлик савдоси ҳам тушди. Ўз “Вақойиъ”ида Бобур буни “Тенгри таолонинг иноятиˮ[52] деб ёзадики, чин мўъмин Оллоҳ берган ҳар бир синовни шубҳасиз неъмат дея қабул қилади. Қисматга розилик – таслимият мақомида собит туради.

Энди рубоийнинг иккинчи мисрасига ўтамиз. Хўш, иккинчи мисрада келган “хатолиғ” нимада эди? Унинг омиллари қаерда?

Албатта, “хатолиғ”нинг бош омили 12 ёшар боланинг ҳукмдорлик тахтига ўтириши билан боғлиқ эди. Рубоийнинг учинчи мисрасидан Бобурнинг “Ҳинд сори” юзланишига бош сабаб салтанат ишларида тажрибасизлиги, ёшлиги орқасидан келиб чиққан хатолар экани маълум бўлади (Буни Бобурнинг ўзи “бетажрибалиқ” лафзи билан кўп бор такрорлайди.). Аслида у ҳижратни ният ҳам, мақсад ҳам қилмаган эди. У отасидан деярли пораканда ҳолатдан қолган мамлакатни мустаҳкамламоқ, салтанант ва юртни узоқ вақтлар бобоси Амир Темурга хос адолат тузугига кўра бошқармоққа бел боғлаган эди. Аммо бу ниятни уддалаш учун ўсмирга хос шижоат, мушоҳада камлик қилди. Бобур тахтга ўтирган кунидан бошлаб тушган вазиятни ўнглаш учун, эҳтимол, ҳар қандай донишманд бош ҳам гангиб қолиши тайин эди. Шу сабабмикан дастлаб Бобур на бутун Мовороуннаҳр ва на Хуросон бўйлаб сочилиб ётган ҳукмдор қондошларининг, на халқнинг, на оқибат ўлароқ Ҳақнинг қўлловига етишолмади. Бобоси Юнусхон унинг таклиф ва ташаббусини қабул қилишдан бўйин товлади. Тоға қавми азалдан Умаршайх мирзо салтанатига кўз тиккан эди. Улардан мадад кутишдан маъни йўқ эди: “Охир мундоқ саргардонликтин ва бу навъ бехонумонликтин жонға еттим. Дедимким, мундоқ душворлиқ била тирилгунча, бош олиб йитсам яхши. Бу навъ хорлиқ ва зорлиқ била эл билгунча оёғим етганча кетсам яхши”, дея хотирлайди бу кунларини Бобур[53].

Шундай танг вазиятлардан бирида Бобур учун асли шиъа бўлган, сунний ўлкаларга ғаюр кўзи билан қараб юрадиган, нияти бузуқ Шоҳ Исмоилга ёрдам сўраб, қўл бериш сўнгги чора бўлиб туюлдики, кейинчалик, гарчи ўзи очиқ эътироф этмаса ҳам, бу ишидан бир умр пушаймон чекиб ўтди. Бу пушаймонлик остида салтанитдан ажралиш, ҳатто Ватанжудолик қайғусидан ҳам кўра Самарқанд атрофи ва Насаф аҳолисининг ғарот қилиниши изтироби турарди. Бегуноҳ тўкилган қон, ота-боболари мазҳаби, тўғри йўлидан тойилиш изтиробини Бобур мирзо вақт ўтиб, “юзқаролиғ” сўзида ифода этди. Рубоийни

[51] Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Нашрга тайёрловчи Саидбек Ҳасанов. – Тошкент: Шарқ, 202. – Б. 37.
[52] Шу асар. – Б. 14.
[53] Шу асар. Б. 89.

юракдан ҳис этиб ўқиган ҳар бир банда инсон ҳаёт-мамоти билан боғлиқ ҳар қандай “хатолиқ”нинг оқибат ўлароқ “юзқаролиқ”қа олиб боришини англайди. Ўзга юрт, устига устак куффор дунёсини тиз чўктирган, кўп асрлик салтанат тузган, дунёда шон-шуҳрат топган Бобур мирзонинг бундай имтиёзга берган баҳою мезони ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлади.

Ярим дунёни эгаллаб, тарихдаги туркий салтанатлар саноғи ва салмоғини яна биттага оширган Соҳибқирон Амир Темур, оламни илм чироғию адолат машъали билан ёритган мирзо Улуғбек ҳазратдан кейин бу сулола йўл қўйган энг катта икки хато чоғир, орзу-ҳавасга берилиш бўлди. Ўша машҳур шоҳ ва шоир султон Ҳусайн, унинг ўғиллари, улардан ўтиб Бобурнинг отаси Умаршайхгача бу иллатдан ҳоли шоҳу шаҳзода йўқ эди ҳисоб. Оқибат шундай буюк салтанат йўқликка юз тутди. Бобур бошига тушган кўп кулфату фожиаларнинг ҳам илдизи шу ерда эди. Дарё ортига ўтиб, Ҳиндикушни ошган Бобур то Ҳинд рожаларидан талофат ва заҳмати ҳаддидан ошмагунча чоғир балосига банди эди. Шароб ичмаган, маъжун емаган куни камдан кам эди унинг. Бобур бу ҳолатни “чоғир мажлиси бўлди”, “маъжун ейилди”, дея кунма кун ёзадики, ўйлаб қоласан: “Нима зарурати бор экан? Мусулмон одам ўз айбини яшириши керак эмасми?” Шунда овозингизни Бобур мирзонинг мунгга тўла, салмоқдор овози қаршилагандек бўлади: “Бу битилганлардин ғараз шикоят эмас, рост ҳикояттурким, битибтурмен...”[54].

Бобурнинг чоғир ичши, маъжун ейишини яқин аждодлари-ю қондошларига тақлид деб айтсак, гарчи Бобур илк чоғирни султон Ҳусан ўғиллари ҳузурида ичиб бошлаган бўлсада, камида бефаросатлик бўлади. У буюк одам эди, бировга тақлид қилмасди. Унинг бир умр эгарда кечган ҳаёти, жанговор турмуш тарзи, нотинч муҳити, табиат инжиқликлари – аёз, бўрон, иссиқ, чанг-ғубор, табиий муҳит ўзгаришлари – шундай кун тартиби билан яшашга мажбур этди дегудек бўлсак, Бобурни оқлаган бўламиз. Аммо Бобур бундай сохта шафқату оқловларга муҳтож эмас. Муҳтож бўлганида нима сабабдан ичгарию, маъжун еганини ёзган ёки умуман бу айбини яширган бўларди. Демак, яширмаган, сабабу баҳона қидирмаган экан, бунинг бир ҳикмати бор ва биз буни “Бобурнома”дан топамиз.

Бобур ўз юртида иззату ҳаловат топмай, 300 дан ошиқроқ одами билан Хуросон азиматини қилди. Бу санада у бор-йўғи 23 ёшар ўспирин эди. Султон Ҳусайн ва унинг ўғиллари, Хусравшоҳлар уни қўлламадилар ёки қўллашдан ўзларини олиб қочдилар. Аммо Бобурга Оллоҳ музаффарият берди. Кобул ва Ғазна Бобур қўшинига бежанг таслим бўлди: “Раббиулаввал ойининг авохирида Тенгри таоло фазл ва карами била Кобул ва Ғазни мулк ва вилоятини бежанг ва жидол муяссар ва мухассар қилди”[55].

Бобур май мажлисларига Кобулни олгандан кейин берилди. Гоҳ ғалаба, гоҳ ов ва яна кўп майда сабаблар билан май мажлислари уюштирди. Боғда, йўлда, кемада чоғир ичди, маъжун еди. Ҳатто баъзи май мажлисларидан ўзини билмайдиган ҳолда маст бўлгани, саройга оти олиб келгани ҳақида ёзади.

Ҳиндистон фатҳи даврида Бобур асосан ҳинд кофирлари билан жанг қилди. Асли туркий, мусулмон бўлган вилоят, шаҳару ўлкаларни ғарот қилмади.

[54] Шу асар. – Б. 151.
[55] Шу асар. – Б. 107.

Аксинча уларга ҳар жиҳатдан ёрдам беришга уринди. Бобурнинг чоғир ичишдан тавба қилишига ҳам кофир Рана Сангаа билан бўлган жангдаги вазият сабаб бўлди. Сон жиҳатидан кўп, яхши қуролланган, қолаврса, ўз юртида жанг қилаётган кофир ҳинд рожасининг ваҳми қўшинни тушкун ҳолатга солади. Бу ҳам етмагандек Муҳаммад Шариф сингари шумнафас мунажжимлар қўшин илғорлари ва аскарлари юрагига ортиқча ваҳима уйғотадилар. Бобур бу вазиятни шундай тасвирлайди: “Мундоқ шумнафас неким сурди, бедил элнинг кўнглини кўпрак синдурди”[56]. Аммо Бобур иймони бутун муслим, истеъдодли қўшинбоши ўлароқ ўзини йўқотмади. Қўшин кўнглини кўтариш, кофирга қарши жангга руҳлантириш йўлларини излади. Излаганда ҳам мўъмин банда йўлини тутди. Мағлубият ва тушкунлик сабабини вазияту қўшин руҳиятидан эмас, ўзидан, ўз эътиқоди, амалларидан топди. Қилаётган баъзи номашруъ ишлари шундай оқибатга олиб келаётгани ҳақида фикр қилди. Нажот фақат тавбада эканига иймон келтирди. “Душанба куни, жумодуил аввал ойининг йигирма учида сайр қила отландим. Сайр асносида хотиримга еттиким, ҳамиша тавба дағдағаси хотиримда бор эди, бу номашруъ амр иртикобидин алладдавом кўнглумда ғубор эди, дедимким эй нафс:

Чанд боши зи маосй мазакаш,
Тавба ҳам бемаза нест бачаш.
Неча исён била олдудалиғинг,
Неча ҳирмон аро осудалиғинг.
Неча нафсингға бўлурсан тобиъ,
Неча умрунгни қилурсан зойиъ.
Нияти ғазв илаким юрубсен,
Ўлмакингни ўзунгга кўрубсен
Кимки ўлмак ўзиға жазм этар
Ушбу ҳолатта билурсенки нетар.
Дур этар жумла маноҳидин ўзин,
Аритур барча гуноҳдин ўзин.
Хуш қилиб ўзни бу кечмакликтин,
Тавба қилдим чоғир ичмакликтин.
Олтуну нуқра суроҳию оёқ,
Мажлис олоти тамомин ул чоқ.
Ҳозир айлаб борин синдурдим,
Тарк этиб майни, кўнгул тиндурдим”[57].

“Бобурнома”да келган ушбу сатрларда Бобур тавбасининг сабаблари, руҳоният даражаси, тавба қилувчи ва ўқувчига фойдаси тўла акс этган. Бунда муаллиф ўз нафсини маломат қилади, унга қарата ўткир киноя йўғрилган сўзлар айтади. “Эй нафс,-дейди Бобур,-қачонгача гуноҳдан завқ оласан. Тавба шаробидан ҳам ичиб кўргин. У ҳам бемаза эмас. Исён ботқоғида шунча ғарқ бўлганинг етар. Ўлим ҳақ. Ўлмоқ эса ҳар банда бошида бор. Шундай экан, эй нафс, ўлмасингдан бурун ўзингни тузат!”

Бобур кўнглининг асли мўъминлигини шундан ҳам билса бўладики, у чоғир мажлисларида пешқадам бўлган пайтларида ҳам кўнгли тубини хижолат,

[56] Шу асар. – Б. 221.
[57] Шу асар. – Б. 221.

Оллоҳдан қўрқув ҳеч қачон тарк этмаган. Мана шу ботиний ҳолат, “тавба дағдағаси” билан изтиробда яшаш Бобурни охир-оқибатда чин тавбага олиб келди. Бундан хулоса қилиш мумкинки, гуноҳ ишлар устида турган банда кўнглида пушаймонлик туйғуси мавжуд экан, ҳали ундан умид бор. Энг ёмони, гуноҳу маъсиятга ботинан рози бўлиш, гуноҳ кирини ҳис этишдек неъматдан бебаҳра қолишдир.

Бандамиз, ҳеч биримиз Бобур тушган ҳолату вазиятлардан ҳоли бўлолмаймиз. Бобур мирзонинг ўз хатолари билан бизга берган буюк сабоғи шуки, тавба қилишга доимо шошилайлик, ажал етмасидан тавба қилишга улгуриб қолайлик.

Адабиёт:

Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Нашрга тайёрловчи Саидбек Ҳасанов. – Тошкент: Шарқ, 202. – Б. 37.

“БОБУРНОМА”ДА КУРАШ ВА ЖИСМОНИЙ ЕТУКЛИК ҲАҚИДА

Сулаймонов Мўминжон Юсубжонович, ф. ф. н., НамДУ доценти,
Маҳбуба Исмоналиева Андижон ДУ таянч докторанти
Холдорова Гулноза Ҳуснiддиновна, Фарғона ДУ таянч докторанти,

Аннотация. Бўл мақалада Бабырдың күресті, палуандарды, дене шынықтыруды дәріптейтін «Бобурнама» зерттеледі. Атап айтқанда, оның әкесі және басқа Тимуридтер туралы бейнелер де талданған.

Тірек сөздер: күрес, балуан, пахлауан, өгіз, тамаша, жұдырық, жүзу.

Аннотация. В этой статье исследуется «Бобурнома» Бабура, которая прославляет борьбу, борцов, палуанов и физическую подготовку. В частности, были проанализированы также образы об его отце и других тимуридах.

Ключевые слова: борьба, борец, бык, отлично, кулак, плавание.

Ўзбекистон Президентининг улуғ ватандошимиз шоҳ ва шоир Заҳириддин Муҳаммад Бобур таваллудининг 540 йиллигини кенг нишонлаш ҳақидаги Қарори, шубҳасиз, тарихий ҳужжат бўлди. Зеро, ҳозирга қадар бу буюк шахс ҳаёти ва фаолияти тўғрисида минглаб мақола, рисола ва монографиялар, илмий тадқиқотлар яратилган, айни кунларда ҳам тўхтовсиз ёзилмоқда. Дунё зиёлилари, биринчи навбатда, тарих билан озгинагина алоқаси бор инсон, Бобур ҳақида ўқийди, ўрганади, имкони қадар бир фикр-мулоҳазасини билдиради. Бундай беқиёс қизиқишга сабаблар жуда кўп ва хилма-хил. Зеро, Бобурнинг жаҳон халқаларига қолдирган адабий-маънавий ва моддий меросини улкан уммонга қиёсласак, муболаға эмас. Бу меросдан ҳамма ўзига зарур ва керакли маълумотларни олгани, улардан унумли фойдалангани ҳам бор ҳақиқат.

Дарҳақиқат, Бобур ва бобурийлар ҳақидаги библиографияни ўқисак, бу фикларнинг нечоғи тўғрилигининг гувоҳи бўламиз. Гарчи шундай бўлса ҳам, ҳали ўрганишимиз ва тадқиқ этишимиз зарур бўлган масалалар борлиги аён бўлмоқда. Ана шундай долзарб масалалардан бири, бизнингча, “Бобурнома”да бир неча ўринларда таърифланган, тавсифланган ва, муболағасиз айтиш мумкинки, мароқ билан ўқиладиган жисмоний бақувват бўлиш тўғрисидаги фикрлардир.

Инсон улғайиб, маънан юксалиб боргани сари тана соғломлиги ҳам ҳаётнинг бирламчи омили эканлигига ишончи ортиб боради. Ажаб ҳолатки, ақл ўсгувчи, соғлик эса қайтгувчи мувозанатда бардавом туради. Шу сабабдан комиллик деганда ҳам маънавий, ҳам жисмоний баркамолликни тасаввур этишга одатланганмиз. Заҳириддин Муҳаммад Бобур шахсини мана неча юз йиллардан сўнг ҳам бу мезоннинг асосий даъвогари сифатида қадрлаймиз. Аммо яқин ўтмишимизда туркий шоҳлар маишатпараст ва ёки ишратпараст тамғаси билан қораланиб, номларига қўшиб, уларнинг ижоди ҳам сургун қилингани бор ҳақиқат. Модомики, истиқлол ота-боболаримиз руҳини шод этмоққа имкон берган экан, аввало, уларнинг мунаввар сиймосида бир инсонни қалбдан ҳис этиш, сўнгра улардек бўлишга интилмоқ ҳам даркор.

Бугунги кунда дунёдаги якка кураш турлари ҳақида гапирганда, шубҳасиз, мусобақаларида янграётган “Ҳалол”, “Ёнбош”, “Чала” каби ўзбекча ҳайқириқларни ҳаяжонланиб кузатамиз. Ватанимиз номини дунёна таратаётган ўзбек курашини фахр-ғурур билан тилга оламиз. Инчунун, ўзбек курашининг тарихи жуда қадимий бўлиб, кўплаб тарихий манбаларда зикр этилганлиги ҳам бизни қувонтиради. Бобурнинг “Бобурнома” асарида ҳам кураш билан боғлиқ фикрлар мазкур мақоламизнинг мавзусини белгилайди.

Бобурнинг “дилбар шахс” эканлиги ҳақидаги фикрлар унинг латиф шеърияти ва маънавий оламига дахлдор мулоҳазалар ҳисобланади. “Бобурнома” эса қомусий асар сифатида кўплаб фан тармоқларига дахлдордир. Демоқчи бўлганимиз эса, юқорида таъкидлаганимиздек, Бобурнинг жисмонан баркамоллиги ҳамда унинг ҳаётий, ҳарбий фаолиятида катта аҳамият касб этган ўзбек миллий курашининг ўрни ҳақидадир. Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳали ёш йигитлик чоғларидаёқ жисмоний куч-қуввати билан донг таратади. Бу қувват эса фақатгина жисмонан юксалишига эмас, балки маънавий камолоти билан ҳамоҳанг кечади: “...қор кураб, ўзумға бир такия миқдори ер ясадим, қорни кўкусгача қоздим, ҳануз ерга етмайдур эди. Бир нима елга паноҳ бўлди, ўшанда ўқ ўлтурдим. Ҳар неча дедиларким, ҳаволға боринг, бормадим. Кўнгулга кечтиким, борча эл қорда ва чопкунда, мен иссиқ уйда ва истироҳат била, мунда борча улус ташвиш била машаққатта, мен мунда уйқу била фароғатта. Мурувватдин йироқ ва ҳамжиҳатликдан қироқ ишдир”[58]. Келтирилган парчадан кўриниб турибдики, Бобур сиймосида маънавий ва жисмоний баркамоллик мужассамлашган. Қордан уй ясаб, бу ғорда жон сақлаш, ўз роҳатидан воз кеча олиш учун жисмоний тайёргарликнинг ўзигина етарли эмас, бунинг учун инсон психологик жиҳатдан ҳам юқори қатъият ва чидам эгаси бўлиши лозимдир.

[58] З.М.Бобур. Бобурнома. – Ташкент: “Шарқ”, 2002. – Б-149. Кейинги ўринларда ушбу манбадан олинган кўчирмалар қавс ичида берилади.

Бобур хотираномасининг бир ўрнида Ҳиндистонгача бўлган йўлдаги барча дарёларни сузиб ўтганлигини айтади (Ушбу кун Ганг дарёсини қўл солиб ўттим... Бори дарёларни ўзуб, кечиб эдим. Ганг дарёси қолиб эди...), баъзи манбаларда эса Бобурунинг паҳлавонсифат бўлиб улғайишида, шубҳасиз, отаси Умаршайх Мирзонинг таъсири беқиёс бўлган. Бобур отасининг жисмоний бақувватлиги ҳақида шундай ёзади: “...шужоъ ва мардона киши эди. Икки мартаба ўзи жамиъ йигитлардин ўзуб қилич тегурди..., бисёр зарб мушти бор эди, анинг муштидин йигит йиқилмоғон йўқтур”(67-бет). Бу парча эса Бобурнинг жисмоний мардоналиги, аввало, унга ота мерос эканлигидан далолатдир. Умуман олганда, темурий шаҳзодаларнинг кўплари ўз даврининг куч-қувватда тенгсиз кишилари бўлиб етишганлар. Бу уларга соҳибқирон бобосидан қолган анъанадир. Заҳириддин Муҳаммад Бобурда эса бу анъана илм ва маърифат, адабиёт билан уйғунлашди.

Мукаммал жанговар тайёргарликка интилган ҳар қандай қўмондон қўл остидаги сарбозлардан юқори жисмоний салоҳиятни талаб этиши, табиий ҳолат, албатта. Кураш эса қадим замонлардан бери осиё ҳалқлари орасида кучни синаш ва оширишда кенг қўлланилиб келинган. Бобур лашкарлари орасида ҳам кураш санъати доимий амалиётда бўлиб, “Бобурнома”нинг элликка яқин ўринида *полвон, паҳлавон, зўр, бўлка, кураш* тушунчаларининг учраши шундан далолат беради. Муаллиф полвон сўзининг ўзбек лаҳжаларида қўлланишига ҳам эътибор беради: “...ўзбак улусида бу элчи зўрға машҳур экандур. Ўзбак зўр кишини бўка дер эмиш. Жонибек дерким: бўкамусен? Бўка бўлсанг, кел, курашалинг. Бу элчи ҳар неча музояка қилур, қўймас, курашурлар, Жонибек йиқар” (75-бет). *Бўка, зўр* тушунчалари *полвон* сўзининг XV-XVI асрлардадаги архаик варинтларидир. Туркий халқларнинг ҳарбий фаолиятида ўзбек курашининг ўз ўрни бор: Хоразм ўғлони Паҳлавон Маҳмуд (1247-1326)нинг кураги ерга тегмаган курашчи-полвон бўлганлиги, ўзининг куч-қудрати билан Ҳиндистонда асир бўлиб қолган хоразмликларни қутқаргани ҳам миллий курашимизнинг тарихи анча қадим замонларга бориб тақалишини кўрсатади. Бобурнинг қўл остидаги аскарий йигитлар ҳам кундалик турмушларида доимий кураш тушишни одат қилганлар. “Бобурнома” асарида бу ҳолатни кўрсатувчи кўплаб мисолларни кўришимиз мумкин: “Ошдин бурунроқ сочиқ киюрур асносида маст теваларни ва филларни ўтрудаги оролда урушқа солдилар... Булардан сўнг куштигирлар кушти тушдилар” (275-бет). Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг тақдири ва жангу жадаллар билан кечган ҳаёти ўзи ва навкарларининг жисмоний куч-қувватини доимий ошириб боришни заруратга айлантирган. “Бобурнома”да бир даврада етти-саккиз рақибни йиқита оладиган кўплаб полвонларнинг номлари келтирилган, ана шулардан бири Дўст Ясин Хайрни муаллиф тез-тез тилга олади: “... кема била ул юзга ўтуб, куштгирларни куштига солдук. Дўст Ясин Хайрға буюрулдиким, паҳлавон Содиқ билан тутмай, ўзгалар билан миёнгирлик қилғай. Хилофи қоида буюрулдиким, аввал зўрроқларни миёнгирлик қилғай. Ясин Хайр саккиз киши билан яхши миёнгирлик қилди” (267-бет). Маълум бўляптики, кураш ана шу даврларда ҳам энг оммабоп спорт турларидан бири бўлиб, унинг ўз қоидалари ишлаб чиқилган. Бобур курашчи полвонларни ардоқлаган, ҳаттоки даврада мағлуб бўлганларини ҳам тақдирлашга амр қилган. Уларни бундай қўллаб-қувватлаш полвонларнинг кейинги муваффақиятлари учун хизмат

қилган: “Содиқ яхши кушти тутти, хейли осон йиқти. Содиққа ўн минг танга ва эгарлик от ва бош-оёқ ва тугмали чакмон инъом бўлди. Бовужудким, Кулол йиқилиб эди, маъюс қилмай, анга ҳам сару пой ва уч минг танга инъом бўлди” (281-бет). “Бобурнома”да кураш саҳналари ёритилган ўринлар талайгина, шулардан бири ўз кучини тўғри баҳолай олмаган полвон ҳолати ҳам эътиборни тортади: “Йигитлар бир пора шўхлук қилдилар, бир пора куштигирлик қилдилар. Соқи Муҳсин даъво қилдиким, тўрт-беш кишини миёнгирлик қилурмен. Бир киши била била тушти, йиқилаёзди. Иккинчиси Шодмон эди, Муҳсинни йиқти. Хижил ва мунфаил бўлди” (283-бет). Бу ерда *мунфаил* сўзи *уялмоқ, хижолат бўлмоқ* маъносини беради, яъни ўз кучига ортиқча баҳо берган полвонинг кураш майдонида уялиб қолганлиги тасвирланади. Бундай ҳолатлар кураш майдонларида тез-тез содир бўлади. Бугунги ўзбек насрида ҳам полвон образи талқин этилган асарларда ҳам мана шу каби саҳналар кўп учрайди. Бу, биринчидан, асарнинг дидактик аҳамиятини оширса, иккинчидан, Бобур ўзининг ҳар бир сарбози ҳаёти ва турмушига алоҳида эътибор билан қараганини кўрсатади.

Бугунги ўзбек миллий курашининг такомилида фақатгина давлат раҳбари эмас, ҳарбий қўмондон – лашкарбоши сифатида ҳам Бобурнинг хизматлари каттадир. Унинг ўзи ҳам доимо жисмоний баркамолликка интилган, бу ҳақида “Бобурнома”даги баъзи воқеалар киши ҳайратини оширади: “Ул мартабада совуқ эрдиким, ўшул икки-уч кунда икки-уч киши бу орада совуқнинг шиддатидан ўлуб эди... Бир ариқ суйидаким, ёқалари қалин муз тўнгуб эди, ўртаси сувнинг тезлиги жиҳатидин ях боғламайдур эди, бу сувға кириб ғусл қилдим. Ўн олти қатла сувға чўмдим. Сувнинг совуқлиги хейли таъсир қилди” (12-бет). Агар бу жараённи бугунги кунимизга қиёсласак ҳам маълум бўладики, кўпларимиз қаҳратонда сувга шўнғишни танамизда тасаввур ҳам қилолмаймиз. Бобур эса бундай сувга ўн олти марта шўнғийди, шу ҳолатда ҳам хиёл совуқ ейди. Демак, Бобур жисмоний жиҳатдан ҳам мана шундай баркамолликка эришган ўрта асрларнинг афсонавий паҳлавонларидан бири эди.

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг бутун умри алғов-далғов жангу-жадаллар билан кечганини қарамай, у ҳаётини ҳам маънавий, ҳам жисмоний баркамолликда ўтказади. Ўзининг баъзи-бир ноҳақ ишларини тан олиб, бу ишлари учун авлодлар олдидаги андишаси, давлат бошқарувидаги адолати, гўзал адабий мероси уни юксак маънавиятини кўрсатса, Бобур ҳақидаги адабий хотиралар, “Бобурнома” ва бошқа асарлардаги тарихий фактлар унинг жисмоний куч-қувватда ҳам тенгсиз инсон бўлганлигидан далолат беради. Бобур сарбозларининг ҳарбий тайёргарлигига ҳам катта эътибор қаратган ва қўшин ичида доимий полвонлар курашини ўтказиб борган. Бу эса ўзбек курашининг XV-XVI асрларда ҳам энг фаол спорт турларидан бўлганлигини кўрсатади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Бобур З.М. Бобурнома. – Тошкент: “Шарқ”, 2002.
2. Бобур З.М. Бобурнома. – Тошкент: “O`qituvchi”, 2008.
3. Восифий, Маҳмуд. Бадоеъ ул вақоеъ. (Нодир воқеалар). – Тошкент: 1980.
4. Гулбаданбегим. Ҳумоюннома. – Тошкент: “Маънавият”, 2002.
5. Сулаймонов.М. Хофиз Хоразми и шахматы. // – Тошкент: 2020. Содружтво языков – содружество культур. Международный сборник научных статей.

BÂBÜR DÎVÂNI'NDAKİ SOYUT ADLAR

Doç. Dr. Mehmet ÖZEREN
Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Elazığ, mehmetozeren@firat.edu.tr, orcid.org/0000-0003-4386-8312
Fırat Üniversitesi-Elazığ/Türkiye

Özet. Adlar, kavramları karşılayan göstergelerdir. Kavramlar ise dış dünyada var olan ya da zihnimiz ile varlığını kabul ettiğimiz şeylerin zihindeki tasavvurudur. Zihnimizdeki bu kavramların birçoğunun dilde bir karşılığı vardır. Adlar içerisinde somut olanların dış dünyada varlığı bulunduğundan ifade edilmesi daha kolayken, soyut olanların varlığı zihnen kabul edildiğinden ifade edilmeleri zihinsel bir süreç gerektirmektedir. Bu nedenle bir dil içerisindeki soyut adların zenginliği dilin anlatım gücünü artırmaktadır. Bu çalışmada Bâbür'ün Dîvân'ındaki soyut adlar tespit edilerek eserdeki soyut anlatım gücü ortaya konmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Bâbür, Dîvân, Soyut Adlar.

Түйін. Атаулар – ұғымдарға сәйкес келетін белгілер. Ал концепциялар сыртқы дүниеде бар немесе санамызбен қабылдайтын нәрселердің елестетуі болып табылады. Біздің санамыздағы бұл ұғымдардың көпшілігінің тілдегі баламасы бар. Зат есімдердің ішіндегі нақтылары сыртқы әлемде болғандықтан білдіру оңай болса, абстрактілілері психикалық процесті білдіруді талап етеді, өйткені олардың бар болуы ойша қабылданады. Сол себепті де тілдегі дерексіз атаулардың мол болуы тілдің экспрессивтік қуатын арттырады. Бұл зерттеуде Бабырдың диуанындағы дерексіз атаулар анықталып, шығармадағы дерексіз өрнек құдіреті ашылады.

Түйін сөздер: Бабыр, Диван, дерексіз есімдер.

Abstract. Nouns are signs that correspond to concepts. Concepts, on the other hand, are the imagination of things that exist in the external world or that we accept with our minds. Many of these concepts in our minds have a language equivalent. While the concrete ones among the nouns are easier to express because they exist in the outside world, the abstract ones require a mental process to be expressed since their existence is mentally accepted. For this reason, the richness of abstract names in a language increases the expressive power of the language. In this study, the abstract names in Bâbür's Dîvân will be determined and the power of abstract expression in the work will be tried to be revealed.

Keywords: Bâbür, Dîvân, Abstract Nouns.

1. Giriş

Soyut adlar, kavramsal olarak dış doğada var olmayan, beş duyu organıyla algılanamayan, düşünce yoluyla varlığı kabul edilen kavramları karşılayan adlardır. Dolayısıyla soyut adların varlığı, zihinsel bir süreç gerektirmektedir. Diller, bu tür kavramları somutlaştırarak, farklı sözcüklerle açıklayarak, sözcüklere mecaz anlamlar yükleyerek tanımlamaya çalışmaktadır. Bu tür kavramların şöyle ya da böyle tanımlanması, varlığının tanınması ve bilinmesi, dilin kendi sözvarlığı içerisinde gerçekleştiğinde, dilin anlatım olanağı genişlemiş olacak ve o dil ile düşünme, sanat eserleri ortaya koymak mümkün olacaktır.

Bâbür Dîvânı, Babür'ün sanatsal yönünü şiir alanında ortaya çıkaran önemli bir eserdir. Zengin sözvarlığı içeren bu eserde farklı kökenden sözcüklerin bir arada kullanıldığı görülmektedir. Ancak bu sözcüklerin büyük çoğunluğu, eserin yazıldığı dönemden önce ve sonra, günümüze kadar yazılı ve sözlü dilimizde kullanılageldiği için dilimize mal olmuş sözcüklerdir. Dolayısıyla Bâbür Dîvânı'ndaki soyut adların ele alındığı bu çalışmada, dilimizin soyut kavramları karşılama gücüne değinilmiş olacaktır.

Bâbür Dîvânı'nda tespit edilen soyut adları köken ve içerik açısından değerlendirmek mümkündür:

2. Kökenlerine Göre Soyut Adlar

Soyut adlar Arapça, Farsça, Türkçe kökenli veya karışık yapıda oldukları tespit edilmiştir:

2.1. Arapça Kökenli Soyut Adlar

Dîvân'daki soyut adların çoğunlukla Arapça kökenli oldukları dikkati çekmektedir. Soyut adlardaki bu yoğunluğun nedeni aruz ölçüsüne uyma kaygısı ile sanatsal kaygıdan kaynaklı olabileceği değerlendirilmektedir. Dîvân'da kullanılan Arapça soyut adların günümüz çağdaş Türk lehçelerinde de çoğunlukla bilindiği ve kullanıldığı görülmektedir. Arapça kökenli soyut adlara şunlar örnek verilebilir:

'adâlet "adalet, doğruluk" (BD, 329)
'adâvet "düşmanlık" (BD, 329)
'aol "akıl" (BD, 331)
âl "hile" (BD, 331)
'amel "niyet" (BD, 332)
'azm "niyet, kasıt, karar" (BD, 336)
belâ "keder, musibet, afet" (BD, 340)
câh "itibar" (BD, 347)
cehâlet "cahillik, bilmezlik" (BD, 348)
cûd "cömertlik, el açıklığı" (BD, 350)
dehr "dünya; zaman, devir" (BD, 353)
devlet "devlet; büyük mutluluk; zenginlik; baht, talih; mevki" (BD, 354)
edeb "terbiye, naziklik, edep" (BD, 357)
efkâr "düşünceler" (BD, 357)
fazl "fazilet, erdem, lütuf" (BD, 359)
firâk "ayrılık, ayrılma; sıkıntı, hüzün, keder" (BD, 360)
iam "tasa, kaygı, keder" (BD, 361)
iaraz "hedef, gaye, istek" (BD, 362)
hasret "hasret; üzüntü; keder" (BD, 367)
lâxır "zihin, fikir; keyif; gönül" (BD, 367)
heves "arzu, istek; gelip geçici istek" (BD, 369)
hüsn "güzellik, iyilik" (BD, 372)
ıztırab "acı, elem" (BD, 373)
oadr "değer, itibar; onur; şeref; meziyet; rütbe; derece" (BD, 381)
lutf "iyilik, ihsan, lütuf; hoşluk" (BD, 394)

2.2. Farsça Kökenli Soyut Adlar

Dîvân'daki Arapça kökenli soyut adlardan sonra Farsça kökenli soyut adlar yoğunluk olarak ikinci sıradadır. Bu da Babür'ün döneminde Farsçanın edebiyat dili

olarak yaygın bir şekilde kullanılmasından, bilinmesinden kaynaklanmaktadır. Nitekim Dîvân'da kullanılan Farsça soyut adların günümüz çağdaş Türk lehçelerinde de çoğunlukla bilindiği ve kullanıldığı görülmektedir. Farsça kökenli soyut adlara şunlar örnek verilebilir:

ârmân "hasret, özleme; sıkıntı; üzülme; pişmanlık" (BD, 333)
ârzû "istek, arzu, heves" (BD, 333)
balx "kader, baht, talih" (BD, 337)
bâk "korku, sakınma; kaygı" (BD, 337)
bâver "inanma, tasdik; sağlam, pek doğru" (BD, 339)
cân "can, ruh" (BD, 347)
dâd "adalet, doğruluk; ihsan, bağış; kısmet" (BD, 352)
efsûn "büyü, sihir" (BD, 357)
endîşe "düşünce; merak; kaygı, keder; şüphe; korku" (BD, 358)
firîb "hile, dek, oyun" (BD, 360)
lârlâr "sürekli istek; merak; üzüntü; dargınlık" (BD, 366)
oâm "istek, arzu; lezzet; zevk" (BD, 382)
kîn ~ kîne "kin, gizli düşmanlık, garaz" (BD, 387)
müjde "müjde" (BD, 401)

2.3. Türkçe Kökenli Soyut Adlar

Bâbür Dîvânı'nda dikkati çeken önemli unsurlardan birisi Türkçe kökenli soyut adlardır. Bu soyut adlar Türkçenin anlatım gücünü ortaya koymakta, Türkçe sözcükler ile duyguların ifade edilebildiğini eserin yazıldığı döneme ve eserin okunduğu her döneme ispat etmektedir. Ayrıca soyut adların çoğunlukla Eski Türkçeden günümüze kadar korunduğu da görülmektedir. Dîvân'da tespit edilen Türkçe kökenli soyut adlar şunlardır:

2.3.1. Doğrudan soyut adlar:

Soyut kavramları dile getirmek için kullanılan ifadelerdir. Bunların bir kısmı insan ile ilgili kavramları karşılamak için kullanılmaktadır:

açıı "üzüntü, acı, keder, sızı" (BD, 329)
imgek "eziyet, sıkıntı, meşakkat, ıstırap" (BD, 376)
oatıo "katı, ser; acımasız, kaba" (BD, 383)
kösül "gönül" (BD, 389)
körklük "güzel" (BD, 390)
oulluo "kulluk" (BD, 392)
sai "sağ, sağlam; sağlıklı; akıllı, zeki, aklı başında" (BD, 415)
tilek "istek, dilek" (BD, 430)
ün "ses; şöhret" (BD, 435)
yalşılıo ~ yalşılıı "güzellik, iyilik" (BD, 437)

Türkçe kökenli soyut adların bir kısmı ise insanı çevreleyen şeylerle ilgilidir. Bunlar da dolaylı yoldan insan ile ilişkilendirilebilir:

asıı "fayda, yarar" (BD, 333)
çai "zaman, çağ" (BD, 350)
oabu "fırsat, hedef" (BD, 380)
kömek "yardım, inayet, himmet" (BD, 389)
ourun "vakit, zaman" (BD, 392)
tas "şaşılacak, hayret, tuhaf" (BD, 426)

2.3.2. Mental Fiillerden Türemiş Soyut Adlar

Zihinsel süreçler ile ilişkili fiillerden türetilerek oluşturulmuş soyut adlardır. Bu tür soyut adlar, Türkçenin soyut kavramları karşılamaya yönelik türetim gücünü ortaya koymaktadır:

bilig "bilgi; anlayış, anlama, kavrama, zekâ; öğüt" (BD, 343)

bilmek "bilme, biliş" (BD, 343)

boşatmalıilıo "boşaltma; boş ve hiç etme; zayıflatma, kişiliksiz etme; -benliği- yok etme" (BD, 346)

buyrui "buyruk, emir, ferman; istek" (BD, 347)

çıoışmaolıo "başa çıkma, baş etme; uyuşma" (BD, 351)

çikmek "dayanma, katlanma" (BD, 352)

sivmek "sevme" (BD, 420)

unutmao "unutma" (BD, 434)

2.4. Karışık Yapıdaki Soyut Adlar

Bâbür Dîvânı'nda farklı kökenli sözcüklerin ve eklerin bir araya gelmesiyle de soyut adlar türetilmiştir. Bunları şu şekilde sınıflandırmak mümkündür:

Farsça + Türkçe Kökenli Sözcük veya Eklerden Oluşan Soyut Adlar: Dîvân'da karışık yapıdaki soyut adlar daha çok bu özelliktedir: âsûde+lıi "rahatlık, dinçlik" (BD, 334), bîlod+luo "çılgınlık" (BD, 342), dost+luk "dostluk, gönülden arkadaşlık" (BD, 356), loş+başlıi "hoşgörürlük" (BD, 371), loş+lıi ~ loş+lui ~ loş+luo "hoşluk" (BD, 371), lurrem+lıi ~ lurrem+lıo "sevinç; sevinme; sevinçlilik" (BD, 372).

Arapça + Türkçe Kökenli Sözcük veya Eklerden Oluşan Soyut Adlar: iarîb+lıo "gariplik" (BD, 362).

Farsça + Arapça + Türkçe Kökenli Sözcük veya Eklerden Oluşan Soyut Adlar: bî+edeb+lıo "edepsizlik", bî+iam+lıi "gamsızlık" (BD, 341), bî+oayd+lıi "aldırmazlık" (BD, 342), bî+vefâ+lıi "vefasızlık" (BD, 344), loş+vaot+lıi "hali vakti yerinde olma; mutluluk" (BD, 371).

Farsça + Arapça Kökenli Sözcük veya Eklerden Oluşan Soyut Adlar: bî+ıış "hilesiz, samimi, içten" (BD, 341)

3. Sonuç

Bâbür Dîvânı'nda soyut adlar sanatsal gayeye uygun olarak yoğun biçimde kullanılmıştır. Bu soyut adlar içerisinde dini kaynaklı olarak Arapça soyut adlar çoğunluğu oluşturmaktadır.

Dîvân'da kullanılan Arapça, Farsça ve Türkçe kökenli soyut adların günümüz çağdaş Türk lehçelerinde de çoğunlukla bilindiği ve kullanıldığı görülmektedir. Arapça ve Farsça soyut adların bir kısmı yüzyıllardır dilimizin içerisinde canlı olarak kullanılageldiği için artık Türkçeye mal olmuş adlardır.

Türkçe kökenli soyut adların yoğunluğu, soyut kavramları karşılamak için yapılan soyut ad türetmeleri Türkçenin gücünü ortaya koymaktadır.

Kaynaklar:

1.Yücel, B. (1995). *Bâbür Dîvânı*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi. (**BD**)

2.Korkmaz, Z. (2014). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. Ankara: TDK Yayınları.

3.Şahin, S. (2012). *Türkmen Türkçesinde Mental Fiiller*. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.

4.Özeren, M. ve Alan, İ. (2018). Kırgız Türkçesinde Mental Fiiller. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 61, 203-224.

ШАРҚ ВА ҒАРБ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИДА БОБУР ИЖОДИНИНГ ЎРНИ

Насиров Азимидин Нормаматович,
Ўзбекистон, Самарқанд.
Самарқанд давлат университети
профессори, филология фанлари доктори
azmiddinnosirov@gmail.com

Жаҳон тарихчилари, файласуфлари, ижодкорлари Турон замини буюк алломаларнинг яратган асарлари билан жаҳоний шуҳрат топганлигини, дунё цивилизациясига бетакрор ҳисса қўшганлигини алоҳида қайд этмоқда. Бу ўлка буюк алломаларни, қомусий олимларни, адабиёт ва санъат тараққиётида бетакрор ўринга эга бўлган ўнлаб шахсларни тарбиялаб вояга етказган. Мустақиллик йилларига келиб ижтимоий ҳаётимиздаги жиддий ўзгаришлар билан бир қаторда, барча жабҳаларда ислоҳатлар юксак даражада амалга оширилмоқда. Тарихимизга, маънавий-меросимизга бўлган муносабатлар ҳам жиддий ўзгарди. Буюк тарихий шахслар, тарих саҳнасидаги ҳукмдорлар, маданий-маънавий меросимизнинг ёрқин намоёндаларини ҳаёти ва ижодини ҳаққоний ўрганиш ва таҳлил этиш анъаналари юзага чиқди

Адабиётшунос А.Насиров таъкидлаганидек: “Дарҳақиқат, янгича миллий тафаккур, реалистик тасвир ривожи ўтган аср бошларида шаклланиш жараёни кузатилса, аср сўнгига келиб жаҳон адабиётидаги анъаналар асосида шаклланиб ривожланиб бораётганлигини гувоҳи бўламиз” [1,14-бет]. Таъкидланганидек, ўзбек насрининг тараққиёти ўтган аср бошларида кузатилса-да, унинг ёрқин намунасини Заҳириддин Муҳаммад Бобур “Бобурнома” асари асосида юзага чиқарди.

Истеъдодли шоир Хуршид Даврон бир ўринда шундай ёзади: “Боболар тарихи улар қолдирган мерос қуёшга ўхшайди. Уларга пешвоз юрсанг, пешонанг ёруғ, йўлинг порлоқ, умринг ибратли, кўзларинг нурли бўлади. Агар улардан орқа ўгирсанг, фақат қора соянгни кўрасанг, холос”. Ҳақли таъкидланганидек, буюк авлодларнинг қолдирган маънавий мероси, бугунги кунда ҳаётимизни нурафшон, қалбларимизни имон нури билан озиқлантирмоқда.

Шарқ мамлакатлари, қолаверса, дунё тарихида етакчи ўрин эгаллаган, буюк саркарда, истеъдодли сўз санъаткори, қатъий ирода эгаси, бобурийлар сулоласининг асосчиси Заҳириддин Муҳаммад Бобурдир. Бу буюк сиймо ўз ҳаётини, тарихини, ҳаёт йўлини ҳаққоний тасвирлаб берган шоҳ ва шоирдир.

Бобур-шоир тарихнавис ёзувчи, ҳукумдор, саркарда, сайёҳ табиатшунос, арузшунос, этнография олим сифатида кўз ўнгимизда жонланади. Ҳиндистон тарихида ўчмас из қолдирган, жуда катта маданий меъросни вужудга келтирган З. М. Бобур ҳаёти ва ижоди ҳақида Жавоҳирлал Неру шундай ёзади: «Бобур дунёга маълум энг маданиятли ва энг дилбар кишилардан» бири деганда ўз давридаёқ мутлақо ҳақ гапни қайд этган эди [2, 86-бет]. Тарихда бирор ҳукмдор ўзга бир юртни ўз тасарруфига олиб, у ерда ҳукмронлик қилиб тарих саҳифаларида ижобий баҳоланмаган.

Чунки тарихга назар ташлар эканмиз, ўз халқига, миллатига, оиласига хиёнат қилган ва разолат топган шоҳлар жуда кўп бўлган. Қадимги Римдаги ҳукумдорларни кўз олдизга келтиринг, янада аниқроқ кўз ўнгизда жонланади.

Ёки Мирзо Улуғбекни фожиали тақдирини, ёки Ҳусайн Бойқаронинг ва Мўмин Мирзоларнинг аччиқ қисмати бу тушунчаларни исботлайди.

Шу ўринда алоҳида таъкидлаш керакки, буюк Рим лашкарбошиси, Римдаги қадий демократик республика тузумини империя тузумига айлантирган Юлий Цезар ҳақидаги юнон тарихчиси Плутарх (46-120)нинг “Қиёсий ҳаётномалар” асарида ҳам ана шундай аччиқ тарих ҳақиқати қайд этилган.

Аммо шоҳ ва шоир, Ҳиндистонда бобурийлар сулоласига асос солган Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳақида нафақат ҳинд тарихчилари, давлат ва сиёсат арбоблари, балки дунё тарихчилари ҳам юксак баҳо берганлигини алоҳида қайд этмоқ зарур.

Эрон адабиётининг йирик намояндаси, Америкада таҳсил олган, Парижда яшаб қолган Ирож Аминий Бобурнинг Ҳиндистонда Панипат жанги олдидан аскарларига қарата айтган қуйидаги фикрларни алоҳида таъкидлайди: “Ҳар кимса бу жаҳонга келаркан, охири йўқликка кетади, абадий қолувчи ёлғиз Оллоҳдир. Ҳаёт мажлисига кирган одамнинг ҳар бири охир-оқибат ажал қадаҳидан ичади ва тириклик манзилига келган ҳар бир киши охири дунё ғамхонасидан кечиб кетади. Ёмон номи билан тирик юргандан, яхши ном билан ўлган афзал. Танри таоло бундай саодатни бизга насиб қилибди ва бундай давлатни бизга яқин айлабди. Ўлган – шаҳид ва, ўлдирган – ғозий”. Бу фикрлар замирида аччиқ ҳақиқат мавжуд, Ватандан йироқда, ортга қайтишга имкон йўқ бир ҳолати ўз ифодасини топган.

Ҳинд тарихчиси Л. П. Шарма 1988 йилда яратилган «Мўғиллар империяси» асарида шундай ёзади: «Бу сулола вакиллари (Бобурийлар назарда тутилмоқда) Ҳиндистонни узоқ давр мобайнида моҳирлик билан бошқариб турди. Мамлакатнинг жуда катта қисмида сиёсий бирликни сақлаб, бу улкан империянинг тинчликда гуллаб – яшнашини таъминлай олдилар. Бу сулола мамлакатга Бобурдан Аврангзебгача бўлган қобилиятли ҳукмдорларни кетма – кет етказиб бериб турди… Шунингдек, адабиёт ва тасвирий санъатнинг ҳар соҳада ўсиб ривожланишига раҳнамолик қилдилар».

Кўриниябдики, бу фикрларда Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг етук инсоний фазилатлари юксак баҳоланишга асос бўлган. Шунинг учун ҳам Бобурнинг тарих саҳнасидаги фаолияти турли даврларда ҳам ижобий баҳоланганлиги бежиз эмас. Ана шундай буюк сиймо нафақат ҳукмдор, балки, ўз ҳаёт йўлининг мураккаб ва зиддиятларга бой бўлган истиробу қувончларини, мураккаб ва машаққатли турли хил юришларни, ботиний оламидаги қарама – қаршиликларни ҳаққоний акс эттирувчи «Бобурнома» номли асарининг муаллифидир.

Шунинг учун ҳам нафақат Шарқ олимлари, балки Ғарб, ҳатто Америка ёйжодкорлари ҳам Бобур ҳаёти, ижоди билан бежизга қизиқмаган. Масалан Рашбург Уильямснинг “Ўн олтинчи аср бунёдкори”, Ҳарольд Лембнинг “Бобур - йўлбарс”, Анна Флора Стилнинг “Тож кийган дарвеш”, Абрахам Эралининг “Буюк бобубирийлар”, Вильям Эрискиннинг “Бобур Ҳиндостнда” каби тарихий, бадиий-фалсафий асарлар яратилдики, буларнинг барчасида унинг буюк ҳукмдорлиги билан бир қаторда адолатли шоҳ ва ижодкор эканлигига урғу берилган. Бу талқинларнинг замирида Бобуршоҳнинг аччиқ, аммо мағрур ҳаёти мужассамлашганлигини алоҳида қайд этиш лозим.

Абул Фазл Байҳақий тарих ҳақида қайд қилганда: “Мен тарихнинг қоронғу бурчаклари ва тор кўчаларидаги чан-ғуборларни супуриб, уни ўз ҳолича тўлиқ акс эттиришни хоҳлайман, токи бўлган воқеалар яширин қолмасин” – деб ёзган эди. Биз юқорида қайд қилган бир қатор тарихчи. файласуфларнинг асарларида “бўлган воқеалар яширин қолмаслиги”га ҳаракат қилишган. Ёки М.Эдуард, Лейн Поул, Ф.Гренард, Ҳ.Вамбери, Ф.А.Стил, Б.Гаскони, Ж.Пол Роу, Фриц Вюрле, В.В.Бартольд, А.Семёнов, япон олими Комацу кабиларнинг тадқиқотларида ҳам шунга яқин қарашлар талқини етакчилик қилган.

Ҳинд тарихчиси Р.П.Тирипатиннинг ёзишича: “Бобурнинг бобоси Темур тўғлоқлар сулоласига қандай хотима ясаган бўлса, бу жанг ҳам Лодийлар сулоласига шундай якун ясади”. Бу тушунчалар ҳам бежиз эмас, чунки афғонларнинг “лўдий” қабиласидан чиққан Бахлулхон 1451 йили Деҳли султонлигида Лўдийлар сулоласига асос солган ва 145-1456 йилларда шу сулола ҳукмуронлик қилган. Аммо 1526 йилда Бобур шу ерларда ўз ҳукмронлигини ўрнатади.

Бобур шоҳ тахт тепасига чиққан бир даврда ўзаро зиддиятлар жуда кучайган, тожу тахт курашлари авж олган бир давр эди. Қарама-қаршиликлар кескинлашган биндай даврда Бобур шоҳ ўзлигини ва ғурурини, темурийлар салтанатини сақлаб қолишга интилади. Шунинг учун ҳам ўз юртида амалга ошира олмаган бунёдкорлик ишларини ўзга юртларда юзага чиқарди, бу эса асрлар давомида эъзозланиши учун асос бўлмоқда.

Ўзида шоҳлик, шоирлик хислатларини мужассамлаштира олган, улкан қалб эгаси бўлмиш Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳаётининг асосий қисмини саргардонликда, жанг-у жадалларда ўтказганига қарамай, беқиёс даражадаги нодир адабий мерос қолдирган зотдир. Мирзо Бобур тарихда, нафақат, улуғ саркарда ва ҳукмдор, балки буюк шоир, таржимон сифатида ҳам ном қолдирган. Тарихда Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳинд халқининг истеъдодли вакиллари томонидан етук инсоний фазилатларга эга шахс сифатида баҳоланган. Жавоҳарлал Неъру бу ҳақида сўз юритиб: “Бобур дилбар шахс, унданда Акбар дилбарроқ шахсдир”, - деб ёзади. Бобур ҳаёти давомида Ватанидан олисда, Ватан ҳажрида ҳаёт кечирганлиги боис, ижодининг аксарият қисмини Ватанга бўлган муҳаббати, Ватан соғинчи ифодаланган шеърлар ташкил етади. Шуни алоҳида эътироф этиш лозимки, ҳеч бир шоир, айтиш жоиз бўлса, ҳеч бир шоҳ Бобур каби Ватанига бўлган муҳаббатини бунчалар кўп, бунчалар гўзал куйлай олмаган. Ватан мавзуси, айниқса, Бобур рубоийларида етакчи мавзулардан бири ҳисобланади:

Кўпдин бериким, ёру диёрим йўқтур,
Бир лаҳза-у бир нафас қарорим йўқтур.
Келдим бу сори ўз ихтиёрим бирла,
Лекин боруримда ихтиёрим йўқтур.

Сизга маъкумки, Мирзо Бобур Ватанини тарк этгач, аввал Кобулда, сўнгра Ҳиндистонда ҳукмронлик қилади. Шоир шундай мамлакатнинг подшоҳи бўлса-да, анча вақтдан буён “ … диёрим йўқтур”, -дейди. Аммо “диёр” сўзидан олдин қўлланган “ёр” сўзи тушунчага аниқлик киритади. Яъни бу ўринда Бобур ёр дея Ватанини назарда тутади, бошқа бир юрт ҳукмдори бўлса-да, диёрим йўқ дейди, ўзга юртда ўзини мусофир эканлигини, бу юрт ҳеч қачон ўзиники

бўлолмаслигини, шу сабабли ҳам беқарор бир ҳолатда эканлигини таъкидлайди. Бу ерга ўз ихтиёрим билан келган бўлсам-да, ўз хоҳиш, истагим, ниятим билан келмадим, яъни мажбурият мени бу ерга олиб келди, дейди. Шоҳлик таомилига кўра ўз ватанига қайтиш истаги бўлса-да, ижтимоий муҳит имкон бермаслигига урғу беради.

Толеъ йўқи жонимға балолиғ бўлди,
Ҳар ишники айладим хатолиғ бўлди.
Ўз ерни қўйиб, Ҳинд сори юзландим,
Ёраб, нетайин, не юз қаролиғ бўлди.

Бобур илк мисраларда толеъсизлиги жонига кўп озор етказаётганлигидан, қандай иш қилмасин хато бўлиб чиқаётганлигидан нола қилади. Кейинги мисраларда мана шу толеъсизлиги туфайли ўз юртини тарк этишга мажбур бўлишини, Ҳиндистон томон йўналганлигини юзи қаролиқ, хатолиғ эканлигини, зеро, ўз Ватанидан кетиб, ўзга юртдан бахт излаганлиги учун ҳам юзи қаролиғ дея, таъкидлаган. Бобурнинг Ватанига бўлган муҳаббатининг чексиз эканлигини кузатамиз. Бобур ижодида, айниқса, рубоийларида Ватан, Ватанга бўлган муҳаббатни куйлаш катта ўрин эгаллайди.

Шоир лирикаси турфа хил мавзуларда яратилган бўлса-да, ҳасби-ҳол хусусияти билан бир қаторда, қайд қилинганидек, Ватанни куйлаш, қалбдаги ҳасратларни, алам-у истиробларни, бахт ва бахтизликни акс эттиради. Бир-бирига зид бўлган шоҳлик ва шоирлик темурий шаҳзода Заҳириддин Муҳаммад Бобурда мужассамлашган эди. Ўз даврининг етук шахси, тарих саҳнасида бетакрор из қолдирган ижодкорлик билан узвий бирликда, Ҳинд ўлкасида ҳукумдор сифатида катта бунёдкорлик ишларини амалга оширди. Шунинг учун ҳам ҳинд халқи билан бир қаторда дунё халқларижуда юксак даражада эъзозлайди.

Буюк симо образини яратиш анъанаси 16-асрлардан бошланган бўлса-да, 20 асрга келиб, янада теранроқ ўз бадиий талқинини топа бошлади. Истеъдодли ижодкор Ойбек “Бобур” номли тугалланмай қолган достонини 60-йиллардаёқ яратишга интилган бўлса, кейинчалик Абдулла Орипов, Хуршид Даврон, Асқар Маҳкам каби ўнлаб ижодкорлар шеъриятда унинг образини яратди. Аммо эпик талқинда Примқул Қодиров “Юлдузли тунлар” романини яратди. Романда Бобурнинг тахт тепасига чиққан даврдан бошлаб, умрининг сўнги лаҳзаларигача бўлган давр талқини ўз ифодасини топган. Асарда тарих ҳақиқати жуда гўзал ифодасини топади. Биргина тарихий факт, ёзувчига ўнлаб саҳифалардаги Бобур руҳиятини, унинг психологиясини, характерини очишга, ёритишга хизмат қилганлигини кузатиш мумкин. Гулбадан Бегимнинг “Ҳумоюннома” асарида қиқа бир жумла бўлиб, у қуйидагича: “У киши касал ётган вақтида подшоҳ ҳазратлари Ҳазрат Муртоза Али (худо унга карам қилсин) мозорига борувчи (кишини) кўришни истадилар. У борувчини чоршанба кунидан (бери) сақлар эди. Ўзлари истироб ва бетоқатлик билан сешанба куни кузатдилар. Ҳаво ниҳоятда иссиқ эди. Дил – жигари куяр эди. Ўша борувчидан, худоё, агар жон бериш мумкин бўлса, менки Бобурмен, умри жонимни Ҳумоюнга бағишлаймен, деб дуво қилишини сўрадилар. Шу кунни ўзидаёқ жаннат макон Ҳазратнинг тоблари қочиб ғолди. Ҳумоюн подшоҳ эса ўз бошларидан сув қуйиб, ташқарига чиқдилар ва кўргани келганларни қабул қилдилар, бодшоҳ бобомнинг

касалликлари туфайли ичкарига олиб кирдилар. Яқин икки-уч ой (касал бўлиб) ётиб қолдилар” (Ҳумоюннома-39-бет). Мана шу фактга асосланган ҳолда Бобур шоҳнинг жуда гўзал руҳий оламини талқин этади ва китобхонда унга нисбатан янада кучлироқ меҳрни уйғотади. Романда муаллиф талқинига эътибор қаратайлик: “Ҳазрати олийлари кўп ташвиш чекманг, Парвордигор ғойибдан шифо юборгусидир, - деди. – Табибларданки иш чиқмади, энди худо йўлига дунё молидан тасаддиқ қилмоқ керак. Бобур шайхулисломнинг гапига тушинолмай: - Қайси молдин? – деб сўради.

- Жон омон бўлса, жавоҳир топилур. Ўшал... ашхас олмос яхши тасаддуқ бўлғай. Бобур жамна устида ўтирганда Ҳумоюн келтириб кўрсатган олмосни эслади. – Кўҳинурними? Шайхулислом тасдиқ маъносида бош иргади. Бобур ҳушини бир жойга йиғиб: Тақсир, кимга тасаддиқ қилайлик? – деб сўради... – Муртоза Али мозорига, - деди. Дин йўлига. – Тақсир, назарингизда ўшал олмос азизми ёки менинг жоним азиз?.. – Ундоқ олмосларнинг юзтасидан сизнинг бир мўйингиз азизроқдир! – Миннатдормен! Ундоқ бўлса, мен Ҳумоюнга жаҳондаги барча олмослардан ҳам азизроқ нарсамни қурбон қилмоқчимен. Фақат бу қурбонни сизи бизга ўхшаган бандалари эмас, зарур бўлса, Парвардигорни ўзи олсин!.. Э, Парвардигор! Деб илтижо қилди. Менки Бобурмен, агар жон бериш мумкин бўлса, умри жонимни Ҳумоюнга қурбон қилдим! Азройил менинг жонимни олсину худо Ҳумоюнга шифо берсин!”

Ҳар икки асарда ҳам Бобур ўғлига келган оғир дардни, яъни ажални ўзига олади. Тарихий манбадаги факт ижодкор фантазиясининг талқинига асос бўлади. Чунки Бобуршоҳ фарзанди Ҳумоюнга Кўҳинурдан ҳам азиз жонини фидо қилади. Бу талқинларнинг замирида ўғлининг соғайиб кетишигина эмас, балки – эртасини ҳам сақлаб қолиш, шайхулислом каби дин пешволаридан бир умр асраб қолади. Бу эса Бобурнинг донишмандлигидан, инсонийлигини буюклигидан, жумрадлигидан, фидоийлигидан – энг асосийси меҳрибон ота эканлигидан далолат беради.

Ахир, тожу тахт учун Абдулатиф Мирзо отаси Мирзо Улуғбекнинг ўлимига сабабчи бўлган, Ҳусайн Мирзодек ҳукмдор ўз неварасини қатл қилиш фармонига имзо чеккан буюк бир авлоднинг типик вакили сифатида Бобур шоҳ мутлоқ ўз оиласининг метин иродали шахси эканлигини тарихда жуда кўп бор исботлаган. Бундай етук инсоний фазилатга эга инсонни шунинг учун ҳам дунё халқлари эъзозлаши бежиз эмаслигини, биз авлодлар эса асосли хулосалар чиқаришимиз зарурдир.

Адабиётлар:

1.Nasirov A.N. Badiiylik va hayotiy haqiqat. – Turkiya, Istanbul, “Kesit” nashriyoti, 2019. – B.140.
2.Джаврлал Неру. Открытии Индии. –Москва, Политздат,1989.–460стр.
3.Бобур З.М. Бобурнома. – Тошкент, “Фан” нашриёти, 1960. – 514 бет.
4.Мирза Муҳаммад Хайдар. Тарих-и Рашиди. – Тошкент, “Фан” нашриёти, 1996. – 728 бет.
5.Nasirov A. ***Artistic chronotope interpretion in Odil Yakubov’s novels //*** Academicia: An Internatioonal multidisciplinary Research journal ISSN222-49-7137. Impact Faktor SJIF 2020: 7.13. Str. 498-501.
6.Nasirov A. ***Ard conflict in the novel “Rebellion and obedience” by Ukugbek Hamdam //*** Science, Research, Development // 32. // 2. Berlin 30.08. 2020 – 31. 08. “Diomond trading tour”. 2020. ISBN: 978-66401-65-5. 208-211 – str.

БОБУР ҒАЗАЛЛАРИДА МЕТАФОРАЛАР

Юлдашева Дилором Нигматовна,
Бухоро давлат университети профессори,
п.ф.номзоди yuldasheva21dilorom@gmail.com **Ўзбекистон**
Наралиева Шахло Джамаловна
Жумабек Ташенев номли университет катта ўқитувчиси, п.ф.б.ф.д (PhD)

Аннотация. Бұл мақалада Захириддин Мұхаммед Бабырдың ғазалдарында қолданылған дәстүрлі және жеке метафоралар анықталып, талданады. Сөздегі мағынаны жеткізудің тәсілі болып табылатын метафоралар ақын ғазалдарының тәрбиелілігі мен тартымдылығын, сөз игілігінің нұрлылығын қамтамасыз ете алады.

Тірек сөздер: Бабыр ғазалдары, теңеу, дәстүрлі теңеулер, жеке теңеулер, сөз талғампаздығы.

Аннотация. В данной статье выявляются и анализируются традиционные и индивидуальные метафоры, использованные в газелях Захириддина Мухаммада Бабура. Метафоры, являющиеся видом передачи смысла словами, могут обеспечить образованность и привлекательность газелей поэта, сияние изящества слов.

Ключевые слова: газели Бабура, метафоры, традиционные метафоры, индивидуальные метафоры, изящество слов.

Кўчим (троп) бирор нарса ёки ҳодисани ифодалаш учун сўз ёки сўз бирикмаларининг ўз маъносидан бошқа маънода қўлланишини англатувчи тушунча эканлиги аён. Кўчма маънода қўлланилган сўзнинг ўз ва кўчма маъносининг муносабати ҳамда уларнинг нарса ёки воқеликка бўлган муносабатига қараб кўчимлар бир неча турларга бўлинади. Улардан энг асосийлари: метафора, метонимия, синекдохадир.

Бизнинг онгимизда қандайдир хусусиятлари, белгилари билан бир-бирига яқин бўлган икки нарса ёки ҳодисани чоғиштириш, ўхшатиш тропларга асос қилиниб олинади. Бошқача айтганда, бирор нарса ёки воқеа-ҳодиса ҳақида аниқ, ёркин тасаввур ҳосил қилиш учун унга бошқа бирор нарса ёки воқеанинг белгиси кўчирилади, ўхшатилади. Кўчим умуман тилга хос ҳодиса бўлиб, у сўзнинг қўлланиш доирасини, унинг маъно товланишларини бойитади. Шунинг учун кўчимларнинг бадиий нутқда ишлатилиши ифодалиликни, таъсирчанликни оширишга, тасвирланаётган воқеа-ҳодисани равшанроқ баҳолашга ёрдам беради [2,320].

Кўчимлар одатда, иккига: содда ва мураккаб кўчимларга бўлинади. Ўхшатиш, сифатлаш кабилар содда кўчимлар, метафора, метонимия синекдоха, жонлантириш, рамз кабилар эса мураккаб кўчимлардир.

Содда кўчимларда бир нарсанинг бирор сифати таъкидлаб кўрсатилади ёки иккинчи бир нарсанинг бирор белгисига ўхшатилади. Мураккаб кўчимларда эса бирор нарса иккинчи бир нарса орқали ифодаланади, жонсиз нарса жонлидай тасвирланади. Шунингдек, содда метафоралар бир лексик маъно англатувчи

(содда, ясама, қўшма, жуфт) сўз ва иборалардан ташкил топса, мураккаб метафоралар икки ва ундан ортиқ сўзлардан ташкил топади.

Кўчимнинг бир тури рамз (символ) метафоранинг бир кўриниши бўлиб, шартли равишда кўчма маънода қўлланиладиган сўз бирикмаси, расм, предметни англатади. Бошқача айтганда, рамзлар образли тафаккур қилишнинг кўринишларидан бири бўлиб, бадиий нутқда ҳаётий воқеа, тушунча ва нарсаларни ифодалаш учун шартли равишда кўчма маънода ишлатиладиган сўз ёки сўзлар бирикмасидир. Шубҳасиз, кўчма маънода ишлатиладиган бундай сўз ёки бирикмалар ўзларининг қандайдир хусусиятлари билан тасвирланаётган ҳаётий воқеа ва тушунчаларни эслатиб туриши, бири иккинчисига маълум даражада ўхшаб туриши лозим. Улар орқали фикр юритиш жадид шеъриятида кўп учрайди. Чунончи, қуёш – эрк, истиқлол, тун – ҳасрат, маърифатсизлик рамзи.

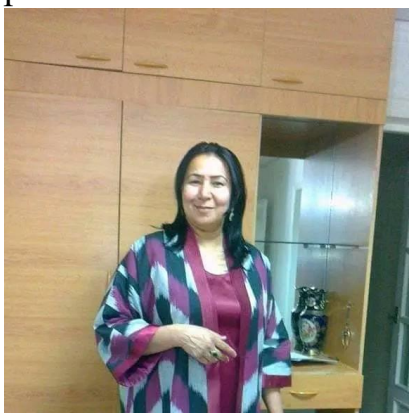

Кўчим тилга хос ҳодиса бўлиб, у сўзнинг қўлланиш доирасини, унинг маъно товланишларини бойитади. Шунинг учун кўчимларнинг бадиий нутқда ишлатилиши ифодалиликни, таъсирчанликни оширишга, тасвирланаётган воқеа-ҳодисани равшанроқ баҳолашга ёрдам беради.

Бирор предметга баҳо бериш, чоғиштириш, ўхшаш томонларини топиш, мана шу топилган (аниқланган) предмет ёки ҳодиса билан ўртоқлашиш хусусияти бадиий ижоддаги тасвир воситаларидан бири бўлган метафорани келтириб чиқарди. Бадиий тафаккур ҳамиша янгилик топиш йўлида иш олиб боради. Метафора мана шу янгиликка элтувчи йўлдир.

Истеъдодли шоир З.М.Бобур ўхшатиш, муболаға, киноя, метонимия, синекдоха каби тасвирий воситалар билан бир қаторда метафоралардан ҳам самарали фойдаланган, уларни ўрни ва меъёрида қўллашга эришган. Шоир ғазалларида мумтоз адабиётда анча кенг истеъмолда бўлган *ой, гул, кўз* каби метафоралар кўп учрайди. Жумладан,

*Гурбатда ул **ой** ҳажри мени пир қилибдур,*
Ҳижрон била ғурбат манга таъсир қилибдур

ёки

*Мени ўлтурди жафою жавр бирла ул **қуёш**,*
Эмди тургузмак учун меҳри вафоси қолдиму?!

Мазкур ўринларда *ой, қуёш* метафоралари гўзал ёр, париваш ёки севилган машуқа маъноларида қўлланилган ва ошиқнинг унга ета олмаслигини (кишининг ойга ёки қуёшга қўли етмагани каби) ифодалаш учун *ой, қуёш* лексемаларидан фойдаланган.

Бобур “Хазон япроғи янглиғ гул юзинг ҳажрида сарғардим” матлали ғазалининг иккинчи байтида шундай ёзади:

*Сен, эй **гул**, қўймадинг саркашлигингни сарвдек ҳаргиз,*
Аёғингга тушиб барги хазондек мунча ёлвордим.

Мазкур байтда *гул* метафораси қўлланилган. Ижодкор ҳар иккала содда метафорадан ўз фикрларини яққол ифодалаш, мақсад-ниятини аниқ англатиш, образ, манзара ва лавҳаларни гўзал тарзда билдириш воситаси сифатида

фойдаланган. Метафораларнинг образли тасвирлаш, коннотатив маъно, экспрессивлик ифодалаш каби хусусиятлари ғазал байтларида ғоя, ҳис-туйғу, моҳият-мазмунни ёрқин, ихчам, таъсирчан тарзда етказиб бериш имконини бера олган.

Шоирнинг “Сочинг” радифли ғазалида шундай байт бор:

Муяссар ўлди жунун мулки, эй жунун аҳли,
Нисори ашкни эмди бу кун манго сочинг.

Байтдаги *жунун мулки, жунун аҳли, нисори ашк* бирликлари шоирнинг индивидуал, айни пайтда, мураккаб тузилишли метафораларидир.

Маълумки, *жунун* сўзи арабча сўз бўлиб жиннилик, ақлдан озганлик маъноларини ифодалайди. *Мулк* сўзи ҳам араб тилидан олинган бўлиб мол-дунё, бойлик маъноларини, *аҳл* сўзи арабчадан ўзлашиб аҳоли, халқ маъноларини англатади. Демак, “телбалик мол-дунёси”, “телбалик халқи”ни, яна “нисори ашк”, яъни аччиқ кўз ёшларимни сочларинг устидан сочмоқ менга муяссар бўлди (насиб этди)” дейилган байтда бетакрор метафоралар қўлланилган.

Яна бир мисол. Шоирнинг “Керак” радифли ғазалида шундай байт учрайди:

Айшу тараб гулбуниға сув бериб,
Ғусса ниҳолини қурутмоқ керак.

Байтдаги “*айшу тараб гулбуни*”, яъни айш-ишрат гулбоғи мураккаб тузилишли метафорани юзага келтирган. Худди шунингдек, байтнинг кейинги мисрасидаги “*ғусса ниҳоли*” метафораси ҳам ўзига хос, оргиналлик касб этган бўлиб, у ҳам шоир ижодига хос индивидуал метафоралар сирасини кенгайтиради ва ўқувчи учун янгича ифода руҳини беради.

Бобурнинг “Сенинг ишқингда, эй номеҳрибон, бехонумон бўлдим” матлали ғазалида ҳам гўзал метафораларни кузатиш мумкин. Жумладан,

Лабинг гар бермаса бўса нечук жон элта олғаймен,
*Бу йўлдаким, **адам саҳроси**ға эмди равон бўлдум.*

ёки

*Сўруб ул **ой лаби**дин оғзининг рамзини англадим,*
Бир оғиз сўз била кўрунгки мунча хўрдадон бўлдум.
Нечаким қоши ёлар ишқида тузлукни кўрсаттим,
*Вале охир **маломат ўқлари**ға ўқ-нишон бўлдум.*
...Висолинг давлатиға етмасам Бобур киби, не тонг,
*Ки **ҳажринг меҳнати**да асру зору нотавон бўлдум.*

Мисралар таркибидаги ***адам саҳроси*** (йўқлик саҳроси), ***ой лаби*** (маъшуқанинг лаби), ***маломат ўқлари*** (маломат гап-сўзлари), ***ҳажринг меҳнати*** (сенсизлик машаққати) каби мураккаб тузилишли метафорик образлардан ижодкор гўзал бадиий лавҳалар яратишда самарали фойдаланган.

Шоир ғазалларида ***хаста кўнглим*** (“*Хаста кўнглим чекмаган дарди балоси қолдиму?!*”), ***шикаста кўнгул*** (“*Сочинг шикастида бордир шикаста кўнгуллар...*”), ***оламнинг сафоси*** (“*Тенгри учун де бу оламнинг сафоси қолдиму?!*”), ***уйқулуқ бахт*** (“*Не хуш бўлғайким, бу кун уйқулуқ бахтимни*

уйғотсам..."), ***сочининг савдоси*** ("*Сочининг савдоси туши бошима бошдин яна...*"), ***май ҳавоси*** ("*Баҳор фаслидуру май ҳавоси бошимда, Аёқ тут менга, соқийки, хуш ҳавоедур*"), ***ғам черики*** ("Ғам черики беҳаддур, чораси будур Бобур") каби бетакрор метафоралар ҳам учрайдики, уларнинг аксарияти ижодкорнинг индивидуал метафоралари саналади.

Миллий маданиятимиз, адабий-бадиий тафаккуримиз тараққиёти тарихида Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг алоҳида ўрни бор. У бой мумтоз адабиётимизнинг энг яхши анъаналари яралишида ўзининг муносиб ҳиссасини қўша олган ижодкордир. Шоир ғазалларининг эътиборли жиҳати шундаки, биринчидан, уларнинг моҳият-мазмунига юксак инсонийлик туйғулари, пок муҳаббат, гўзалликни чуқур англай олиш хусусиятлари сингдирилган бўлса, иккинчидан, улар халқ тилига яқин, рангдор ифода воситалари асосида ёзилган. Чунончи, поэтик нутқнинг тасвирийлиги ва таъсирчанлигини таъминлашга кўмаклашадиган воситаларнинг муҳимларидан бири метафоралар кенг ҳамда санъаткорона истифода этилган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. "Бобур" Мухтасар. Тошкент, 1971, 119 с.
2. Бобур ғазаллари// https://kh-davron.uz/yangiliklar/muborak-kin/zahiriddin-muhammad-bobur-14-02-1483-26-12-1530.html
3. Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. –Тошкент.: Ўқитувчи, 1979.

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР ИЛМИЙ - АДАБИЙ МЕРОСИНИНГ МАЪНАВИЙ - МАЪРИФИЙ АҲАМИЯТИ

Муҳаммаджон Мамажонов,
Фарғона давлат университети чет тиллари факультети декани, филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент

Аннотация. Бўл мақалада ойшыл-ақын, ұлы қолбасшы Захириддин Мұхаммед Бабырдың ғылыми-әдеби мұрасының тәрбиелік мәні, рухани-тәрбиелік қырлары зерттеледі.

Негізгі сөздер: көркем ой, құндылық, ана тілі, рубай, төзімділік, мәдениет, жас ұрпақ, өркениет, мұрагер.

Аннотация. В данной статье исследуется воспитательное значение, духовно-просветительские аспекты научно-литературного наследия Захириддина Мухаммада Бабура, мыслителя-поэта и великого полководца.

Ключевые слова: художественное мышление, ценность, родной язык, рубаи, толерантность, культура, молодое поколение, цивилизация, преемник.

Энг қадим замонлардан бошлаб ўтмиш сабоқлари инсонни тарбиялайди, унинг иродасини синайди ва чиниқтиради. Кўҳна тарих тан олган даҳолардан бири – бетакрор шоир ва атоқли давлат арбоби Заҳириддин Муҳаммад Бобур юксак маънавиятли улуғ донишманд сифатида умумбашарий эҳтиром ва

эътирофга муносибдир. У диёнат, имон-эътиқоднинг кучига ишониб ижод қилди, энг оғир, энг мураккаб шарт-шароитларда ҳам адолатли бўлишга интилди. Зеро, ўсиб келаётган ёш авлод улуғ шоирнинг жаҳон бадиий тафаккурига қўшган буюк ҳиссасини, комиллик, инсонпарварлик, бағрикенглик тарбияси ҳақидаги қарашларини қанчалик чуқур ва пухта билса, жамиятда ўзининг мустақил ўрнини топиши шунчалик осон кечади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Буюк шоир ва олим, машҳур давлат арбоби Заҳириддин Муҳаммад Бобур таваллудининг 540 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида”ги Қарорида “Буюк аждодимиз асарларининг миллий ва умуминсоний моҳиятини, унинг ёш авлодимиз интеллектуал ва маънавий салоҳиятини ошириш, фарзандларимизни шу асосда Янги Ўзбекистон бунёдкорлари этиб тарбиялаш борасидаги улкан ўрни ва таъсирини инобатга олиб, Бобур Мирзонинг илмий ва ижодий меросини мамлакатимиз ва халқаро миқёсда янада чуқур ўрганиш ва тарғиб этиш” [59] алоҳида таъкидланди.

Унинг буюк Соҳибқироннинг муносиб вориси жаҳон тамаддунига қўшган ҳиссаси, амалга оширган инсонпарварлик ва бунёдкорлик ишлари ҳамон башариятни ҳайратга солмоқда, эзгу амалларга даъват этмоқда.Унинг барча асарларида илм– маърифат, таълим-тарбия масалаларига алоҳида ўрин берилган. У умр бўйи бутун дунёда тенглик, адолат, иймон, меҳр-оқибат, тафаккур ва маърифат ҳукм суришини орзу қилди.

Бобур Мирзонинг кенг миқёсдаги давлатчилик фаолиятида асосий эътибор бунёдкорликка қаратилган эди. У Ҳиндистонга Мовроуннаҳр цивилизациясини олиб боради, биринчи марта ҳинд ўлкасида почта хизматини жорий этади. Қадим диёр меҳморчилигига катта ўзгаришлар киритади. Улуғ авлиё деб ном қозонган Хўжа Аҳрори Валининг олийҳимматлилиги, ибрат тўла қарашлари, ҳаётий ҳикматлари барча инсонларда бўлишини орзу қилади. Профессор Ҳ.Қудратуллаевнинг фикрича, “Заҳириддин Бобурнинг ҳиммати баландлиги шунчаки кишиларга, атрофидаги шахсларга моддий ёрдам кўрсатиш, маънавий

[59] Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Буюк шоир ва олим, машҳур давлат арбоби Заҳириддин Муҳаммад Бобур таваллудининг 540 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида”ги Қарори. ЎзА, 2023 йил, 25 январь.

қўллашдан иборат бўлмасдан, унинг давлат бошқаруви ва ўз қаламравида сиёсат олиб бориш ишлари билан боғлиқдирБундай мисолларни унинг Ҳиндистонда барқарор сиёсат олиб бориш, давлатчилик ишларини тартибга солиш, ҳали барча давлат ишларида тартиб ўрнатилмаган Ҳинд диёрида ўз салтанати тартибларини юргизишни мақсад қилганида кузатиш мумкин” [60].

Шоир асарларининг ҳаётийлиги ва халқчиллиги уларнинг сарой ёки ижодхонада эмас, балки жангу-жадалларда, ватандан узоқда, орзу ва армонлар, диёнату хиёнатлар гирдобида яратилганлигидадир. Унинг умр мазмуни ҳақидаги маънавий-маърифий қарашлари диққатга сазовор. У инсониятни комиллик саодати сари чорлар экан, унинг маънавияти,тафаккури, одоби ва ахлоқий гўзаллигига алоҳида эътибор беради, илмга интилишни инсонийликнинг энг асосий белгиси деб билади. Тақдирнинг шафқатсиз тўқмоқлари шоҳ ва шоирни аямайди. Бобур Мирзо ҳақиқий баҳодир ва мард эди, у одам боласидан фақат яхшилик қолишига ишонарди. “Бобурнома”да шундай сатрларга дуч келамиз: “Ғаразким, бу дунёда кишидин ушмундоғ нималар қолур, ҳар ким ақлдин баҳравор бўлса, нега андоғ ҳаракатга иқдом қилғайким, андин сўнг ёмон дегайлар ва ҳар кишига ҳушдин асаре бўлса, нега андоғ амрга иқдом ва эҳтимом қилмағайким, қилғандин сўнг мустаҳсан дегайлар” [61].

Унинг асарларидаги ватанга муҳаббат, илмга интилиш, миллий ўзлик ва бағрикенглик туйғуси тирикликнинг олий фалсафасига айланади. Бири – биридан рангин ва дилрабо ғазалларида нафосат ҳисси, ҳаётий чизгилар бўртиб туради. Шоир сўз қаърига она тилининг нозик ҳис ва латиф туйғуларини пайванд қилади. Бобур Султоннинг руҳоний оламини англаш учун ёшларимиз мудом изланишлари, меҳнатдан чўчимай ўткир идрок ва алоҳида қунт билан илм ўрганишлари зарур.

Ким ёр анга илм, толиби илм керак,

[60]Қудратуллаев Ҳ. Бобурнинг давлатчилик сиёсати ва дипломатияси Т.: “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти,2011.Б.-30.
[61]Бобур Заҳириддин Муҳаммад. Бобурнома. Т.: “Юлдузча” нашриёти, 1990.Б.-142.

Ўргангали илм толиби илм керак.
Мен толиби илму толиби илме йўқ,
Мен бормен илм толиби – илм керак.

Илм – инсон учун фақат маънавий хазина эмас, балки унинг руҳини, кўнглини ғуборлардан тозалагувчи, поклагувчи кучдир. Жаҳолат ва нодонликдан ўзини асраган инсон илм орқали дунёни ва ўзлигини танийди, касбу кор ва ҳунар ўрганади, оқу-қорани ажратади. Илм олишга даъват, ақл ва заковатни улуғлаш фазилати унинг барча асарларида ранг-баранг кўринишда намоён бўлади. Кўнгилни поклаб, уни яхши амалларга макон айлаган илм ҳаёт чироғи, инсонни бошқа махлуқотлардан ажратадиган асосий сифат. Илм инсонни ғафлатдан уйғотади, дунёқарашини бойитади, тафаккурини чархлайди. Инсон ўзини ва ўзлигини илм орқали англайди, илм туфайли етук маърифатга, юксак маънавиятга эришади. Комиллик – иймонга садоқатда, илму тафаккурга муҳаббатда, иймон-эътиқод мустаҳкамлигида намоён бўлади. Дарҳақиқат, “Бобур табиатан кўлами кенг, мард ва шижоатли шахс бўлган – номардлик, қўрқоқлик, писмиқликка умуман тоқат қилолмаган. Бобур донишманд, чин маъноси билан маърифатли сиёсий арбоб эди”[62]. Хусусан, шоирнинг рубоийларидаги кўнгил изҳорларидан покдомонлик, мусаффолик ва самимият ёғдулари уфуриб туради:

Ашъорингким шеър оти то бўлғай,
Таъб аҳли анга волау шайдо бўлғай,
Ҳар лафзи дуру баҳри маъони анда,
Ким кўрди дуреки, анда дарё бўлғай. Туркий тилнинг равнақи, жаҳоний нуфузи, шу тилда сўзлашувчи халқларнинг маънавий – бирлигини, қардошлигини таъминлашда ҳазрат Алишер Навоий каби Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзонинг хизматлари беқиёс. Унинг учун ҳаёт ҳақиқати, ва сўз санъатидаги самимият ҳамда табиийлик шунчалар азиз ва қадрли.

Буюк шоир ва мутафаккир ҳукмдорнинг инсонпарварлик, бағрикенглик таълимотида иймон ва илм маънавиятнинг асоси эканлиги ҳақидаги ғоя етакчи ўрин тутади. Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, ёш авлод онгу шуурида миллий ўзлик, ватанпарварлик туйғуларини сингдиришда, замон зиддиятларини бартараф этишда, турмуш машаққатларини енгишда буюк шоир ва улуғ саркарда Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг бетакрор заковати, илмпарварлик, инсонпарварлик ғоялари маънавий-руҳий қувват вазифасини бажараётганлиги аниқ.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Буюк шоир ва олим, машҳур давлат арбоби Заҳириддин Муҳаммад Бобур таваллудининг 540 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида”ги Қарори. ЎзА, 2023 йил, 25 январь.
2. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Тошкент.: “Юлдузча”, 1990.
3. Ҳаққул И. Тақдир ва тафаккур. Т.: “Шарқ” нашриёт матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти, 2007.
4. Қудратуллаев Ҳ. Бобурнинг давлатчилик сиёсати ва дипломатияси Т.: “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти,2011

[62]Ҳаққул И. Тақдир ва тафаккур. Т.: “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти,2007.Б.-161.

ИЖОДИДА БОБУР ВА АНДИЖОН КУЛЬТИНИНГ БАДИИЙ ТАЛҚИНЛАРИ

Салимжон Ғаниев,
Қозоғистон Республикаси Жумабек Ташенев
номли университет катта ўқитувчиси, ф.ф.б.фалсафа доктори (PhD)
Маърифат Қосимова,
Андижон давлат педагогика институти
доценти, филология фанлари номзоди

Аннотация: Бұл мақалада Захириддин Мұхаммед Бабыр лирикасындағы жетекші тақырыптардың бірі болып табылатын Әндіжан жерінің бейнесі ақын Минҳожиддин Мырзаның шығармасында талданады.

Түйін сөздер: Захириддин Мұхаммед Бабыр, Әндіжанның анықтамасы, баяндау стилі, өрнек алуандығы, троп, метонимия, синекдоха.

Аннотация: В данной статье анализируется образ Андижанской земли, являющийся одной из ведущих тем в лирике Захириддина Мухаммада Бабура, в творчестве поэта Минходжиддина Мирзы.

Ключевые слова: Захириддин Мухаммад Бабур, определение Андижана, стиль повествования, разнообразие выражения, тропы, метонимия, синекдоха.

Ўзбекистон Қаҳрамони, Ўзбекистон халқ шоири А.Орипов тўғри таъкидлаганидек, “Минҳожиддин Мирзо шеърларида она юрт, ўчмас иймон каби

муқаддас тушунчалар ғоят юксак даражада шарафланади. Қадим Андижонда, Бобур ва Чўлпондек зотларни етиштирган заминда ўсган шоиримиз хоҳ тарихий, хоҳ замонавий мавзуда ёзмасин, унинг нуқтаи назари яққол кўзга ташланиб туради.”[63]

Бадиий асарда муаллиф нутқи ва персонаж нутқи масаласи, одатда, насрий асарларга тегишли хусусият деб қаралади. Бироқ, лиро-эпик жанр ҳисобланган достон ва шеърий драмаларда баён услубининг ҳам лисоний жиҳатларини ўрганиш талаб этилади. Минҳожиддин Мирзонинг “Соғинч салтанати” бадиасида баён қилгувчи қисман шоирнинг ўзи бўлса, кечинмаларнинг кульминацион ифодалари Заҳириддин Муҳаммад Бобур тилидан баён қилинар экан, икки хил усулнинг қоришиқ услуби шакллантирилган.

[63] Орипов А. Шеъриятимизнинг яна бир Мирзоси. Сўзбоши. (М.Мирзо. Гуллаш пайти келди, боғларим) Т.: “Тафаккур”, 2015. -Б.3.

Ўзбек менталитетида Заҳириддин Муҳаммад Бобур шахси шу қадар ҳурмат-эътиборга сазоворки, Бобур Мирзо деганда, Андижон, Андижон деганда Бобур кўз олдингга келади. Кўчимнинг макон билан боғлиқлик асосида юзага келиши энг кенг тарқалган усуллардан биридир.

Минҳожиддин Мирзонинг қуйидаги сатрларида метонимия асосида макон ва шахснинг руҳий уйғунлиги чиройли тасвирланган:

Ҳиндудан келди элчи,
Қайтар Бобур – юрт кўрки,
– Андижонга тез чопгин,
Андижонни уйғотгин!

Андижонни уйғотгин жумласидаги Андижон *шаҳар* маъносида эмас, *шаҳар аҳли* маъносида келган. Бобур Мирзонинг рамзий ҳокининг Андижонга олиб келиниши эса унинг армонлари ушалгандек ҳиссиёт уйғотадики, *Андижонни уйғотгин* жумласи воқеликдан хабардор ҳар бир тил ташувчисига эстетик завқ беради. Зеро, Бобур ҳазратларининг ўзлари таъкидлаганларидек,

Не ерда бўлсанг, эй гул, андадур чун жони Бобурнинг,
Ғарибингга тараҳҳум айлагилким, андижонийдур.

Ёки “Бобурнома”да Андижон таърифини ўзгача меҳр билан қаламга олганини эслайлик.

Жанубий тарафидаги касабалар: бири Андижондурким, васатта воқиъ бўлубтур, Фарғона вилоятининг пойтахтидур. Ошлиғи вофир, меваси фаровон, қовун ва узуми яхши бўлур. Қовун маҳалида полиз бошида қовун сотмоқ расм эмас. Андижоннинг ношпотисидин яхшироқ ношпоти бўлмас. Мовароуннаҳрда Самарқанд ва Кеш қўрғонидин сўнгра мундин улуғроқ қўрғон йўқтур. Уч дарвозаси бор. Арки жануб тарафида воқиъ бўлубтур. Тўққуз тарнов сув кирар. Бу ажабтурким, бир ердин ҳам чиқмас. Қалъанинг гирдо-гирди хандақинг тош ёни сангрезалик шохрох тушубтур. Қалъанинг гирдо-гирди тамом маҳаллоттур. ...Эли туркдур. Шаҳри ва бозорисида туркий билмас киши йўқтур. Элининг лафзи қалам била росттур. Ани учунким, Мир Алишер Навоийнинг мусаннафоти, бовужудким Хирида нашъу намо топибтур, бу тил биладур.[64]

Минҳожиддин Мирзо ижодида Бобур Мирзо билан боғлиқ мисраларда муқаддам кузатилмаган окказионал метонимияларни учратиш мумкин.

Боролмасман Андижонга, ғаним тўсган еримни,
О, Самарқанд, ўзинг чорла Ҳумоюним – ўғлимни,
Тангрим, сендан ёлғиз ўтинч, руҳим қилма дарбадар,

[64] Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Тошкент: “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти, 2002. Б.53.

Бобурийлар макон этсин ғаним чиққан тўримни. *(“Хайрлашув”)*

Юртнинг **тўри,** юқори қисми сифатида Самарқанд назарда тутилиб, Ватан тўри, пойтахт маъносини ифода этган. Демак, шоир Бобур Мирзо руҳиятидан келиб чиқиб, бир умр ардоқлаган, юраги интилиб яшаган, армонига айланган масканга нисбатан ***тўр*** сўзини қўллаб, унинг янги маъно қиррасини қашф этади.

Шоир ижодида *қалам* сўзининг *“ижод”* маъносидаги метонимик варианти кўп ўринда кузатиладики, буни ижодкорнинг адабиётга чуқур муҳаббати билан изоҳлаш мумкин бўлар.

Шоҳ эрса-да, ёлғиз қолгач **қалам билан**

Андижон деб бўзлаб ётар Бобурлари.

Қозоқбой Йўлдошев Минҳожиддин Мирзонинг ўз сўзи, ўз услубига эга ижодкор сифатида шеърларининг аксарият қисмида шоир юрагининг ҳарорати, самимият ва ифода ранг-баранглиги устувор эканини таъкидлайди. “Шоирнинг бир тўртлигида унинг ижодий кредоси[65] лўнда ифода этилган дейиш мумкин:

Дилим қуёшидан ёришсин юзим,
Ўзимники бўлсин кулгум ҳам бўзим.
Руҳимга бегона ҳисга талпинма,
Қалбимдан хабар бер, қалбимдан сўзим.

Шоир кулгисининг ҳам, бўзловининг ҳам фақат ўзиники бўлишига, айтган ҳар бир сўзи қалбидан чиқишига уринади. Зеро, юракдан чиққан сўзгина ўзга юракларга таъсир кўрсата олади... (Ўқувчи) ҳар бир шеърида Минҳожиддин ўз сўзини ўзига хос йўсинда айтишга уринганини кўради.”[66]

Кузда кетган қушлар баҳор қайтар тайин,
Қайтмас бўлиб кетди қанча **шоир юрак.**

Ижодкор синекдоха усули орқали бежизга *шоир юрак* бирикмасини ҳосил қилмаган. Юрак – инсоннинг қалби жойлашган энг нозик ва мукаррам аъзоси. Шоир бўлиш учун эса ана шу юрак безовта бўлиши, элу халқ, Ватан дарди билан ёниб яшаши керак ва бу ҳақиқат тарихда кўп исботланган. Минҳожиддин Мирзо *Қайтмас бўлиб кетди қанча шоир юрак жумласи* орқали она шаҳри Андижонда қанчадан-қанча ўткир истеъдодли қалам соҳиблари дунёга келганлиги, ўзбек

[65] Кредо - шахсий эътиқод - ҳаёт кучининг манбаи. Керакли вақтда у илҳомлантиради, мотивация беради. Ўзининг шахсий кредосини белгилаб олгандан сўнг, одам вазиятдан қатъи назар, қайси йўналишда ҳаракат қилишини ўзи белгилайди. // https://ktonanovenkogo.ru

[66] Йўлдошев Қ. Туйғу ва тафаккур манзаралари // М.Мирзо: Гуллаш пайти келди, боғларим. Т.: Tafakkur, 2015.

адабиётида муносиб излар қолдирганлиги ҳамда Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Нодирабегим, Абдулҳамид Сулаймон Чўлпон, Саида Зуннунова, Муҳаммад Юсуф, Мукаррама Муродова, Турсуной Содиқова каби забардаст шоирлари ўтганлигига ишора қилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Тошкент: “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти, 2002. .
2. Йўлдошев Қ. Туйғу ва тафаккур манзаралари // М.Мирзо: Гуллаш пайти келди, боғларим. Т.: Tafakkur, 2015.
3. Орипов А. Шеъриятимизнинг яна бир Мирзоси. Сўзбоши. (М.Мирзо. Гуллаш пайти келди, боғларим)Т.: “Тафаккур”, 2015.
https://ktonanovenkogo.ru

“БОБУРНОМА”ДА ҲИНДИСТОН ТАЛҚИНИ

Салимжон Ғаниев,
Жумабек Ташенев номли университет
катта ўқитувчиси, филология фанлари бўйича
фалсафа доктори (PhD)

Аннотация. Бұл мақалада Захириддин Мұхаммед Бабыр Мырзаның «Бабурнома» мемуарындағы Үндістанның түсіндірмесі қарастырылады.

Түйін сөздер: Үндістан, Агра, мәдени мұра, ұлттық құндылық, шығармашылық, сабақтастық.

Аннотация. В данной статье рассматривается интерпретация Индии в мемуарах «Бабурнома» Захириддина Мухаммада Бабура Мирзы.

Ключевые слова: Индия, Агра, культурное наследие, национальная ценность, творчество, преемственность.

Муҳташам “Бобурнома” бундан беш аср олдинги Ҳиндистон ҳақида тўлиқ маълумот беради. Бобуршоҳ Ҳиндистонда кўплаб ижтимоий хайрли ишларни амалга оширди, мамлакат тараққиётига жиддий таъсир кўрсатди. Тарқоқлик ва парокандаликка, ўзаро ички низо, қирғинларга барҳам бериб, вилоятларни бирлаштирди, марказлашган давлатни мустаҳкамлаш ва юртни ободонлаштиришга, илм-ҳунар ва деҳқончиликни ривожлантиришга катта эътибор қаратди, қурилиш ишларига бошчилик қилди. Ҳиндистонни ободонлаштириш, унда ҳозиргача машҳур бўлган маъморий ёдгорликлар, боғлар, кутубхоналар,

карвонсаройлар қурдириш, айниқса, унинг ўғиллари ва авлодлари даврида кенг ёйилди. Ўрта Осиё меъморчилик санъати, Ҳинд санъати билан уйғунлик топди.

Бу ҳақда Жавоҳарлаъл Неру ўзининг “Бобур ва Акбар. “Ҳиндистоннинг кашф этилиши” китобида:

“Ҳиндистоннинг турклар, афғонлар ва мўғиллар тамонидан забт этилиши унинг Ўрта ва Ғарбий Осиё билан алоқаларининг жадал ривожланишига олиб келган. Ўн бешинчи аср, Темурийлар даврида... Самарқанд ва Бухоро маданияти гуллай бошлади. Ана шу муҳитда етишган, Темурийлар сулоласининг ҳукмдори Бобур ўн олтинчи аср бошида Деҳли тахтини эгаллади. ...Ҳиндистонда ҳинд ғоялари ҳамда форс анъаналари ўзида мужассамлаштирилган янги маъморчилик санъати камол топди.

... Бобур дилбар шахс, Уйғониш давринининг типи ҳукмдори, жасур ва тадбиркор инсон бўлган. У санъатни, адабиётни севарди, ҳаётдан ҳузур қилишни яхши кўрарди. Унинг набираси Акбар тағин ҳам кўпроқ фазилатлар соҳиби бўлган. Акбарнинг ўзи, шуҳбасиз, ҳиндлар ўртасида ҳам, мусулмонлар ўртасида ҳам бирдай эъзозланар эди. Мўғул (ўзбек) сулоласи ҳақиқий ҳинд сулоласи сифатида чуқур илдиз отди. “(“Гулистон “журнали 1989 йил. 11-сон)

Юқоридаги ҳинд арбобининг Бобуршоҳга нисбатан айтилан фикри таҳсинга сазовордир.

Ҳинд арбоби М.Рандхава: – Бобурийлар ҳокимият тепасига келгунга қадар Ҳиндистонда боғдорчилик санъати йўқ даражада эди. Ҳиндистон боғларининг асосчиси Бобур табиат гўзаллигини ниҳоятда чуқур ҳис қиладиган хассос инсон бўлган, – деб ёзганди.

Бобурнинг бунёдкорлик ишларини амалга оширишда, боғдорчилик, дехқончилик ишлари юзасида Ҳиндистон об-хавоси-ю, унинг ерлари анча қийинчилик туғдиргани ҳақида бир ғазалида тўхталиб ўтади:

Тақдирдур ул ёну бу ён солғучи,йўқса,
Кимга ҳаваси Санбалу Татйир қилибтир?
Бу Ҳинд ери ҳосилидин кўп кўнгил олдим,
Не судки,бу ер мени дилгир қилибтур.
(З.М.Бобур “Санга кўнглимни олдурдум”, Т.2011, “Ўзбекистон” нашрёти 34 бет.)

“Бобурнома”да Ҳиндистон ўсимликларига ҳам кенг ўрин берилган. У ернинг барча дарахт, мева, гиёҳ ва гуллари ҳақида батафсил маълумотлар берилган. Ҳиндистон ўсимлик дунёсининг хусусиятлари Бобур яшаган даврдаёқ унинг асарида кенг далилар билан асослаб берилган.

Бобур ўзининг “Бобурнома”сида таъкидлаганидек:

“Ҳиндустоннинг бир улуғ айби будурким, оқар суви йўқтур. Ҳар ерда ўлтурушлик бўлса, чархлар ясаб, оқар сувлар қилиб, тарҳлик ва сиёқ ерлар ясаса бўлур. Оғрага келганидан бир неча кундин сўнг ушбу маслаҳатқа Жўн сувидин ўтиб, боғ ерларни мулоҳоза қилдук”(275 б.).

Кўриниб турибдики, Бобурнинг мақсади Ҳинд ерларини суғариш иншоатларини солиш, сув чиқариш, уни обод қилиш билан машғул бўлган.

“... Мундоқ бесафо ва бесиёқ Ҳиндта тавр тарроҳлиқлар ва сиёқлик боғчалар пайдо бўлди. Ҳар гўшада мақбул чаманлар, ҳар чаманда муважжаҳ гул ва настаранлар мураттаб ва мукаммал бўлди” (275-б) – дейди Бобур Агра ерларини обод қилар экан.

Биз мазкур йилнинг январь ойининг 18-31 кунларида Ҳиндистон сафарида бўлиб, афсановий Ҳиндистон кўриб тамоша қилдик ва бобурийлар қолдирган иншоату боғларини кўриб, таҳсинлар айдик.

Бобур бунёдкорлик ишларидан “Бобурнома”дан яна бир мисол келтирсак:

“...Дулпор сайриға борилди. Бандтин қуйироқ тоғнинг тугашида қизил иморат тошидин якпора тоше тушубтур. Устод Шоҳ Муҳамад сангтарошни келтуруб, буюрдумким, агар якпора уй тарош қилиб бўлур, худ якпора қилсунлар. Агар паст бўлса, иморат учун ҳамвор қилғон тошда якпора ҳавз қозғайлар” (303 б.)

Бобур Мирзо рамзонни “Ҳашт биҳишт” боғида ўтказиб, Қурбон ҳайт намозини ўқимоқ учун Аграга яқин бўлган Секрига бориб, хайит намозларини “паёпай бир ерда” ўқимаганларини айтиш билан, “қоида халал топмасун” деб ўзи бунёд қилган “Боғи фатҳ”га борганлигини “Бобурнома”да шундай таъкидлайди:

“... Ўн бир ёшимдин бери икки рамазон ийидини паёпай бир ерда қилғон эмас эдим. Ўтган рамазон ийиди Оградa бўлиб эди. Бу қоида халал топмасун деб,

якшанба салх оқшоми ийд қила Секрийга борилди. Секрийда солғон “Боғи фатиҳ”нинг ғарби-шимол тарафидағи тош суфа тайёр бўлиб эди. Ул суфа устида оқ уй тикиб, анда ийид қилилди”.(302 б)

Юқоридаги келтирилган тасдиғимизнинг мақсади Бобур Мирзо ўзининг шахсан назорати остида барпо қилинган “Ҳашт беҳишт”, “Боғи фатҳ” боғлари Бобурнинг Ҳинд ерига бўлган муҳаббати деб биламан.

Дунёнинг етти мўъжизаси деб ҳисобланмиш Тожмаҳал мақбараси ва унга кирувчи боғнинг кўлами 18 гектар ерни ташкил қилади. Боғда фонтан ва катта кичик кўллар ва гулзорлар билан қопланган. Албатта, ишонч комил билан айтамизки, Шоҳ Бобур бошлаб берган буюк бунёдкорлик ишларини унинг ўғли Ҳумоюн, набираси Акбар, унинг ўғли Жаҳонгир, Шоҳ Жаҳон каби авлодлари давом эттириб, буюк бобокалонимизнинг орзуларини амалга оширди, деб айта оламиз.

Аграда Акбар шоҳ 1565 йилда тикланган ва қайта қурган қизил тошлардан қурилган Қизил қалъа номи билан машҳур бўлган ва Бобур Аграни пойтахт қилганда ўша қароргоҳда бўлган.

Адабиётлар:

1. Бобур З.М. “Бобурнома” “Юлдузча нашриёти.Т.1990 й.
2.Мухиддинов З. “Бобур Мирзо”,”ANDIJON NASRIYOT-
3.Шахид Таслеем
4. Quronov D. Adabiy nazariyasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2018.
5. Қуронов Д ва б. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Академнашр, 2010.

BOBUR ASARLARI TILI

Quldashev Nizomidin Ahmadaliyevich,
Farg‘ona davlat universiteti tilshunoslik kafedrasi mudiri (Phd)
Kuldashev.nizomidin@mail.ru
Ahmadjonova Sitora Akramali qizi
Farg‘ona davlat universiteti o‘zbek tili yo‘nalishi 3 bosqich talabasi
ahmadjonovasetora@gmail.com

Аннотация. Бўл мақалада Захириддин Мұхаммед Бабырдың әлем әдебиетінің тамаша үлгілерін тудырған лирик ақын және өзбек тілінің бай тіл екенін көрсете білген жасампаз ретіндегі тілдік көзқарастары қарастырылған.

Кілт сөздер: хасби жағдайы, көп мағыналы, омоним, тұйық, рифма, рубаи, қайталау, тазад.

Аннотация. В данной статье рассматриваются лингвистические воззрения Захириддина Мухаммада Бабура как поэта-лирика, создавшего прекрасные образцы мировой литературы и творца, сумевшего доказать, что узбекский язык является богатым языком.

Ключевые слова: хасби, многозначность, омонимичность, туюк, рифмы, рубайи, повтор, тазад.

Zahiriddin Muhammad Bobur haqida so‘z ketganda, hamisha shoh va shoir degan ta’rifga duch kelamiz. Ularning birini ikkinchisidan ustun qo‘yib bo‘lmasligini yaxshi bilamiz. Shoh va shoir Bobur degan bu ifodaga allaqachon o‘rganib bo‘lganmiz. Hamma gap qismatga bitilgan mana shu shohlik va shoirlikda ekanini ham tushunamiz. Taqdir bunday bir-biriga muvofiq kelishi, og‘ir yo‘lga kirganini ham tasavvur qilamiz: shohlik siyosati, shoirlikning qayg‘u, iztiroblari. Bu tasavvurlar Boburning yurt egallash uchun kechgan janglari, ba’zan qattiqqo‘llik bilan olib borgan siyosati mujassam voqelik va ko‘ngil o‘rtasida kechadigan katta kurash maydoniga o‘xshaydi.

Davron meni o‘tkardi sar-u somondin,
Oyirdi meni bir yo‘li xonumondin
Gah boshima toj, goh baloyi ta’na,
Nelarki boshimg‘a kelmadi davrondin.

Shohlik azoblarini boshidan kechirgan, ularni shoir ko‘nglidan o‘tkazgan Boburning bunday hasbi hol ruboiylari, “Boburnoma” o‘zgacha fikrlashga imkon

bermaydi.[67] Dunyo kitobxonlari sevib o‘qiydigan ingliz, nemis tillaridagi “Bobur – yo‘lbars”, “Farg‘onalik shahzoda”, “Toj kiygan darvesh” kabi asarlarda ham, o‘zbeklar orasida shuhrat topgan Pirimqul Qodirovning “Yulduzli tunlar” (“Bobur”) romanida ham Bobur haqidagi bu tasavvurlar o‘zgarmaydi. Chunki ularning hammasi “Boburnoma”ga tayanib yozilgan. “Boburnoma” esa ulkan va noyob manba. Undagi ma’lumotlar, axborotlar, ta’rif, tavsif va talqinlar hamma zamonlarda qimmatli ahamiyat kasb etib kelmoqda. “Boburnoma”ni o‘qish – Boburni tanishdir. Boburni yana-da yaxshiroq bilish, uning ko‘nglidagi quvonch-u hasratga oshno bo‘lish istagi uning she’rlarini o‘qishga undaydi. She’rlarni o‘qiymiz. Ko‘nglimiz ham osmon qadar yuksalgandek bo‘ladi, nimadir jonimizni o‘rtaydi, tomirdagi qonimizning shovullab oqayotganini his qila boshlaymiz va o‘zini, taqdirini izlayotgan Boburni taniy boshlaymiz.

Zahiriddin Muhammad Boburning o‘zbek adabiyotida ruboiy janri taraqqiyotini yangi bosqichgak o‘targan ijodkordir. Uning ruboiylarning katta qismi hayotiy tajribalari davomida to‘plangan haqiqatlarni mujassam etgan.

Tuz oh, Zahiriddin Muhammad Bobur,
Yuz oh, Zahiriddin Muhammad Bobur.
Sarrishtayi ayshdin ko‘ngulni zinhor
Uz, oh, Zahiriddin Muhamrnad Bobur.

Bobur o‘zbek tilidagi so‘zlardan juda o‘rinli hamda unumli foydalanadi. Ularning kuchi va qudratini, ichki imkoniyatlarini, tarovatini chuqur his qiladi. Yuqoridagi ruboiy birgina so‘zning o‘zgarishi asosida hosil bo‘lgan. Ammo unda boshqa she’rlarda bo‘lgani kabi, ichki bir dard, abgor bo‘lgan ko‘ngil, afsus va nadomatlar ichidagi ruh egasi yorqin tarzda namoyon bo‘ladi. Ruboiyda tuz, yuz, uz qofiya vazifasini bajargan. Birinchi, ikkinchi hamda to‘rtinchi misralarning qolgan so‘zlari radif vazifasini bajarmoqda:

Tuz, oh, Zahiriddin Muhammad Bobur.
Yuz, oh, Zahiriddin Muhammad Bobur.

Ilmi qofiyada qofiyaning bu shakli bosh qofiya deb yuritiladi. Biz qofiyani misra oxirida ko‘rishga ko‘nikib qolganmiz. Hodisalar o‘zbek tilining ifoda imkoniyatini ko‘rsatishiganligiga ko‘ra ham e’tiborlidir. Ruboiylarda taxallusni qo‘llashga ko‘ra ham Bobur boshqa shoirlardan ajralib turadi. She’rning mazkur shaklda yaratilishi har ikki misradagi so‘zlarning takroriga tayangan yuksak ohangdorlikni hosil qiladi. Natijada yoqimli musiqiy ohang, takrorlanmas she’riy jarang yuzaga keladi. Ruboiydagi uchinchi misra, ko‘pincha yakunlovchi misra uchun munosib tayanch vazifasini bajaradi. Mazkur ruboiy ham shunday tuzilgan. Unda yaxshi kishining hech qachon yomonlik ko‘rmasligi ta’kidlangan. E’tibor berilsa, ruboiyni mazmuniga ko‘ra ikki qismga ajratish mumkin. Birinchi qismda, umuman, har qanday odam haqida gap boradi. Ular umumlashgan obraz sifatida tasvirlangan. Ularning bir guruhi vafodorligi, ikkinchi toifasi jafokorligi bilan «mashhur». Keyingi ikki misrada esa nisbatan aniqroq shaxslar: yaxshi va yomon odamlar tilga olingan. Ruboiydagi asosiy tasvir vositalari – so‘z takrori va tazod. Ular vositasida har bir harakat va uning natijasi, olamdagi sabab va oqibat munosabatining tasodifiy bo‘lmasligi ta’kidlanmoqda. Boburning ko‘pgina g‘azal va ruboiylarida bo‘lganiday, bu yerda ham yaxshilik qilishga undash,

[67] https://oyina.uz/uz/article/554

yomonlikdan uzoqlashishga da’vat asosiy o‘rin tutgan. Muhimi, ular quruq pand-o‘git emas, balki yuksak badiiyat kasb etilmoqda.

Zahiriddin Muhammad Bobur jahon adabiyotining go‘zal namunalarini yaratgan lirik shoir va ilmiy-tarixiy qimmatga ega bo‘lgan memuar asar –“Boburnoma” asarining muallifidir. Bobur asarlarining ijobiy tomonlaridan biri – tilining soddaligidir. U o‘z asarlarini sodda tilda yozdi va boshqalarni ham shunday yozishga chaqirdi. Bu haqida Boburning o‘z o‘g‘li Humoyunga yozgan xati ajralib turadi. O‘g‘lining dabdabali uslubda yozilgan bir xatini tanqid qilib, u shunday yozadi*: “Mundin nari betakalluf va ravshan va pak alfaz bila biti, ham sanga tashvish azraq bolur, ham oqug‘uvchig‘a”* Boburning sodda uslub va til bilan yozishni talab etishi va shunga o‘zining amal qilishga undaydi. Badiiy uslubining soddaligi Bobur asarlarining o‘quvchiga tez anglashilarli, badiiy tasvir vositalarining ommabop bo‘lishiga olib keldi. Bobur o‘z she’rlarida xalq maqollari va ifodalaridan unumli foydalanadi. Masalan:

Har yerdaki gul bo‘lsa, tikan bo‘lsa netang,
Da’vayi ishq etib, g‘ayr, Baburni ayb qilma.
Kim men edim seningdek, sen bolg‘aysan meningdek.

Bobur parallelizm, tazod, la’f va nashr, o‘xshatish, mubolag‘a va boshqa turdagi usul va badiiy til vositalari orqali mavzuni yaxshiroq yoritishga erishdi. U xalq tili boyliklarini, xalq og‘zaki ijodidagi askiyachilik mahoratini yaxshi o‘rganganligini ko‘rishimiz mumkin. Natijada u omonim va polisemantik so‘zlardan hamda so‘z o‘yinlaridan ustalik bilan foydalanib, o‘zbek tilida tuyuqning ajoyib namunalarini ham yaratganligini ko‘rishimiz mumkin.

Tik qaddimni firoq mehnati yo qilidi,
Ko‘nglim esa g‘am-u anduh gulhanida yoqildi.
Men bu holimni saboga aytgan edim, ammo bilmayman,
Ey gul, u xabarimni senga sharh qilmadimi yo qildi?

“Qadimni firoq mehnati yo qildi...” nomli tuyug‘ida "yo qildi" so'zlari tajnisiga asoslangan va ma'nosi shunday: "Tik qaddimni firoq mehnati yo qilidi (egdi), ko'nglim esa g'am-u anduh gulhanida yoqildi (yondi). Men bu holimni sabo (tong shabadasi) ga aytgan edim, ammo bilmayman, ey gul (yor), u xabarimni senga sharh qilmadimi yo qildi?" ma’nosini ifodalamoqda. O‘zbek tilini qaydarajada boy til ekanligini mana shunday ijod namunalari orqali ko‘rishimiz mumkin.

Bobur til san'atini shu darajada chuqur egallaganki, go'yo uning g'azallaridan o'ziga xos musiqa ovozi sizib turadi. Mana besh asrdirki, uning g'azallari hamon qalbni titratadi, oshifta dillarni jumbushga soladi. O'zbek adabiy tili tarixida esa bu murakkab, ayni paytda jiddiy masala dastlab Zahiriddin Muhammad Bobur e'tiborini tortdi. U o'zbek tilidagi nutq tovushlari bilan yozuv usulidagi nomuttanosiblikni sezib, mavjud alifboni isloh qilishga kirishadi va 1503-1504 yillarini ko'zda tutib, "Ushbu mahallarda Boburiy xatni ixtiro qildim", - deb yozadi. Bobur ixtiro qilgan bu yozuv turkiy xalqlar tillariga mos alifbo qidiruv yo'lidagi katta jasorat edi. Bobur yozuvida hech bir harf nuqta bilan yozilmagani, soddaligi va qulayligi bilan iste'moldagi alifboga nisbatan ancha afzalliklarga ega edi. Bu, birinchidan, Boburning yetuk tilshunos olim sifatida nafaqat so‘zga, balki har bir tovushga jiddiy e’tibor berib, unga ilmiy nuqtai nazardan yondashganligini ko‘rsatadi. Ikkinchidan, o'zbek tili imlosining hozirgi ahvoliga nazar tashlaydigan bo'lsak, masalaning mohiyati yanada chuqurroq ochiladi. Chunki o'zbek

tili imlosi turkiy tillar ichida eng nuqsoni ko‘p, sababi esa, tildagi nutq tovushlarini to'liq ifodalay olmaysligida.

Bobur o'zining "Boburnoma" sida ayrim tovushlarning qo'llanilishi va hatto ularda uchraydidan ba'zi jarayonlarni izohlash bilan ham tovushlar tadqiqotchisi ekanligini namoyish etadi. Bu ayni payda bizga o'sha so'zning, hatto ba'zi urg'ularning tarixini belgilash uchun ham qimmatli manba bo‘lib xizmat qilib kelmoqda.

Xulosa qilib ayta olamizki, Zahiriddin Muhammad Bobur Alisher Navoiydan so'ng o'zbek adabiy tilining taraqqiyotidg juda katta hissa qo‘shgan tilshunos olim hisoblanadi. Bobur ko'pincha oddiy kishilar va o'z askarlari orasida bo‘lganligi sababli, xalqning sodda, ayni paytda boy tilini o'rganishga va o'z navbatida asarlari tilining jozibali bo‘lishiga olib keldi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Azimdjanova S. Indiyskiy divan Babura. T.: Fan, 1966
2. X.Nazarova."Boburnoma" tilining sintaktik qurilishi. Dokt. diss. - T.: 1980
3. Stebleva I.V. Semantika gazeley Babura. - M.: 1983
4. H.Qudratullaev. Boburning adabiy-estetik qarashlari. -T.: Fan, 1983
5. S.Hasanov. Boburning „Risolayi aruz" asari. -T.:1986;
6. Xayriddin Sulton. Boburiynoma. -T.:1996
7. G'aybulloh as-Salom, N.Otajon. Jahongashta „Boburnoma" - T.:1996

ТАРИХИ ТҰЛҒАЛАРДЫ ЗЕРТТЕУ: ТҰЛҒА ФЕНОМЕНІ БАБЫР БЕЙНЕСІНДЕ

Рысбаева С.Ж.
Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясының Шымкент қаласы бойынша филиал доценті, с.ғ.к.
Жақсылықова М. М.
Ж.Ташенев атындағы университеттің 7М01601 мамандығы бойынша I курс магистранты

Аннотация: В данной статье автор акцентирует внимание на то, что великие личности в истории человечества, их жизненный путь и героические поступки являются одним из факторов формирования патриотизма. Они не только создают историю, но и пытаются сохранить культурные ценности, моральные принципы и традиции этого общества и передать их следующему поколению. В этой статье также подчеркивается, что «Бабурнама» Бабура является одним из драгоценных шедевров всего человечества. Подвиг Бабура был обобщен с новой исторической точки зрения и продемонстрирован с точки зрения исторической реальности, опираясь на новые научные данные.

Ключевые слова: исторические личности, культурные ценности, всемирная история, исторический взгляд, древнетюркские письменные памятники, историческая реальность, историческое произведение «Бабырнама», культурно-духовный прогресс.

Annotation: In this article, the author focuses on the fact that great personalities in the history of mankind, their life path and heroic deeds are one of the factors in the formation of patriotism. They not only create history, but also try to preserve the

cultural values, moral principles and traditions of this society and pass them on to the next generation. This article also emphasizes that Babur's "Baburnama" is one of the precious masterpieces of all mankind. Babur's feat was summarized from a new historical point of view and demonstrated from the point of view of historical reality, based on new scientific data.

Key words: historical figures, cultural values, world history, historical view, ancient Turkic written monuments, historical reality, historical work "Babyrnama", cultural and spiritual progress.

Адамзат баласы өткен тарихын жадында сақтап, одан сабақ алу шарт. Ал төл тарихын құрметтейтін, бағалайтын және мақтан ететін халықтың болашағы зор. Қандай заман болмасын халық өз дара тұлғаларын, батырларын ешқашан ұмытқан емес. Өз заманында дараланған, шоқтығы биік болған тұлғалар, ақын-жыршылар мен жыраулар, батырлар жайлы халық ауыз әдебиеті мен аңыздарда мәліметтер аз да болса бар екендігі көңілге демеу.

Халықта өзінің өнегелі істерімен, имандылығымен ерекшеленген адамды ерекше қастерлеп, кісілігі бар тұлға дейді. Тұлға бойындағы адамгершіліктің көрінісі ар-ұятқа кір келтірмеуден, намысын жоғары ұстауынан байқалады.[1, 528 б.]

Ел тарихын әйгілі тұлғалар арқылы зерделеу – қазақтың дәстүрлі таным-түсінігінде ертеден қалыптасқан үрдіс. Қазақтың қария сөздерінде, яғни, шежірелік зердесінде тарих ұдайы жеке тұлғалардың өмір дерегі арқылы танылып отырады. Қоғамның саяси-әлеуметтік, мәдени-рухани ахуалы ұдайы жеке тұлғалар болмысы арқылы көрініс табады. [2, 3 б.]

Тарихымыздағы ұлы тұлғалар, олардың жүріп өткен өмірлік жолы мен тарихы отаншылдықты қалыптастыру факторларының бірі екендігіне дауымыз жоқ. Тарихи тұлғалар тек тарихты ғана жасап қоймай, сонымен бірге сол қоғамның мәдени құндылықтарын, батырлығы мен даралығын, адамгершілік принциптері мен дәстүрлерін бойында сақтап, оны келесі ұрпаққа жеткізуші бола білген жағдайда ғана ерекше мән мен маңызға ие болады.

Өткенін мақтан тұтып, бүгінін нақты бағалай білу және болашаққа оң көзқарас таныту келешекке сенім тудыратын әрекеттер екені шындық.

Тарихи тұлғалар – өздерінің саяси немесе рухани еңбегі арқылы қоғам қажеттіліктерін анағұрлым толық қанағаттандыра алып, оның дамуына айтарлықтай әсер еткен, атқарған қызметі өз мемлекетінің аясынан шығып, бүкіл әлемге пайдасын тигізіп, баршаға әйгілі болған адамдар. Сондай-ақ, олар тек тарихты жасап қана қоймай, сонымен бірге сол қоғамның мәдени құндылықтарын, адамгершілік принциптері мен дәстүрлерін бойында сақтап, оның жетекшісі бола білген жағдайда ғана ерекше маңызға ие.

Адамзат тарихындағы ұлы тұлғалардың даналықтары заманның ортақ байлығы, таусылмас қазынасы деуге болады. Ол ескірмейді және ұмтылмайды. Асқар тау алыстаған сайын биіктеп, адамдарға жарқын болашақты көрсетіп, жөн сілтеп отырары хақ.

Әр дәуірдің өз тұлғасы болады, әр дәуір өз тұлғасын тудырады.

Біз өз кезегінде басқа халықтардың ролін төмендетіп, өзіміздің ұлылығымызды көрсетіп емес, керісінше, ең бастысы, нақты ғылыми деректерге

сүйене отырып, жаһандық тарихтағы өз рөлімізді байыппен әрі дұрыс пайымдауымыз қажет. Сонымен қатар, бөлінбейтін, бөлуге келмейтін ортақ қымбат жауһарларымызды әспеттеп, ардақтап ұлықтауымыз керек екендігін айтқым келеді.

Сахара төсінде әр кез-кезеңде туындаған тарих туралы еңбектердің баршасы ұдайы жеке тұлғалардың өмір дерегін негізге алу арқылы жазылған. Әрідегі Түркі қағанатының бағадүрлеріне орнатылған тас ұстындардағы рун жазбаларынан бастап, одан берідегі Рашид-ад-дин, Захираддин Бабыр, Дулат Мұхаммед Хайдар, Әбілғазы Бағадүр-хан, Ұлықбек, Жалайыр Қадырғали би, Өтеміс қажы, Шәкәрім қажы, Құрбанғали Халид, Мұхаметжан Тынышбай сияқты тарихшылардың бәрі де тұлғалар өмірі арқылы тарихты зерделеген, қоғам дамуының үрдістеріне ден қойған.[2, 3 б.]

Бабырдың ерлігін жаңа тарихи көзқарас тұрғысынан қорытып, бұрын тарихымызда белгісіз болып келген немесе әдейі бұрмаланған тұстарын тың деректерге сүйене отырып, тарихи шындық тұрғысынан зерттеу, оның шынайы келбеті мен ерекшеліктерін ашып көрсету – бүгінгі күннің басты мақсаты болып табылады.

Мұның бәрі өз кезегінде ұлттың мәдени-рухани ілгерілеуіне кепіл болуға тиіс. Адамзат тарихындағы ұлы тұлғалардың өмірлік қызметінің тарихы елдегі отаншылдықты қалыптастыру факторларының бірі.

Тарихи тұлғалар тек тарихты жасап қана қоймай, сонымен бірге сол қоғамның мәдени құндылықтарын, адамгершілік принциптері мен дәстүрлерін бойында сақтап, оның жетекшісі бола білген жағдайда ғана ерекше мәнге ие болмақ.

Қазақ мәдениетінің тарихи көздері жан-жақты. Солардың бір саласы – көне түркі жазба ескерткіштері. Бабыр өз шығармаларын шағатай әдебиеті – өзбек диалектісінде жазған. Ол заманда түркі тілдері жіктелмеген еді. Шағатай әдебиеті араб-парсы тілімен байланысып жатыр. Бұл жазба мұралар сөйлеу тілімен шектескен ескі түркі жазбалары тілінің ортақ үлгісі болатын.

Бабырдың «Бабырнамасы» бүкіл адамзаттың қымбат жауһарларының бірінен саналады.

Орта ғасырдағы аты аңызға айналған ұлы қолбасшы, реформатор, билеуші, әрі үлкен шығармашылық иесі Захраддин Бабырдың «Бабырнама» атты тарихи шығармасы бүгінгі заманда да өз маңызын жойған жоқ.

Батыр тек жазушы, ғалым, философ, ақын, ғана емес, сонымен бірге XVI ғасырдағы мықты қолбасшы-саясаткерлердің бірегейі бола білген.

«Бабырнама» тек көркем туынды ғана емес, қазақ тарихынан зор мағлұмат берген тарихи, ғылыми еңбек.

«Бабырнама» – энциклопедиялық туынды. Барлық зиялы қауым үшін баға жетпес құнды деректері көп, орта ғасырлар тарихынан дәл де анық мәліметтер бере білген бағалы еңбек. Бұл құнды туынды бүгінгі күнге дейін әлемнің көптеген тілдеріне аударылған.

Бабырдың өмірі мен оның әйгілі «Бабырнамасы» бүкіл әлем зерттеушілерінің назарынан тыс қалмайтын, әлі де талай зерттеулердің нысаны болатын дүниелер. Қай қырынан алсақ та, әлі талай ғылыми зерттеулерге арқау болатын «Бабырнама» тарихи дастанынан біздің де тың деректер мен

құндылықтарды аларымыз анық. Ұлт болып қалыптасуымыз бен құндылықтарымызды ұлықтауда жеке дара жұлмаламай, керісінше, ғылымға қажетті ортақ дәлелдер мен мәліметтерді ұтымды пайдаланып, келешек ұрпаққа адамзат жетістіктерін ғылыммен ұштастыру жолын ұсынсақ керемет болар еді.

Бабыр туралы алғашқы мәліметтер Ш.Уәлихановтың зерттеулерінде бар. Сонымен қатар, Бабыр туралы, сол заманғы көне жазба мұраларымыз жайлы Абай да өз кезегінде қызығушылық танытып, зор құрметпен қарап бағалаған.

Жазушы, ғалым ретінде көптеген туындыларының ішінен бізге жеткен «Бабырнама», «Мубайин» өлеңдер жинағы, «Хәтти Бабри» атты өзі жасаған жаңа алфавиті, махаббат тақырыбына жазылған көптеген жырлары мен төрт жолдық өлең шумақтарын айтсақ болады.

Бабыр түркі тілдерімен қатар араб және парсы тілдерін де терең меңгерген еді.

Жастайынан ел басқару ісіне араласқан Бабыр Ферғана ұлысының әмірі Омар Шейх мырзаның отбасында, дүниеге келген. Оның әкесі Омар Шейх мырза — Әмір Темірдің немересі еді. 12 жасында, яғни 1494 жылы Бабыр әкесі қайтыс болған соң оның орнына, Ферғана ұлысының тағына отырады.

Аз уақыт ішінде ол Исфара, Ходжент, т.б. қалаларды өзіне бағындырған. Әмудария мен Сырдарияның аралығында (Мауераннахрда) бір орталыққа бағынған мемлекет құрмақ болып көп жыл арпалысқан.[3, 32 б.]

Әндіжан, Ферғана ұлыстары үшін аталас туыстарымен таласа жүріп, ақырында Ауғаныстанды өзіне бағындырады. 1519-1525 жылдары ол қазіргі Пәкістан мен Үндістан аумағын толық жаулап алып, онда күшті мұсылман мемлекеті Моғолстанды құрады. Бабыр мен оның ұрпақтары Ұлы Моғолдар деген династия құрып, 300 жыл бойы Үндістанды билейді.

Ұлы Моңғол империясы тұсында Үнді елі Орта Азия мен Иран мәдениетінен де көп тағылым алған. 1526 жылы Дели сұлтанатын жаулап алып, ұлы Моғол империясының негізін қалаған адам – Бабур болса, ол да Орта Азиядағы Ақсақ Темірдің ұрпағы болатын.[4, 158 б.]

Үндістан сәулет өнерінің тарихында Тәж-Махал кесенесінің орны ерекше. Сөз жоқ, Үндістан тарихы жайлы сөз қозғағанда Бабыр есімін атасақ бірден ойымызға Тәж-Махал кесенесі түсетіні рас. Үндістан мемлекеті Бабыр әулеті билеген тұста гүлденіп, сауда, архитектура, өнер дамыды.

Ақсақ Темір, Бабур кезіндегі мәдени өрлеуге Х ғасырдағы Хорезм, Бұхар, Отырар қалалары негіз болған еді... Сырт қарағанда, мұның бәрі ислам мәдениеті сияқты болды. Ал мазмұны жағынан соның бәрі де Ренессанстық өрлеудің көрінісі болатын.[4, 160 б.]

«Бабырнама», «Бабурнаме», «Бобирнома» – тарихи әдеби шығарма. Орта Азия халықтарына ортақ мұра.

Бабыр өз туындысында аяғы тиген жерлердің тау-тасы мен табиғаты, өсімдіктер әлемі мен жануарлар дүниесі жайлы, сондай-ақ, сонда мекендеуші халықтардың тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрлері жайлы тың деректер келтіре отырып суреттеген, баяндаған. Бұл деректер өз кезегінде бүгінде біздер үшін құнды деректерге айналып отыр.

Кітап Темір әулеті құрған феодалдық мемлекеттің қоғамдық құрылымын, әдет-ғұрпын, салт-санасын және топонимикасын зерттейтін тарихшы, этнограф,

географтар үшін және орта ғасырларда түркі тілінде жазылған әдеби, әрі ғылыми шығармаларды зерттеумен айналысатын әдебиетшілер мен тіл зерттеу мамандарына қажетті құнды еңбек. [5]

Уақытында түркі халықтарының барлығына ортақ болып келген әдеби тілде-шағатай тілінде жазылған (1526-1530) «Бабырнама» үш бөлімнен тұрады:

I бөлімде – XV ғасырдың соңы мен XVI ғасырдың бас кезіндегі Орта Азиядағы негізгі саяси оқиғалар,

II бөлімде – қазіргі Ауғанстан территориясындағы маңызды тарихи оқиғалар,

III бөлімде – солтүстік Индиядағы саяси оқиғалар, оның географиясы, табиғаты, халқы, әдет-ғұрпы, салты, дәсүрі сөз болады.

«Бабырнамада» қазақ халқына қатысты құнды деректер молынан бар, дәлірек айтсақ, қазақ халқының құрамына кіретін дулат, жалайыр, арғын, қыпшақ тайпалары туралы, Алматы, Отырар, Түркістан, Сайрам секілді қалалар мен Арыс, Сырдария сияқты өзен атаулары кездеседі.

Бабыр дүние салысымен шығарма парсы тіліне (ауд. Абдул-Рахым), одан ағылшын тіліне (ауд. Валдингтон) аударылды. Шығарманың қолжазбасын Н.И. Ильминский орыс тіліне аударып, 1857 ж. Қазан қаласында, ал А.С. Беверидже Лондонда 1905 ж. бастырып шығарды. «Бабырнама» ағылшын (1826, 1921), француз (1871), орыс (1943, 1958 "Бабирнаме", Ташкент), өзбек (1960 "Бобирнома", Ташкент), қазақ (1990, 1993 ж. Алматы) тілдерінде жарық көрді. [5]

Бабырдың көне жазба мұраларының тағы бірі - «Бабыр жазуы». Бабыр көне түркі ескерткіштері жазуына ұқсас жаңа жазудың негізін салды, бірақ сол уақыттағы ішкі ахуал, дәлірек айтқанда, біржола үстемдікке ие болған араб жазуы Бабырдың жасаған жаңа әліпбиінің дамуына жол бермеді.

Бабыр шығармаларынан оның сөздік қорының өте бай, көркем екендігін, терең ғылыми әдістерді ұтымды пайдалана алатынын, яғни шағатай тілін мейлінше шебер қолданатынын көреміз, бұл өз кезегінде бұл тілдің маңыздылығына басымдық бергенін байқаймыз.

Тау тұлғаларды тану арқылы өрістей түсетін тарихи сана тамырды тереңге тартып, ұлттық мақтанышты оятады, ой-сананы сергітеді.

Тарихи жадымыз қайта жаңғырып, ұрпақ алдындағы борышымыз орындалсын десек, бабалар аманатына құрметпен қарап, оларды ұлықтау ісінде өзгелерден озық болуымыз керек.

Өткенді мақтан тұтатын, бүгінді нақты бағалай алатын, болашаққа зор сеніммен қарайтын халықтың ертеңі жарқын, келешегі айқын болатыны шындық.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан ұлттық энциклопедиясы, 8 том, 2006 ж., 528 б.
2. Жолдасбеков М. «Елтұтқа», Астана, 2011 ж., 3 б.
3. Қазақстан ұлттық энциклопедиясы, 2 том, 1999 ж,. 32 б.
4. Қоңыратбаев Т. «Көне мәдениет жазбалары» А., 1991 ж., 158, 160 б.
5. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық, А., 2010 ж.

ДВЕ ВЕЧНЫЕ ЦЕННОСТИ З. М. БАБУРА В ДРЕВНЕМ ГОРОДЕ ОШ: МАНЯЩАЯ К СЕБЕ ГОРА СУЛЕЙМАН-ТОО И БОЖЕСТВЕННАЯ РЕКА АК-БУУРА

Сабирова Венера Кубатовна, д.ф.н., проф. ОшГУ sabirova_venera@mail.ru,
Эрназарова Гулсере Бабакулиевна, магистр, старший преподаватель ОГУ,
Торошов Таалай Кубатович, к.п.н., доцент ОшГПУ, tzimir@mail.ru,
Шарипова Салима Канатбековна, заслуженный деятель культуры КР,
писатель, журналист, гл.ред. альманаха «Ош», ssalima@yandex.ru

Аннотация. В статье даны историко-краеведческие сведения о природных объектах – горе Сулейман-таг и реке Ак-Буура, которые прославили город Ош с древнейших времен, который по оценкам археологов во главе с Ю. А. Заднепровским и Е. В. Дружининой, является ровесником европейского города Рим.

Ключевые слова: гора, город, Бабур, река, вечность, ценность.

Аннотация. Мақалада Ю. А. Заднепровский мен Е. В. Дружинина бастаған археологтардың пікірінше, Ош қаласының көне заманнан даңқын асқақтатқан табиғи нысандар – Сүлейман-тағ тауы мен Ақ-Бұура өзені туралы тарихи-өлкетану мәліметтері берілген. Еуропаның Рим қаласымен жас.

Тірек сөздер: тау, қала, Бабыр, өзен, мәңгілік, құндылық.

Annotation. The article provides historical and local history information about natural objects - Mount Suleiman-tag and the Ak-Buura River, which glorified the city of Osh from ancient times, which, according to archaeologists led by Yu. A. Zadneprovsky and E. V. Druzhinina, is the same age as European city of Rome.

Key words: mountain, city, Babur, river, eternity, value.

В центре города Ош стоит Сулейман-тоо, или как ее в народе любовно называют “Сулейманка”. Не так уж много в мире городов, украшенных естественными горами: Иерусалим, Рио-де-Жанейро, Мехико, Ходжент, Алматы... Однако только городу Ош придает особую прелесть и магнетизм пятиглавая красивая гора, ее не зря называли в древности “Бара Кух”, что означает на фарси “Свободно и одиноко стоящая красивая гора”. Последнее звено в цепи Чиль-устунских гор содержит мраморизированные известняковые породы, которым 300-350 миллионов лет. Она появилась в результате горообразовательных процессов около 30 миллионов лет назад. Протяженность горы сейчас равна 2 км, ширина 250 метров, высота местами достигает 165-175 метров, над уровнем моря составляет 1106 метров.

Сотни петроглифов на скалах и каменных плитах, стенах пещер и гротов говорят о времени их появления с эпохи позднего неолита (5-6 тысяч лет назад) до бесцеремонных надписей наших современников. Наиболее значимая своей важностью надпись на южной стороне первой вершины выполнена куфическим шрифтом, которое частично расшифровал известный востоковед, профессор Петербургского университета Н. И. Веселовский в 1885г., содержит имя саманидского эмира Насра ибн Ахмеда и дату 329 год хиджры (940 гг.).

Археологические раскопки у подножия горы советских ученых середины 20 века Ю. А. Заднепровского, Е. В. Дружининой, позволили найти научное

доказательство древности одного из жилищ сакского племени усуней эпохи поздней бронзы. Радиоуглеродный анализ сгоревшего угля показал, что ему более 3 тысяч лет. Это означает, что Ош является ровесником древнего Рима. Кстати, по одной из версий название города произошло от трансформированного “Усуни - ус - уш - Ош”. Да и в произведении средневекового историка и поэта, правителя Андижана Мухаммеда Захириддина Бабура “Бабур-намэ” (1496 г.) упоминается о чистом воздухе, проточной воде, красивой весне и горе под названием тогда еще “Бара-Кух”.

Название горе “Тахт-и-Сулейман” (Трон Соломона), видимо, было дано позднее, в 15-16 веках. По одной легенде, отцом-основателем города явился праотец всего человеческого рода Адам, по другому преданию, великий завоеватель половины древнего мира Александр Македонский, который во время похода на Персию добрался и до этих земель. Третья, наиболее распространенная, версия гласит, что библейский пророк Соломон (Сулейман) гнал впереди своего войска пару волов с плугом, чтобы весеннюю пахоту не пропустить даром. Когда волы остановились перед высокой горой, Премудрый произнес: “Кош”, что означало: “Остановитесь, привал!”, вот так и возник город с названием Ош. Пророк Сулайман якобы поручил джинам и ифритам провести к этой горе воду, так появились река Ак-буура (что означает “Белая верблюдица”) и у подножия горы священные каналы Джупас-арык (Нижний) и Джаннат-арык (Райский).

По другой вариации легенды, Соломон скакал на своем коне, а копыта его зацепились за вершину горы. Прилег там пророк отдохнуть, где его Аллах и оставил навсегда лежащим (тахт) и превратил его в камень (таш, тоо). Еще по другой вариации, из работы А. Симонова “В предгорьях Алая” (1887 г.), славный, великий и могущественный царь Соломон покорил горожан, и в честь этого события поднялась гора, которую назвали троном Сулеймана. Историк А. Захарова считает, что имя библейского царя Соломона появилось в связи с гонениями из Византии христиан несторианского толка, объявленных еретиками после Эфесского собора в 431 г. Этим объясняется и появление соответствующих петроглифов – несторианских крестов.

Этимологию названия города Ош связывают также с зороастрийским речным божеством Оахшо, поскольку здесь существовал один из самых ранних храмов воды, по сведениям арабско-персидского источника ибн Хаукаль. Знаки соляриса в числе прочих петроглифов явились тому прямым доказательством. Известно, что в город ведут также ворота огня и воды, символические изображения которых сооружены из белого камня в 3-х разных частях подножия горы к празднованию 3000-летия Оша в 2000 году. Не зря восхождение на Сулейман-тоо считается приравненным к паломничеству в священный город мусульман - Мекку. Хотя история и не сохранила ни древней крепостной стены, ни цитадели, ни соборной мечети возле знаменитого на всю Среднюю Азию базара.

Легенды и предания наделили Сулейман-гору священной силой, способной исцелить любые недуги, отсюда и названия этих сакральных мест: “тешик таш” (голову, репродуктивную систему), “чакки тамар” (глаза), “кол-таш“ (руки), “бель-таш” (спину), кыл-коприк (безвинную душу), “домик Бабура”

(любой недуг), пещеры “Эхо любви” (Махабат жанырыгы), “Рушан ункур” (пещера Орлов), Кекликучар (Взлет куропаток), “Каттама тоо” (Слоистая гора) и мн.др. А сколько деревьев содержат на своих ветвях множество цветных ленточек от одежды многочисленных паломников!

По верованию, дух Соломона забирает болезнь из тела, которое было прикрыто одеждой, с коей оторвана эта полоска ткани. Людям свойственно верить только в хорошее, а кусочек вещи как бы материализует эту позитивную надежду. Возможно, это просто эффект плацебо, т.е. люди внушают себе мысль о том, что им помогает святые духи горы или ее отдельных мест. Но разве не в пользу им эта чудодейственная сила? Видимо, еще очень долго Сулейман-тоо будет магнитом для горожан и гостей южной столицы нашей Родины.

Река Ак-Буура является главной водной артерией, обеспечивающая водой весь город Ош и близлежащие районы.

Истоки ее берут свое начало у ледников Алайского хребта. Ее длина достигает 185 км. Начиная от Папанского ущелья и в пределах территории города она дает начало 15 магистральным каналам для орошения прилегающих сельскохозяйственных районов. Из 15 каналов семь расположены на правом берегу и восемь - на левом. Такие каналы как Ходжи, Увам, Муян, Яккалик, Южный, на левом берегу - Каирма, Джапас и другие питают город, являясь благодатной почвой для выращивания различных сельскохозяйственных и бахчевых культур, для орошения и полива садов и парков.

По мнению путешественников, и в отдельных исторических трудах есть мысль о том, что нынешняя Ак-Буура когда-то называлась река Ош. Она настолько древняя, что пережила множество названий. Многие склоняются, что именно река Ош дала название и жизнь городу, который вырос на ее берегах. Начали здесь селиться люди, затем она стала одним из основных городов и пунктов на Великом Шелковом пути, местом привалов и отдыха караванщиков.

Например, султан Бабур пишет: «Река Андиджана, пройдя через предместья Оша, течет в Андиджан. На обоих берегах этой реки раскинулись сады, все сады возвышаются над рекой. Очень красивы в них фиалки». Значит, ее еще называли и рекой Андижана.

По мнению Кошгарий, «Река, протекавшая около города Ош в Ферганской долине, называлась Тавушган-Окуз» [Кошгарий, т.1, с.469].

Исследователь Ш. Камолиддин это объясняет так: «Для обозначения географических водных объектов использовались такие слова, как окуз, сув, тенгиз, кул, сай, для обозначения гор - таг и арт, а пустынь - кум.

Для обозначения рек древние тюрки использовали слово окуз (okuz) - "река". Так, тюрки называли Амударью просто Окуз, потому что у древних тюрков любая большая река называлась окуз [Кошгарий, т.1, с.411, 469; т.3, с.166, 260], что имело также второе значение "бык" [Кошгарий, т.1, с.91]. Значит, река Ак-Буура была настолько большой рекой, если она была удостоена такого названия «окуз».

Нынешнее название реки восходит к тюркским корням. Ак - может означать не только белый цвет, но и слово «течет». Возможно, она начала так называться с 13 века, со времен завоевания монголами города Ош. «Бугра» на монгольском - верблюд - самец, также и божество.

Первая часть этого гидронима объясняется из монгольского бур - бог, святой или древнетюркского «бур» - испаряться, высыхать.

Возможно, это означает отнюдь не бурливая, а священная (из монгольского) или пересыхающая (из тюркского) река, что соответствует географической реалии.

Есть множество легенд, связанных с Ак-Буурой. Есть такая, например.

В этом городе никогда не было проточной воды. Люди очень мучились от безводья, их мучила жажда. Однажды они заметили маленькие следы возле белого валуна. Кто-то приходил туда, игрался и оставлял следы. Люди долго не могли знать и видеть кто это, что за это существо, облюбовавшее белый гладкий валун. Оно никому не показывалось, ни днем, ни ночью. И вдруг, к удивлению жителей, они заметили, как из под валуна течет родник. А с годами этот родник стал шире, больше и глубже и водный поток стал огромной рекой, а люди, благодарные за воду, назвали реку Ак-Буура, «белый верблюжонок». Старожилы говорят, что этот верблюжонок иногда показывается, раз в сто лет, также играется, и этот белый валун является его излюбленным местом.

Найдены кушанские монеты с изображением водного божества, которые носили надпись «Окшо» (иногда «Охшо»). Значит, она названа так в честь водного божества, и связанная с древнейшей религией зороастризма, сохраняла свое название еще в период Кушанской империи.

Река носила и носит имя Божества «Белого божества», «речного божества» и «белого верблюжонка». Значит, она и есть божественная река Ак-Буура.

Сегодня уже никто не может сказать, что возникло раньше: вначале город или наоборот, вначале река, а затем вырос город на реке Ош, который перенял ее имя. Вот уже три тысячи лет город называется Ош, а река стала именоваться Ак-Буурой.

Это и есть тайны истории, которые всегда нужно стремиться познать.

Литература:

1. Апполонова Т.П. Каменная книга Сулеймантоо.-Вестник, 2001. - С.210.
2. Айдашев Т. Город Ош. Краткий краеведческий очерк. - Фрунзе, 1983.
3. Бабур Мухаммад Захириддин. Бабур-намэ. - Ташкент, 1993. - С. 18.
4. Захарова А.Е. Историко-архитектурное наследие города. – Ош, 1997.
5. Кравцов М., Сулина М. Ош. Путеводитель. - Жалал-абад, 1982.
6. Марков Е.Л. Фергана: путевые очерки Кокандского ханства. - С., 1893. - С. 24.
7. Помаскин Б. Так что увидят туристы в Оше? Ленинский путь, №992, 2004.

БОБУР ВА АБУЛҒОЗИ: ЎХШАШ ТАҚДИРЛАР

Бекимметов Умиджон Тожимуратович
Хоразм Маъмун академияси катта илмий ходими, PhD.
Абдалов Умидбек Матниязович
Маъмун-Университети “Тарих ва психология” кафедраси мудири, PhD., доцент.
umid_abdalov@mail.ru

Аннотация. В данной статье на основе научной литературы рассматриваются жизненная деятельность, творчество и деятельность Захириддина Мухаммада Бабура на ниве политической борьбы, а также сходные аспекты в сравнении с жизнью Абулгози Бахадыр хана.

Ключевые слова: Захириддин Мухаммад Бабур, Мавораунахр, Андижан, Хорезм, политическая ситуация, Хивинское ханство, Индия, Мухаммад Шайбани, Иран, Агра, Кабул, посол, Бабурнама, Шаджарай Тюрк.

Annotation. In this article, Zahiriddin Muhammad Babur's activity and creativity life in the field of political struggle, as well as the similar aspects compared with the life of Abulghozi Bahadir Khan, are considered on the basis of scientific literature.

Key words: Zahiriddin Muhammad Babur, Mavoraunnahr, Andijan, Khorezm, political situation, Khanate of Khiva, India, Muhammad Shaibani, Iran, Agra, Kabul, ambassador, Baburnama, Shajarai Turk.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур Ўрта аср Шарқ маданияти, адабиёти ва шеъриятида ўзига хос ўрин эгаллаган адиб, шоир, олим бўлиш билан бирга йирик давлат арбоби ва саркарда ҳамдир. Бобур кенг дунёқараши ва мукаммал ақл-заковати билан Ҳиндистонда Бобурийлар сулоласига асос солиб, бу мамлакат тарихида давлат арбоби сифатида номи қолган бўлса, сержило ўзбек тилида ёзилган “Бобурнома” асари билан жаҳоннинг машҳур тарихнавис олимлари қаторидан ҳам жой олди. Унинг нафис ғазал ва рубоийлари туркий шеъриятининг энг нодир дурдоналари бўлиб, “Мубаййин” (“Баён этилган”), “Хатги Бобурий”, “Ҳарб иши”, Аруз ҳақидаги рисолалари эса ислом қонуншунослиги, шеърият ва тил назарияси соҳаларига муносиб ҳисса бўлиб қўшилди.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур 1483 йилнинг 14 февралида Андижонда, Фарғона улусининг ҳокими Умар Шайх Мирзо оиласида дунёга келди. Бу даврда Марказий Осиё ва Хуросонда турли ҳокимлар, ака-укалар, тоға-жиянлар, амакиваччалар ўртасида ҳокимият – улуғ боболари Амир Темур тузган йирик давлатга эгалик қилиш учун кураш ниҳоят кескинлашган эди.

Энди мана шу тарихий шахс фаолиятини кўриб чиқиш ва тарихимизда тутган ўрнини тахлил қилишимиз лозим.

Тарихда юз тузилиши эмас, балки яшаб ўтган давридаги воқеликлар, зиддиятлару бутун бир ҳаёти чиндан ҳам бир-бирига ўхшаш инсонлар кўп бўлган. Хусусан, Заҳириддин Муҳаммад Бобур (1483-1530) ва Абулғози Баҳодирхон (1603-1664) ҳаётлари ҳақидаям шундай дейиш мумкин.

Бир-биридан 120-134 йиллар олдинма-кейин яшаб ўтган ҳар иккала ҳукмдорнинг тожу тахт учун, мамлакат ободончилиги учун олиб борган саъйи-

ҳаракатларигина эмас, ёзиб қолдирган асарлари ҳам бир-бирига ўхшашлиги ҳайратланарли.

Шу боисдан ҳам венгер олими Ҳерман Вамбери, “Абулғози Баҳодирхоннинг кўпгина ишлари Бобурни хотирга туширади” дея ёзганди.

Маълумки, Заҳириддин отаси Умаршайхнинг 1494 йилдаги вафотидан сўнг 11 ёшида подшоҳ қилиб тахтга ўтқазилган. У ғоят зиддиятли бир даврда яшаб, Мовароуннаҳру Хуросондаги парокандалик муҳитида, гоҳ Самарқандда, гоҳида бўлса Афғонистоу Ҳиндистонда умргузаронлик қилди. Бу пайтда Темурийларнинг марказлашган давлати инқирозга юз тутиб, тожу тахт учун курашлар, ўзаро низолар гирдобига ғарқ бўлган онлар эди.

Шундай таҳликали, гоҳ хурсандчилигу, гоҳида чексиз ғам-аламлар исканжасида ҳаёт кечирса-да, Бобур ҳазратлари Андижон, Ўш, Ҳироту Деҳли ва Аграда кўплаб иншоаатлар қурдирдики, умри жангу жадаллар ичида ўтган шоҳнинг ободончилик учун катта хизматлар қилгани, Заҳириддиннинг табиатан бунёдкор инсон бўлганини кўрсатади.

Абулғози эса отаси Араб Муҳаммадхон ҳали тириклигидаёқ, 13 ёшидан оға-инилари ўртасидаги тожу-тахт учун курашлар гирдобида ҳаёт кечиради. Отаси кўзига мил тортиб, қатл этдирган оғалари ҳатто Абулғозини 1630-39 йилларда Эронда ҳибсда тутиб ҳам туришади. Бироқ, у ҳам Бобурдек моҳир саркарда бўлгани сингари, 1644 йилда Хива хонлиги тахтига чиқади ва то 1664 йилгача бўлган муддат ичида ободончилигу тараққиёт сари одим ташлайди. Янги Урганч ва Вазир шаҳарларига асос солади. Ғозовот, Шоҳобод, Ёрмиш каналларининг қазилишига сабабчи бўлади.

Абулғози худди Бобур каби давлат сиёсати билан шуғулланибгина қолмай, ёзилиш услубию мавзу доирасининг кенглиги, хотира тарзида битилганлиги билан машҳур “Шажараи турк” китобини авлодларга мерос қолдирди.

Ушбу иккала мемуарнинг майдонга келиши, туркий ўзбек бадиий насрини янги босқичга кўтариб,ўзбек адабий тилини халққа яқинлаштиришга хизмат қилди.Чиндан ҳам, Абулғози Бобурнинг мемуар ёднома жанридаги анъаналарини давом этдириб, ўз бошидан ўтган воқеаларни худди Бобур каби юксак маҳорат билан қоғозга туширади.

“Шажари турк” ни ва “Бобурнома” ни ўқиган китобхон англайдики, ҳар иккала асардаги жангу жадаллар, рўй берган воқеа-ҳодисалар, асар муаллифлари, яъни қаҳрамонлар билан боғлиқ тафсилотлар тасвири уйғундек. Ҳар иккаласи ҳам саркарда, тожу тахт учун курашлар гирдобидаги шахслар бўлгани учун, бундай машаққатли йўлдаги сарой ўйинлари, яқинларининг хиёнатию аксарият навкар ва амалдорларнинг садоқати, ўша ўзлари борган жойлар тасвири ва ҳатто қаҳрамонларнинг, яъни Бобур ва Абулғозининг йўл қўйган арбоб ҳамда инсон сифатидаги хатоларию ожизликлари ҳам ҳаққоний тасвирланади.

Хуллас, ҳар иккала ҳукмдор мумтоз бадиий наср тараққиётининг вориси ва илғор анъаналарини ривожлантирувчи сифатида асарларини ёритгандилар. Агар Бобур ўз асарларини Андижон шевасида ёзган бўлса, Абулғози эса Хоразм шевасида ёзган.Абулғози бу билан ўз она тилига зўр ҳурмат билан қараганлигини ифодалагач, иккинчи томондан эса Бобурга ижодий ёндошган. Ҳар ҳолда иккала асарни ўқиб, Бобур ва Абулғози ўзларининг автобиографик

характердаги тарихий мемуарлари билан бадиий наср тилини халқнинг жонли сўзлашув тилига ниҳоятда яқинлаштирганини сезиш мумкин. Қолаверса, ўша асарларни ўз даврининг автобиографик роман-эссеси ҳам деб бемалол айтса бўлади.

Шуни таъкидлаш керакки, Бобур Андижонда туғилган, Самарқандда тахтда ўтирган бўлсада, Хоразмга келмаган. “Бобурнома” да ҳам Хоразм сўзи, Самарқанд ҳудудини чегралашда, Шайбонийхон Чин Сўфини мағлубиятга учратгани ҳақидаги воқеани ёзиб, “Хоразм йигитлари бисёр мардоналиклар қилдилар, ҳеч таъсир қилмадилар”, дея воҳалик ватанпарварлар матонатини мадҳ этганда, бироқ, Шайбонийхон Хоразмни забт этиб, ўлкани Кўпакбийга бериб, ўзи Самарқандга келди дея, шунингдек, Хуросон вилояти ҳудудини белгилашда, Султон Ҳусайн Бойқаронинг оилавий аҳволини қоғозга туширганда, шу каби Султон Маҳмуд Ғози(Ғазнавий) ҳаётини эсга олгандагина, яъни воқеалар, вилоятлар Хоразмга туташган ҳолатдагина воҳа номини тилга олади.

Табиийки, Абулғози Бобурдан 120-134 йил кейин яшагани, тарихчи, давлат арбоби бўлгани учун Заҳириддин Муҳаммад ҳаётини, уруш усули, саркардалик қобилиятини ўрганган бўлиши эҳтимол. Бироқ “Шажараи турк” да кўплаб афсоналар ва ривоятларни турклар ва мўғулларнинг келиб чиқиши билан боғлаган ҳолда, шунингдек, асаридаги воқеаларнинг фақат ўзи билан содир бўлганларинигина киритган. Шу туфайли ҳам унда Бобур номи эслаб ўтилмайди.

Бироқ Абулғози ўзи билибми, билмайми, тақдири уйғунлигиданми, айнан “Бобурнома”га ўхшаш ёднома қолдирган. Абулғозининг асари ҳам шу боисдан кўпчиликда қизиқиш уйғотганди. Ҳатто машҳур рус адиби Г.Короленко тавсияси билан Максим Горький “Шажараи турк” билан танишиб чиққанди. У 1895 йилнинг 7 августида Короленкога ёзган хатида “ Абулғозининг китобидан бошқа Шарқ тарихига оид яна бирор манбани менга тавсия қилсангизчи, жуда қизиқ экан бу асар” деганди. Ўшанда, Короленко Горькийга “Бобурнома” ни тавсия этган экан.

Бобур ўз ёдномасидан ташқари шеърий девон, ҳарб иши, мусиқа илмига оид ва “Хатти Бобурий”, “Муффассал”, “Мубаййин” каби асарлар ёзиб қолдирган бўлса, Абулғози ҳам ўз мемуаридан бошқа яна “Шажари тарокима”, “Манофеъ ул-инсон” сингари асарлар битди.

Умуман, Бобур ва Абулғози зиддиятли даврда яшаб, умри кўпроқ жангу жадалларда ўтсада, ҳукмронлик пайтида мамлакатлари ободончилиги учун бунёд қилган иншоаатлари ва ёзиб қолдирган сарлари билан тарихдан муносиб жой олган буюк аждодларимиздир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Бабур-тигр. Великий завоеватель Востока. Г. Лэмб. М., Центрполиграф, 2002
2. Бабурнаме / Пер. М. Салье - Т., 1958
3. Государство Бабура в Кабуле и в Индии. Азимджанова С.А. - М: Наука, 1997
4. Узбекская классическая лирика XV-XX веков. Пер.С. Иванов, С. Северцев, Л. Пеньковский. М.: Наука, 1958
5. Бабур. Х. Якубов. - Т.: 1941

«ЗАХИРИДДИН МҰХАММЕД БАБЫРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ ЖӘНЕ ӘЛЕМ МӘДЕНИЕТІ»

халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары

«ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР ИЖОДИ ВА ЖАҲОН МАДАНИЯТИ»

халқаро илмий-амалий конференция материаллари

II СЕКЦИЯ/ШЎЪБА

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ТІЛ БІЛІМІ, ТАРИХ, ПЕДАГОГИКА МӘСЕЛЕЛЕРІ

АДАБИЁТШУНОСЛИК ВА ТИЛШУНОСЛИК, ТАРИХ, ПЕДАГОГИКА МАСАЛАЛАРИ

XX АСР ЎЗБЕК ШЕЪРИЯТИДА МИЛЛИЙ ЎЗЛИК ВА ОНА ТИЛИНИНГ БАДИИЙ ТАЛҚИНИ

Минҳожиддин Мирзо Ҳожиматов,
Ўзбекистон Республикаси Маънавият ва маърифат маркази раҳбари, филология фанлари бўйича фалсафа доктори

Аннотация. Бұл мақалада қазіргі өзбек поэзиясындағы ұлттық болмыс пен ана тілінің көркемдік интерпретациясы зерттеледі.

Тірек сөздер: ұлттық болмыс, ана тілі, құндылық, Өзбекстан, тарих, ерлік, жүрек, туған жер.

Аннотация. В данной статье исследуется чувство национальной идентичности и художественная интерпретация родного языка в современной узбекской поэзии.

Ключевые слова: национальное самосознание, родной язык, ценность, Узбекистан, история, мужество, сердце, родина.

Она тили миллатнинг ўтмиши, бугуни ва келажагидир. Миллий ўзликни англаш ва миллий ғурур ҳам аввало она тилига муносабатда шаклланади. Мутафаккир Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарида “Инсондан азизроқ нарса бор – бу унинг ўзлигидир” [68], дейилади.

Ўтган аср 60-70 йилларида миллатнинг энг асосий рамзларидан бири, қудрат манбаи бўлган муқаддас она тилининг қадр-қимматини эъзозлаш, уни ватан ва она каби улуғлаш ўзбек адабиётнинг бош мавзусига айланишида Ўзбекистон халқ шоирлари Миртемир, Шукрулло, Э.Воҳидов, А.Орипов, Р.Парфи, О.Матжон, Ҳ.Худойбердиеванинг ҳиссаси беқиёс бўлди. Ёш авлодга она ватани, ота макони, она халқининг буюклигини англатиш учун адабиёт кураш майдонига чиқди. Хусусан, Миртемирнинг “Она тилим”, Э.Воҳидовнинг “Она тилим ўлмайди”, А.Ориповнинг “Она тилимга”, Р.Парфининг “Она тилим” шеърларида юрт тупроғи, халқ ва унинг миллий қадриятлари ва она тилининг қадим илдизлари миллат руҳи ва миллий ўзлик сифатида майдонга чиқди.

Мутахассисларнинг фикрича, “Ҳамма нарса қиёслаганда билинади. Қиёс ўхшаш ҳодисаларни анча аниқ ва айниқса, сифатли баҳолаб, ривожланишнинг умумий ва специфик қонуниятларини белгилаб берса, унга ўринли ёндашсагина у чинакам билиш воситаси бўлиши ва ҳақиқатан ҳам шундай бўлиб қолиши мумкин”[69]. Демак, қиёсий метод гарчи бир-биридан фарқли даврларда яратилган

[68] Юсуф Хос Хожиб / Ўзбек педагогикаси антологияси. – Т.: “Ўқитувчи”, 1995. – Б.147.
[69] Конрад Н.И. Запад и Восток. – М.: “Наука”, 1972. – С.78.

бўлса-да, чоғиштирилаётган асарлар мазмун-моҳиятидаги адабий ҳодисалар, улар асосидаги ўхшашлик ва фарқларни белгилашга имкон беради. *Таъсирлантириш ва таъсирланиш* ҳодисаларини очишда муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбекистон халқ шоири Миртемирнинг “Она тилим” шеърида замонавий ўзбек тилида унча фаол ҳисобланмаган қадимий сўзларнинг қўлланиши, қўбизнинг ҳазин ноласини эслатгувчи мусиқий оҳангдорлик ниҳоятда эркин ва самимий бўлиб, улар шеърнинг таъсирчанлиги ва жозибадорлигини оширган. Бу сўзларнинг мавқеи, тикланиши тилимиз бойлиги ва унинг ички имкониятларини кенгайтиришда муҳим аҳамият касб этади. Шеър, энг аввало, мозийнинг садоси, ҳақ сўзнинг мадҳияси бўлиб янграйди:

Ёбонларнинг чексизлиги,
Ҳам самуми, ҳам ҳовури,
Онажонлар алласидан,
Кўз ёшидан, оқ сутидан,
Тўқайларнинг тенгсизлиги,
Жилғаларнинг шўх ғовури,
Йигитларнинг ялласидан,
Сулувларнинг сукутидан -
Йўғрилган тил –
Она тилим.

Шеър тил эгаси бўлган миллатнинг ўтмиши, қадим маданияти, тил бойликлари ҳақида ҳам халқчил руҳда маълум тушунча беради ва ўқувчи қалбида бир вақтнинг ўзида она тилининг ўтмишига қизиқиш, ҳурмат, муҳаббат ва албатта, ифтихор туйғусини уйғотади. Профессор Н.Раҳимжонов таъкидлаганидек, “Миртемир шеърларидаги ҳар бир сўз, поэтик образ муайян фикр, маъно, ҳиссиёт ва предмет моҳиятини англатибгина, акс эттирибгина қолмайди, улар ана шу омиллар билан нафас олади ва намоён бўлади. Миртемир шеърларида чуқур психологик кечинмалар қалбнинг қайноқ ва эҳтиросли зарблари билан яшайди”[70]. Шеърдаги табиат манзаралари она тили қиёфасини тўлдириб, янада мукаммаллаштириб китобхонни ўзига ром этади. Тарихи, оҳанги ва мазмунида “ёбонларнинг чексизлиги”ни, “ҳам самуми, ҳам ҳовури”ни қамраб олган, зиддиятлар орасида қоврилган, онажонлар алласи, кўз ёши бўлиб ўртанган, “йигитларнинг ялласию, сулувларнинг сукути”дан йўғрилган, “Гўрўғлининг алп сиймоси, Алпомишнинг даъвосидан” туғилган она тили аслида миллатнинг ўтмишидан ҳикоя қилувчи боболарнинг ўлмас сўзи бўлиб жаранглайди:

Тулпорларнинг асовлиги,
Тош чақиши, оловлиги,
Боболарнинг олтин сўзи,
Бўёқчининг ўланидан,
Тўқувчининг алғовлиги,
Чилангарнинг далғовлиги,
Бу тупроқнинг қўш ҳўкизи,

[70] Раҳимжонов Н. Давр ва ўзбек лирикаси. – Т.: “Фан”,1979. – Б.67.

Қўшчиси ҳам қўланидан-
Яралган тил –
Она тилим.

Э.Воҳидовнинг “Она тилим ўлмайди” шеъри нафақат умуминсоний моҳияти билан, балки она тилимизнинг муҳташамлигини намоён этувчи теран фалсафий мазмундорлиги билан ажралиб туради. Шоир жамиятнинг ижтимоий зиддиятлари билан боғлиқ поэтик кашфиёт яратади:

Нотиқ деди: “Тақдир шул,
Бу жаҳоний ирода.
Тиллар йўқолур буткул,
Бир тил қолур дунёда”.
“Эй, воиз, пастга тушгин,
Бу гап чиқди қаердан!”
Навоий билан Пушкин
Туриб келди қабрдан.

Ҳар бир миллат учун она тили унинг миллий ўзлигини намоён этгувчи энг бебаҳо қадриятдир. Шоир поэтик мушоҳадасининг чуқурлиги, тафсилий тасвирнинг теранлиги шундаки, она тилида сўзлашиш ва унинг улуғворлигини юракдан ҳис қилиш инсоннинг ўз қалбини, ўзлигини, миллий ғурурини мустаҳкамловчи мўъжизавий қудрат эканлигига ўқувчини ишонтиради.

“Ваъзингни қўй, биродар,
Сен айтганинг бўлмайди”.
Барча деди баробар:
“Она тилим ўлмайди”.

Э.Воҳидов она тилининг миллат маънавий тараққиётидаги ўрнини фалсафий-поэтик таъкидлар орқали ифодалайди. Она тилини она юрти деб билган инсон қалбидаги кечинмалар, оташин исёнлар, руҳий тебранишлар ўқувчини бефарқ қолдирмайди. Уларнинг яралишида ижодкорларнинг маҳорати ва шахсий услуб қирралари билан бир қаторда она тилига эътиқоди, уни асраш йўлидаги даъватлари ўз ифодасини топган. Бу шеърлар замирида шоирларнинг эстетик идеали, она тилига муносабат орқали давр ва жамият, замон ва макон, ўтмиш ва келажак ҳақидаги қарашлари, фикрлари мужассам.

Гарчи Эркин Воҳидов мустабид тузум тазйиқи остида мазкур шеърга дунёвий ижтимоий руҳ беришга ҳаракат қилган бўлса-да, шеър: “Олам айтар: Ҳеч қачон Она тилим ўлмайди!” қабилида якунланишининг ўзиёқ ўша давр учун чинакам исён эди.

Ўзбекистон халқ шоири Рауф Парфининг фикрича, “Ёруғ дунёга келган инсон бор экан, инсон бўлиб туғилган экан, инсон ҳақлари, инсон ҳуқуқи бордир. Инсон ҳуқуқи – шеърият ҳуқуқи. Инсон ва табиат уйғунлиги абадий, табиат тартиботи ўзгармас, аммо инсон табиати ўзгарувчандир. Мувозанат бузилган жойда жаҳолат фикр оламини зулматга чулғайди, қонга булғайди. Муборак уйғунлик йўлида жафо чекканларнинг карвонбошилари шоирлардир, эҳтимол...”[71].

[71] Раҳимжонов Н. Истиқлол ва бугунги адабиёт. – Т.: “Ўқитувчи”, 2012. – Б.221.

Миртемир, Шукрулло, Э.Воҳидов, А.Орипов, Р.Парфи, О.Матжон, А.Обиджон, Ҳ.Худойбердиева каби миллатпарвар ижодкорлар ўзларининг исёнкор асарлари билан Ватан ва халқ тақдирида, умуман, жаҳон ижтимоий фикр тараққиётида улкан бурилишлар ясаб, миллат ва юрт тимсолига айландилар.

Абдулла Ориповнинг “Она тилимга” шеъри, унинг замиридаги исёнкор, миллат руҳияти ва онгу шуурига таъсир қиладиган, мудроқ қалбни уйғотадиган тагдор маъноларни ўқир экан, китобхон ҳайратга тушади. Улуғ аждодлардан мерос озод сўз масъулияти ва шеърият ҳуқуқи асносида шоир тўғридан-тўғри мустабид тузумга мурожаат қилади: “Мен минг йиллардирки, булбул бўлиб ўз тилида ўзлик қўшиғини айтиб келаётган миллат фарзандиман, мен асло айтган сўзингни такрорлайдиган тўти эмасман, менинг ўз она тилим бор, шу тилда шеър айтаман, тилим йўқоладиган бўлса тўтига айланиб қоламан”. Шеър моҳиятида ўжар шоирнинг “барибир мени тўти қилолмайсан”, деган исёнкор нафаси бор эди:

Минг йилларки, булбул каломи,
Ўзгармайди, яхлит ҳамиша.
Лекин шўрлик тўтининг ҳоли,
Ўзгаларга тахлит ҳамиша.

Жамиятдаги ўзгаришлар инсоннинг қалби ва руҳиятига ўз таъсирини ўтказади. Гап бу ерда тафаккурдаги янгиланишлар ҳақида боряпти. Шоир поэтик эврилишлар асносида абадиятга дахлдор оғриқли дардларни кўтаради. Зеро, замон ва жамиятнинг, башариятнинг энг катта муаммоси – она тили билан алоқадор масала.

Она тилим, ўзинг бор шаксиз,
Булбул куйин шеърга соламан.
Сен йўқолган кунинг, шубҳасиз,
Мен ҳам тўти бўлиб қоламан.

Ўзбекистон халқ шоири Рауф Парфининг 1965 йилда ёзилган “Она тилим”[72] ўқиган китобхон исёнкор нафаснинг ёниқ туғёнларини ҳис қилади:

Абут-Турк тарихдан балки бу ҳикмат,
Бироқ сен борсан-ку Турон элинда.
Шоир, Сўз айтмакка сен шошма фақат,
Улуғ Алишернинг қутлуғ тилинда.

Шоир қалбидаги энг муқаддас ҳис - туйғулар “Улуғ Алишернинг қутлуғ тилинда” китобхон қалбига ҳам кўчиб ўтади. Унинг “руҳининг қонида”, қалбида туғён уйғотади, ёлқин бўлиб ёнади. Тил – шоир учун жон қадар, ҳақиқат қадар азиз ва қадрли:

Ҳеч зот уза билмас узилган жонни,
Ҳақиқатни уза билмас ҳеч қачон.
Элим, она тилим, руҳимнинг қони,
Бир имдод сўрайман сендан, онажон.

Рауф Парфи она тилини “Туркий Дунёнинг ғолиб хаёли”га, демак, ҳеч қачон енгилмас кучга қиёслайди. Аслида тилнинг руҳнинг қонига, “Абут Турк тарихи”га, “ғолиб хаёл”га ўхшатилиши шунчаки чиройли ташбеҳ эмас. Балки,

[72] Парфи Р. Сайланма. – Т.: “Академнашр”, 2013. – Б. 302.

унинг курашларда тобланган мардонаворлиги, исёнкорлигини таъкидловчи, занжирбандликдан қутулишига ишонган шоирнинг қалб қаъридан отилиб чиққан ўтлиғ нидодир:

Менинг она тилим, мунис, меҳрибон,
Тангрининг, Абаднинг ғолиб хаёли –
Сени ёзажакман, тирилган жаҳон.
Занжирбандман, она тилим Она Сўзингга,
Кундайин сўларман, ойдек тўларман,
Мил каби тортарман Сени кўзимга.

Бу ўзини она тили “кундай сўлишга” маҳкум, орзулари, умидлари “занжирбанд” этилган шу жафокаш элнинг фарзанди деб ҳисоблайдиган ҳар бир кишининг қалб даъвати эканлигини англатади. Мазкур шеърлар, бир томондан, ўқувчи қалбида оғриқли изтироблар ва ҳислар уйғотса, иккинчи томондан ифтихор ва масъулият туйғусини ҳам шакллантиради. “Ўзбегим”, “Ўзбекистон”, “Она тилимга”, “Она тилим ўлмайди”, “Она тилим” каби шеъру қасидалар ўтмиши ила боғланган аждодларини унутмаган, миллат эришган эрку саодатни қадрлашга уринаётган янги авлод қалбига она тил ва она Ватанга бўлган улкан муҳаббатни муҳрлайди.

Ўзбекистон халқ шоири Анвар Обиджоннинг ҳам болаларга, ҳам катталарга аталган, самимий юмор, теран фалсафа йўғрилган асарларини ватанга муҳаббат, эътиқод ёғдулари бирлаштириб туради. Болалар руҳиятини яхши билган шоир ўзининг жозибали, равон ва фикрчан шеърлари орқали болаларга қалб озодлигига интилиш-Ватанни билиш, англаш ва севиш илмидан сабоқ беради. Унинг ўтган аср 70-йилларининг ўрталарида ёзилган “Тиллақўнғизнинг жавоби ” шеърида айтилишича, “Сен нега гапирмайсан, фақат ғўнғиллайсан?”, деган саволга жавобан, Тиллақўнғиз бир замонлар ниҳоятда хушовоз бўлганини, ўз юртида, ўз тилида тинчгина қўшиқ айтиб юрганида, кутилмаганда мудҳиш ҳодиса рўй бериб, душман Чигирткалар тўп-тўп бўлиб келиб, унинг она маконини босиб олганини айтади:

Бор нарсани ямлашиб,
Улар роса яйрашди.
Дўқ уришди ўрган деб
Чигирткадек сайрашни.
Ёлғиз, ночор бўлсам ҳам,
Қўшилмадим мен ёвга,
Секингина ўзимни
Солиб олдим соқовга.

Филология фанлари доктори Ҳ.Ҳамроеванинг фикрича, “Собиқ Шўро тузуми умуминсоний қонун-қоидаларни менсимай қўйган, миллий тилларни чеклаш, мавқесизлантириш сиёсати очиқ тус олган ўша йилларда бундай қалтис мавзуда шеър ёзиш ҳақиқий жасорат эди. Шоир ўз туйғулари, қалбига тинимсиз оғриқ бераётган армону дардларини Тиллақўнғизнинг изтироблари орқали ифодалайди. Аслида Тиллақўнғиз тақдири яқин ўтмишдаги улуғвор халқнинг бир фожиасидир. Шоир Тиллақўнғиз тимсоли орқали энг нодир миллий бойлиги – тили топталган халқининг қалб яраларини кўради, фарёд чекади. Ўз тилини қўйиб, ўзга тилда сўйлаётган, миллий қадриятларини унутган, манқуртга

айланиб, шафқатсиз Чигирткаларга жўровоз бўлиб сайраётган, ўзлигини хўрлаётган кўрнамаклардан нафратланади”[73].

Айниқса, ўсиб келаётган ёш авлод учун юрт ва тарих, кеча ва бугун ҳақидаги ҳақ сўзларни айтган Анвар Обиджоннинг асарлари курашчанлиги билан ажралиб туради. Шоир улуғ аждодлардан мерос эрк ва озодлик, эътиқод сўзларининг маъносини бугунги авлод англашини, қадрлашини истайди:

Нодонларга арзим йўқ менинг,
Сўздан маъно термайди улар.
Номардлардан қарзим йўқ менинг,
Сўрасанг ҳам бермайди улар.
Она юртим, сенга арзим бор,
Ҳақ сўз айтсам, бўлгил мен томон.
Онажоним, сендан қарзим бор,
У – вужудим, танамдаги жон.

Ҳақ сўзсиз Ватан ҳам, унинг эрки саодати, тинчлигу фаровонлиги, эртаси ҳам йўқдир. Анвар Обиджоннинг эртамиз умиди-болаларга аталган “ҳақ сўз”и бир неча авлод ёшларини ота маконга садоқат руҳида тарбиялайди. Шоирнинг турли жанрларда ёзган асарлари миллат илдизлари-болаларни мустақил фикр юритувчи, ўз юртининг миллий қадриятларининг англагувчи, асрагувчи комил инсонлар қилиб тарбиялашга қаратилганининг ўзиёқ унинг бадиий-эстетик идеали олий мақсадларни кўзлаганидан дарак беради.

Инсон руҳонияти эврилишларини фалсафий тадқиқ этиш ижодкордан истеъдод, салоҳият билан бир қаторда ҳиссий тафаккурни ҳам талаб қилади. Миртемир, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Рауф Парфи, Анвар Обиджон каби миллатпарвар шоирлар ижодида миллийлик кўнгил кечинмалари, жамият ҳодисаларининг муштарак бирлигида намоён бўлади. Шундай муҳим фазилатларга эга бўлганлиги учун ҳам бу асарларнинг сеҳрли жозибаси, ватаний ишқи, эстетик таъсир кучи йиллардан – йилларга, авлодлардан – авлодларга кўчиб ўтаверади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1.Юсуф Хос Хожиб / Ўзбек педагогикаси антологияси. – Т.: “Ўқитувчи”, 1995.
2.Конрад Н.И. Запад и Восток. – М.: “Наука”, 1972.
3.Орипов А. Жонфидолик (Сўзбоши) / Худойбердиева Ҳ. Танланган асарлар. – Т.: ”Шарқ”, 2019.
4.Раҳимжонов Н. Истиқлол ва бугунги адабиёт. – Т.: “Ўқитувчи”, 2012.
5.Раҳимжонов Н. Давр ва ўзбек лирикаси. – Т.: “Фан”,1979.
6.Ҳамроева Ҳ. Мўъжазу мўъжиза шеърлар / Биз билган, билмаган Анвар Обиджон. – Т.: “Турон замин зиё”, 2019.

[73] Ҳамроева Ҳ. Мўъжазу мўъжиза шеърлар / Биз билган, билмаган Анвар Обиджон. – Т.: “Турон замин зиё”, 2019.– Б.22–23.

ILLUMINATION OF NATION'S SPIRITUALITY ISSUES IN THE WORKS OF MAHMUDKHOJA BEHBUDI AND ABDULLAH AVLONI

Rano Sayfullaeva,
doctor of philology, professor
of National University of Uzbekistan

Аннотация. Бұл мақалада Орталық Азия модернистік қозғалысының ұлы көшбасшылары – Махмудхожа Бехбуди мен Абдулла Авлонидің ұлт руханиятына, отансүйгіштікке, білім мен тәрбиеге деген көзқарастары қарастырылады.

Негізгі сөздер: Ұлттық құндылық, көзқарас, рухани тәрбие, кемел бала, ұлттық еркіндік, ел тарихы, мәдени дәстүр.

Аннотация. В данной статье рассматриваются взгляды великих лидеров среднеазиатского модернистского движения Махмудходжи Бехбуди и Абдуллы Авлони на духовность нации, патриотизм, образование и воспитание.

Ключевые слова: национальная ценность, перспектива, духовное воспитание, совершенный ребенок, национальная свобода, история страны, культурные традиции.

The President of the Republic of Uzbekistan Sh. Mirziyoyev, in an interview with the “Yangi Uzbekiston” newspaper, said: “New-style schools, theaters, libraries and museums, newspapers and magazines created by the Jadids, charitable societies created to send the children of Turkestan to study abroad have awakened our people from sleep centuries of national ignorance, gave incomparable strength to the liberation movement. Unfortunately, the establishment of the Bolshevik dictatorship in our country and the continuation of the tsarist colonial policy in a new form did not allow our enlightened ancestors to fully realize their goals. However, if we say that their noble dreams are preserved in the blood and historical memory of our people and are still alive, then we will tell the truth. In this sense, we will not be mistaken if we say

that the idea of "New Uzbekistan", which becomes a nationwide movement that laid the periods of the First and Second Renaissance in our national history, also embodies the aspirations and dreams of our ancestors"[74], appreciating the works of representatives of Jadidism.

Brave Jadids of the Uzbek people - great enlightened scientists left an invaluable spiritual, scientific and aesthetic treasure. Their high talent, thinking and mind, great ideas such as spiritual courage and fortitude spread not only to Ancient Turkestan, but also to the countries of the Middle East. Therefore, the realization of national self-consciousness is a nationwide movement of every people and nation, uniting them on the way to a great goal.

The history of the Motherland is actually the history of national liberation, national identity and perspective. The formation of national-independent thinking in the world community of the twentieth century, the priority of the principles of independent statehood, the collapse of the colonial system in various regions of the globe, the rise of the national self-consciousness of peoples to a new level, left a bright mark in the history of mankind.Makhmudkhoja Bekhbudi, the leader of the Turkestan Jadid movement, paid serious attention to national journalism, national literature and national education, as well as to the education of the mothers of the nation. Under his leadership, the Jadids founded the idea of looking at women as educators of the future generation. Bekhbudi, as an ascetic of spirituality, encourages young people to study, read a lot of books, learn foreign languages and think scientifically. The scientist criticizes extravagance in the articles "Evil that gnaws us" and "Our actions are our aspirations". For example, an enlightened scholar wrote: "Let children be sent to public schools for weddings and marakas, and for this reason students should be sent to Mecca, Medina, Egypt, Istanbul, the Russian pharmaceutical industry, and efforts should be made to educate religious, secular and modern people"[75].

[74] Answers of the President of the Republic of Uzbekistan Sh. Mirziyoyev to the questions of the editor-in-chief of the newspaper "Yangi Ozbekiston" (New Uzbekistan) S. Donierov. The new Uzbekistan is becoming a country of democratic change, broad opportunities and practical work. Newspaper "Yangi Ozbekiston". August 17, 2021

[75]Behbudi M. Amolimiz yoinki murodimiz. Tanlangan asarlar. T.: Publisher "Manaviyat", 2020. p.-160.

According to the great scientist Makhmudkhodja Bekhbudi, our literary language will grow stronger and enriched due to pure Turkic origins. After all, "a certain category of Turks mastered the Persian Arabic language so much that their language was composed of Turkish, Persian and Arabic and was called the "Ottoman language". It is impossible to write these three languages in the Ottoman dialect without knowing their literature and rules"[76].

Dictionaries used for centuries on the examples of our written literature, which have come down to our time, perform various tasks in our current literary language as in reality. It's all about the skillful use of words and phrases in their place. As the great educator rightly said: "Why do we need a literary and scientific language? Know and use existing science and history. Now we need to make the environment, that is, our environment, literate, enlighten, that is, enlighten with science"[77].

The main theme of the works of the great scientist, born pedagogue, wise teacher Abdulla Avlani is the Motherland and mother tongue, spirituality and enlightenment of the nation. Along with mature representatives of the Jadid movement, he paid great attention to the press. The release on December 4, 1907 in Tashkent of the newspaper "Shukhrat" edited by Avlani became an important event in the social and political life of Turkestan and was warmly welcomed by the progressive intelligentsia. The Jadids, who were great intellectuals, possessing great potential and intelligence, lived in a very difficult and conflict period of our history, they fought against mutual quarrels, local clan conflicts, crisis and stagnation in society, which exhausted the nation all their lives. The words of the great Abdulla Avlani that "Girls should strive for education more than anyone else, because with this knowledge they will educate the future generation"[78] remain relevant at all times.

He constantly thought about the future of the nation, fought for it and boldly said that ignorance is the enemy of all news, school and enlightenment. These ancient ideas are extremely relevant in the new century. After all, "... for the first time we introduced the science of "Education" into general education schools. The work "Turkish Gulistan or Ethics", created by our enlightened grandfather Abdulla Avlani on the basis of our age-old values, has not lost its value and significance today as a unique textbook on oriental education. We need to effectively use such invaluable works in the development of the theoretical and methodological foundations of the science "Education"[79].

"Knowledge", "Living as a Nation", "A Heartfelt Word for Our Future", "I'm Helpless Before My Nation", "School", "Promotion to School", "Scientific Discipline", "National Address", "National Anthem", "National greeting", "Word of Heart", "Glory", "Freedom is honorable", "Freedom march", "Family conversation" showed the poet's great goal. In the poem "A Scene from Our Midst" he says:

Kub vaktlar uhladuk, endi turailuk,
Tong Otdi, uykudan kuzni yirailik,
Otmasun vaktimiz, ilma yurayluk.
Tezgina ilmning uyiga kirailuk.

[76]Behbudi M. Til masalasi. Tanlangan asarlar. T.: Publisher "Manaviyat", 2020. p.-188.
[77]The same, p.-189.
[78]Avloni A. Tanlangan asarlar. T.: Publisher - "Manaviyat", 2020. p.-125.
[79]Mirziyoyev Sh. Yangi Ozbekiston strategiyasi. Publisher "Ozbekiston", 2021. - p. 19.

Hey millat, uhlama, ilm olur chogi,
Har millat ilm oldi - yondi chirogi.

We slept a lot, let's wake up
Dawn, let's wake up from sleep
Let's not waste time, let's move on.
Let's quickly enter the house of science.
O people, do not sleep while there is knowledge,
Each nation received knowledge - a light was lit. (our translation)

The great writer is concerned about the problem of opening the heart of the nation. This complex and controversial, painful concept is featured prominently in all of his works. He sees dumbness and ignorance as poison that destroys the nation. The works of Abdulla Avlani are important in that they reflect the national spirit, national identity, patriotism and enlightenment, combined with both scientific and pedagogical and life principles, they were called upon to change and radically renew the shaky social system. According to the Hero of Uzbekistan, well-known literary critic Ozod Sharafiddinov, “The Jadids sought to change not just one area of life, but the whole life, shaking its social system, to radically renew it. Only they refused to achieve this goal, fundamentally manipulating the life of society. They did not accept the path of brotherhood, the path of destruction, which brings unprecedented tragedies to society. The Jadids preferred to act from reason. Therefore, they have chosen the path of reform, the path of gradual development, which is carried out carefully. History has proven that this path is the only true path”[80].

Today, all lofty goals, dreams and hopes of great contemporaries are being realized in our country, opening up new opportunities for our youth. Comprehensive reforms initiated by the President of the Republic of Uzbekistan Sh. Mirziyoyev on the basis of the idea of creating the Third Renaissance, New Uzbekistan, instill confidence in the future and prospects of the country in the hearts of our people.

References:

1. Answers of the President of the Republic of Uzbekistan Sh. Mirziyoyev to the questions of the editor-in-chief of the newspaper “Yangi Ozbekiston” (New Uzbekistan) S. Doniyorov. The new Uzbekistan is becoming a country of democratic change, broad opportunities and practical work. Newspaper “Yangi Ozbekiston”. August 17, 2021
2. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan “On measures to radically increase the prestige and position of the Uzbek language as the state language.” UzA, October 21, 2019
3. Avloni A. Tanlangan asarlar. T.: “Manaviyat”, 2020.
4. Behbudi M. Tanlangan asarlar. T.: “Manaviyat”, 2020.
5. Sh. Rizayev “Jadidchilik: islohot, yangilanish, mustakillik va tarakkiyot uchun kurash”, T. 1999.
6. Sharafiddinov O. Tanlangan asarlar. T .: “Shark”, 2019.
7. Kosimov B. Maslakdoshlar. T., 1994.
8. Sharipov R. Jadid adabiyotida yangilanish, islohot va mustakillik uchun kurash. T., 2005.

[80] Sharafiddinov O. Tanlangan asarlar. T .: “Shark”, 2019.p.-411.

“АЁЛ” КОНЦЕПТИНИНГ БАДИИЙ НУТҚДА ВОҚЕЛАНИШИ

Раъно Сайфуллаева,
Ўзбекистон Миллий университети профессори,
филология фанлари доктори
Матлуба Шукурова,
Ўзбекистон Миллий университети тадқиқотчиси

Аннотация: Бўл мақалада өзбек тіліндегі әйел концепт сферасындағы лексика-семантикалық бірліктердің көркемдік интерпретациясы мәселесі дүниенің тілдік бейнесінің негізгі концептілерінің бірі ретінде маңызды болып табылады. ақындар шығармашылығындағы әйел концепті саласына қатысты ұғымдар.

Түйін сөздер: концепт, концептосфера, әйел ұғымы, ана, көркемдік интерпретация, тілдік-мәдени талдау, әйел психикасы.

Аннотация: В данной статье важен вопрос художественной интерпретации лексико-семантических единиц женской концептосферы в узбекском языке как одного из основных концептов языковой картины мира, особенно вопросы яркого изображения концепты, относящиеся к женской концептосфере в творчестве поэтов.

Ключевые слова: концепт, концептосфера, женский концепт, мать, художественная интерпретация, лингвокультурологический анализ, женская психика.

Муайян концептнинг лексик-семантик тадқиқида худди шу концепт атрофида тўпланувчи жамики лексемаларнинг этимологияси, луғавий маъноси, когнитив, функционал жиҳатлари атрофлича ўрганилади. Хусусан, “аёл” концепти доирасидаги тил бирликлари мажмуини яратиш лингвокультурологик тадқиқотлар учун жуда самарали манба бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Ўзбек тилида **аёл** концептосферасидаги лексик-семантик бирликлар сифатида қуйидагиларни белгилашимиз мумкин: *она, буви, опа, сингил, қиз, набира, ёр, маъшуқа, завжа, келин, қайнона, қайинэгачи, қайинсингил, қуда, қуда хола, қуда буви, қўшни, устоз, олима, раққоса, бека, ҳамшира, шифокор, ўқитувчи, чевар, саришта, меҳнаткаш, иболи, хаёли*… Бу қаторни чексиз давом эттириш мумкин.

З.Д.Попова ва И.А.Стернинлар концепт моҳиятини "тизимлаштирилган билимлар квантини намоён этувчи глобал тафаккур бирлиги" деб тушунадилар.[81] Олам лисоний тасвирининг бирлиги сифатида концепт мазмуни ҳар доим миллий хусусиятга эга, яъни у маълум бир лингвомаданий ҳамжамият маданияти ва дунёқарашининг хусусиятларини акс эттиради. Шунинг учун ҳар қандай концептни ўрганиш олам лисоний тасвири учун қимматлидир.

Аёл концепти олам лисоний тасвирининг асосий тушунчаларидан биридир. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида “аёл” сўзига қуйидагича таъриф берилган:

[81] Попова З.Д., Стернин И.А. Язык и национальная картина мира. Воронеж: Истоки, 2002. – С.3

Аёл [*арабча* - оила; хотин] 1. Умуман эркакка қарама-қарши жинсдаги шахс; хотин; Бу маънода асосан кўплик шаклида қўлланиб, умумлаштириш маъносига эга бўлади, "хотин-қизлар" маъносини билдиради.

2. Шундай жинсдаги етук ёшдаги шахс (қизга нисбатан). *Бугунги кунимизда тенгсиз хислатларни ўзида мужассамлаштирган қизларимиз, аёлларимиз кўп.* Газетадан.

3. Хотин, рафиқа (эрга нисбатан). [*Ёрмат:*] *Аёлим қишин-ёзин ичкари ҳовлининг юмушини қилади: кир ювади, уй-жойни супуради, нон ёпади, кўрпа қавийди.* Ойбек, Танланган асарлар. (ЎТИЛ, 1-жилд, 40-б.)

Қатун – Афросиёб қизларидан бўлганларнинг номи. Мақолда шундай келган: Хан їшї болса, қатун їшї қалїр – Ҳоқоннинг иши бўлса, хотин иши қолдирилар.[82]

Ш.Раҳматуллаевнинг “Ўзбек тилининг этимологик луғати”да “хотин” сўзи “аёл”, “эрга теккан аёл” маъносини англатувчи туркий тилларга хос сўз сифатида тавсифланади: “...бу сўз дастлаб “юқори мартабали кишининг умр йўлдоши” маъносини англатган; маъно тараққиёти натижасида умуман “бирор кишининг умр йўлдоши” маъносини ва бошқа маъноларни англата бошлаган.”[83]

Ушбу изоҳлардан кўринадики, “аёл” тушунчаси нисбатан кенг қамровли маъно доирасини, жумладан “хотин” тушунчасини ҳам қамраб олади. Биринчи навбатда унинг физиологик ва ёш хусусиятлари нуқтаи назаридан кўриб чиқилади, оилавий аҳвол бўйича ижтимоий мавқеи белгиланади.

Биз концептуал бирликларнинг когнитив, этнопсихолингвистик ва функционал жиҳатларини бадиий нутқ доирасида тадқиқ қилишни мақсад қилиб белгиладик. Табиийки, бадиий матн маълум бир халқнинг маданияти билан узвий боғлиқ бўлиб, унинг тили, урф-одат ва анъаналари, миллий менталитети, ҳис-туйғулар дунёси, кундалик турмуш тарзини акс эттиради.

[82] Маҳмуд Кошғарий Девону луғотит турк. Уч томлик. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.Муталлибов. 1-жилд, Тошкент, 1960. – Б.388

[83] Раҳматуллаев Ш Ўзбек тилининг этимологик луғати, 1-жилд, Т.: Университет, 2000. – Б. 402

Бу борада кенг тадқиқотлар олиб бораётган Л.Х.Самситованинг қарашлари диққатга сазовор. “Бадиий матн маданиятнинг асоси ва қони ва, албатта, тилнинг ажралмас қисмидир. Зеро, тил бирлиги сўзловчилар томонидан матндан ташқарида ишлатилмайди. Матн сўзлар, гаплар ва тилнинг бошқа бирликлари учун кўпбурчакдир. Бошқача айтганда, матн тил ва маданиятнинг оптимал уйғунлиги, шунинг учун лингвокультурологик тадқиқ учун энг мақбул шарт-шароитдир.”[84]

В.В.Воробёв, Л.Г.Саяхова бадиий матн уч карра маданий объект эканлигини таъкидлайдилар. Биринчидан, халқ ҳаёти, маданияти бадиий адабиётда унинг энг муҳим таркибий қисми сифатида акс этади, яъни бадиий асарнинг мазмуни моҳиятан миллий-маданийдир. Иккинчидан, ҳар қайси тилда бадиий матн энг муҳим маданий ҳодисалардан биридир. Ниҳоят, учинчидан, бадиий матннинг ўзи бадиий асар сифатида маданий ҳодисадир.[85]

Ўзбек адабиётида аёл ижодкорларнинг ўзига хос ўрни ва овози бўлиб, узоқ йиллик тарихий жараённи қамраб олади. Хоссатан, уларнинг ижодида “аёл” концептининг олмос қирралари *меҳрибон она, садоқатли ёр, латофатли ёр, курашчан аёл* каби лирик, эпик ёки драматик қаҳрамон сифатида ҳар жиҳатдан бадиий талқинига эга.

Одатда, аёл ижодкорларимиз лирикасида шарқона чуқур лиризм ёки драматизм қатларида аёл руҳияти, кечинмалари, аёллик қалби ва жозибаси билан гендер хусусиятлари ярқ этиб кўзга ташланиб туради. Замонавий ўзбек шеъриятининг еўзга кўринган вакиласи Ойдин Ҳожиева шеъриятида ҳам ана шу ҳолатни кузатишимиз мумкин.

*Менинг дил сўзларим – **осудаларим,***
*Талотўп дунёда **маъсудаларим,***
Кўзимни ўйса-да минг битта нокас,
*Биргина дўстимга **қасидаларим**.*

Осуда форсча тинч, осойишта, хотиржам; **масъуд** сўзи эса арабча бахтли, саодатли деган маъноларни англатади. Шоиранинг наздида аёл лирик қаҳрамоннинг элга айтадиган сўзлари, яъни шеърлари ҳам унинг қалб оламидек *нафис, осуда* ва *маъсуда*. Бу ўринда бадиий мақсад талаби билан арабча *масъуд* сўзининг **муаннас**, яъни аёл жинсига хос шакли, ўзбек тили талаффузига мослаштирилган ҳолда айириш белгисининг ўрни ўзгартирилиб, **маъсуда** тарзида қўлланилиб, шеърий мисранинг мусиқийлигини ва маъно экспрессивлигини оширишга хизмат қилган.

Шоира ўз қалбида гул каби ўсиб, камол топган шеъриятининг ҳаётига эш аҳамиятини аёллик, оналик меҳри билан *фарзанд, гўдак, фариштага* менгзайди ва гўё азиз боласидек алқайди.

*Юрагим қонидан кўклаган **гулим,***
*Жаннат чашмаларин йўқлаган **гулим**,*
Оқ сут бериб бокқан фарзандим каби
*Нону тузларимни оқлаган **гулим.***

---

[84] Самситова Л.Х. Культурные концепты в башкирской языковой картине мира: дисс…канд.филол.наук. Уфа, 2014. – С. 97

[85] Воробьев В.В., Саяхова Л.Г. Русский язык в диалоге культур: учебное пособие. Элективный курс для 10- 11 классов школ гуманитарного профиля. Москва: Ладомир, 2006.- С.189

Умр боғимдаги латиф ифорсан,
***Гўдак кулгусидай** соф, беғуборсан.*
***Фариште бўлиб** сен очдинг эшикни*
Қай даргоҳга элчи-шеърим юборсам.

Ойдин Ҳожиева “Зиёрат” достонида урушда ҳалок бўлган аканинг соғинчли армони бир умр қийнаб келган ***сингил*** образини гавдалантирар экан, ўзининг қалб кечинмаларидан ҳам кўра ўғлини йўқотиб, қирқ йил бўзлаб ўтган *она* ва қадди букилган *ота*нинг руҳий изтироблари кўпроқ юрагини ўртайди.

Онам қирқ йил бўзлаб, излаган дарак,
Отамнинг қаддини буккан дард, фиғон,
Пўлат саҳфалардан мисли гулдурак —
Овоз бериб чиқар акам — Неъматжон!...
Бедарак нишон, деб очолмай аза
Умидин узмади Она меҳрибон.
Энг сўнгги нафас ҳам очиб дарвоза
Йўлга караб туриб Она берди жон...

Номаълум аскар ва Мотамсаро она ҳайкаллари тимолида онаси ва бедарак кетган акасининг Қиёматга қолган дийдорлашувини тасаввур қилар экан, меҳрибон сингил ўзидай маъсума, ҳижрон қиличи умрини хазон қилган ***Азиза янгаси***нинг маҳзун қиёфасини чизади:

Сукунат. Йилларнинг бедод жимлиги.
Киприкда дур каби қотган қатра ёш.
Эрка келинчакнинг шўх маъсумлиги
Йигитнинг меҳрида балқиган қуёш.
Фурсат — қанотлари куйган капалак,
Лопиллар, учолмас, шамда доғланур.
Келинчак елкасин тутган жамалак
Сочлари сим-сима дилга боғланур.

Кўриниб турибдики, лирик қаҳрамон шоиранинг ўзи бўлиб, шахсий кечинмалар асосида ота-онага *куюнчак фарзанд, меҳрибон сингил, дардкаш қайинсингил* сифатидаги соғинчли армонлар, ўз яқинини, жигарини йўқотиш изтироби бадиий бўёқларда тасвирланган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Воробьев В.В., Саяхова Л.Г. Русский язык в диалоге культур: учебное пособие. Элективный курс для 10- 11 классов школ гуманитарного профиля. Москва: Ладомир, 2006.
2. Маҳмуд Кошғарий Девону луғотит турк. Уч томлик. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.Муталлибов. 1-жилд, Тошкент, 1960.
3. Попова З.Д., Стернин И.А. Язык и национальная картина мира. Воронеж: Истоки, 2002.
4. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати, 1-жилд, Т.: Университет, 2000.
5. Самситова Л.Х. Культурные концепты в башкирской языковой картине мира: дисс…канд.филол.наук. Уфа, 2014.
6. Ҳожиева О. Назокат. Шеърлар, достон, қасида, бадиалар, ўйлар. Т.: Шарқ, 2007.

ЎЗБЕК ТИЛИДАГИ “ИЛМ-МАЪРИФАТ” СЕМАЛИ ЛУҒАВИЙ БИРЛИКЛАРНИНГ УСЛУБИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Шарифахон Искандарова,
Фарғона давлат университети, кафедра профессори, филология фанлари доктори Д.Ш.Рахматуллаева,
Қўқон давлат педагогика институти, кафедра доценти, филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Аннотация. В статье анализированы отдельные стилистические особенности лексем выражающих лицо, свойство, движение-состояние с семой “наука и просвещение” в узбекском языке.

Ключевые слова: стили речи, функционально-стилистический, семантико-стилистический, интертекстуальность, разговорный стиль, литературный стиль, коннотативное значение, денотативное значение.

Annotation. The article analyzes certain stylistic features of lexemes expressing a person, property, movement-state with the seme “science and education” in the Uzbek language.

Key words: styles of speech, functional-stylistic, semantic-stylistic, intertextuality, conversational style, literary style, connotative meaning, denotative meaning.

Борлиқ ҳодисаларини идрок этишда тилнинг луғавий сатҳини ташкил этувчи сўзнинг ўрнини алоҳида кўрсатиш зарур. Чунки “Борликдаги ҳар қандай мавжудлот каби лексемалар ҳам серқиррадир. Уларда моддийлик, қурилиш, тарихий-этимологик, мансублик, маъно, шакл, қўлланиш, услубий бўёқ ва бошқа жиҳатлар бор. Лексемалар ҳар бир жиҳати (қирраси, белгиси) асосида мустақил тасниф манбаи бўла олади” [2,18].

М.Юлдашев бадиий матнни тадқиқ этишда шакл ва мазмун, замон ва макон, бадиий матнда интертекстуаллик масалаларига тўхталар экан, айни шу мезонлар бадиий услубнинг бошқа нутқ услубларидан фарқ қилувчи ўзига хос жиҳатларини таъминлашини таъкидлаб ўтади[8,27]. Ҳақиқатан ҳам, нутқ услублари орасида бадиий матн таъсирчанлик, бўёқдорлик, серқирралилик белгилари билан бирга, интертекстуаллик хусусиятига ҳам эга бўлади. Чунончи, ифода этилаётган воқеа-ҳодиса, муайян жараённи ишонарли, тушунарли тарзда ёритиш мақсадида бадиий матнда турлича нутқ услубларининг маълум элементлари берилиши мумкин. Жумладан, турлича соҳа вакиллари ҳаёти, дунёқараши, нутқий ўзига хослигини тўлақонли ёритиш учун ана шу соҳа вакилларининг кундалик маиший турмуш тарзи, касбий фаолиятини кўрсатувчи далиллар хусусида маълумот олишимиз мумкин.

Ўзбек тили лексик системасида “илм-маърифат” семали луғавий бирликларнинг услубий хусусиятлари борасида фикр юритилганда, уларнинг бу жиҳатдан ранг-баранг функционал табиатга эга эканлигини кузатиш мумкин. Жумладан,”илм-маърифат” семали умумий тушунчалар номлари; шахс номлари; жой номлари; нарса-предмет номлари; белги ифодаловчи номлар; ҳаракат ифодаловчи сўзларнинг ҳар қайсиси турли нутқ услубларида турли-туман ҳолатда намоён бўлади.

Айниқса, бу ранг-баранглик бадиий ва сўзлашув услубида яққол кўзга ташланади. Хусусан, бадиий услубдаги мазкур тушунчаларнинг ўзига хос хусусиятларини айрим насрий ва лирик асарлардан олинган парчалар мисолида кузатиш мумкин. *Китоб* сўзининг “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”даги маъноларига эътибор қаратамиз:

Китоб – 1. Маълум матнли варақлардан иборат, жузлаб тикилган, муқоваланган, ҳажми 48 саҳифадан кам бўлмаган босма (қадим қўлёзма ҳам) асар.

2. Умуман, маълум шахс, воқеа-ҳодисага ва бошқаларга оид тугал, одатда, нашр этишга (китоб бўлишга) мўлжалланган асар[5,376].

Менимча, ўша кунлар умрим ***китобининг*** *унутилмас зарварақлари бўлди* (К.Қаҳҳорова, Чорак аср ҳамнафас).

Умрим китоби бирикмасида эса *китоб* лексемасининг “давомийлик”, “миқдор”, “жамланган” семалари намоён бўляпти.

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да *дарс* лексемаси шундай изоҳланади:

Дарс – 1. Таълим муассасаларида илм, маълумот бериш мақсадида ўтказиладиган ўқув машғулотлари, сабоқ.

2. Ҳаётий тажрибадан келажак учун чиқарилган фойдали натижа, ибрат, сабоқ[4,569].

Сабоқ лексемасининг изоҳига диққат қилинг:

Сабоқ – 1. Дарс, машғулот, билим, фан.

2. Дарсда (ўқувчиларга) бериладиган вазифа, топшириқ.

3. Кўчма. Ибрат, ўрнак, намуна бўладиган, ҳаёт тажрибасини оширадиган иш, ҳаракат, воқеа-ҳодиса[6,411].

Ҳар икки лексеманинг маънолари таркибида “машғулот”, “маълумот бериш”, “ибрат”, “ўрнак” семалари етакчилик қилади. Айниқса, бу лексемаларнинг кейинги маънолари бу сўзларнинг услубий имкониятини тўлақонли намоён этишга хизмат қилади.

Билағон – 1. Кўп нарсадан хабардор бўлган, кўп биладиган, билармон.

2. “Аслида ҳеч нарсани билмайдиган”, аравани қуруқ олиб қочувчи[4,259].

Кейинги маънода “билмаслик”, “ўзини билимдон қилиб кўрсатиш” семаси устунлик қилади.

Н.Маҳмудов ва Ё.Одиловлар антонимия ва энантиосемия ҳодисалари хусусида баҳс юритиб, улар ўртасидаги умумий ва хусусий жиҳатларни батафсил изоҳлайдилар. Хусусан: ”Энантиосемия ҳам, антонимия ҳам маънолар ўртасидаги қарама-қарши муносабатга асосланади. Аммо энантиосемия сўзда, антонимия сўзларда воқеланади. Антонимия англатадиган зидликни контекстсиз ҳам тушуниш мумкин, аммо энантиосемия англатадиган зидликни нутқий вазият намоён этади” [3,48].

Ўзбек кино санъатининг ажойиб намуналаридан бири бўлган “Суюнчи” бадиий фильмида Анзират холанинг набираси, *профессор* лақабини олган йигит (10 ўғилнинг тўнғичи) айни вақтда мустақил, мулоҳаза орқали фикр юритишга эга бўлмаган, ҳали деярли ҳаётга тайёр бўлмаган бола сифатида гавдаланади. Бу ерда профессор тушунчаси халқона соддаликка йўғрилган, бироз юмор билан қўлланилган.

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да *зиё* сўз шундай изоҳланади:

Зиё – 1. Ёғду, ёруғлик, нур.

2. Билим, маърифат, илм; онгни ёритувчи ҳар қандай нарса[5,146].

Изоҳдан маълум бўладики, бу лексеманинг иккинчи маъноси ушбу сўзнинг “илм-маърифат” семали гуруҳ таркибига кириши учун асос бўлади. Англашиладики, билим, илм, маърифат тушунчалари инсон онгини ёритувчи нурга тенгдир. Масалан: *Мактаб – зиё маскани* гапида мактаб, билим, маърифат сингари тушунчаларнинг узвий боғлиқ эканлигига ишора қилинади.

Таълим билан боғлиқ жой номлари орасида *мактаб* лексемаси функционал имкониятлари кенг бўлиб, энг фаол қўлланилади. *Мактаб* лексемаси таркибида “жой”, “бино”, “муассаса”, “илм-маърифат”, “таълим” семалари мавжуд:

***Мактаб**да сенга шуни таълим берадими?(А.Қаҳҳор)*

“Илм-маърифат” семали луғавий бирликлар орасида *кенгаш* сўзи ҳам алоҳида хусусият касб этади. Луғатда бу сўзнинг изоҳи шундай берилади:

Кенгаш – 1. Бирор иш, ҳаракат юзасидан фикр-мулоҳаза, йўл-йўриқ; маслаҳат.

2. Ўзаро, биргаликдаги муҳокама; шундай муҳокама мажлиси; йиғилиш.

3. Бирор корхона, муассаса, жамиятнинг фармойиш ёки маслаҳат берувчи органи [5,352].

Кўринадики, изоҳли луғатда мазкур сўзнинг барча маънолари таҳлил этилаётган гуруҳ таркибига олиб киради.

Сўзнинг дастлабки маъноси “маслаҳат”, “йўл-йўриқ” семаси билан; иккинчи маъноси “мажлис”, “муҳокама” семаси билан; учинчи маъноси эса “ваколатли орган” семаси билан кўзга ташланади. Лексеманинг дастлабки маъноси кейинги маънолари орқали функционал жиҳатдан анча кенгайган.

Бадиий услубда “илм-маърифат” семали луғавий бирликларнинг ўзига хос коннотатив маъноси гавдаланади. Масалан:

Ватан танангдаги жондир, қондир бу,

*Ватанни севмоқлик **имтиҳондир** бу.* (А.Орипов, Имтиҳон)

Имтиҳон лексемасининг маънолари таркибидаги “синов” семаси коннотатив маънога асос бўлмоқда.

Бу сатрларда шоир шеърий матннинг талабларидан келиб чиқиб, ифоданинг бадиийлигини таъминлаш, сўзнинг таъсир кучини ошириш мақсадида *истеъдод, даҳо* сўзларининг эллипсисга учраган шаклидан фойдаланган. Бу ўринда *истеъдод, даҳо* сўзлари бевосита шахс ва унинг белгисини ифодалашга хизмат қилган.

Айрим ҳолларда иборалар ҳам шоирнинг маълум мақсадидан келиб, ўзига хос тарзда қўлланилади:

Қавмимни қанчалик зукко деб билманг,

Афсус, кўп учратдим савиясизни.

Гапинг тузсиз *десанг, ҳеч парво қилмай,*
Олдингга келтириб қўяди тузни. (А.Орипов, Тарбиячи)

Ушбу шеърий парчада *гап*нинг белгиси сифатида *тузсиз* сўзидан фойдаланилган. Шоир бу ифода орқали кишилар орасида мулоҳазасиз фикр юритадиган, ўйлаб-ўйламай гапирадиган айрим савиясиз кишиларнинг ҳам мавжудлигини қайд этган ва уларни танқид остига олган.

Адабиётлар:

1. Искандарова Ш. Тил системасига майдон асосида ёндашув. Тошкент: Фан, 2007.
2. Мадраҳимов И.С. Ўзбек тилида сўзнинг серқирралиги ва уни таснифлаш асослари: Филол. фанл. номз....дисс. автореф. Тошкент, 1994.
3. Маҳмудов Н., Одилов Ё. Сўз маъно тараққиётида зиддият. Тошкент: Akademnashr, 2014.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли.1-2-жилд.Тошкент: Давлат илмий нашриёти. 2006.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 3-5-жилд.Тошкент:Давлат илмий нашриёти. 2007.

АМЕРИКАЛИК ШОИР ИЖОДИДА АМИР ТЕМУР ОБРАЗИ

Адҳамбек Алимбеков
Тошкент давлат шарқшунослик университети профессори

Аннотация. Мақалада Сахибгирон Әмір Темур туралы Батыс әдебиеті мен Америка әдебиетінде жазылған шығармалар туралы айтылады. Атақты неміс ақыны В. Гете, американдық ақын Эдгар Аллан По Әмір Темір бейнесін жасау туралы пікір айтады. Эдгар Поның «Темірбек» дастаны талданады. Эпостың қайталанбас тұстары туралы ой-пікірлер айтылды.

Кілт сөздер: Темурбек, Гете, Эдгар По, девон, эпос, Марсель Брион, Тузукот, Клавихо, «Гарбу Шарқ девоны», Зулайхо, Хафиз Шерози, Самарқанд, Бұхара, эмиграция.

Жаҳон тарихида теран из қолдирган сиймолар тақдирига қизиқиш ҳамиша кучли бўлган. Улар яшаган давр ҳақида кўпроқ маълумотга эга бўлиш, улуғларнинг ҳаёт тарзи қандай кечганлигини билиш мароқлидир. Шу боис йирик тарихий шахслар тўғрисида кўплаб илмий, бадиий асарлар яратилади. Бу жараён бир миллат вакили томонидан эмас, инсоният тамаддуни билан қизиққан ҳар бир ижодкор томонидан амалга оширилиши мумкин. Соҳибқирон Амир Темур ана шундай бутун дунё тарихида ўзига хос ўрни бўлган, жаҳон олимларини, шоиру ёзувчиларини мафтун қилган сиймолардан эди.

Ғарбда буюк Амир Темур ҳақида ҳаётлигидаёқ китоблар ёзила бошлагани маълум. Ғарбликлардан Йоханн Шильбергернинг “Европа, Осиё ва Африка бўйлаб саёҳат” ,Султония архиепископи Иоаннинг “Амир Темур ва унинг саройи ҳақида хотиралар”, Руи Гонсалес де Клавихонинг “Самарқандга Амир Темур

саройига саёҳат кундалики”(1403-1406), монах Фома Мецопнинг “Амир Темур ва Шоҳрух Мирзонинг Марказий Осиёдаги юришлари” биринчи тарихий китоблардан бўлса, ундан сўнг кўплаб ғарблик олимлар, ёзувчи, шоирлар Амир Темур ҳақида илмий, бадиий асарлар яратдилар. Кристофор Марлонинг (1564-1592) “Буюк Темур”, Никколло Макиавеллининг “Ҳукмдор”, Поджо Братчолининг “Омаднинг беқарорлиги”, Жан Магноннинг (вафоти 1662) “Буюк Темур ёки Боязид вафоти” драмаси, Вильям Поппл (1701-1764) 1720 йили ёзган “Саҳоватли Темур” трагедияси, Маттхеу Грегори Леус (1775-1818) “Темур” романтик драмаси Ғарб адабиётида Амир Темурнинг бадиий сиймоси яратилган илк асарлардандир. Александро Скарлетти (1660-1725), Никкоро Порпора (1685-1762), Фридрих Гендель (1865-1759), А. Вивалди (1676-1741), Мария Саччини (1734-1786) каби итальян, олмон, фаранг композиторлари эса буюк Темур ҳақида мусиқий асарлар яратдилар. Тадқиқотчи Р.Турсунова Ғарб композиторлари томонидан Амир Темурга бағишлаб 60 ортиқ мусиқий асарлар ёзилганлигини айтади. Вольтер, Х.Хукхэм, Г.Вамбери, Амир Темур ҳақида кўплаб илмий ишлар ёзган франциялик Л. Каренларнинг ёзганлари бу жараённинг узвийлигига яна бир далилдир. Бунингдек асарлар ёзилишида, аввало Амир Темурнинг ўзи ёзган “Тузукот” ҳамда “Малзумот” (“Хотиралар”) китоблари (қаранг: М. Холбеков. Ғарбда ҳайрат уйғотган сиймо. “Тафаккур” 2008.№4), у ҳақда ёзилган тарихий асарлар асос бўлган. Уларнинг фикрлари қандай бўлганлигини билиш учун айрим шарқшунос олимлар фикрига қулоқ тутайлик. Франциялик Марсель Брион “Амир Темур” рисоласида Амир Темур шахсини улуғлаб шундай ёзади: “Темурдан олдин ўтган бирорта ҳам мўғул ёки турк фотиҳи у каби доно ва маданиятли бўлган эмас. Атилла ва Александр Македонскийда алоҳида –алоҳида мавжуд бўлган қарама –қарши хислатлар Темур шахсида ғалати бир уйғунлик ҳосил қилганини кўриб ҳайратга тушади, киши” (Марсель Брион. Амир Темур. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт- матбаа ижодий уйи. Тошкент-2018.6-7 бетлар). Ёки ўша давр санъати гуллаб яшнаганлиги ҳақидаги яна бир шарқшунос Альбер Шандорнинг сўзларига эътибор қилайлик: “Темурийлар мактабининг қўлёзмалар безакчиларига Соҳибқирон ва унинг авлодлари томонидан кўрсатилган ёрдамга башарият тарихида барча буюк ҳукмдорлар ҳавас қилса арзийди. Тасвирий санъатда ягнилик яратдик деб жар солган импрессионистларимиз, агар қизиқишганида, ўз санъатининг айрим жиҳатлари рангларининг чексиз жилоси ва гаммаларининг соддалигига қарамай, ўзлари ифодалаётган саҳналарга ўзига хос ҳаётийлик бағишлаган темурийлар қўлёзмаларидаги безакларда топиши мумкин эди” (Марсель Брион. Амир Темур. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт- матбаа ижодий уйи. Тошкент-2018. 220-бет). Бундай иқтибосларни ғарблик олимларнинг илмий ишларидан кўплаб келтириш мумкин. Мана шундай маданиятли ҳукмдор ҳақида бадиий асар ёзишнинг энг муҳим жиҳати, уни ўзга ҳукмдорларга аниқроқ қилиб айтсак Европа қиролларига ўргак қилиб кўрсатишдир. Амир Темур образининг Ғарб адабиётида яратилиши Ғарбга ҳукмдор сиймоси қандай бўлишлигини кўрсатиш учун ҳам керак эди.

Ғарбда Амир Темур хусусида ёзиш ҳозирда давом этмоқда ва этажак. Ғарбу шарқда Амир Темур тўғрисида ёзилган китоблар юзлаб эмас минглабдир. Ёзилган китоблар сонини аниқ айтишда мушкул. Бу ҳақда халқ ёзувчилари

Пиримқул Қодиров, Муҳаммад Алининг мақола, эсселарида, профессор Муҳамаджон Холбеков, доцент Камола Бобожонова каби олимларнинг илмий татқиқодларида сўз юритилган. Ғарб адабиётига шарқ оҳангларини олиб кириб, шарқ билан кенгроқ таништирган шоирлардан бири машҳур олмон ижодкори Й. В. Гётедир (1749-1832). Й.В. Гётенинг “Ғарбу Шарқ девони” 1814-1820 йиллар ёзилган. Биринчи нашри 1820 йили, иккинчи қайта тўлдирилгани 1827 йилда чоп этилган. Ҳ. Ҳейне бу асарни Ғарбнинг Шарққа саломи дея баҳоласа, И. Брагинский Шарқу Ғарбни уйғунлаштирган асар деганди. “Ғарбу Шарқ девони”нинг “Ҳижрат” шеъри билан бошланишида шоирнинг руҳан Шарққа кўчишига ишорадек. Девон 12 бобдан, аниқроғи муаллиф айтганидек 12 китобдан иборат. “Ғарбу Шарқ девони “ни олмон тилидан Садриддин Салимов ўзбекчалаштириб, айрим бобларини “Жаҳон адабиёти” журналининг 1998 йилги 7,8 сонларида эълон қилган. Кейинроқ “Девон” ўзбек тилида алоҳида китоб ҳолида нашр этилди. “Девон”нинг еттинчи китоби- “ Темур китоби. Темурнома” деб номланган. Бобда иккита шеър бор: “Аёз ва Темур”(“Мороз и Темур”) ва “Зулайхо”. Олтинчи бобда ҳам Темур тилидан айтилган тўртлик борким бу айниқса характерли.

Темур сўзи:
Кибру ҳаво хуружими бу?
Ёлғонга банд сиз аҳли тақво!
Билмайсиз, қурт бўлардим, ёҳу!
Яратса гар қурт этиб Аллоҳ!

Бизнингча, “Темурнома” ноъмаллум сабабларга кўра тугалланмай қолган. Охирига етказилганида боб бу даражада қисқа бўлмасди. Фикримизни К. Бобожонованинг ушбу сўзларида қўллайди: “Шу нарса муҳимки, Гёте тузган кўрсаткичда “Ўзбеклар” деган банд бор, бундан ташқари Хоразм, Самарқанд, Бухоро шаҳарлари тилга олинган. “Девон”нинг еттинчи боби “Темурнома” деб аталади. У икки кун-1814 йилнинг 11 ва12 декабри ичида ёзилган... “Темурнома” битмай қолган “ (“Жаҳон адабиёти” 2005.178-бет). Бу фикр шарқшунос Дицнинг Гётега юборган материаллари “Девон”га кирмай қолганига асосланиб айтилган. Гётешунослар шоир “Ғарбу Шарқ девони”ни ёзгунча, жуда кўплаб адабиётларни ўрганганини айтадилар. Қуръони Каримни олмонча таржимасини ўқиган шоир йигирма уч ёшидаёқ “Муҳаммад қўшиғи”ни ёзгани маълум.1809-1818 йилларда олти жилдли “Шарқ хазиналари” тадқиқотларини нашр эттирган, шарқшунос Жозеф Фрейҳер вон Ҳаммер- Пургстал ва Ф. Дицларнинг илмий ишларини чуқур ўрганади. Форс, ҳинд адабиёти вакилларининг асарларини ўқийди. Шарқни ўз кўзи билан кўриш мақсадида Мисрга, Фаластинга саёҳат қилади, араб тилини ўрганади. Гётенинг қўлёзмалари орасида “Бисмиллаҳир – роҳманир – роҳийм”, “Аллоҳ”, “Муҳаммад” сўзлари, “Ан-нос” сурасининг матни борлиги бунинг яна бир исботи. Шоирнинг бу изланишлари бесамар кетмади албатта. “Ғарбу Шарқ девони”даги Самарқанд, Бухорога оид сатрлар бунга мисол:

Темур ҳукми, салтанати
Сенга аслида жоиз.
Лаъл Бадахшон мамлакати
Берсин – феруза денгиз

Ширин – шакар, қуруқ мева
Серқуёш ул Бухоро,
Самарқанд – чи, дафтар тўла
Қўшиқ тортиқ қилсин то.

Ёки:

Самарқанд, Балх, Бухорони
Сенинг ҳусн- жамолингга,
Инъом этмоқ, ё этмаслик
Келмабди хаёлимга.

Амир Темур ва Ҳофиз Шерозий учрашгандаги суҳбатни эсга соладиган сатрлар. Ҳофиз ҳаёти, ижодини яхши ўрганган Гёте бу воқеа ҳақида хабардор бўлгани мантиқан ҳақиқатга яқинроқ келади. Не-не жаҳонгир ҳукмдорларни кўрган Шарқ тарихидан Гётенинг Амир Темур сиймосига мурожаат қилиши биз учун фахрдир. Инсоният маънавияти камолини орзу қилган И. В. Гёте бу силсилада Шарқ асосий ҳалқа эканлигини тушуниб етган ва Шарққа эҳтиромла муносабатда бўлган. Улуғ шоирнинг:

Нодон ҳар ҳодисани ўзича шарҳлашга шай,
Ҳар ҳодиса сабабини билгум деган авом-да
Аллоҳга итоат булса ислом деган сўз,
Исломда яшаб барча, улажакмиз исломда

сатрлари фикримизга яна бир далил. Шақрни шунчалар яхши билган шоирнинг Амир Темур ҳақида мисралар битиши Амир Темур буюклигининг яна бир жаҳоний эътирофидир.

Амир Темур тўғрисида достон ёзган жаҳон адабиётининг ёркин юлдузларидан бири Эдгар Алан По (1809-1849). Бу ижодкор ўзбек китобхонларига ҳикоялари орқали яхши таниш. Ёшлигиданоқ Шарқ маданияти, адабиётига қизиққан Эдгар Понинг машҳур инглиз шоири Жорж Байрон ижоди таъсирида бу қизиқувчанлиги янада ортади. Шунинг натижасидами, ижодини шеърлар ёзишдан бошлаган бўлажак адибнинг илк асарларидаёқ шарқона мавзу устивор эди. Бу давр шеъриятида Амир Темурга бағишланган асарларнинг бўлиши биз учун айниқса аҳамиятлидир. 1827 йили нашр қилинган, биринчи шеърий тўплами “Темурбек” ва бошқа шеърлар” ,1829 йилда чоп этилган иккинчи китоби “Темурбек “ , “Ал-Ароф” ва кичик шеърлар” дея номланиши ҳам бежиз эмас. “Темурбек” достони ўзбек тилига икки маротаба таржима қилинган. Миразиз Аъзам рус тилидан ўгириб, “Жаҳон адабиёти” журналида эълон қилган бўлса, иккинчиси Фахриёр бевосита инглиз тилидан таржима қилиб, сўзбоши билан “Жаннатмакон” (2008№4) журналида, сўнг яна қайта ишлаб “Талабалар дунёси” (2009й.№1) журналларида нашр эттирди. (Эдган По асарларидан таржималар 2019 йили алоҳида китоб ҳолида нашр қилинди). Биринчи варианти 403, иккинчи варианти 243 мисра бўлган “Темурбек” достонида аниқ, изчил сюжет чизиғи йўқ.. Асосан, саккиздан ўн олти мисрагача бўлган шеърий бандларда, шоирнинг дунёқараши, ички кечинмалари ёркин ифодаланган. Достон шоирнинг севгилиси Элмира Ройстерга бағишлангани учун ҳам Эдгар По нозик туйғулар ифодасига ҳам урғу берган бўлиши мумкин. Аммо достонда умумий ҳажмга нисбатан ихчамроқ бўлса-да (12 мисра), Самарқанд шаҳри ва Амир Темур ҳақидаги фикрлар ниҳоятда характерли. Достоннинг оҳанги, руҳий

ҳолат, ифода майинлигида Эдгар Понинг Шарқ адабиётидан яхши хабардорлиги сезилиб турибди. Шарқона ташбеҳ, муболағалар билан зийнатланган мисраларда шоирнинг шарққа бўлган меҳри бўй кўрсатиб тургандек:

Замин маликаси, дилбар Самарқанд
Жаҳон тақдирига эгалик қилар.
Барча шаҳарлардан мағрур ва баланд,
Шуҳратда у билан беллаша олар,
Айтинг, қайси шаҳар, айтинг,
қайси кент?
На унинг тенги бор ва на бор мисли,
Унинг оддий тоши дунёдаги энг
Зўр тахт учун бўлар шоҳсупа асли.

Шаҳарнинг гўзал маликага қиёсланиши, жаҳон тақдирига эгалик қилиб, мағрур ва баланд бўлиши жозибали ифодалангани, шоир маҳоратидан, юртимиз шаҳрига ғойибона мафтунлигидан далолат. Эдгар По Самарқандни дунёда тенги йўқ шаҳар сифатида тасвирлайди ва Самарқанднинг бундай бўлишида Амир Темурнинг бунёдкорлик фазилати сабабчилигига ишора қилади. “Унинг оддий тоши дунёдаги энг зўр тахт учун бўлар шоҳсупа асли “ мисралари Эдгар По Самарқанд шаҳрини Шарқ шоирлариданда кам бўлмаган даражада меҳр билан, нафис таърифлаганига далилдир. Шаҳар таърифи хўп келтирилгандан сўнг, “унинг ҳукмдори ким?” – деган савол қўяди шоир ва шундай жавоб қилади:

Шаҳар ҳукмдори ким, деб сўрасангиз,
Жавобим- Темурдир, ҳайрон лак нафар
Омма кўз ўнгида турар, кўрсангиз,
Яксон салтанатлар узра музаффар!

Мана шу сатрлардан ҳам кўринадики Эдгар По тарихий манбалардан Самарқанд ва унинг ҳукмдори Амир Темурга оид материалларни яхши ўзлаштирган. Бўлмаса бу тарзда гўзал, таъсирли таърифлай олмасди. Яна бир Америкалик шоир Ҳерви Аллен (1889-1949) Эдгар По ижодида бу достоннинг аҳамиятига айрича урғу бериб: “Темурбек” бошқа шеърларидан айтилмоқчи бўлган фикрнинг дадилгини билан ажралиб туради” дея ёзганида ҳақ эди. Машҳур адибнинг айнан Амир Темурга бағишланган асар ёзиши, жаҳон адабиёти намояндаларининг Амир Темур шахсига доимо қизиққанлигининг яна бир мисолидир. Амир Темур сиймосини бадиий акс эттириш кўпчилик ижодкорларга давр ҳақида, ҳукмдорлар ҳақида кўнгилдаги гапларни айтиш имконини берган. Ҳақиқий ижодкор бирор тарихий шахс тимсолига бекорга мурожаат қилмайди. Амир Темурдаги бунёдкорлик иқтидори, адолат учун курашиш, мазлумларни золимлар зулмидан халос қилиш, ҳар бир ишни маслаҳат билан, иложи бўлмасагина қиличга суяниш, кечиримлилик – умуман одамийлик ҳисси романтик шоир бўлган Эдгар Пони ўзига мафтун қилган бўлса ажаб эмас.

И.В. Гёте ва Эдгар Алан По ижодида Амир Темур сиймоси ҳақида сўз юритилиши жаҳон адабиётида бу мавзуда яратилган асарлардан айримлари, яъни уммондан томчидир. Сохибқирон образини дунё адабиётида, санъатида ёритилишини мунтазам кузатиб, ўрганиб бориш бизнинг бурчимиздир.

МЎҒУЛЛАР ТОМОНИДАН ТУРКИСТОНДАН АСИР ҚИЛИБ ОЛИБ КЕТИЛГАНЛАР ТАҚДИРИ ХУСУСИДА АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР

Бекзод Мурадбаевич Абдиримов,
Республика Маънавият ва маърифат маркази
Хоразм вилояти бўлими раҳбари,
Урганч давлат университети ўқитувчиси, ф.ф.б.ф.д. (PhD)
e-mail: prof.uz@mail.ru

Аннотация. В данной статье рассматриваются гипотезы об идентичности сартуульских этносов, проживающих в Монголии и России. Предполагается, что они потомки тех, кто попал в плен к Чингисхану после завоевания городов и селений Средней Азии. Он также предоставляет информацию об этимологии слова сарт.

Ключевые слова: Чингисхан, Сартуул, Хой-Хе, Государство Хорезмшахов, Джалалуддин Мангуберди, Гурганч, Бухара, Самарканд, Махмуд Ялавоч.

Аннотация. Бұл мақалада Моңғолия мен Ресейде тұратын сартуу этникалық топтарының кім екендігі туралы гипотезалар талқыланады. Олар Орта Азияның қалалары мен ауылдарын жаулап алғаннан кейін Шыңғыс ханның қолына түскендердің ұрпақтары деген болжам бар. Сонымен қатар сарт сөзінің этимологиясы туралы мағлұмат береді.

Түйін сөздер: Шыңғыс хан, Сартуул, Хой-Хе, Хорезмшахтар мемлекеті, Жалалуддин Мангуберди, Гурганч, Бұхара, Самарқанд, Махмуд Ялавоч.

Маълумки, бугунги кунда Мўғулистон, Россия ҳудудларида сартуул номли этник гуруҳлар истиқомат қилади. Уларнинг аслида кимлиги, кимларнинг авлодлари эканлиги, нима учун бу уруғ номи мўғул ёки хитой манбаларида келтирилмаганлиги каби жавоби топилмаган саволлар бисёр. Шунингдек, уларнинг келиб чиқиши ҳақида икки хил назария мавжуд. Биринчиси, сартулларнинг азалдан мўғул қавми бўлганлиги, иккинчиси – сартууллар аслида Чингизхон томонидан Ўрта Осиё шаҳар ва қишлоқларининг босиб олинганидан

сўнг асир қилиб олиб кетилганларнинг авлодлари эканлиги ҳақидаги қарашлардир. Дастлаб Сартуул атамаси ҳақидаги мулоҳазаларни кўриб чиқамиз.

“Сартуул” атамаси тўғрисида. Сартларнинг кимлиги масаласи 1 асрдан ортиқ вақт давомида дунё олимлари томонидан кенг муҳокама қилиниб келаётган мавзудир. Биз бу масалага чуқур кирмасдан, мазкур масала билан шуғулланган Аҳмадали Асқаров, Шамсиддин Камолиддинларнинг хулосаларига таянамиз. Уларнинг фикрига кўра, сарт атамаси этник ном эмас. Бу ҳақда фанда турли қарашлар мавжуд, аммо унинг муайян бир этносга тегишли эканлиги маълум эмас. Совет даври тарихшунослигида бу масалада В.В.Бартольд қарашлари эътиборда бўлиб келган. Унингча, сарт атамаси тожик маъносини беради. Аммо у келиб чиқиши жиҳатидан туркийлашган сурдийлар бўлиб, тожик ва ўзбекларга тегишли муқим яшовчи, савдо-сотиқ ва ҳунарманд аҳолининг йиғинди номи эканлиги тарихий ҳақиқатдир. Шамсиддин Камолиддин ўз тадқиқотларида Сартларнинг Хоразм, Тошкент ва Фарғона водийсида уруғ-аймоққа бўлинмаган, қадимдан деҳқончилик, ҳунармандчилик, савдо-сотиқ билан шуғулланиб келган халқларга нисбатан ишлатилиши тўғри бўлишини таъкидлайди[86].

Сарт этнонимининг келиб чиқиши бўйича ҳам турли хил фикрлар мавжуд. Жумладан, бир гуруҳ олимлар – Остроумов[87], Шишов[88], Маллицкийларнинг[89] фикрига кўра Сирдарёнинг қадимги номи “*Яксарт*” гидроними билан боғлиқлигини таъкидлайдилар. “Сарт” этимологияси санскрит тилидаги *sārtha-*

[86] Шамсиддин Кмолиддин. Еще раз о термине сарт // Согдийский сборник. Новейшие исследования по истории и истории культуры Согда в Узбекистане. Вып. 4 / Отв. ред. Ш.С.Камолиддин. Saarbrücken: LAP, 2017. С. 17.
[87] Остроумов 1896 – Остроумов Н.П. Сарты. Этнографические материалы. Вып. 1. Изд. 2-е, дополненное. Ташкент, 1896. Сс. - 8 ,9.
[88] Шишов А. Сарты. Этнографическое и антропологическое исследование. Часть 1. Этнография. Ташкент, 1905. Сс.83-86.
[89] – Маллицкий Н.Г. О взаимоотношении названий «сарт» и «узбек» // Записные книжки с пометками для памяти Н.Г. Маллицкого за время службы Ташкентским городским головой (27 января 1907 – 5 ноября 1917 г.) / ЦГА РУз, фонд 2231, опись 1, дело 46. С. 183.

vāha – “савдогар”, “карвон етакловчи”, тоҳар тилида “*карвонбоши*”, “таржимон”, сўғд тилида *“карвон”*деган маънони билдирган. Жумладан, XI асрга оид туркий тилдаги муҳим манба бўлган Маҳмуд Қошғарийнинг “Девони луғатит турк” асарида ҳам бу сўз савдогар маъносида келади[90].

Марказий Осиёда ташкил топган Сомонийлар, Қорахонийлар даврида Ипак йўлининг аҳамияти орта боради. Ўрта Осиёлик савдогарлар Хитой ва шимоли-шарқдаги даштларгача кириб боради ва улар маҳаллий кўчманчилар томонидан савдогарлар – Сартлар деб номланган. Ва улар томонидан Туронни Сартлар юрти – Сартауул деб номланган. Демак, сарт атамасини даштликлар Турондаги қайсидир бир этносга нисбатан эмас, балки халққа нисбатан ишлатмоқда. Бу ҳақда А.Асқаров “сарт атамасини бир халққа тегишли, деб деб айтиш хато хулосаларга олиб келади”[91], деган фикрларни билдиради. Шу билан бирга, қозоқ ва қирғизлар учун ҳар қандай ўтроқ ҳаёт кечирувчи мусулмонлар сарт деб номланган. Расмий маҳкама тилида сарт сўзи тожиклар эмас, балки туркийлашган ўтроқ аҳоли тушунилган[92]**.**

Мўғулларнинг Ўрта Осиё, жумладан, Хоразмшоҳлар мамлакатини сартууллар юрти деб номлаганлиги масаласи Сартауллар номи келтирилган муҳим манбалардан бири бу XIX асрда Байкал кўли атрофидан топилган “Чингизхон тоши” (мўғул тилида - *Чингисийн чулууны бичиг*) номи билан машҳур бўлган битиктошдир. Бу битиктош эски мўғул тилида 1224-1225 йилларда ёзилган бўлиб, унда *“Сартуул халқи забт этилганидан сўнг Чингизхон бутун мўғул улуси нўёнларини Буха-Сужихайга тўплади ...*” деган ёзувлар мавжуд[93]. Мазкур стелла 1936 йилдан буён Эрмитажда сақланади. Чингизхон 1219 йилда Сартуул улусига юришидап олдин Тангут ҳукмдорига ўз элчиси орқали *“Сартуллар тарафидан олтин ҳалатим[94] узулгани учун улар устига юришга отландим, ўнг қўлим бўлиб мен билан юр”* деб мурожаат қилади[95].

Ўрта Осиё мусулмонларига нисбатан “Сарт” сўзи ишлатилган манбалардан бири бу Рашидиддиннинг Жоме ат-Таворих (XIII аср) асаридир. Унга кўра мўғулларга тобе бўлган қарлуқлар ҳукмдори Арслонхонни (мусулмон) Чингизхон "сартактой" деб атаган. Рашидиддиннинг бир ҳикоясида мусулмон давлатларидан бирининг вазири Абу Бакрни Хубилайхон (XIII аср) "сартаул одами" деб атайди[96].

Мўғулларнинг сирли тарихи асарида Сартауул атамаси 18 марта учрайди. Жумладан, “Сартаулларнинг юртида Чуй дарёси бўйидаги Қорахитой Гўрхони ҳузурига қочган Чингизхоннинг душманлари ҳақида маълумот берилади[97]. Шу билан бирга Чингизхон *“Сартаулликларнинг Чингизхоннинг элчиси Ухинонинг*

[90] Шамсиддин Кмолиддин. Еще раз о термине сарт // Согдийский сборник. Новейшие исследования по истории и истории культуры Согда в Узбекистане. Вып. 4 / Отв. ред. Ш.С.Камолиддин. Saarbrücken: LAP, 2017. С. 17.
[91] Асақаров А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. Тошкент. “Университет”. 2007. – 258.
[92] Асақаров А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. Тошкент. “Университет”. 2007. – 258.
[93] Доржи Банзаров. Объяснение монгольской надписи на памятнике князя Исунке, племянника Чингис-хана //Записки Императорского археологического общества, т. III, СПб 1851 г., стр. 268-292; Бира.Ш. Монгольская историография (XIII-XVIIвв.) Москва. “Наука”. 1978. –С 34.
[94] Кечки пайтда отларни ўтлатиш учун боғланадиган узун арқон.
[95] Altansukh Ganbat. XII. Yüz yil Moğolistan coğrafyasindaki konar-göçerlerin içtimai yapisi**.** Doktora Tezi. Ankara, 2019. S- 136.
[96] Асақаров А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. Тошкент. “Университет”. 2007. – 258.
[97] https://altaica.ru/SECRET/tovchoo.php#I

ўлдирилганлиги ва бунинг учун ***Сартауул ҳалқига қарши урушга отланиши”*** ҳақида ёзилади. Бу айнан Ўтрор шаҳрида ўлдирилган мўғул карвонбошининг ўзгинаси эди. Бундан ташқари Чингизхон **1219 йилда (Қуён йилида) сартауллар юртига юриш қилганлиги эслатилади.** Ушбу асарда Чингизхон ва Хоразмшоҳ Алоувуддин Муҳаммад ўртасида элчилик қилган савдогар Маҳмуд Яловоч *“Хурумший Ялавач”* деган ном билан келтирилади. **Юқоридаги манбалардан келиб чиқиб Сартаул мамлакати деганда ўша пайтдаги давлат Ануштегин Хорамшоҳлар мамлакатини, сартаулликлар деганда эса мазкур мамлакат аҳолиси тушуниш керак бўлади.**

XVII асрга оид мўғул манбаси “Алтан Тобчи” асарида ҳам Хоразмшоҳлар давлатини Сартуул мамлакати деб келтиради[98].

Мўғул империясига ташриф буюрган Рим папаси Иннокентий IV нинг элчилари Жованни Плано Карпини ва Бенидикт Поляклар кундаликларида ҳам мўғуллар томонидан эгалланган мамлакатлар қаторида сарт юрти эслатилади[99]. Шу билан бирга Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобурлар ҳам ўз асарларида сартлар ҳусусида тўхталганлар. Хоразм хони Абулғози Баҳодирхон (1603-1664 йй) ўзининг “Шажараи турк” номли асарида Хива, Урганч ва Хазорасп аҳолисини сартлар деб атайди. Бу эса сартлар деганда деҳқончилик ва ҳунармандчилик, савдо-сотиқ билан шуғулланадиган ўтроқ туркий аҳолини назарда тутаётганлигини кўришимиз мумкин. Сартларнинг миллат сифатида кимлиги масаласида XIX-XX асрда ва бугун ҳам мунозаралар давом этади. Биз учун энг муҳими бу XIII асрда мўғулларнинг сартаууул деганда айнан кимларни назарда тутганлиги муҳимдир.

[98] Лубсан Зандан. Алтан тобчи. “Золотое сказание”. Перевод с монгольского, введение, комментарий и приложения Н.П.Шастиной. Москва. Наука. 1973. С -225.

[99] Джиованни дель Плано Карпини. История монгалов // Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука / Редакция, вступительная статья и примечания Н.П.Шастиной. М.: Гос. издво геогр. лит-ры, 1957. С. 21.

Хулоса қилиб айтганда, Шарқий Осиё ва Олтойликлар миллатию элати, тилидан қатъий назар, Ўрта Осиёнинг мусулмон аҳолисини сартауулар деб атаганлар.

Мўғулистондаги сартуул қавми. Бугунги кунда сартуул номини фамилия, исм сифатида, ўз уруғи сифатида 50 мингдан ортиқ киши қўллаб келади. Уларнинг аксарияти Мўғулистонда истиқомат қилади. Уларнинг келиб чиқиши, аждодлари ҳусусида тадқиқотлар кўп эмас. Бор тадқиқотлар ва манбаларга суянсак, уларнинг Чингизхоннинг Ўрта Осиёга юриши даврида Ўрта Осиёдан асир сифати олиб кетилганларнинг авлоди эканлигини кўрамиз. Бу ҳақда тадқиқотларни амалга оширган Банзаров[100], Бураев[101]лар сартуул этнонимини келиб чиқиши “бухоролик”, “хоразмлик”, “Ўрта Осиёлик” савдогарлар билан боғлиқлигини таъкидлайдилар. XIII асрда Ўрта Осиё мўғуллар томонидан Сартуул ери сифатида қаралганлиги, уларнинг Мўғулистон ва бошқа Шарқ мамлакатларига олиб кетилганлиги бир қанча мўғул, Хитой ва мусулмон манбалари томонидан келтирилади, Шунингдек бу борада қилинган илмий тадқиқотларда ҳам мазкур манбаларга суянган ҳолда сартуулларнинг келиб чиқиши Ўрта Осиё эканлиги кўрсатилади. Лекин шуни ҳам таъкидлаш жоизки, айрим тадқиқотларда сартуул этнонимини келиб чиқишини мўғулча “*Сар уула*” яъни сар – ой, уул - тоғ”, яъни “ой тоғи” деган маънони бериши ва Ғарбий Мўғулистондаги айнан шу ном билан аталадиган тоғ номидан келиб чиққан деган фикрни ҳам билдирадилар. Бу янги пайдо бўлган иддао бўлиб, бу назарияни илгари сураётган айрим мўғул тарихчилари асос сифатида бирор бир манба кўрсата олмайдилар. Маълумки, бугунги кунда мўғуллар ўзларининг аждоди Чингизхонни улуғлаб, уни тарихда буюк империя барпо қилган миллий қаҳрамон сифатида санайдилар. Даштда 45 метрлик катта от устида ўтирган Чингизхоннинг ҳайкалини бунёд қилганлар. Айрим махсус ибодатхоналарда унинг руҳига тоат ибодат қиладилар. Айнан шу нуқтаи назардан барча мўғуллар ўзларининг аждоди сифатида уни кўришни истайдилар. Фикримизча, мўғуллар ўз уруғларини, жумладан, сартуулларнинг келиб чиқиши тарихини ёзишда ўзларининг миллати нуқтаи назаридан, уларнинг бу ерларда азалдан яшаганлиги, ҳақиқий мўғул эканлиги, Чингизхоннинг ҳақиқий авлодлари эканлигига асоссиз даъводан ўзга нарса эмас.

Шуни ҳам қайд қилиш жоизки, одатда босиб олинган ерлардан олиб келтирилган асирлар қуллар сифатида кўрилиб уларга паст назар билан қаралади. Айнан шу жиҳатдан ҳам бугун айрим миллатчи мўғул тарихчилари сартулларни қулларни авлоди сифатида кўришни истамаганлигини тушунишимиз мумкин. Унинг устига, сартууллар қавми бошқа мўғуллардан ўзларининг интелекти ва ақл-заковати жиҳатидан ҳам бошқа қавмлардан ажралиб туриши каби хусусиятлари бўлганлиги учун ҳам уларни асл мўғул санаш учун тарихни соҳталаштиришдан ўзга нарса эмас. Яна шуни қайд қилиш лозимки, этнологлар томонидан ҳалқларнинг келиб чиқиши ўрганилар экан

[100] Банзаров Д. Собрание сочинений. Москва. АН СССР, 1955. –С 188.
[101] Бураев И. Д. Сартульский говор // Исследование бурятских диалектов. Вып.1. Труды БКНИИ СО АН СССР, 1965, Вып.17. Серия языковедческая. Улан-Удэ: Бурятское книжное издательство, 1965. С. 109.

одатда топоним[102]ни этнонимга кўчиши эмас, этноним[103]ни топонимга кўчиши ҳолати кўп бўлади. Айниқса, бизнинг Марказий Осиёдаги туркийлар мўғулларда бу ҳолатга мисоллар жуда кўп. “Дашти қипчоқ” – қипчоқлар яшайдиган дашт бўлганлиги учун, Даҳистон – Дах қабилаларининг ери, Сакистон (Сейистон)– сакларнин ери ва ҳаказо бунга мисоллар жуда кўп. Шу нуқтаи назардан айрим мўғул олимлари иддаолари- “Сар-улл” тоғи ой тоғи эмас, сартууллар бу ерда маълум муддат яшаганлиги сабабли шу ном тоғ номига яъни кўчган бўлиши эҳтимол. Сартуулларнинг келиб чиқиши ҳақида юқорида келтирилган икки хил гипотезани таҳлил қилган Баир Нанзатов ҳам сартууллар - Ўрта Осиёдан келганларнинг авлоди деган хулосага келади[104].

Агарда мўғуллар орасида сартуул қавми қадимдан бўлганда бу уруғ номи нима учун мўғул манбаларида ёки туркийларнинг қадимий уруғлари уруғлари ҳақидаги муҳим манбаа – Қошғарийнинг “Девони Луғатити турк” асарида учрамайди? Ёки Чингизхоннинг аждоди ва авлоди, мўғулларнинг катта-ю-кичик уруғлари ҳақида ҳикоя қиладиган Рашидиддиннинг “Жомеъ ат-Таворих” асарида ҳам бу хусусда бирон та маълумот учрамайди. Мазкур омил ҳам сартуулларнинг қадимий мўғул қавми эмаслигини кўрсатади.

Шунингдек, Сартууллар бошқа мўғул қабила ва уруғларидан этник, ирқий, овқатланиш одатлари каби жиҳатлари билан ҳам фарқланади. Бу эса сартуулларнинг қадимдан мўғул қавми бўлмаганлиги, уларнинг Чингизхоннинг Ғарбга – Ўрта Осиё ҳудудларига юришлари натижасида Шарққа олиб кетилган ўрта Осиёликларнинг авлодлари эканлиги тўғрисидаги қарашларимизни янада мустаҳкамлайди.

Асирларнинг Мўғулистонга олиб кетилиши

Мўғуллар томомнидан икки дарё оралиғи – Мовораунаҳр ва Хоразм шаҳарларининг аксарияти қаттиқ жангу жадаллар билан эгалланади. Мўғулларга қаттиқ қаршилик кўрсатган шаҳарлар аёвсиз жазоланади. Мўғулларга қаршилик кўрсатмаган шаҳар ва қалъалар аҳолисига ҳам тўлиқ омонлик берилгани йўқ. Эгалланган шаҳарларга доруғалар тайинланиб, бу ҳудудларда мўғулларнинг ҳукмронлиги бошланди. Сўнгги Хоразмшоҳ Жалолиддин Мангуберди отасининг ҳукмронлиги даврида бой берилган давлатни озод қилиш йўлида 10 йил давомида Эрон, Жанубий Кавказ ҳудудларида туриб кураш олиб борди. Унинг жонига суиқасд қилинганидан сўнг ҳам Кайирҳон, Саруҳан, Беркахон, Кучлухон каби саркардалари бошчилигидаги ҳарбий қисмлари Яқин Шарқ ҳудудларига тарқаб кетадилар. Улар энди Ғарбдан бостириб келаётган бошқа босқинчилар – салибчиларга қарши мардонавор кураш олиб бориб, уларнинг бу минтақадаги ҳукмронлигига чек қўймоқда эдилар. Во ажаб, давлатлари мўғуллар томонидан босиб олинган, валинеъмати Жалолиддин Мангуберди ҳалок бўлган хоразмликлар номи остидаги туркийлар 1244 йилда Қуддусни эгаллаб, Ла Форби жангида салибчиларнинг энг сўнгги ва энг катта қўшинини мағлуб қиладилар. Шундан сўнг салибчилар бу минтақадаги куч-қудратини йўқотадилар.

Маълумотларга кўра, қаттиқ вайронагарчиликлардан сўнг Мовораунаҳр ва Хоразм шаҳарлари анча вақт ҳувиллаб ётади. Ҳаёт жуда секинлик билан қайта

[102] Жой номи.
[103] Уруғ, қабила ёки этник жамоа қайсидир тури.
[104] Тапсиев А.В. Барлас-Баурлак: этническая книга Сандуара. Барлас / сост. и ред. А.В. Тапсиев. Новосибирск: при финансовой поддержке Правительства Российской Федерации № РГ-5/1018-УП «О взаимодействии в культурной сотрудничестве с соотечественниками, проживающими за рубежом» Российской Федерации, Министерства регионального развития, печати, массмедиа и информационных технологий Новосибирской области, 2007. – С. 68.

ривожланади. Айрим шаҳарларда, хусусан Гурганчда ҳаёт тез ривожланади. Бир неча ўн йиллардан сўнг бу ҳудудлардан ўтган Ғарб сайёҳлари Вилгельм Губрук, Карпинилар ҳам бу ерларда мўғуллар томонидан ўлдирилганларнинг суяклари уюлиб ётганлиги ҳақида ёзади.

Самарқанд, Гурганч каби шаҳарлар эгалланганидан сўнг ҳунарманд, савдогар, боғбон ва бошқа касб эгалари бу ердан Шарқ ўлкаларига асир қилиб олиб кетилганлиги ҳақида юқорида эслатган эдик. Уларнинг кейинги тақдири ўқувчини қизиқтириши табиий. Бу ердан олиб кетилган асирларнинг кейинги тадқири ҳақида юртимизда ёки қўшни мамлакатларда илмий ишлар қилинмаганлиги ва фақатгина ўрта аср манбаларида жуда қисқа-қисқа маълумотларнинг берилганлиги ўрганиш ишларида мураккабликлар туғдирди. Лекин ушбу маълумотларни ўрганиб, таҳлил қилиш билан юртимиздан олиб кетилганларнинг кейинги тақдирини ўрганишга ҳаракат қилдик.

Чингизхоннинг топшириғига кўра Хитойлик Даоцизм таълимоти роҳиби Чан Чун (1148-1227 йй) юртимизга келади ва ўзининг саёҳати ҳақида кўрган кечирганларини ёзган "*Чанчунь си-ю цзи*" асари бугунги кунгача етиб келган. Мазкур асарда "Хой хэ"[105] лар "мўғуллар орасида "сатуул" этник гуруҳи пайдо бўлганлигини уларнинг бир қисми Олтой тоғларида Чингай қалъасига яқин ерда деҳқончилик қилиш учун жойлашганлиги ҳақида хабар беради[106]. Олиб кетилган асирларнинг дастлабки тақдири ҳақида маълумотларни излар эканмиз, "Алтан Тобчи" асарида Чингизхон Сартуул юртини эгаллаб, Мўғулистонга қайтганидан сўнг Хара Зайр деган жойда ўғилларига сартауллардан олинган ўлжалар - сартуул шаҳзодалари ҳам чорваларни улашганлигини ҳамда бу ўлжалар кўпроқ Ҳубилайга текканлиги ҳақида маълумот берилади.[107].Шу билан бирга Чингизхон ўзга юртлардан олиб келтирган одамларга "Харанут-Харачинлар"деб ном беради[108], дейилади. Кейинги тадқиқотларимизда мавзуни давом эттирамиз.

Фойдаланилган адабиётлар:

1.Шамсиддин Камолиддин. Еще раз о термине сарт // Согдийский сборник. Новейшие исследования по истории и истории культуры Согда в Узбекистане. Вып. 4 / Отв. ред.
2.Ш.С.Камолиддин. Saarbrücken: LAP, 2017.
3.Остроумов Н.П. Сарты. Этнографические материалы. Вып. 1. Изд. 2-е, дополненное. Ташкент, 1896.
4.Шишов А. Сарты. Этнографическое и антропологическое исследование. Часть 1. Этнография. Ташкент, 1905.
5.Маллицкий Н.Г. О взаимоотношении названий «сарт» и «узбек» // Записные книжки с пометками для памяти Н.Г. Маллицкого за время службы Ташкентским городским головой (27 января 1907 – 5 ноября 1917 г.) / ЦГА РУз, фонд 2231, опись 1, дело 46.
6.Аҳмадали Асақаров. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. Тошкент. "Университет". 2007.

[105] Чан Чун Туркистонликлар ва уйғуларни шундай номлайди. **Қаранг:** Чань Чун. **Путешествие на запад.** https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/China/XIII/1200-1220/Can_Cun/frametext1.htm .
[106] https://burunen.ru/news/society/57731-sartuly/
[107] Лубсан Зандан. Алтан тобчи. "Золотое сказание". Перевод с монгольского, введение, комментарий и приложения Н.П.Шастиной. Москва. Наука. 1973. С -229.
[108] Лубсан Зандан. Алтан тобчи. "Золотое сказание". Перевод с монгольского, введение, комментарий и приложения Н.П.Шастиной. Москва. Наука. 1973. С -296.

МАДАНИЯТЛАРАРО ИНТЕГРАЦИЯ: ТАРЖИМА САНЪАТИ ВА ТАЖРИБА

Рустам Шарипов,
Тошкент давлат шарқшунослик университети
“Таржимашунослик ва халқаро журналистика” кафедраси
доценти, филология фанлари номзоди

Аннотация. Бұл мақалада аударма өнерінің мәдениетаралық интеграциядағы қоғамның дамуындағы рөлі мен маңызы қарастырылады.

Негізгі сөздер. Мәдени дәстүр, әдеби ынтымақтастық, көркем аударма, ұлттық құндылық, тәжірибе, ақындық ойлау.

Аннотация. В данной статье рассматривается роль и значение переводческого искусства в развитии общества в условиях межкультурной интеграции.

Ключевые слова. Культурные традиции, литературное сотрудничество, художественный перевод, национальная ценность, опыт, поэтическое мышление.

Мустақиллик ҳар бир халқнинг ўзига хос мустақил камолот йўли, миллий қадриятларини, маданий анъаналарини эъзозлаб, миллатлараро тотувликни, бирдамликни қадрлаб яшаш саодатидир. Ҳар бир халқ ўзининг асл миллий қиёфасини сақлаб қолган ҳолда, жаҳон тараққиётининг, илм-фани, адабиёти ва санъатининг илғор тажрибалари асосида ўз равнақининг ўзига хос тамойилларини яратади. Бу жараёнда бадиий адабиёт одамларнинг қалбига таъсир қилиш орқали жамиятда мустаҳкам ўрин эгаллайди, истиқболга, миллатлараро тотувликка, бағрикенгликка даъват этувчи қудратли кучга айланади. Энг муҳими, адабиёт ва санъатда янгича маънавий – ахлоқий муҳит шаклланмоқда.

Ҳозирги ислоҳотлар даври, туб бурилишлар жараёнида сўз санъатига талаб ҳар қачонгидан ҳам юксалиб бормоқда. Учинчи Ренессанс пойдворини яратиш, миллий уйғониш жамиятнинг маънавий қиёфасида тўлиқ акс этмоқда. Энг қадим замонлардан маълумки, чинакам санъат даражасига кўтарилган бадиий асарда она тилининг софлиги, ўзига хос жозиабдорлиги, адабий меъёрлари, бадийяти сақланиши шарт. Бадиий таржимада бу тамойилларга тўлиқ амал қилинсагина, у китобхонни ҳаяжонга солади, унинг қалбини тўлқинлантиради.

Миллатлараро тотувлик, бағрикенглик асрлар давомида халқимиз менталитетининг ажралмас қисми бўлиб келган. Мустақил фикрлайдиган, масъулиятли, ташаббускор, ўз Ватани ва халқига, улуғ аждодлардан мерос маданий анъаналарга, бетакрор миллий ва умуминсоний қадриятларга садоқатли ёшларни тарбиялашда таржима санъатининг ўрни ва аҳамияти беқиёсдир. Ҳар

қандай миллатнинг бошқа бир миллат маданиятини ўрганишида таржима олтин кўприк вазифасини ўтайди. Шу нуқтаи назардан таржима санъати халқаро дўстлик, қардошлик ва ҳамкорлик манфаатларига, халқлар ўртасидаги иқтисодий-сиёсий, илмий, маданий ва адабий алоқаларнинг кенгайишига хизмат қилиш билан бирга, одамларнинг бирбирини тушунишига кўмаклашади ва уларни маънавий-руҳий жиҳатдан яқинлаштиради У турли халқлар адабиётларининг ўзаро алоқаси ва бирбирига таъсири жараёнини ҳам тезлаштиради.

Бадиий таржиманинг баркамоллиги жуда кўп жиҳатларга эга. Энг муҳими, таржимондан адабий билим, сўз танлаш ва сўз қўллаш маҳоратини талаб қилади. Академик Н.И.Конраднинг “жаҳон афкор оммаси, ўзаро низо-нифоқларга қарамасдан, маданият соҳасида ҳамма вақт бир-бирлари билан мулоқотда бўлиб келишган, бундай бўлмаслиги ҳам мумкин эмас”[109] деган фикрлари ҳамма даврларда ҳам ўз долзарблигини йўқотмайди.Маънавий элчи мақомига эришишга даъвогар бўлган таржимон зиммасига ниҳоятда жиддий масъулият юкланади.

Таржиманинг аниқлиги, унинг аслиятга бадиий-эстетик жиҳатдан муқобиллиги муҳим аҳамият касб этади. Бадиий таржима ижодий қайта яратиш санъати сифатида доимо тадқиқотчиларнинг эътиборини тортиб келган. Бу жараёнда таржимоннинг тил бойлиги, нозик маъноларни илғаши, сўз қўллаш маҳорати алоҳида роль ўйнайди. Атоқли адабиётшунос олим, Ўзбекистон Қаҳрамони Озод Шарафиддиновнинг куюнчаклик билан айтган мазкур сўзларида жуда чуқур фалсафий маъно бор. Телевидение орқали бир кўрсатувда дикторнинг ўзбек тилини бузиб гапираётганлигини кўриб, устоз шундай деган эди: “Раҳматлик Ғайбулла ас–Салом “Таржима тили”даги бунақа бесўнақайликлар, ўзбек тилини бузишларга сира чидай олмасди. Домла вафот этгандан кейин бунақа таржимонлар учун “Сулаймон ўлиб, девлар қутулган (ёки қутурган)” замон келди, шекилли, яна беписандлик пала– партишлилик кенг томир ёя бошлади.Мен бу ўринда ҳам ҳаммаёқни мисоллар билан тўлдириб ташламоқчи эмасман. Фақат, таржимон укаларимни огоҳ қилмоқчиманки, сўзма – сўз тўғри таржима қилинган матн ҳамма вақт ҳам ўзбек тилининг табиатига бутунлай мос келавермайди. Таржимон ўз тилининг руҳини ҳис қилибгина, тўғри таржима қилмоғи мумкин”[110]. Дарҳақиқат, азал – азалдан жаҳон маданияти силсиласида таржима санъати ижодий фаолиятнинг муҳим соҳаси, миллий адабиётларни ривожлантириш воситаси ҳисобланади. Таржиманинг мақсади у ёки бу тилда яратилган матнни иккинчи бир тил воситасида қайта яратишдан иборат. Бунинг учун таржимондан, биринчи навбатда, аслият матни мазмунмоҳиятини тўла-тўкис идрок этиш, уни ўгирилаётган тилда беками кўст қайта ифодалашга эришиш талаб қилинади. Зеро, “...адабиёт ва санъатга, маданиятга эътибор – бу, аввало, халқимизга эътибор, келажагимизга эътибор эканини, Чўлпон айтганидек, адабиёт, маданият яшаса, миллат яшаши

[109]Конрад Н.И. Запад и Восток. М.: “Наука”, 1972. -С.55.

[110] Шарафиддинов О. Она тилим— ифтихорим, инжа ганжинам. Танланган асарлар. Т.: «Шарқ” нашриёт матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти , 2019. –Б.228.

мумкинлигини унутишга бизнинг асло ҳаққимиз йўқ”[111]. Ушбу жиҳатлар таржимани инсон маънавий хаётини бойитувчи, она тилининг бор бисотини рўёбга чиқарувчи, айни пайтда, унинг сержило бўлишини таъминловчи, китобхоннинг тафаккурини чархлаб, янги ғоялар, тушунчалар билан бойитувчи хусусиятга эга эканлигини намоён этади. Шунингдек, таржима асарлар жамиятда янгича муносабатлар, қарашлар қарор топишига хизмат қилади. Таржима туфайли миллий адабиётларга янги ғоявий йўналиш, янгича сюжет, жанр, янги образ ва бадиий тасвир воситалари кириб келади. Шу маънода, таржимани аслиятни қайта яратиш, талқин этиш санъати деб ҳам таърифлаш мумкин. Бу масалага лингвистик нуқтаи назардан ёндашиладиган бўлса, таржимани бир тилда яратилган матнни унинг шакл ва мазмун бирлигини сақлаб қолган ҳолда, ўзга тил воситалари асосида қайта яратиш мақсад қилиб қўйилган ҳамда илмий жиҳатдан асосланган ижодий-адабий жараён сифатида таърифлаш мумкин.

Демак, таржима жараёнида аслият тили воситалари ёрдамида яратилган асар таржима тили қонуниятлари ва имкониятларига мос равишда қайта яратилади ва бунинг натижасида аслият ҳамда таржима матнларининг мазмуний-услубий муқобиллиги юзага келади. Бу эса ўз навбатида лингвомаданий қатламларнинг яқинлашувига замин яратади. Инсоният тарихига назар ташлар эканмиз, ҳеч бир миллий маданият бошқа маънавий-маърифий қатламлардан, шунингдек тамаддун ривожланиш жараёнларидан ажралган ҳолда юксак тараққиёт босқичига кўтарилганини кўрмаймиз. Аксинча, дунёдаги барча маданиятлар бир-бирларига у ёки бу даражада таъсир ўтказиб, ўзига хос ривожланиш йўлини бошидан ўтказиб келган. Шунинг учун турли миллатлар маданиятларида умумийлик ва хусусийлик борлигини ҳисобга олиб, таржимани халқлар ўртасидаги лингвомаданий кўприк, таржимонларни эса маданият элчилари дейишга тўла асосимиз бор.

Таржима асарлари туфайли китобхонлар жаҳон адабиёти дурдоналаридан бахраманд бўлиш имкониятига эга бўладилар. Шу билан бирга, таржима тилларнинг ривожланиш суръатини жадаллаштирувчи, луғат бойлигини оширадиган ва такомиллаштирадиган восита сифатида ҳам мухим аҳамиятга эга.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. Мирзиёевнинг «Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир» мавзусида Ўзбекистон ижодкор зиёлилари вакиллари билан учрашувдаги маърузаси / Халқ сўзи. –Тошкент:. 2017 йил. 4 август.
4.Конрад Н.И. Запад и Восток. М.: “Наука”, 1972.
5. Жўраев Т. Таржима санъати. - Тошкент.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти,1978.
6.Мастерство перевода. - М.: Советский писатель,1971.
7. Шарафиддинов О. Она тилим– ифтихорим, инжа ганжинам. Танланган асарлар. Т.: «Шарқ” нашриёт матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти, 2019.

[111] Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. Мирзиёевнинг «Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир» мавзусида Ўзбекистон ижодкор зиёлилари вакиллари билан учрашувдаги маърузаси / Халқ сўзи. –Тошкент:. 2017 йил. 4 август.

ЭРГОНИМЛАРНИНГ СТРУКТУР- СЕМАНТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Muyassar Saparniyazova[1],
[1] Filolologiya fanlari nomzodi, dotsent, A. Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti. saparniyazovamuyassar@navoiy-uni.uz
[2]Durdona Lutfullayeva, filol.fan.dokt., professor
O‘zbekiston Xalqaro islom akademiyasi (1965ddd@mail.ru)
[3]Shahlo Naraliyeva, Jumabek Tashenev nomli universitet, (PhD) doktor

Аннотация. Эргоним – жамият ҳаётининг турли соҳаларида (сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, маънавий) фаолият юритувчи корхона ёки ташкилотларнинг номи. Эргонимлар нейминг ҳамда ономастика соҳаларига тегишли бирлик саналади. Неймингда нейм, ономастикада эса эргоним терминлари қўлланилади.

Мақолада эргоним термини ва у асосидаги фан номи эргонимика; нейминг, ономастика ва эргонимика фанлари ўртасидаги боғлиқлик, улардаги шартли тенг келиш ҳолатлари хусусида баҳс юритилади.

Annotation. Ergonim is the name of enterprises or organizations operating in various spheres of society's life (political, economic, social, spiritual). Ergonyms are a unit belonging to the fields of naming and onomastics. Neim is used in naming, and ergonim is used in onomastics.

In the article, the term ergonomics and the name of the science based on it are ergonomics; The relationship between the sciences of naming, onomastics, and ergonomics, and their conditional equivalence, is discussed.

Калит сўзлар: эргоним, эргонимика, ономастика, нейминг, ном, нейм, оним, онимия.

Keywords: ergonym, ergonimics, onomastics, naming, nom, name, onym, onymy.

Introduction. Маълум тилга хос номлар (онимлар) замонавий тилшуносликнинг энг долзарб муаммоларидан биридир. Онимлар нафақат номинатив маънонинг ташувчиси, балки шунингдек, ҳудуднинг тили, географияси ва табиати, тарихи ва урф-одатлари ҳақида жуда кўп маълумотларни ўз ичига олади

Эргоним – жамият ҳаётининг турли соҳаларида (сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, маънавий) фаолият юритувчи корхона ёки ташкилотларнинг номи. Буларга ижодий уюшмалар, халқаро ташкилотлар, таълим муассасалари, спорт жамиятлари, фирмалар, корпорациялар, савдо, ишлаб чиқариш объектлари мисол бўла олади.

«Эргоним» атамаси тилшуносликда ўтган асрнинг 80-йилларидан бошлаб кенг тарқалди. У термин XX асрда юзага келган урбанизация, глобаллашув, шаҳар муҳитини ўзгартириш жараёнлари таъсири остида пайдо бўлди. Эргонимлар ижтимоий ва маданий жараёнларнинг муҳим кўрсаткичи, мегаполислар кундалик ҳаётининг ўзига хос ўлчови ва шаҳар ономастиконининг бирлигига айланди. Уларнинг ёрдами билан сиз ҳар қандай ҳудуднинг замонавий тил харитасини яратишингиз, унинг ўзига хослиги ва потенциал тижорат жозибадорлигини баҳолашингиз мумкин.

«Эргоним» атамаси биринчи марта “Рус ономастик терминологик луғати”да Н.В Подольская томонидан келтирилган. Эргоним онимларнинг бир тармоғи бўлиб, юнон тилидаги e*ryov* - иш, меҳнат; фаолият, вазифа сўзидан олинган; тижорат уюшмалари номи сифатида турли бирлашмалар, ташкилотлар, муассасалар, корпорациялар, корхоналар, жамиятларнинг атоқли номларига нисбатан ишлатилган.

Муаллиф эргонимларга мисол сифатида Бирлашган миллатлар ташкилоти (БМТ), Халқаро астрономик иттифоқ (ХАИ), Фанлар академияси (ФА), Москва давлат университети (МДУ), Кичик театр, “Правда” комбинати, “Спартак” спорт уюшмаси, “Могучая кучка” мусиқа тўгаракларини келтиради.(3)

Рус тилшунослигида эргонимларнинг семантик ва прагматик хусусиятлари ҳақида монографик тадқиқот олиб борган М.Курбанова эргонимларнинг унга турдош бўлган онимлар сифатида *ойкомодоним, эмпороним, реклама номлари, фирмонимлар*ни келтиради ҳамда унинг ўзига хос қуйидаги хусусиятларини санаб ўтади:

эргоним тижорат ва нотижорат ташкилотларига атаб қўйилган номлардир;

эргоним – у ёки бу объектга юридик жиҳатдан боғланган ёки боғланмаган тижорат объектларининг тегишли номларидир;

эргоним маълум муассасаларни (театр, меҳмонхона, дўкон, кафе, турли уюшмалар, тўгараклар, партиялар ва бошқаларни номлаши мумкин.(4)

Эргонимлар нейминг ҳамда ономастика соҳаларига тегишли бирлик саналади. Айрим тилшунослар **ономатология терминидан фойдаланадилар.** Инглиз тилида анъанага кўра onomasties терминидан ташқари унга муқобил бўлган name-stady терминидан ҳам фойдаланилади.

Ономастика қадим замонлардан дунёнинг ривожланган маданиятларида мавжуд бўлган. Бироқ мустақил билим соҳаси сифатида у нисбатан яқинда, қарийб юз йил илгари вужудга келди. Айтиш мумкинки, у 1930 йилда Францияда биринчи Халқаро ономастик конгресс йиғилганида, бундан тахминан 90 йил илгари расман мустақил фанга айланди. У машҳур француз тилшуноси Альберт Доза (1877-1955)нинг ташаббуси ҳосиласидир. Бу олим беихтиёр маълум даражада замонавий нейминг асосчиларидан бири бўлди, чунки неймингнинг лингвистик қонунлари кўп жиҳатдан (эҳтимол, тўлиқ) ономастика *қонунларига таянади.*

“Нейминг термини инглиз тилидаги *“to name”* (номлаш, ном бериш) сўзидан олинган бўлиб, XIX аср охирларида фан соҳасига кириб келди ва ном яратиш фаолиятига нисбатан қўлланди. Ўтган асрдан бошлаб дунё иқтисодиётида бозор рақобатининг тобора кучайиб бориши ишлаб чиқариш, савдо-сотиқ объектлари, маҳсулотларга ном бериш, номни дунё бренди даражасига кўтариш масаласига жиддий ёндашувларни тақозо қила бошлади.

Мана шу эҳтиёж *нейминг хизмати*нинг юзага келишига олиб келди ва уни касбий фаолият даражасига кўтарди.

Нейминг термини *номлаш, ном беришга* нисбатан ишлатилса-да, маъно доираси, қўлланиш объектига кўра ўзбек тилидаги *ном* сўзидан фарқ қилади. Ўзбек тилида *ном* сўзи борлиқдаги ҳар қандай нарса-предмет, воқе-ҳодиса, белги-ҳаракат, миқдор кабиларга нисбатан ишлатилувчи сўз бўлса, *нейминг* фақат ишлаб чиқариш ва савдо-сотиқ объектлари, маҳсулотлар, уларнинг маркаси (бренди) номларини қамраб олувчи терминологик бирлик эканлиги билан характерлидир. Бу термин замонавий тилшуносликка ҳам айнан шу маъносида кириб келди ва бугунги кунда ишлаб чиқариш ва савдо-сотиқ объектлари, маҳсулотларни номлашнинг лингвистик жиҳатларини ўрганувчи фаолият турига нисбатан фаол ишлатилмоқда”.(1)

Тор маънода нейминг аниқ, амалий, тижорат мақсади билан ном бериш усуллари, амалий методикаларининг йиғиндиси ёки қатор технологияларидир.

Неймингда аниқ, тушунарли фундаментал назариянинг ўзи мавжуд эмас. Уни, биринчи навбатда, лингво-филологик методологик таянч асосида яратиш лозим. Шунинг учун нейминги “филологлаштиришга”, ушбу муҳим бизнес-технологияни самарали, маданий контекстга қўшиш борасида муҳим илмий изланишлар олиб борилиши, ушбу соҳада малакали кадрлар тайёрлаш ишларини йўлга қўйиш бугунги куннинг кечиктириб бўлмас вазифаларидан саналади.

Агар фундаментал лингвистик ономастика онома-материални тавсифлаб, ўрганиб, таснифлаб, тизимлаштирса (оним-номларнинг йиғиндиси онимия деб аталади), нейминги амалий, ҳатто экспериментал ономастика деб номлаш мумкин. Ономастика нейминги, нейминг эса ономастикани озиқлантиради.

Неймингда онимия (неймлар йиғиндиси) – асосий лексик база, жуда фаол ва ҳаракатчан материалдир. Неймингнинг вазифаси – нафақат самарали ном-неймингларни яратиш, балки мавжуд моделларни муваффақиятлилик даражасига кўра мониторинг қилиш, бизнес-онимия (неймия)нинг турли сегментларидаги етакчи тенденцияларни ўрганиш ва ҳоказодан иборат. Умуман, бундай мониторинг такрорийликнинг олдини олиш учун ҳам керак. Айни пайтда мамлакатимизда иқтисодиёт тармоқларининг ривожланиб бораётганлигини ҳисобга олсак, бир-бирини такрорламайдиган, янги номларни топиш ҳам осон эмас. *Нейминг соҳасидаги муаммолардан бири бу неймларнинг такрорийлиги, прецедентлигидир. Нейминг тўлақонли ва мақсадга мувофиқ бўлиши учун лингвистик экспертиза ва ҳуқуқ соҳалари билан биргаликда фаолият кўрсатиши лозим.*

Оним (атоқли от) – ономастиканинг асосий бирлигидир. Шунга мувофиқ нейм – брендинг амалиётига кирган, брендга айланган ёки айланиш арафасидаги онимдир. Нейм-брендинг – барча учун таниқли, оммавий брендга айланган ва бошқа брендлар билан рақобатлашувчи оним саналади.

“Сўнгги йилларда эргоним термини ва у асосидаги фан номи эргонимика –(грекча ergon – иш) ҳам қўллана бошлади. “Эрг”, “эрга”, “эрго” ўзаги кўп тилларда фаол қўлланади. Масалан инсонни ёки инсонлар гуруҳини замонавий шароитларда аниқ фаолиятда мажмуавий ўрганувчи эргономика фани мавжуд. Эргономиканинг мақсади –меҳнат фаолиятини яхшилаш, оптималлаштиришдир. Эргонимика эса цивилизацион-урбанистик номларни ўрганувчи фан. Ташкилотлар, корхоналар, фирмалар, давлат муассасалари ва ҳоказолар номларининг умумий номи эргонимлар

дейилади. Нейминдга нейм, ономастикада эса эргоним терминлари қўлланилади. Тилшуносликдаги нейм ва эргоним терминлари асосида нейминг ва эргонимика фанлари ўртасига шартли тенглик белгисини қўйиш мумкин".(2)

Experiment. Маълумки, ҳар қандай ном, жумладан, тадбиркорлик фаолияти объектлари, корхона, фирма, истеъмол товарларига берилган эргонимлар инсон эҳтиёжлари маҳсули ҳисобланади. Улар объектни номлаш ва шу асосда уни ўзига ўхшаш бошқа объектлардан фарқлаш ҳамда ном орқали истеъмолчилар билан бирламчи мулоқотни йўлга қўйиш зарурати асосида юзага келади.

Албатта, ҳар бир тадбиркор, иш юритувчи ўз корхонаси, ташкил қилган фирмаси ёки савдо-сотиқ билан шуғулланувчи дўкони, ишлаб чиқарган маҳсулотига бирор ном беришни исташи табиий. Тадбиркор, иш юритувчи ном ёрдамида корхонаси, фирмаси, дўкони ёки маҳсулотини бошқа корхоналардан, шу каби маҳсулотлардан алоҳидалайди. Ишлаб чиқариш, тижорат соҳасида юзага келадиган мана шу эҳтиёж ва зарурат тилда янги эргонимларнинг яратилишига олиб келади. Тижорат мақсадлари йўлида яратиладиган бундай номлар иккиламчи номинация маҳсули бўлиб, инсоннинг муайян объектни қайта идрок этиши асосида юзага келади.

Ш.Эргашходжаева бу ҳақида фикр юритар экан, "товарнинг индивидуаллигини, унинг бошқа товарлар орасида ажралиб туриши, ўзига хос ва такрорланмаслигини таъминлаш учун унга ном берилишини, товарнинг номи ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчи ўртасидаги ўзаро муносабатлар ва коммуникацияларни осонлаштириши"ни таъкидлайди.(5) Олима фикрини давом эттириб, товарга берилган номларнинг қуйидаги вазифаларни бажаришини қайд этади: "Товарнинг номи унинг бозордаги юзини шакллантириш, товарнинг бозор атрибутикаси учун асос бўлиб хизмат қилади. Маълум бир номдаги товарни доимий равишда истеъмол қилиш жараёнида харидор бозорда мавжуд бўлган кўп сонли товарлар ичида уни осонлик билан таниб олади. Бундай товардан мунтазам фойдаланиш харидор онгида ижобий ҳис-туйғуларни уйғотишга хизмат қилади. Бу реакция товар ишлаб чиқарувчига ортга қайтувчи алоқа орқали етказилади. Товар номини корхонага бириктириб қўйиш ва унинг бошқа фирмалар томонидан фойдаланишидан ҳимоя қилиш мақсадида корхона раҳбарияти бу номни ҳуқуқий рўйхатдан ўтказиши зарур. Шу тариқа товар номи маркировка қилинади ва товар маркаси вазифасини бажаради". (5)

Англашиладики, тадбиркорлик фаолияти объектлари, корхона, муассаса, истеъмол товарларига берилган номлар нафақат аташ вазифасини бажаради, балки кишилар ўртасида коммуникатив алоқа юзага келиши учун кўприк вазифасини ҳам ўтайди. Бундай вақтда ном ҳосил қилувчи ҳамда номни эшитиб, уни идрок этувчи кишилар ўртасида "кўзга кўринмас" мулоқот амалга ошади. Масалан, маҳсулотга берилган ном ушбу маҳсулот ҳақида ёки уни ишлаб чиқарувчи ҳақида маълумот бера олади. Ёки муайян муассаса номи унда амалга ошириладиган фаолият тури ҳақида ахборот беради. Демак, эргонимлар ахборот ташувчи ҳамда ахборот етказувчилик вазифасини ҳам бажаради.

Results and Discussion

Tilda ergonimlarni hosil qilishning quyidagi usullari mavjud:

1. Kishilar ismi bilan nomlash usuli. Tadbirkorlar, ish yurituvchilar ishlab chiqarish, maishiy xizmat ko‘rsatish, savdo-sotiq obyektiga, iste’mol tovariga ko‘p hollarda o‘zi yoki ota-onasi, bobosi, farzandi ismini berishadi. Albatta, bunday nomlar obyekt haqida birlamchi tasavvurni uyg‘ota olmaydi. Ular, garchi aniq shaxsga oid ma’lumotlarni tashimasa-da, obyektning kimga qarashli ekanligiga ishora qilib turadi. Bunday usulda nom tanlashda faoliyat egasi o‘z shaxsini iste’molchiga tanitish maqsadini ko‘zlaydi. Masalan: “AHMAD” (kafe, Toshkent shahri), “ABDURASHID OTA” (choyxona, Toshkent shahri), “IBROHIM BEK” (restoran, Toshkent shahri), “ISROIL HOJI OTA” (to‘yxona, Toshkent shahri).

Ba’zan kishi nomlarining inglizcha “Palace” (saroy), “City” (shahar) so‘zlari bilan birga berilishi kuzatiladi. Albatta, bu tarzda nom hosil qilish o‘zbek adabiy tili me’yorlariga mos emas. Masalan, “MARHABO PALACE” (mehmonxona, Toshkent shahri), “BOBUR CITY” (mehmonxona, Toshkent shahri) kabilar.

2. Joy nomlari bilan atash usuli. Bu usulda hosil bo‘lgan ergonimlarda 2 yo‘l tutiladi: 1) ishlab chiqarish, maishiy xizmat ko‘rsatish, savdo-sotiq obyektlariga u joylashgan hudud, mahsulotga ishlab chiqarilgan joy nomi beriladi. Masalan, “QUSHBEGI” (mehmonxona, Toshkent shahri, Qushbegi ko‘chasi) kabi; 2) savdo, ishlab chiqarish obyektiga dunyodagi yirik rivojlangan shaharlar, davlatlar nomi beriladi va bu nom orqali obyektga qiziqish uyg‘otish, unga iste’molchi diqqatini jalb qilish maqsadi ko‘zda tutiladi. Masalan: “NEW YORK” (mehmonxona, Toshkent shahri), “BODRUM (kafe, Toshkent shahri), “XIVA” (mehmonxona, Toshkent shahri), “SEUL” (restoran, Toshkent shahri), “AZIYA TASHKENT” (restoran, Toshkent shahri).

Bu tipdagi ergonimlarda obyekt joylashgan hudud bilan aloqadorlik tamoyiliga asoslaniladi. Tijorat obyektini bu tarzda nomlashda nom orqali obyekt joylashgan hudud haqida assotsiativ tasavvur hosil bo‘ladi. Masalan, Toshkent shahri Yakkasaroy tumani, Shohjahon ko‘chasida joylashgan mehmonxonaga shu ko‘cha nomi (“SHOHJAHON”) berilgan bo‘lib, bu nom bevosita mehmonxonani ham yodga tushiradi. Xuddi shunday, Toshkent shahridagi Yakkasaroy tumani, Qoraqum proyezdining nomi bu hududda joylashgan mehmonxonaga ham berilgan. Yoki “O‘RIKZOR” savdo majmuasining nomi ham ushbu obyekt joylashgan hudud – Toshkent shahar, Uchtepa tumani, O‘rikzor massivi nomi bilan aloqadordir. Nomlarning bu usulda tanlanishida til egalari xotirasida nom orqali obyektning tez tiklanishi inobatga olingan.

3. Joy nomi va kishilar ismi bilan nomlash usuli. Ishlab chiqarish, maishiy xizmat ko‘rsatish, savdo-sotiq obyekti, mahsulotlarga berilgan bunday nomlar tadbirkor yoki uning ota-onasi, farzandining ismi hamda obyekt joylashgan hudud, mahsulot ishlab chiqariladigan joy nomidan tashkil topadi. Bunday nomlar obyektning mohiyati, qanday faoliyat turi bilan shug‘ullanishi haqida ma’lumot bermasa-da, uning kimga tegishli ekanligi, qayerda joylashganligini ko‘rsatishga xizmat qiladi. Masalan: “BOBUR-SHER-OQTOSH” (xususiy korxona, Toshkent viloyati).

4. “Mashhur nomlar” bilan atash usuli. Ishlab chiqarish, maishiy xizmat ko‘rsatish, savdo-sotiq obyektiga nom sifatida ba’zan dunyo miqyosida yoki

muayyan millat ichida tanilgan mashhur kishilar, adabiy qahramonlar, madaniy obyektlar nomi tanlanadi. Bunday nomlar *pretsedent nomlar* bo‘lib, til egalari lisoniy xotirasidan mashhur nomlar sifatida o‘rin oladi. [112] Pretsedent nomlarning muhim jihati shundaki, ular nutqda qo‘llanar ekan, nafaqat aniq shaxslar, biror voqelik, shahar, tashkilot kabilarni ifoda etadi, balki o‘ziga xos madaniy belgi, muayyan hodisaning ramzi sifatida ham namoyon bo‘ladi.[113] Masalan: “TOJMAHAL” (restoran, Toshkent shahri), “SIM SIM” (kafe, Toshkent shahri), “RAJ KAPUR” (restoran, Toshkent shahri), “XEMINGUEY” (restoran-bar, Toshkent shahri). Bulardan “RAJ KAPUR”, “XEMINGUEY” restoranlari nomi dunyo miqyosida tanilgan shaxslar nomini, “TOJMAHAL” restorani nomi Hindistonda hukmronlik qilgan boburiylar sulolasi vakili Shohjahon davriga oid qadimiy me’moriy yodgorlikni, kafega berilgan “SIM SIM” nomi esa mashhur arab ertagi “Alibobo va qirq qaroqchi”da qo‘llangan “sehrli” so‘zni anglatadi. Tadbirkorlik faoliyati bilan shug‘ullaniluvchi bunday obyektlarga nom sifatida pretsedent birliklarning tanlanishida iste’molchini jalb etish maqsadi ko‘zlanadi.

5. Xorij so‘zlari bilan nomlash usuli. So‘nggi yillarda yurtimizda ishlab chiqarish, maishiy xizmat ko‘rsatish, savdo-sotiq obyekti, mahsulotlarga nom sifatida xorij so‘zlarining tanlanishi ko‘p kuzatilmoqda. Ammo e’tirof etish lozimki, bunday nomlar o‘zbekcha nomlash tamoyillariga mos kelmaydi. Masalan, “CRAFERS” (shirinliklar do‘koni, Toshkent shahri), “NORMA” (mas’uliyati cheklangan jamiyat, Toshkent shahri), “TROYKA” (bar-restoran, Toshkent shahri) va boshqalar. Bu kabi nomlar so‘z birikmasi shaklida ham uchraydi: “GRUZINSKIY DVORIK” (restoran, Toshkent shahri), “U BABUSHKI” (restoran, Toshkent shahri), “KOKANDSKIY DVORIK” (restoran, Toshkent shahri), “GRAND” (muzqaymoq, Toshkent shahri). Bu masala quyiroqda alohida bandda yoritildi.

6. Assotsiativ birliklar bilan nomlash usuli. Tadbirkorlik obyektlari, firma, korxona, iste’mol tovarlari uchun nomlar ba’zan faoliyat egasining o‘z firmasi, tashkiloti, do‘koni yoki ishlab chiqargan mahsuloti haqidagi assotsiativ tasavvurlari asosida ham tanlangan. Masalan, “MEHMON” (mehmonxona, Toshkent shahri), “MAZZA” (milliy taomlar restorani, Toshkent shahri), “ZIYOFAT” (restoran, Toshkent shahri), “TANTANA” (restoran, Toshkent shahri) kabi nomlar shu usulda hosil qilingan.

Har bir o‘zbek tili egasi xotirasida *mehmonxona* so‘zi *mehmon* so‘zini, *restoran* so‘zi *ziyofat, tantana* so‘zlarini tiklashi ma’lum. Yoki *milliy taomlar* birikmasi eshitilganida mazali milliy taomlarimiz haqidagi tasavvur *mazza* leksemasini xotiramizga keltirishi tabiiy. Bu holat mehmonxona nomining “MEHMON” tarzida, restoran nomlarining esa “MAZZA”, “ZIYOFAT”, “TANTANA” tarzida nomlanishiga sabab bo‘ladi.

Poytaxtimizda faoliyat yuritayotgan “CHOY-POY” restorani (Toshkent shahri, Yakkasaroy tumani)ga berilgan nom ham o‘ziga xos bo‘lib, iste’molchida o‘zbek dasturxoni va unda tortilgan milliy taomlarni yodga tushiradi.

---

[112] Бу ҳақда қаранг: Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Academia, 2001. – С. 53.

[113] Бу ҳақда қаранг: Нахимова Е. А. Прецедентные имена в массовой коммуникации. – Екатеринбург: ГОУ ВПО «Урал. гос. пед. ун-т»; Ин-т социального образования. 2007. – С. 4.

7. Etnomadaniy so‘zlar bilan nomlash usuli. Yurtimizda ishlab chiqarish, maishiy xizmat ko‘rsatish, savdo-sotiq obyekti yoki mahsulotlarga ba’zan milliy-madaniy qadriyatlarimizni anglatuvchi so‘zlar nom sifatida tanlanishi kuzatiladi. Masalan: “NAVRO‘Z” (mehmonxona, Toshkent shahri), “LAZGI” (restoran, Toshkent shahri), “DUTOR” (restoran, Toshkent shahri), “TANOVAR” (to‘yxona, Toshkent shahri), “TANDIR” (kafe, Toshkent shahri). Bu kabi nomlar o‘zi nomlayotgan obyekt haqida aniq tasavvur hosil qilmaydi. Ammo milliy-madaniy semaga ega bo‘lgani bois til egalariga yaxshi tanish birliklar sifatida kishilar xotirasida saqlanib qoladi.

Ba’zan ergonimlarda pretsedent birlik darajasiga ko‘tarilgan mashhur adabiy qahramonlar, kinofilm qahramonlari ifodalanadi. Ishlab chiqarish, maishiy xizmat ko‘rsatish, savdo-sotiq obyekti yoki mahsulotga bunday nomlarning tanlanishida ham aniqlik mezoni buziladi. Masalan, Toshkent shahridagi kafega berilgan “UCH BAQALOQ” nomi mashhur rus kinofilmi nomidan olingan.

8. Fasl nomlari bilan nomlash usuli. Bu usulda hosil qilingan ergonimlar tarkibida ko‘pincha *bahor* so‘zining tanlanishi kuzatiladi. Masalan: “BAHOR” (restoran, Toshkent shahri), “BAHOR” (raqs ansambli, Toshkent shahri), “BAHOR” (savdo markazi, Samarqand viloyati) “BAHOR” (mahalla fuqarolar yig‘ini, Sirdaryo shahri), “BAHOR” (11-sonli maktabgacha ta’lim muassasasi, Samarqand viloyati). Albatta, bu nom orqali aynan bahor fasliga emas, balki ramziy ma’noda yoshlik, go‘zallik, yangilanish, quvonch kabilarga ishora qilinadi.

9. Oziq-ovqat, meva mahsulotlari nomlari bilan atash usuli. Ishlab chiqarish, maishiy xizmat ko‘rsatish, savdo-sotiq obyektlariga ba’zan oziq-ovqat nomlarining qo‘yilishi kuzatilmoqda. Masalan: “LOCHIRA” (mas’uliyati cheklangan jamiyat), “KO‘K CHOY”(mas’uliyati cheklangan jamiyat), “ANOR” (kafe, Toshkent shahri), “ANJIR” (restoran, Toshkent shahri), “IMBIR” (restoran, Toshkent shahri), “КИШ-МИШ” (kafe, Toshkent shahri), Bunday nomlar o‘zbek tili egalariga yaxshi tanish bo‘lsa-da, obyektni aniq tasvirlash vazifasini bajara olmaydi.

10. Tavsiflash asosida nomlash usuli. Bu usulda asosiy e’tibor nomlanayotgan obyektda olib boriladigan faoliyat turiga tavsif berishga; ishlab chiqarilgan mahsulotning turi, nimaga mo‘ljallanganligi, tabiiy xususiyati kabilarni nom orqali ko‘rsatishga qaratiladi. Masalan, buxgalterlik faoliyati bilan shug‘ullanuvchi “KAMARBASTA BUXGALTER” (Toshkent shahri) xususiy korxonasining nomi tavsifiy xarakterda ekanligi bilan ajralib turadi. Poytaxtimizdagi choyxonalardan biriga berilgan “MUHTASHAM” nomi orqali ham mazkur choyxonaga tavsif berilganligi kuzatiladi. Shuningdek, sug‘urtalash faoliyati bilan shug‘ullanuvchi kompaniyaga berilgan “KAFOLAT” nomi orqali ushbu kompaniyaga tavsif berilganligi, uning kafolatli xizmat ko‘rsatishiga ishora qilinganligi sezilib turadi. “HALOL USTA” (xususiy uy-joy mulkdorlari shirkati, Toshkent shahri), “XAYRLI KOMMUNALCHI” (xususiy uy-joy mulkdorlari shirkati, Toshkent shahri) nomlari ham shu tamoyilga asoslangan holda hosil qilingan.

11. Baholash asosida nomlash usuli. Bu usulda nom tanlashda tadbirkor, ish yurituvchi asosiy e’tiborini faoliyat yuritayotgan obyektiga baho berish, ishlab chiqargan mahsulotini ulug‘lash, ko‘kka ko‘tarishga qaratadi. Masalan,

poytaxtimizda faoliyat yuritayotgan “TASANNO” restorani nomi, “A’LO” to‘yxonasi nomi orqali tadbirkorning o‘z restorani, to‘yxonasiga bergan ijobiy bahosi anglashilib turadi. Toshkent shahri Olmazor tumanida ishlab chiqarilayotgan qaymoqqa berilgan “HOSIYATLI QUT-BARAKA” nomida ham tadbirkorning o‘z mahsulotiga bergan bahosi aks etgan.

Ba’zan shunday nomlar ham uchraydiki, ular orqali bugungi kunimizga shukronalik, amalga oshirilayotgan ishlardan qoniqish hissi ifoda etilganligi seziladi. Masalan: “SHUKRONA” (milliy taomlar restorani, Toshkent shahri).

12. Istak-xohishga asoslangan nomlash usuli. Tijorat obyekti, iste’mol tovalariga bu usulda nom berilishida insonning tabirkorlik faoliyati bilan bog‘liq istak-xohishlari inobatga olinadi. Masalan, “BAROKAT” (kafe, Toshkent shahri), “NOVVOT” (choyxona), “SHOHSAROY” (restoran, Toshkent shahri) kabilar. Kafega berilgan “BAROKAT” nomi tadbirkor-nominatorning ushbu kafe unga barokat keltirishini istashini ifoda etadi. Choyxonaga “NOVVOT” nomining berilishida ham uning egasi ushbu choyxonaning “shirin maskan”ga aylanishini xohlashi tasavvur qilinadi.

Yoki “SHOHSAROY” nomining tanlanishida restoran egasining ushbu joyni shohlar saroyidek maskan bo‘lishini istaganini anglash mumkin. Bu usulda nom tanlashda xalq orasida mashhur bo‘lgan so‘z, so‘z birikmalari (pretsedent birliklar)dan ham foydalaniladi. Masalan: “OMAD QUSHI” (do‘kon, Andijon shahri).

Conclusion. Хулоса қилиб айтганда, т*ашкилотлар, корхоналар, фирмалар, давлат муассасалари ва ҳоказолар номларининг умумий номи эргонимлар дейилади.* Номларни, эргонимларни исталган жойда ва исталган вақтда яратиш, ўйлаб топиш мумкин. Жаҳон неймингида ном яратишнинг муайян профессионал қонуниятлари ишлаб чиқилган.

Эргонимлар нейминг ҳамда ономастика соҳаларига тегишли бирлик сифатида ўзига хос лингвистик хусусиятларга эга, бу масала эса алоҳида монографик тадқиқотларни талаб қилади.

Адабиётлар:

1. Лутфуллаева Д. Сапарниязова М. Ўзбек тилида ном яратишнинг лингвистик асослари. //Илм сарчашмалари. Т., 2019. №9.Б.54-57.
2. Елистратов В.С., Пименов П.А. Нейминг: искусство называть. М.: Омега-Л, 2014. – Стр.111.
3. Курбанова М.Г. Эргонимы современного русского языка: семантика и прагматика. Автореф. диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Волгоград – 2015. – стр. 11.
4. Эргашходжаева Ш. Инновацион маркетинг. Ўқув қўлланма. – Тошкент: ТДИУ, Иқтисодиёт, 2014. – Б. 44.
5. Saparniyazova M., O‘rozov J. O‘zbek tilida nom yaratishning milliy-madaniy xususiyatlari. - T.: Ishonchli hamkor, 2021.
6. D.Lutfullayeva, M.Saparniyazova, R.Davlatova. Monografiya. O‘zbek tilida nom yaratishning lingvistik-me’yoriy asoslari. – T. ZEBO PRINT, 2022.

СИРОЖИДДИН РАУФНИНГ “НИЛИЙ НАҚШЛАР”И

Ҳулкар Ҳамроева,
Ўзбекистон давлат хореография
академияси доценти, филология фанлари доктори (DSc)
Шаҳло Наралиева,
Қозоғистон Республикаси Ж.Ташенев номли
университет доценти, педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори

Аннотация. Бўл мақалада белгілі ақын, аудармашы Сирожиддин Рауфтың «Нилий цорян» кітабының көркемдік-эстетикалық ерекшеліктері зерттеледі.

Негізгі сөздер. Көне заман, ұлттық нақыш, көзқарас, ұлттық рух, Отан.

Аннотация. В данной статье исследуются художественно-эстетические особенности книги «Нилий цорян» известного поэта и переводчика Сироджиддина Рауфа.

Ключевые слова. Старина, народные узоры, перспектива, народный дух, родина.

Қалбдан бошланиб, илоҳий самоларга туташиб кетадиган меҳр водийси ватан деб аталади. Неча асрлар, неча замонлар, бир – бирини инкор этгувчи қандай тузумлар ўтмасин, инсон ўтмиши ва эътиқоди билан тирик, юрт ишқи билан музаффар. Ватан меҳри оддий туйғу эмас, у она сутидек покиза, кўнгилларни поклаб, мудом эзгуликка, яхшиликка чорлайди.

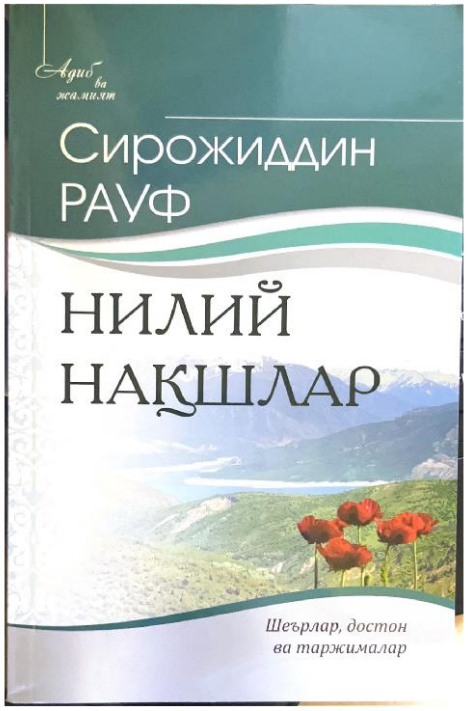

Она юртга чексиз садоқат, миллат тарихи ва тақдирига дахлдорлик туйғуси билан ёзилган асарлар халқнинг маънавий мулкига айланади. Зеро, Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Бизнинг ҳавас қилса арзийдиган буюк тарихимиз бор.Ҳавас қилса арзийдиган улуғ аждодларимиз бор. Ҳавас қилса арзийдиган беқиёс бойликларимиз бор.Ва мен ишонаман, насиб этса, ҳавас қилса арзийдиган буюк келажагимиз,буюк адабиётимиз ва санъатимиз ҳам албатта бўлади”[114], деган сўзлари адабиёт ва санъатнинг жамиятдаги ўрни ҳамда нуфузи ниҳоятда юксак эканлигини билдиради.

Таниқли шоир ва таржимон Сирожиддин Рауфнинг янги “Нилий нақшлар” китобидан она Ватанимизнинг “ҳавас қилса арзийдиган буюк тарихи”ни, ўзбек заминининг бетакрор

[114]Мирзиёев Ш. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир.”Халқ сўзи”, 2017 йил, 4 август.

манзараларию, одамларининг саховатини, меҳр-оқибатини мадҳ этувчи асарлар ўрин олган. Шоир “Кўк гумбаз” шеърида шундай дейди:

Нилий нақшларда ўйнаган офтоб,
Ҳамсуҳбат бўлгандир сенга гоҳида.
Сен – нокас қўлида ёнмаган китоб,
Ўтмиш ва келажак оралиғида

Ўтмиш ва келажак оралиғида муаллақ турган тарих китобини ўқиш ва уқиш ҳаммага ҳам насиб қилавермайди. Академик Акмал Саидовнинг фикрича, “Авваламбор Сирожиддин Рауф иймонли – эътиқодли шоир. Унинг юрагида она юртга нисбатанчексиз муҳаббат мужассам. У Ватанни бирон – бир манфаат илинжида эмас, бор ҳолича бегидир, бетаъма севади, унинг корига ярашни, хизматида бўлишни шараф деб билади” [115].

Шеър ўзининг чуқур ғояси, фалсафий теран моҳияти билан китобхонни ром этади. “Умр поёнида Муқаннанинг хаёлидан кечганлари”, ”Соҳибқирон”, “Мутолаадан сўнг”, “Саратон”, “Истиқбол йўли”, “Кўк гумбаз”, “Бағрингда беш кунлик меҳмон бўлдимми”, ”Ўзбекистоннинг илк жаҳон чемпионига”, “Ватан сурати” “Олам жавҳари” каби шеърларида ўтмиш ва бугунни боғлаб турган қудратли куч – юрт садоқати, фарзандлик меҳри уфуриб турибди.Айниқса истиқлол сурури шоирнинг ватан мавзусидаги ҳар бир асарида “ярқ” этиб кўзга ташланади.”Соҳибқирон” шеърида шоир Амир Темур бобомизнинг жаҳон цивилизациясидаги ўрни нақадар буюк эканлигини таъкидлайди ва ёшларни ибрат олишга даъват этади:

Истибдод, жаҳолат занжирин узган,
Ўтмиш салафлардан мардона ўзган,
Ибрати мангулик “Тузук”лар тузган
Салтанат қуёши – Соҳибқироним!

Ватан ўтмишини, миллий ўзлик туйғусини англаш, улуғ аждодлардан руҳ ва куч олиб, келажак сари ишонч билан қадам қўйиш учун ўсиб келаётган ёш авлод Соҳибқирон бобомизнинг “Темур тузуклари” ни қайта – қайта ўқиши, унинг сиёсий – фалсафий, маънавий – маърифий, ахлоқий – тарбиявий моҳиятини тўла ҳис қилишлари зарур. Ўзбекистон халқ шоири Сирожиддин Саййид тўғри таъкидлаганидек, Сирожиддин Рауф ижодидаги ватанпарварлик туйғусининг ўта миллий қиёфаси муаллиф туғилиб ўсган замин билан боғлиқ: “Қадимги Нахшаб-Насаф, ҳозирги Қаршининг фарзанди бўлмиш шоирнинг зуваласи табаррук тупроқда қорилгани билан ҳам кўп руҳоний ва маънавий-маърифий томирлардан дарак беради.Ҳазрат Навоий бобомиз ҳам “Маҳи Нахшаб – Нахшаб ойи” дея бекорга меҳр ва соғинч билан тараннум этмаган бўлсалар керак. Қулоғига не-не азизу авлиёлар, Соҳибқирон Амир Темур бобомиз азон айтган табаррук тупроқ... Сирожиддин ҳам шу эл, шу юртнинг дилбанди.Шу хаёл билан нафас олади, шу соғинч ва эътиқод билан шеър ёзади”.[116]

Сирожиддин Рауф “шу эл, шу юртнинг дилбанди” бўлишликни олий саодат деб билади. Унинг тарихий мавзудаги шеър ва достонларининг бош мезони

[115]Саидов А. Истеъдод жилолари. Т.: “Адабиёт” нашриёти, 2021. –Б.4.
[116]Саййид С.Шоирнинг чироғи. “Янги аср авлоди”, Т.,2017. 3-б.

ватанпарварлик, холислик ва ҳаққонийликдир. У инсон руҳиятига чуқур кириб бориш, унинг дунёқарашини, ички изтироблари, қувончу ташвишларини , эстетик оламини кашф қилишда она тилининг ниҳоятда бой тасвирий воситаларидан, индивидуал метафоралардан, сўз ўйинлари ва неологизмлардан маҳорат билан фойдаланади. Бу стилистик усуллар тасвирнинг образли ва ишонарли, таъсирчан бўлишига хизмат қилган:

Қўйнингдан хас каби учирди тақдир,
Гоҳ у ён, гоҳ бу ён кўчирди тақдир,
Феъли кенг отамдек кечирдинг охир,
Эй ота маконим, эй, она тупроқ!

Шоир “Ватан сурати” шеърида киндик қони томган табаррук тупроқни кўнгил туйғулари ила янгича кашф қилишга интилади. Лекин бу истакни амалга ошириш осон эмас:

Ватан суратини чизмоқ оғирдир,
аммо шу суратни чизмоқ истайман,
унга мос рангларни тинмай излайман,
қайда бўёқ бўлса, кўраман бир - бир.

Ҳар қандай оғир вазифа билан юзма – юз келганда инсон, энг аввало, имкон излайди. Синовларга, имтиҳонларга бардош беради. Қалби ҳаяжон ва ҳайрат билан лиммо – лим китобхон беихтиёр шоирга жўр бўлади:

Лек қандай чизаман кўнглим тўлмаса,
бу қадим маъвонинг буюклигини,
энг эзгу сўз каби суюклигини
ифода этувчи бўёқ бўлмаса.

Шеърдаги манзаралар инсон руҳиятига кўчади. Қадим маъволар тилга киради, ғафлат босган юракларни уйғотмоқчи бўлади. Истак ва даъват тақдир ҳукмидай янграйди.

О, юртим, ҳуснингга боқиб тўймайман,
бундайин гўзал ранг қайда бор, ахир,
камалакнинг етти тусига татир.

Эзгу сўзлар, суюк сўзлар ранглар билан қоришади. Шоир Ватаннинг чизилажак суратида инсон руҳияти инкишофини, миллат тақдирини кўради, унинг қалби буюк исёнга айланади:

Чизаман, фарзандман, чизмай қўймайман,
чизмай десам сўнгра қийнар армоним,
балки бўёқ бўлар юрагим қони!..

Шоирнинг сўз қўллаш маҳоратини ўрганиш, ифода жараёнида тил воситаларининг танланиши, сўзнинг ички товланишларини, шеърий асарлари матнини лингвопоэтик таҳлил этиш мақсадга мувофиқдир. Шунингдек, “Нилий нақшлар” китобидан тўртликлар, қирғиз, беларусь, украин, рус шеъриятидан қилинган таржималар ҳам ўрин олган. Келажакда улар алоҳида илмий тадқиқотларга мавзу бўлади.

“Шарқ юлдузи” ва “Звезда Востока” журналларининг бош муҳаррири, таниқли шоир ва таржимон Сирожиддин Рауф озод юртнинг ўтмиши, бугуни ва эртаси билан фахрланади, бу ифтихорини шеърларида мадҳ этади. Элпарвар, ватанпарвар ижодкор сифатида унинг рангин асарларида халқимизнинг миллий ўзига хослиги, она тилимизнинг бой имкониятлари бетакрор тарзда ўз ифодасини топган.

Шоирнинг ўтли мисраларидаги гўзал ташбеҳлар кўз ўнгида ўтмишнинг сирли қатламларини, она тилининг янги қирраларини очади. Улардаги сўз ҳақиқатининг латофатли тасвири ўйлашга, мулоҳаза қилишга, ватанни англашга даъвати билан таъсирли ва ҳайратланарлидир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1.Мирзиёев Ш. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир.”Халқ сўзи”, 2017 йил, 4 август.
2. Саидов А. Истеъдод жилолари. Т.: “Адабиёт” нашриёти, 2021.
3.Саййид С.Шоирнинг чироғи. Т.: “Янги аср авлоди”, 2017
4.Олтинбек О. “Бир бедор юракнинг эгасиман, мен...”. Т.: “Янги аср авлоди”, 2017.
5.Рауф С. Нилий нақшлар. Т.: “Адабиёт” нашриёти, 2021.

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ЭПОСТЫҚ ЖАНРДЫҢ ТУУ ТАРИХЫ

Лаззат Абенова - ф.ғ.к., қауым.проф.м.а.
Ж.Қалдыханова - магистрант
Ж.А.Тәшенев атындағы университеті, Шымкент қаласы, Қазақстан

Аннотация: В статье рассматривается история зарождения эпического жанра в казахской литературе через творчества С.Муканова. Объясняется, как эпические былины, повлиявшие на творчество поэта, стали жанром поэмы.

Ключевые слова: поэт, поэма, эпический жанр, творчество поэта, эпические былины.

Annotation: The article discusses the history of the emergence of the epic genre in Kazakh literature through the works of S. Mukanov. It explains how the epic epics, which influenced the poet's work, became the genre of the poem.

Keywords: poet, poem, epic genre, poet's work, epic epics.

С. Мұқанов – қазақ әдебиетінде лиро-эпикалық жанрдың дамуына айрықша үлес қосқан ақын. Кеңес дәуірінде осы жанрдың тууы мен қалыптасу тарихына көп еңбек сіңірді. Оның эпикалық кең тынысын танытатын «Жұмаштың өлімі» (1919), «Альбом» (1924), «Балбөпе», «Октябрь өткелдері» (1927), «Батырақ», «Қанды көл» (1926), «Сұлушаш», «Құланың құны» (1928), «Ақ аю» (1935), «Жұпархан» (1965) т.б. поэмалары елімізде болған ірі оқиғаларды, қоғам жаңалықтарын уақыт талабына сай суреттеген шығармалар еді.

С. Мұқанов поэмаларында фольклорлық туындылардан бастап, кеңес дәуіріндегі қолына теңдік туын алып, қоғам құрылысшыларына айналған кедей-жалшылардың бейнесі кең ауқымда суреттеледі. Бұл поэмалардан көркемдік-шеберлік, заман тынысы, уақыттың құдіретті екпіні байқалады. Демек, С. Мұқанов – қазақ поэмасының дамуына елеулі еңбек, үлес қосқан ақын.

Сәбит Мұқановтың поэмалары туралы профессор Тұрсынбек Кәкішұлының «С.Мұқанов жиырма шақты поэма жазды. Алғашқылары көркемдік жағынан әрқилы, поэмаға қойылар талапқа жауап бере алмағандары да бар. Солай бола тұрса да, бұл шығармалардың Сәбит үшін де, қазақ поэзиясы үшін де зор мәні бар» [1].

Поэзия – шын мәнінде өз алдына үлкен әдебиетке айналған ұлттық, жанрлық, стильдік, көркемдік ерекшеліктері мол әрі үздіксіз дамып отырған қазақ әдебиетінің үлкен саласы.

Поэзия жөнінде академик Зәки Ахметов: «Поэзия сөз өнері, көркемдік шеберліктің теңдесі жоқ озық үлгісі. Оның үстіне поэзияның аса маңызды әлеуметтік, қоғамдық құбылыстарды бейнелеп көрсете алатын зор мүмкіншілігі бар. Ол – айналамыздағы дүниені, өмірді танып-білудің күшті құралы, біздің қоғамдық ой-санамыздың, көркемдік эстетикалық сезіміміздің үлкен, өнімді саласы» [2], – дейді.

Зерттеуші Ақселеу Сейдімбек поэма жанрының басы – «Гильгамеш» деп есептеп, оны түрікшелеп «Ғылғамыш» атайды. Күллі түрік дүниесі үшін поэма бастауы осы «Ғылғамышта» жатыр деген пікір айтады. «Ғылғамыш» атандырмаса да, «Гильгамеш» дастанының түрік дүниесіне қатысы жайында

ертеректе профессор Бейсенбай Кенжебаев та ой толғаған. Осында бір мән болуы керек. Орыс зерттеушілері «Слово о полку Игоревені» поэма басы деседі. Сөйте тұра А.С. Пушкиннің «Әрбір ертегі бір-бір поэма» дейтіні бар. Ол Орал өңіріне келіп қазақтың «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырын жазып алды. Оны ғажап махаббат туралы поэма дегені белгілі. Соған қарағанда, жазба әдебиет жанрының туу бастауын халық әдебиетінен іздеген жөн болар.

Поэзия қазақ халқының байырғы, көне жанры бола тұрса да, оның жазба әдебиетке тән күрделі түрлері (формалары) мүлдем кейін туды. Мұның басты себебі, ең алдымен, жалпы жазба әдебиетіміздің кеш туып, кенже дамығандығынан деп тануға тиіспіз. Ал жазба әдебиеттің туу, даму сипаттары қоғамдық, әлеуметтік жағдайлар мен солардың талап-тілектеріне, есею дәрежесіне сәйкес қалыптасқан көркемдік мұраттар айқындайтыны мәлім.

Қазақ халқының өзімен бірге жасасып келген бай ауыз әдебиетінде поэзияның ауыз әдебиетіне ғана тән неше түрлі күрделі формаларының орын алғаны белгілі.

Ауыз әдебиетіндегі поэзиялық күрделі формалар осы тәрізді әр текті ерекшеліктеріне қарамастан, жазба әдеби түрлердің тууы мен дамуына құнарлы негіз болды. Жазба әдебиетіміздің әрбір саласыауыз әдебиетіндегі тиісті жанрлық түрлерден ұзақ уақыт бойы үйреніп, өсіп кемелденді.

Әр жанрдың өзіндік туу, қалыптасу, даму жолдары бар. Поэма жанры да өз бастауын эпостық поэзияның ата-тегі «Алпамыс», «Қобыланды» т.б. жырларымыздан, қисса-дастандардан алады, яғни халық ауыз әдебиеті үлгілері негізінде белгілі бір идеясы бар, композициялық құрылысы ширақ, оқиғалы поэмалар туды.

Академик Зейнолла Қабдоловтың «Қазақ эпосы бір кезде батырлар жыры түрінде көрінсе, кейін аралық сипаттағы лиро-эпосқа көшті; одан келе жанрлық табиғатын мүлде жаңартқан, жаңа сападағы поэмаларға ауысты» дейтіні де сондықтан болуы керек.

Бірі – адуынды өмір лирикалық өлеңнің ауқымына сыймағандықтан дастандық негізді жетілдіруді талап етсе, екіншісі – Сәбеңнің ақындық қуаты ұзақ сонарлы баяндау мен толғауға айрықша бейім екендігін аңғартты.

Жарлы-жақыбайлар мен жұмысшылар өмірін бейнелеп, төңкеріс өкілдерін жырға қосқан поэмалар мен «Ақ аю», «Сөз – советтік армия» қазақ поэзиясына қосылған елеулі үлес болғанымен «Сұлушаштай» көркемдік биігіне көтерілмегендігін ашық айтуымыз керек» деген пікірі жоғарыдағы ойымызды дәлелдейді.

Әлем әдебиетіне ден қойсақ, қаламгерлердің қай-қайсысы болмасын фольклор қазынасына бір соқпай кете алмаған. Небір шынайы көркем шығармалар тудырған ақын, жазушылар халықтың тіл байлығын молынан пайдаланып, халық даналығынан нәр алып, жаңа шығармашылық биігіне көтерілген.

Осы дәстүр қазақ әдебиетінің даму процесінде айрықша өріс алғандығы байқалады. Батыс пен Шығыс әдебиетінің аса мол қазынасынан сусындап, қазақ халқының ауыз әдебиетінің асыл мұрасынан азықтанған ұлы суреткер Абай да өз шығармаларында халық өміріне терең үңіліп, халық тағдырына жақын деген Шығыстың аңыз-ертегілерін тақырып етіп алды да «Ескендір», «Әзім»,

«Масғұт» поэмаларында даналық пен адамгершілікті жырлап, сұлулық әлемін паш етті. Адам баласын соғыс өртінен арашалап, жаугершілікті өткір сынға алды да, ғылым мен гуманизмді жоғары қойды.

Фольклор тақырыбына, ауыз әдебиеті мұрасына суреткерлер бірде тікелей барса, енді бірде халық даналығына жанамалай барып, шебер пайдалану арқылы өз шығармашылығын байытып, түр мен мазмұн тұтастығын шыңдай түскен. М.Әуезовтің «Еңлік-Кебек», «Қобыланды батыр», «Айман-Шолпаны», Жұмат Шаниннің «Арқалық батыры», Ғ.Мүсіреповтің «Қыз Жібегі» мен «Қозы Көрпеш-Баян сұлуы», С.Камаловтың «Ер Тарғыны», Иса Байзақовтың «Құралай сұлуы», Ә.Тәжібаевтың «Көтерілген күмбез», «Жомарттың кілемі», «Біз де қазақпызы», Бейімбет Майлиннің «Өтірікке бәйгесі» мен «Хан күйеуі» замана жайын фольклорлық материал, тарихи аңыздық тақырыптар арқылы жырлап берді.

Фольклор қазынасын әр жазушы әр түрлі жолмен, әр қилы тәсілмен пайдаланып, бір жағынан, шығармаларын байытып, түрлендіріп өз керегіне жаратса, екінші жағынан, тақырыпты жандандырып отыратындықтары бар.

Осыған орай ертедегі көне тақырыптан алынып жазылған шығармаларға зер сала отырып және бір негізгі мәселені аңғара аламыз. Ол – фольклорлық тақырыптан қандай шығарма тудырмағы – сол жолдағы суреткердің шығармашылық ізденістері мен толғаныстары оның жеке дүниетанымына тікелей байланысты болмақ.

Міне, осыны академик-жазушы С. Мұқановтың шығармашылық ізденістері мен қазақ кеңес әдебиетіне қосқан мол үлесінен айқын көруге болады. Көпті көріп көп нәрсені аңғарған жазушының шығармашылық ізденістеріне халық поэзиясының бірден-бір ұйытқы болғанын танимыз.

С. Мұқанов жастайынан халық әнін, халық жыр-қиссаларын жаттап, алқа топта айтып өсті. Өзі туралы кейін «... панасыз жетім күнімде, халық жиналған жерлерде немесе әдебиетке әуес жеке үйлерде жаттаған өлеңдерімді әсіресе хиссаларды айтып тамақ асырадым» [3], – деп жазды. Жазушының бұл сөзі халық ауыз әдебиетіне деген ықыласынан да туып жатады. Халық жазушысының халық мұрасына қарыздар бейілі көрініп отыр.

С.Мұқанов шығармаларында дәстүр жалғасы мен суреткердің өзіндік жаңалығы қанаттасып, қос өрімденіп тұтасып жатады.

Жалпы эпостық мұраның шығармашылыққа ықпалын жазушы туындылары арқылы байқап көрсек, ақынның балалық шағынан рухани серігі болған эпостық дастандардың оның шығармашылығына тікелей әсерін «Сұлушаш», «Майбұлақтан Москваға», «Жетім қыз», «Жұпархан» поэмаларынан аңғарамыз. «Сұлушаш» – тікелей ел эпосы негізінде туған дүние. Жасы алпыстың бесеуіне толып, егде тартқан шағында С.Мұқанов сырт елдерді көбірек аралайды. Ұзақ-ұзақ сапарларда есіткен, көрген неше түрлі қызықтары, оқиғалары негізінде «Жұпархан» дүниеге келді.

«Жұпархан» – қытай басқыншылары мен ұйғыр халқы арасындағы XVII ғасырдағы шабуылға байланысты тарихи аңызды арқау еткен шығарма. Дастанда С. Мұқанов таптық тартыс желілерін жымдастыра өре білді. «Жұпархан» көтеріп тұрған жүгіне қарағанда, өлеңмен жазылған романға бейім. Ал «Майбұлақтан

Москваға» поэмасын ара-арасында жүріп отыратын әдеттегі қара сөздері өлеңге айналып кеткен қисса деп тануға да болар.

Жазушының осындай жетістікке жетуінде өмірлік материалды, оқиғаға қатысты адамдар өмірін жете зерттеу, зерттеп, қорытқан материалды екшеп, адамдарды типтендірудегі шеберлігі үлкен роль атқарады. Шығармаларда қамтылған көркем шындықтың өмірлік материалын, кейіпкерлердің түптұлғасын айқындау арқылы Сәбит Мұқановтың қаламгерлік шеберлігінің кей қырын, аталған шығармалардың кейбір шығармашылық құпияларын түсінуге болады [4].

Халық мұрасын кеңінен пайдаланған ақын ауыз әдебиеті үлгілерін өзінің шығармаларында ұтымды пайдалана білді. С.Мұқанов поэмаларын талдай отырып, ақынның фольклордан үйренуінің үш түрлі жолын байқауға болады. Олар:

- фольклор ізімен жырлау;
- фольклорлық сюжетке шығарма жазу;
- фольклорлық форманы пайдалану.

Енді сөзіміз дәлелді болу үшін мысалға жүгінейік. Фольклор ізімен жырланған шығармаларға жиырмасыншы жылдың басында жазылған «Жетім қыз» поэмасын жатқыза аламыз. «Жетім қыз» поэмасындағы Күнайым да, Балбөпе де шыр етіп дүниеге келген кезінен бастап суреттеледі де, поэманың соңына дейін олардың өмір жолдары үнемі жалғасып отырады. Тіпті «Батырақтағы» Қозыбақ та сондай. Ақын бұл шығармаларында фольклорлық дәстүрге көп еліктеген, ескі қисса-дастандар сюжетіндегі бір сарындылық басым. Мұны С. Мұқановтың сюжет құрудағы стильдік ерекшелігі десе де болғандай .

«Сұлушашқа» дейінгі поэмаларының қай-қайсысында болмасын ескі қисса-дастандар сюжетіндегі бір сарындылық молынан кездеседі [5].

Бұл шығармаларында қаһармандардың ішкі сезім-дүниесі мен психологиялық толғаныстарына ақын онша бара бермейтін. Осыған орай табиғат құбылысының адам характеріне тигізетін әсері де, көбіне қағыс қалып келген-ді. Ал «Сұлушаш» поэмасынан ақынның дастаннан реалистік поэма жасау жолына түскенін байқай аламыз.

Әдебиеттер:

1. Кәкішұлы Т. Сәбең әлемі. – Алматы: Жазушы, 2000
2. Ахметов З. Өлең сөздің теориясы. – Алматы: Мектеп, 1973
3. Мұқанов С.Таңдамалы шығармалар. Он алты томдық. Өлеңдер. – Алматы: Мектеп, 1972
4. Нұртазин Т. Жазушы және өмір. – Алматы: Жазушы, 1960
5. Ергөбек Қ. Жазушы шеберханасы. (Сәбит Мұқанов). – Алматы: Жазушы, 2002

МУҲАММАД АМИНХЎЖА МУҚИМИЙ “САЁҲАТНОМА” АСАРИ МАТН ТАРИХИ

Қўлдош Пардаев,
филология фанлари доктори, Алишер Навоий номидаги
Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети,
email:kuldashparda@mail.ru**, тел: +998909376586**
Шахло Наралиева,
педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори(PhD)
Жумабек Ташенев номидаги университет(Қозоғистон Республикаси)

Аннотация. Мақала ўлттық қайта өрлеу дәуіріндегі өзбек әдебиетінің белгілі өкілі Мұхаммед Әминқожа Муқимидің «Саяхат» шығармасы мәтінінің тарихын зерттеуге арналған. Жұмысты талдау Өзбекстан Ғылым академиясының Шығыстану институтының қорында сақталған 7521, 1325, 5666, 6352 нөмірлі қолжазбалар тізіміндегі «Саёхатнома» мәтіндері негізінде жасалған. Қажет болған жағдайда жұмыс мәтіні оның ағымдағы басылымдардағы көшірмелерімен салыстырылады. «Саяхаттың» жалпы көлемі төрт жолдан тұратыны, әрбір абзацы шын мәнінде 77 абзац – 308 тармақ екені, қолда бар басылымдарға сүйене отырып, еңбектің тек 244 жолы ғана ғылыми қауымға белгілі екені анықталды. Сонымен қатар, «Саяхаттың» мәтіні коммунистік идеологияның талабы негізінде «идеологиялық редакциялауға» ұшырап, соның салдарынан, біріншіден, шығармадағы бар идеяның мәні бұлыңғыр, екіншіден, мәтінге шығармада жоқ идеялар енгізілгеніне баға берілді.

Түйін сөздер: мәтінтану, саяхатнама жанры, қолжазба дереккөзі, шығарма, мәтін, мәтін тарихы, идеялық редакциялау, түпнұсқалық, басылым нұсқасы, ғылыми түсіндіру, шығармашылық жоспар.

Ўзбек шеъриятида саёҳатнома жанрининг шаклланиши Муқимий ижоди билан боғлиқ, деб талқин этилади. Профессор Ғулом Каримов бир хил руҳ, бир хил тематика ва муштарак бадиий хусусиятлар билан характерланадиган саёҳатнома жанрига Х1Х аср охири – ХХ аср бошлари ўзбек адабиётида Муқимий асос солгани ва такомиллашиб боргани ҳақида ёзган эди. Олимнинг таъкидлашича, саёҳатномаларнинг асосий хусусиятлари қуйидагилардир: а) улар тўртликлар системасида, ўзига хос қофия усулида (а-а-а-с, б-б-б-с, в-в-в-с каби) ёзилган; б) ҳар бандининг охирги – тўртинчи мисрасида “экан” сўзи радиф ўрнида келган; в) арузнинг ражази мусаммани солим (мустафъилун, мустафъилун, мустафъилун, мустафъилун) вазнида битилган [Каримов, 1970: 222-223].

Маълумки, Муқимий асос солган бу жанр шоирнинг Фурқат, Завқий, Тажаллий сингари замондошлари томонидан давом эттирилди ва ривожлантирилди. Бизгача Фурқат саёҳатномасининг муайян қисми етиб келган бўлса, Тажаллий саёҳатномасидан айрим парчаларгина маълум, холос. Шунга кўра, Муқимий “Саёҳатнома”си ушбу жанр хусусиятларини ўзида тўлиқ мужассам этгани билан алоҳида ажралиб туради.

Асарнинг матн тарихи. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, матн тарихи қўлёзма манбалар генеалогиясини текширишдан муаллифнинг ва ҳатто манбани кўчирган котибнинг дунёқараши ва ғоясини ўрганишгача, асарнинг юзага келишида муаллиф ижодий ниятининг рўёбга чиқишидан унинг яратилишига у ёки бу даражада алоқадор бўлган бошқа адабий ёдгорликлар билан ўзаро боғлиқ жиҳатлари тадқиқигача бўлган барча жараёнларни қамраб олади [Жабборов, 2019: 9]. Матн тарихига бундай ёндашув рус матншуноси Д.С.Лихачевнинг: "*Матн тарихи* тушунчаси муайян асар матнининг барча масалаларини қамраб олади. Асарга алоқадор ҳамма масалаларни фақат тўлиқ (ёки имкон даражасида тўлиқ) ўрганишгина бизга асар матни тарихини том маънода кашф этиш имконини беради" [Лихачев, 2001: 33] деган фикрига аниқлик киритади ҳамда уни тўлдиради.

Илмий изланишлар шоир назмий асарлари матни тарихини тўлақонли тадқиқ қилиш учун қуйидаги омилларга эътибор қаратиш зарурлигини кўрсатади: а) асар ёзилишига таъсир кўрсатган омиллар, ижодкор мақсад ва режаларининг юзага чиқиш жараёни; б) асарнинг қўлёзма манбалардаги китобат тарихи; в) асарнинг жорий нашрлардаги матни масаласи; г) асар илмий талқинларининг матн тарихи билан боғлиқлиги.

Асар ёзилишига таъсир кўрсатган омиллар, ижодкор мақсад ва режаларининг юзага чиқиш жараёни. Асар матни тарихини ўрганишда унга оид бевосита ва билвосита маълумотлар кўлами матннинг илмий ҳаққонийлигини таъминлашга хизмат қилади. Чунки "ҳеч бир ёдгорлик танҳоликда мавжуд эмас"[Лихачев, 2001, 62]. Шу нуқтаи назардан қаралса, ҳар қандай "асар муайян алоқадор омиллар қуршовида юзага келади ва уни ўрганишда ана шу омилларнинг таъсирини унутмаслик керак" [Шодмонов, 2009:22]. *Бевосита* маълумотлар – тўғридан-тўғри асарнинг ўзидан олинадиган маълумотлардир.

Муаллифнинг саёҳатга чиқиш сабаблари асарда мана бундай изоҳланади:

Афлок кажрафтор учун,
Ҳардам кўнгил афгор учун,
Хўқанд тангу тор учун,

Саҳро чиқиш даркор экан.

Иқтибосдан маълум бўлишича, шоирнинг шаҳарда туролмай, қишлоқ-саҳролар сайри воситасида ўз кўнглини юпатиш, дард-аламларини бир оз бўлса-да унутиш орзуси асар яратилишининг асосий сабаби. “Саёҳатнома”нинг тахминан 1890 йил атрофларида ёзилгани ҳисобга олинса, унинг қандай оғир шароитда яратилгани маълум бўлади” [Каримов, 1970: 277]. Бу даврда яратилган “Саёҳатнома”лар услуби, вазни, қофияси Муқимий “Саёҳатнома”си билан бир хил. Бунга Фурқат, Завқий ва Тажаллий “Саёҳатнома”ларини мисол қилиш мумкин. Жумладан, Завқий “Шоҳимардон хотираси” мавзуидаги саёҳатномасида мана бундай ёзади:

Бўлса керак бул тоғлар,
Кам-кам чиройли боғлар,
Ҳеч кимса кўрмас доғлар,
Кўнгли аро қолган экан.

Кўринадики, Завқий “Саёҳатнома”си Муқимийнинг ижодий таъсири натижасида яратилган.

Асарнинг қўлёзма манбалардаги китобат тарихи. Асар матни Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти фондида сақланаётган тўрт қўлёзма манбада – 7521, 1325, 5666, 6352 инвентарь рақамли баёзлар таркибида учрайди. Шундан, 7521, 1325 рақамли баёзлар таркибига “Саёҳатнома”нинг 21 банддан таркиб топган “Қўқондан Исфарага” қисми киритилган. 5666 рақамли қўлёзма баёзда асли 30 банд бўлган “Қўқондан Шоҳимардонга” қисмидан 12 банди берилиб, қолган 18 банди тушириб қолдирилган. 6352 рақамли қўлёзма баёзда эса “Саёҳатнома”нинг “Қўқондан Шоҳимардонга” ва “Қўқондан Фарғонага” қисмлари тўлиқ кўчирилган. “Саёҳатнома”нинг “Исфара саёҳати” деб номланган қисми (11 банд) Ҳоди Зарифов китобида берилган бўлиб [Зарифов, 1955: 44-45], қўлёзма баёзларда учрамайди. “Саёҳатнома”нинг 7521 рақамли қўлёзма баёзга кирган “Қўқондан Исфарага” қисми 1325 рақамли баёзга шоир таҳриридан сўнг қайта ишланиб кўчирилган. Шу жиҳатдан, аксар муқимийшунос олимлар тадқиқотлари учун 1325 рақамли баёз асос қилиб олинган.

Саёҳатнома”нинг 13-банди 5666 рақамли қўлёзма баёзда (80^{б}-саҳифа) бир мисраси тушириб қолдирилган ҳолда кўчирилган:

Аммо назарда “Рошидон”,
Фирдавс боғидин нишон,
Жомеълари оби равон, –

Мазкур тушириб қолдирилган мисрани 6352рақамли қўлёзма баёз (181^{б}-саҳифа) орқали тиклаш мумкин:

Аммо назарда “Рошидон”,
Фирдавс боғидин нишон,
Жомеълари оби равон,
Саҳни гулу гулзор экан. –

Шунингдек, мазкур саёҳатноманинг 10-банди 5666рақамли қўлёзма баёзда (80^{б}-саҳифа):

Боз издиҳоми воизи,
Бадкайф очилмайдур кўзи,

Юқори бошидин тизи,
Эрмаклари гулёр эка –

тарзида берилган. 6352 рақамли баёзда (182[б]-саҳифа) эса тўртинчи мисраси “*Эрмаклари кўкнор экан”* шаклида учрайди. Маълум бўладики, биринчи банддаги бир мисранинг тушиб қолиши котибнинг эътиборсизлиги бўлса, кейинги банддаги сўз онгли равишда ўзгартирилган.

“Саёҳатнома”нинг қўлёзма манбалардаги матнида бундай фарқли, нуқсонли ўринлар кўп учрайди. Матндаги бу каби нуқсонларни қўлёзмаларни қиёсий таҳлил этиш орқалигина бартараф этиш мумкин.

Асарнинг жорий нашрлардаги матни масаласи. Муқимий асарларининг мавжуд барча нашрларида асар матни қисқартиришларга учраган. Бундан ташқари, уларда кўплаб матний тафовутлар мавжуд. Жумладан, “Саёҳатнома”нинг “Қўқондан Шоҳимардонга” деб номланган қисмининг Ғафур Ғулом тайёрлаган 1942 йилги нашр нусхасини 6352 рақамли баёздаги матнга қиёслаганда кўплаб қисқартиришлар, бандлар таркибидаги мисра, сўз ва жумлалар ўзгаришга учрагани кузатилади. Бу ҳол кейинги нашрларга ҳам жиддий таъсир кўрсатган. Жумладан, мазкур нашрда асарнинг 18-банди қуйидагича берилган:

Кўрдим чуқур “Чимён” эрур,
Ер остида зиндон эрур,
Душманлари меҳмон эрур,
Боғи унинг тутзор экан.

6352 рақамли баёзда эса(182[а-б] -саҳифа):

Кўрдим чуқур “Чимён” эрур,
Ер остида зиндон эрур,
Душманлари меҳмон эрур,
Мардумлари таррор экан.

Бандниг 4-мисрасидаги *“Мардумлари таррор экан”* жумласи *“Боғи унинг тутзор экан”* тарзида таҳрир қилиниши матнга нуқсон етказиши баробарида муаллиф ижодий нияти нотўғри талқин этилишига сабаб бўлган. Бундай ҳолни асарнинг мазкур қисми 8-бандида ҳам кузатиш мумкин. Муқимий асарлари барча нашрларида мазкур банд қуйидагича:

Унда бўлус Ғози деди,
Ҳам муфти, ҳам қози деди,
Юрт барча норози деди,
Қилғон иши озор экан.

6352 рақамли баёз (181[б]– саҳифа) билан қиёслаганда, ушбу банд мазмуни тамомила ўзгача экани аён бўлади:

Анда бўлус ҳожи деди,
Ҳам муфти, ҳам қози деди,
Юрти ҳама рози деди,
Бечора беозор экан.

Бу ўринда Муқимий асаридаги мазмун тамомила тескари талқинга айлантирилган. Юртни рози қилган, одамлар кўнглига озор етказмаган бўлус дилозор, золимга айлантирилган.

“Саёҳатнома”нинг бешинчи банди ҳам таҳрир қилинган. Таҳрир натижасида “бир дониш” сўзи “бедониш”га, “бекор” сўзи “бадкор”га айланган.Табиийки, бу таҳрир ҳам асар моҳиятига путур етказган. Шоир асарлари жорий нашрларида банд қуйидагича келади:

Мингбошилик кимнинг иши,
Десам, деди бедониши,
Бир “Қўштегирмонлик” киши,
Хўжа Исо бадкор экан.

Аслиятдаги матн нашр нусхасидан фарқ қилади:

Мингбошилик кимнинг иши,
Десам, деди бир дониши,
Бир “Қўштегирмонлик” киши,
Хўжа Исо бекор экан.

“Саёҳатнома”нинг мазкур банди ҳақида профессор Ғулом Каримов мана бундай ёзади: “5666 рақамли қўлёзма баёзда “Саёҳатнома” тексти берилган, лекин шундай катта ўзгариш, тузатиш, “таҳрир” билан берилганки, асарнинг ғоявий йўналиши остин-устун бўлиб кетган” [Каримов, 1957:26].

Масалага илмий ёндашув бошқача хулосага олиб келади. Биринчидан, 6352 рақамли баёз билан қиёсий таҳлил этилганда, 5666 рақамли қўлёзмадаги матн тўғри экани аниқланди. Иккинчидан, муқимийшунос олимлар “Саёҳатнома”нинг манбаси ҳақида бирон жойда фикр билдирмайди. 6352-рақамли баёзда “Саёҳатнома”нинг мазкур қисми тўлиқ берилган. Барча нашрларда қуйидаги банд асарнинг “Қўқондан Исфарага” деб номланган қисмига ўтказилган:

Бешер эмасдур бешалар,
Бордур саховатпешалар,
Қилманг ёмон андешалар,
Яхшилари ҳам бор экан.

Аслида, 6352 рақамли баёз билан қиёсланганда,асарнинг ушбу банди “Қўқондан Шоҳимардонга” қисмига тегишли экани маълум бўлади. Эргашали Шодиев бу ҳақда қуйидагича фикр билдирган: “Муқимий асарлари билан боғлиқ яна бир масала “Саёҳатнома”ларга тегишлидир. “Саёҳатнома”ларнинг ҳозирги нашрларида тўртликлар ўрни сезиларли даражада ўзгариб кетган. Оқибатда жой номлари ҳам чалкашиб кетган. Кейинги нашрларда ана шу чалкашликларни бартараф қилиш керак” [Шодиев, 1973: 57].

Барча нашрларда “Саёҳатнома”нинг “Қўқондан Шоҳимардонга” қисмидан 11 банд тушириб қолдирилган. Асарнинг шу пайтгача илм аҳлига маълум бўлмай келган уч банди 6352 рақамли баёз(183^{б}-саҳифа) асосида тикланди:

Тангрига кўнгил бойлайин,
Бориб зиёрат айлайин,
Ёндим боролмай найлайин,
Устод муриди кор экан.

Армон зиёрат қилмадим,
Бир кеча ётиб келмадим,
Кўз бирла кўриб билмадим,

Хуш баҳри файзосор экан.

Шокир нойиби волости,
Ҳиммatда денг ҳотамтойи,
Келганда бир меҳмоншави,
Жониғача ийсор экан.

Саёҳатнома”нинг “Қўқондан Фарғонага” қисмидан ҳам 4 банд қисқартирилиб нашр этилгани жорий нашрларнинг талаб даражасида эмаслигини тасдиқлайди.

Асар илмий талқинларининг матн тарихи билан боғлиқлиги. Табиийки, нуқсонли матн устида олиб борилган адабиётшунослик тадқиқоти шоир ёки адиб асари моҳиятига зид экани жиҳатидан илмий қимматини йўқотади. Айрим монографиялар ва мақолаларда “Саёҳатнома” хато матн асосида нотўғри талқин қилингани ҳам ушбу фикрни тасдиқлайди. Жумладан, асарнинг “*Унда бўлус Ғози деди, Ҳам муфти, ҳам қози деди, Юрт барча норози деди, Қилғон иши озор экан”* тарзида ғоявий таҳрирдан ўтган нуқсонли бандини таҳлил этар экан, Ҳомил Ёқубов мана бундай ёзади: “Шоир бу ердан Дўрмонча мавзуига ўтади. Бу ернинг бўлуси ҳам Исо саркордан сира қолишмайди. У эртаю кеч кўкнори ичиб, бадмаст ҳолда юради ва бир неча мансабни ўз қўлига киритиб олган” [Ёқубов, 1953: 99]. Абдурашид Абдуғафуровнинг фикри ҳам худди шундай: “Қишлоқдаги барча мансабларни эгаллаб олган амардорнинг золимлиги, “озор” бериши, “юрт”нинг эса “норози”лиги каби катта ижтимоий мазмун тўғридан-тўғри яхлит ва дангал ифодаланган” [Абдуғафуров, 1976: 65]. Ғулом Каримов мазкур бандга батафсилроқ мулоҳаза билдиради: “Дўрмонча қишлоғининг ҳокими ҳам ярамас феъл-атвори билан Ҳожи Исодан қолишмайди. Шунинг учун у ҳам Муқимий танқидидан омон қолмайди. Дўрмончада волостъ ҳокими (“бўлис бошлиғи”) бўлиб турган Ғози исмли киши золимлик билан шуҳрат қозонган, эл-юрт нафратига учраган эди” [Каримов, 1970: 229]. Ҳолбуки, ушбу талқинларга асос бўлган матн аслиятга зид. Муқимий фикрлари ўзгартирилиб, “ғоявий таҳрир”дан ўтказилган. Аслида, ушбу бандда *Ғози* эмас – *ҳожи*, “*Юрт барча норози*” эмас – *“Юрти ҳама рози”, “Қилон иши озор”* эмас – *“Бечора беозор”*.

Нашрга тайёрловчилар томонидан амалга оширилган ножоиз таҳрир ана шундай нотўғри талқинларга асос берган. Ҳолбуки, “Матннинг муаллиф иштирокисиз амалга оширилган ҳар қандай таҳрири асар моҳиятига зарар етказиши жиҳатидан мақсадга мувофиқ эмас” [Жабборов, 2014: 31]. Адабиётшунослик тадқиқоти аслиятга таянмас экан, ҳақиқатдан йироқ талқинлар юзага чиқади. Мазкур уч тадқиқотдаги ёндашув бир хил қолипда. Қандай қилиб бўлмасин, қози, муфти, ҳожига салбий муносабат билдирилиши керак. Агар адабиётшунослар асарнинг қўлёзмасини текширганларида эди, асл ҳақиқатни англаган, “Саёҳатнома”нинг мазкур бандида мавжуд бўлмаган Ғози образи ҳақида шунча асоссиз талқинлар юзага чиқмаган бўлар эди.

Муқимийнинг “Саёҳатнома” асарини матншунослик аспектида ўрганиш матн тарихи тушунчаси, бундан ташқари, адабий ёдгорлик матнига муаллиф тарафидан ва бир неча асрлар давомида хаттотлар, котиблар, шориҳлар, ноширлар, мустабид тузум замонларида цензура томонидан киритилган барча турдаги ўзгартиришларни, ғоявий таҳрирларни ҳам қамраб олиши

мумкинлигини кўрсатади. Асарни комплекс ўрганишни таъминлаши нуқтаи назаридан ҳам матн тарихини тадқиқ қилиш муҳим назарий ва амалий аҳамиятга эга.

Матнга муаллиф иштирокисиз киритилган ҳар қандай таҳрир ёки ўзгартириш бадиий асар моҳиятига путур етказиши жиҳатидан мақсадга мувофиқ эмас. Бундай ножоиз таҳрир нотўғри талқинларни келтириб чиқаради. Шунга кўра, матн тарихи тушунчаси илмий тадқиқот ишлари аслиятга таяниб олиб борилишини тақозо этади.

Адабиётлар:

1. Каримов Ғулом. Муқимий ҳаёти ва ижоди. – Тошкент: Адабиёт ва санъат. – 1970.
2. Жабборов Нурбой. Ўзбек матншунослиги ва унда матн танқиди, илмий-танқидий матн истилоҳларининг ўрни. /Ўзбек мумтоз адабиётини ўрганишнинг назарий ва манбавий асослари (Илмий мақолалар тўплами).– Тошкент: Mumtoz soʻz, 2019. – Б. 9-16
3. Лихачев Д.С. При участие А.А.Алексеева и А.Г.Боброва. Текстология на материале русской литературы X – XVII веков. – Санкт-Петербург, Изд-во “Алетейя”, 2001.
4. Шодмонов Нафас. “Шоҳиду-л-иқбол” – адабий манба (монография). – Т.: Фан, 2009.
5. Каримов Ғулом. Муқимий ҳаёти ва ижоди. – Тошкент: Адабиёт ва санъат. – 1970.
6. Зарифов Ҳоди. Муқимий ҳаёти ва ижоди. – Тошкент: ЎзРФА нашриёти, 1955.
7. Каримов Ғулом. Муқимий ҳаёти ва ижодини ўрганиш тарихидан. Ўрта Осиё Давлат университетининг илмий асарлари. Ўзбек адабиёти. Янги серия, 15 китоб. – Т.: 1957.
8. Шодиев Э. Ўзбек-тожик адабий алоқалари тарихидан (XIX аср охири XX аср бошлари). –Т.: Адабиёт ва санъат, 1973.
9. Жабборов Нурбой. Бадиий матн таҳрирининг хос хусусиятлари. /Ўзбек адабиётшунослигида талқин ва таҳлил муаммолари (Илмий мақолалар тўплами). – Т.: Mumtoz soʻz, 2014, 28-32-бетлар.

СИНКРЕТИЗМ ВА УНИНГ ТУРЛАРИ

Дилдора Ганиева,
Фарғона давлат университети доценти, филология фанлари доктори

Аннотация. В статье рассмотрены вопросы формирования синкретизма, его место в различных науках, разные толковании в мировой языкознании и об отдельных видов.

Ключивые слова: синкретизм, нейтрализация, синкретизм падежей, инвариант, морфосинтактитическая конструкция, первичный синкретизм, вторичный синкретизм, простой синкретизм, гнездовой синкретизм, противоположный синкретизм, эффекты полеризации.

Annotation: The article presents the issues of development of syncretism, its importance in different subjects, its various interpretations in the world linguistics and several types of syncretism.

Key words: syncretism, neutralization, syncretism of cases, invariant, morphosyntactic value, primary syncretism, secondary syncretism, simple syncretism, nested syncretism, contrary syncretism, polarity effects.

Француз тилшуноси А.Мартине бир контекстда иккита бир хил шакл турлича функция бажарсагина, синкретизм ҳақида гапириш мумкинлигини, чунки фақат шу контекстни декодлаганда (таҳлил қилганда), қоришиқликни кўриш мумкинлигини таъкидлайди[3,103].

М.Беэрмен, Д.Браун ва Г.Корбетт ўзларининг “Синтаксис-морфология алоқадорлиги. Синкретизм тадқиқи” асарида мазкур ҳодиса ҳақида шундай ёзади: “...синкретизм бу морфология синтаксисга “панд берган” вазиятдир[8,1].”Бунда улар мисол тарзида рус тилидаги *Маша читает книгу – На столе лежит книга, Маша читает письмо – На столе лежит письмо* гапларини таҳлил қилиб, биринчи жуфтликда *книгу* ва *книга* сўзларида бош ва тушум келишиклари шакллари аниқ ажралганини, иккинчи жуфтликдаги *письмо* сўзи эса бош ва тушум келишиклари шаклларини ифода этаётганини, бунда ушбу от кутилаётган морфологик фарқни кўрсатмаётганини таъкидлайди. “*Письмо* ушбу гапларда бош ва тушум келишикларининг синкретизмини кўрсатяпти, деб кўрсатишимиз мумкин”[8,2].

Э.Симз ҳам синкретизмни бевосита морфология ва синтаксисга боғлайди ҳамда қуйидагича ёзади: “Синкретизм бу муайян грамматик ўзгарган (inflected) шаклнинг бирдан ортиқ морфосинтактик қурилмаларга мувофиқ келишидир”[10,2].

Рус олимаси О.Денисованинг синкретизмга бағишланган монографиясида бу атама барча гуманитар фанлардаги каби икки хил маънода ишлатилиши, бирламчи синкретизмда тилдаги қандайдир, кам ҳолларда қарама-қарши ҳодисаларнинг бирламчи бутунлиги, қоришиқлиги тушунилиши, иккиламчи синкретизм эса икки зидланувчи ўртасидаги чегаранинг олиб ташланиши эканлигини таъкидлайди[1,9].

Лингвистик синкретизм ҳақидаги бир қатор илмий тадқиқотлар муаллифи В.Береснова ҳам мазкур атамани икки маънода тушунилишини, яъни, биринчидан, тил шаклларининг синкретиклиги назарда тутилишини, иккинчидан, синкретизм кенг тушунча сифатида бутун тилшуносликка алоқадор ҳодиса эканлигини таъкидлайди[11].

Жаҳон тилшунослигида бир қатор тадқиқотчилар томонидан турли йўналишларда ўрганилган синкретизмнинг бир неча турлари санаб ўтилади. Хусусан, Р.Якобсон унинг икки турини – тўлиқ синкретизм ва қисман синкретизмни ажратар экан, шундай дейди: “Келишиклар синкретизми масаласи алоҳида аҳамият касб этади, яъни келишик қўшимчалари ўртасида фарқнинг йўқолиши ва бундай йўқолишларнинг тартиби. Тўлиқ синкретизм қаторида қисман синкретизмни ҳам ўрганиш керак, яъни қўшимчалар ўхшашлиги бир хил сондаги фонемалар билан чекланади, ёки фонемаларнинг бирортаси бир хил бўлади”[7,196].

Л.Ельмслев синкретизм икки усулда намоён бўлишини кўрсатади: коалесценция сифатида ва импликация сифатида. Коалесценция сифатида намоён бўлган синкретизмда бир контекстда синкретизмни юзага келтирувчи функтивларнинг барчаси намоён бўлиши ва ёки улардан ҳеч қайсисининг намоён бўлмаслиги тушунилади. Импликация сифатида намоён бўлган синкретизмда функтивларнинг ҳаммаси эмас, фақат бир ёки иккитасининг намоён бўлиши

назарда тутилади. Шунингдек, Л.Ельмслев рухсат берилган синкретизм ва рухсат берилмаган синкретизм тўғрисида ҳам маълумот беради[2,111-112].

М.Беэрмен, Д.Браун ва Г.Корбетт синкретизмни содда синкретизм, уядош синкретизм, қарама-қарши синкретизм ва қутбланиш эффектларига ажратадилар. Содда синкретизмда иккита кўрсаткич ўртасидаги узвийликни, уядош синкретизмда бир неча кўрсаткич ўртасида иерархик узвийликни, қарама-қарши синкретизмда бир неча кўрсаткичлар орасида мустақил узвийлик тушунилади. Қутбланиш эффектларига индивидуал лексема парадигмасида шаклларнинг ноодатий тақсимоти асосидаги синкретизм дея таъриф берилади[8,13-17].

В.Береснова немис тилидаги феъл замонлари ҳақида гапирар экан, синкретизмни бир категория доирасидаги ва категорияларо синкретизмга ажратиб ўрганади[11].

О.Денисова синкретизмни дастлаб горизонтал ва вертикал синкретизмга бўлади: “Горизонтал” синкретизм тил иерархиясида бир хил ўринга эга бўлган, яъни битта тил сатҳига тегишли бўлган бирлик ўртасида мавжуд бўлади. “Вертикал” синкретизмда бирор тил сатҳига тегишли бирлик бошқа тил сатҳига тегишли бирлик хусусиятига эга бўлади. “Вертикал” синкретизмни шаклий тарзда сатҳлараро синкретизм деб номлаш мумкин”[1,26].

Олима синкретизм турлари ҳақида фикрини давом эттирган ҳолда, сатҳлараро синкретизмни, ўз навбатида, системавий синкретизм ва окказионал синкретизм турларига ажратади. Шунингдек, мазкур асарда сатҳлараро синкретизм кўтарилувчи ва пасаювчи бўлиши мумкинлиги ҳам асосланади[1,34-41].

Тилдаги бирор шаклда бирдан ортиқ маъно ёки функциянинг қоришиқлиги бўлган синкретизм ҳодисаси лингвистлар ўртасида хилма-хил тарзда талқин этилади. Бир гуруҳ олимлар синкретизмни тор доирада тушунадилар ва тил системасининг фақат грамматик сатҳига хос ҳодиса сифатида изоҳлайдилар. Хусусан, машҳур рус тилшуноси А.А.Реформатский синкретизмни грамматик шаклларга хос ҳодиса эканлигини, грамматик шаклнинг кўпмаънолилиги (полифункционаллиги) билан бир хил эканлигини таъкидлайди[6,314]. Шунинг учун ҳам бу гуруҳга мансуб олимлар синкретизмга динамик ҳодиса сифатида қарайдилар ва “тилнинг тарихий тараққиёти давомида функционал жиҳатдан турли категория ва шаклларнинг бир шаклга мос келиб қолиши” сифатида таъриф берадилар.

Синкретизмга иккинчи ёндашувга мувофиқ, бу ҳодиса тилнинг фақат бир сатҳи билан чекланмайдиган, барча сатҳларга хос универсал ҳодиса саналади. Бундай ёндашувга асосланганда, тил бирликларининг синкретиклиги уларнинг шакл ва мазмуни ўртасидаги асимметрик муносабатни намоён қилади[4].

Демак, мазмуний синкретиклик тушунчаси икки томонлама моҳиятга эга бўлган лингвистик бирликларга дахлдордир. Мазмуний синкретиклик лингвистик белгининг ифодаланмиш томонига дахлдордир.

Адабиётлар:

1. Денисова О.И. Вертикальный синкретизм в языке и речи (фонетический и лексический уровни). Ростов н/Д.: Фонд науки и образования, 2016.
2. Ельмслев Л. Пролегомены к теории языка. – М.: КомКнига, 2006.

3. Мартине А. Нейтрализация и синкретизм // Вопросы языкознания. – 1969. – № 2.
4. Маҳмудов Н.М. Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик-синтактик асимметрия. – Тошкент, 1984.
5. Нурмонов А. Лингвистик белги назарияси. – Тошкент: Фан, 2008.
6. Реформатский А.А. Введение в языкознание. – М.: Аспект Пресс, 1996.
7. Якобсон Р. Избранные работы. – М.: Прогресс, 1985.
8. Baerman M., Brown D., Corbett G.G. The Syntax-Morphology Interface. A Study of Syncretism. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

TYUTORLIK FAOLIYATINING XORIJ OLIY TA'LIMIDAGI ASOSIY FUNKSIYALARI

O'rinova Nilufar Muhammadovna,
FarDU dotsenti, pedagogika fanlari nomzodi
urinova.nm@mail.ru

Аннотация. Бұл мақалада шетелтану зерттелерінде тьюторлық қызмет түсінігі, оның мәні мен мазмұны, сонымен қатар, «LINK» халықаралық менеджмент институтының тәжірибесіндегі тьюторлық қызмет, ОМРТ – ашық қашықтықтан кәсіби білім беру жүйесіндегі тьюторлық функциялар, білім беру траекториясын жүзеге асыруда тьюторлардың рөлі атап көрсетілген.

Түйінді сөздер: болашақ мұғалім, тәрбиеші, тьюторлық іс-әрекет, тәрбиелік іс-әрекеттің мәні, тьюторлық функциялар, оқыту траекториясы.

Аннотация. В данной статье рассматривается понятие тьюторства в иностранном образовании, его сущность и содержание, а также тьюторская деятельность в практике международного института менеджмента «ЛИНК», функции тьюторства в ОМПО - открытой системе дистанционного профессионального образования, роль тьюторов в реализации образовательной траектории.

Ключевые слова: будущий учитель, тьютор, тьюторская деятельность, сущность тьюторской деятельности, тьюторские функции, образовательная траектория.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning "Yangi O'zbekiston strategiyasi" kitobida to'g'ri ta'kidlanganidek, "Mamlakatimizda ma'naviy-ma'rifiy ishlarni tizimli tashkil etish, bu borada amalga oshirilayotgan chora-tadbirlarning samaradorligini oshirish, aholi, ayniqsa, yoshlarning intellektual salohiyati, ong-u tafakkuri va dunyoqarashini yuksaltirish, vatanparvarlik, xalqqa muhabbat va sadoqat tuyg'usi bilan yashaydigan barkamol avlodni tarbiyalash – davr talabidir". [1, 288-b.].

Talaba yoshlarning ma'naviy-ma'rifiy tarbiyasi ko'p jihatdan tyutorlar faoliyati bilan bog'liq. Ko'pgina tadqiqotchilar tyutorlik g'oyasi — bu o'quvchilar bilan birgalikda olib boriladigan pedagogik qidiruv g'oyasi, deb hisoblashadi. Tyutorlik funktsiyalarini amalga oshiradigan o'qituvchi o'quvchi bilan tengma-teng ravishda bilim, ko'nikma va tajribalarni egallash yo'lini topishga harakat qiladi. Ta'lim mazmunida o'z taqdirini o'zi belgilash va o'zini rivojlantirish uchun asos izlashga yordam beradigan maslahatchidir.

Zamonaviy oliy ta’limi tizimida nafaqat yuqori kasbiy kompetentsiya va pedagogik tafakkurga ega bo‘lgan, balki samarali ta’lim texnologiyalari asosida talabalarning mustaqil ta’lim faoliyatini tashkil etish bilan bog‘liq eng murakkab innovatsion pedagogik muammolarni ijodiy hal qila oladigan pedagoglarni tayyorlash zamon talabiga aylandi. Agar uzoq vaqt davomida pedagog talabalar oldida bilimlarning asosiy manbai sifatida harakat qilgan bo‘lsa, endi u shaxsning faol rivojlantiradigan, kasbiy kompetentsiyalarni doimiy ravishda takomillashtirib boradigan, o‘z-o‘zini tarbiyalash ko‘nikmalarini shakllantiradigan, nostandart muammolarni hal qilishga tayyor bo‘lgan mutaxassisga aylanadi. Ushbu vazifalarni amalga oshirishda O‘zbekiston oliy ta’lim tizimiga yangi joriy etilgan “Tyutorlik faoliyati” muhim ahamiyat kasb etadi.

Tyutorlik faoliyatining nazariy jihatlari ko‘plab rus va xorij olimlari tadqiqot ishlarida o‘rganilgan bo‘‘lib, ulardan ayrimlarini tadqiqot ishimiz doirasida ko‘rib chiqamiz. M.G.Murning ishida keltirilgan fiklarda tyutorlik faoliyati quyidagicha talqin qilinadi:

- ish va o‘quv mashg‘ulotlarini qo‘llab-quvvatlashga yordam beradi, o‘zaro hurmat va qulay psixologik muhit yaratishda shaxsiy o‘rnak ko‘rsatadi;

- barcha talabalarga o‘zaro samarali muloqot qilish va diqqat bilan tinglashga yordam berish orqali o‘rganishni osonlashtiradi; talabalarni ta’lim maqsadlariga erishish uchun yo‘naltiradi;

- talabalarga ta’lim jarayoniga to‘liqroq qo‘shilishlariga yordam berish orqali ularga qaror qabul qilishga ko‘maklashish, tegishli ma’lumotlarni tanlashga yo‘naltirish, maqsadlarga erishish, shuningdek talabalar ishidagi muvaffaqiyatni kuzatib shaxsiy o‘quv jarayonni boshqarishga rahbarlik qiladi; ishning aniqligi va sifati hamda yuzaga keladigan qiyinchiliklarni hal qilishga yordam beradi;

- o‘qitiladigan fan sohasining eksperti sifatida talabalarga beriladigan bilimlarni doimiy ravishda yangilab, baholab turadi;

- ta’lim masalalari bo‘yicha maslahatchi bo‘lib, talabaga ta’lim olishda muvaffaqiyatga erishish mezonlarini tushuntirib boradi va natijada talaba o‘quv maqsadlariga erishishi va yuzaga kelgan qiyinchiliklarni engishga yordam beradi;

- talabalarni o‘z g‘oyalarini amalda qo‘llashga undash, ularni bahs-munozaralar va interaktiv treninglarga jalb qilish, yangi loyihalar va tadqiqot ishlarida qo‘llab-quvvatlash orqali o‘qishga motivatsiyasini shakllantiradi;

- ta’lim sohasida innovator bo‘lib, iqtisodiy va ishtimoiy omillar va turli madaniyatlarni hisobga olgan holda o‘quv jarayoniga keng qo‘llash uchun o‘quv kurslari, o‘quv qo‘llanmalari va bilimlarni baholash tizimlarini ishlab chiqadi [5;234].

Tyutorning masofaviy ta’lim tizimidagi faoliyati AQShning Texas A&M universiteti professori P.E.Uilyamsning doktorlik dissertatsiyasida tadqiq etilgan IT sohasida o‘n besh mutaxassisning Delphi veb-tizimlari orqali to‘rt bosqichda o‘tkazilgan so‘rovnomasida tyutorning quyidagi funktsiyalari keltiriladi: administrativ menejer; instructor; metodist; texnolog; proktor; qo‘llab-quvvatlash xodimi; kutubxonachi; texnik; baholash bo‘yicha mutaxassis; grafik dizayner; o‘qituvchi; noshir - muharrir; lider – rahbar [10; 113].

Y.L.Derajnening fikricha, "ochiq ta’lim tizimidagi tyutor o‘qituvchi, maslahatchi, metodist va murabbiy vazifasini bajaruvchi ta’lim tizimining eng muhim komponenti hisoblanadi" [3;5]. Rossiya federatsiyasida tyutorlik muammosi bo‘yicha

birinchi nashrlar maxsus faoliyat sifatida 1993-1994 yillarda paydo bo‘lgan. Xalqaro menejment instituti “LINK” ning (Learning International NetworK) masofaviy ta’lim sohasidagi tajribasini tahlil qilish asosida Rossiya va Buyuk Britaniya ochiq masofaviy professional ta’lim loyihasi yaratiladi. Tyutor (OMPT) ochiq masofaviy professional ta’lim tizimining samaradorligini ta’minlovchi asosiy sub’ektlaridan biridir. Ushbu ta’lim tizimida tyutor – bu kurs mazmunini o‘zlashtirish va shaxsiy va kasbiy rivojlanish bo‘yicha talabalarning mustaqil faoliyatining maslahatchisi, ustozi, tashkilotchisi funktsiyalarini bajaradigan o‘qituvchining maxsus turi. OMPT modeli doirasida tyutorlik pedagogik faoliyatning bir turi sifatida qaraladi, uning sifat farqi uchta asosiy prinsip bilan belgilanadi: OMPT talaba mustaqil ravishda o‘qiydi, tyutor unga hamkorlikning maxsus jihatidan texnologik tashkil etish orqali yordam beradi; ta’lim o‘quvchilarning real tajribasini o‘qitish mazmuniga kiritish asosida amalga oshiriladi; ta’lim jarayoni tarmoqli, taqsimlangan xarakterga ega bo‘ladi [11; 87].

E.S.Komrakova tadqiqot ishining predmeti tyutorlik tizimidagi loyihalash faoliyati bo‘lib, uning dissertatsiyasi doirasida to‘rtta loyihalash turi va OMPT ta’lim dasturini loyihalash texnologiyasi [88-89] keitirilgan. Yuqorida keltirilgan mualliflarning fikriga ko‘ra, tyutor o‘qituvchi va bola o‘rtasida vositachi vazifasini bajaradi, o‘quvchi faoliyati va uning individual rivojlanish dasturlarining tashkilotchisi hisoblanadi. [7;159] Tadqiqotchilar nuqtai nazaridan kelib chiqib tyutorlikning mohiyati va funktsiyalari haqidagi tushunchalarini quyidagicha izohlash mumkin: "ta’lim deganda individual ta’lim traektoriyasini shakllantirish tushunilsa, u holda o‘quvchiga ushbu ishni bajarishda yordam beradigan kattalarning maxsus pozitsiyasi paydo bo‘ladi. Kattalarning bunday pozitsiyasini "tyutor" atamasi bilan belgilandi (ingliz tilidan tarjima qilingan - murabbiy)" [7; 20]. Ta’lim traektoriyasi tushunchasini mualliflar o‘quvchi o‘qituvchi bilan birgalikda ishlab chiqadigan va amalga oshiradigan ta’lim loyihalari ketma-ketligini tushunadilar. O‘qituvchi o‘quvchining bilim olish uchun "buyurtmasini" shakllantirish mumkin bo‘lgan vaziyatlarni tashkil qilish orqali uning harakatlarini qo‘llab-quvvatlaydi.

“LINK” xalqaro menejment institutida "yaxshi tyutor o‘quv jarayonining menejeri, an’anaviy o‘qituvchisi, boshqaruv maslahatchisi, kompyuter axborot texnologiyalaridan foydalanuvchisi (matn muharrirlari, elektron ma’lumotlar bazalari, elektron jadvallar, elektron pochta, Internet, interaktiv kompyuter dasturlari) va o‘yin texnikasidan foydalanish tajribasiga ega bo‘lishi kerak" deb hisoblashadi. [1;51-55].

“LINK” xalqaro menejment instituti quyidagi jarayonlarda tyutorlik faoliyatini yo‘lga qo‘yish mumkinligini ta’kidlaydi:

- masofaviy ta’lim tizimidagi tyutorlik;
- oliy professional ta’limi tizimidagi tyutorlik;
- ochiq ta’lim tizimida tyutorlik ;
- individual ta’lim dasturlari sharoitida tyutorlik ;
- mustaqil ta’lim olishda tyutorlik va boshqalar.

Rossiyada tyutorlikka bag‘ishlangan konferentsiya tashkilotchilarining fikriga ko‘ra, "tyutor talabaning maslahatchisi bo‘lib, unga individual ta’lim dasturini ishlab chiqishda, o‘quv jarayonining o‘ziga va ushbu jarayonning alohida elementlariga moslashishida yordam berishi va boshqa tomondan ta’lim natijalaridan qanday foydalanish va ushbu o‘quv dasturini, o‘quv faoliyatini ushbu shaxsning individual rivojlanish jarayonida qanday o‘tkazish kerak" kabi savollarga berishi mumkin. [6;77].

Tomsk shahrida bo‘lib o‘tgan Rossiyada tyutorlikni rivojlantirish muammosi bo‘yicha konferentsiyaning aksariyat ishtirokchilari tyutor ta’lim dasturini tuzishda vositachiga aylanadi deb hisoblashadi. Tyutor o‘rta maktab o‘quvchining ma’lum bir fan sohasida o‘zini o‘zi belgilashiga hissa qo‘shishi; o‘quvchiga belgilangan maqsadlarga mos keladigan tanlangan sohada o‘z ta’lim yo‘lining loyihasini tuzishda yordam berish; o‘z sohasining muammolarini, turli xil yondashuvlar va nuqtai nazarlarni taqdim etish, ularning muhokamasini tashkil etish; individual dasturlarni hisobga olgan holda o‘quv-tadqiqot faoliyatini tashkil etish uchun sharoit yaratish; mintaqaviy vaziyatni va ushbu fan sohasini rivojlantirish istiqbollarini ko‘rsatish; o‘quvchining maktabdan tashqari ta’lim maydonini kengaytirish; o‘quvchiga o‘z loyihasini amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan o‘zini o‘zi tashkil etish texnikasini o‘zlashtirishga yordam berish [8;89].

Oliy antropologik maktab rahbarlarining fikricha, "tyutorlik tizimi talabalarning ma’lum ehtiyojlari va tadqiqot manfaatlariga imkon qadar mos keladigan tarzda ishlab chiqilgan. Ish jarayonida ham tyutor, ham uning assistenti sifatida doimiy ravishda talabani tadqiqot faoliyatiga jalb qiladilar. Shunday qilib, birinchi kursdan boshlab talabada tadqiqotchilik tajribasi va ma’lum ish ko‘nikmalarini shakllantiradi, ular o‘qish davomida yoki universitetni tugatgandan so‘ng ilmiy karera uchun zarur bo‘lgan kompetensiyaga aylanadi [6;97].

Ural davlat iqtisodiyot universiteti masofaviy ta’lim tizimi tashkilotchilari "Tyutor - bu masofaviy ta’limning o‘quv jarayonida ishtirok etadigan va bir vaqtning o‘zida o‘quv jarayonining o‘qituvchisi, maslahatchisi va tashkilotchisi (menejeri) funktsiyalarini bajaradigan o‘qituvchi-maslahatchi", deb hisoblaydilar [8;43].

N.V.Rybalkinaning fikricha, tyutorlik funksiyalarini amalga oshiruvchi o‘qituvchi ananaviy o‘qituvchidan farqli ravishda tayor bilimlarni taqdim qilish emas, balki bilimlarni egallash yo‘llarini ko‘rsatishi, ta’lim oluvchining qiyofasini shakllantirish zarurdir. “Profesional ta’lim tizimi terminologiyasi” lug‘atida "tyutor" atamasining ma’nosi quyidagicha ifodalanadi "tyutor - o‘quv jarayonini osonlashtiradigan shaxs, uning vazifasi o‘z tinglovchilarining rolini bilishdir" [2;74]. S.A.Shennikovning monografiyasida "tyutor" tushunchasi quyidagicha ta’riflanadi: o‘qituvchi-maslahatchi-ta’lim va o‘z-o‘zini tarbiyalashni tashkil etish sohasidagi" mutaxassis". Tyutor yaxlit ta’lim modulini yaratish va boshqalar uchun javobgardir, talabalar bilan guruhli va individual ishlarni tashkil etish.

Hozirgi vaqtda rus olimlari tadqiqotlarida tyutor texnologiyalarini umumiy o‘rta ta’lim tizimiga joriy etish bo‘yicha keng qamrovli ishlar olib borilmoqda. Pedagog olimlar T.M. Kovaleva, N.V. Rybalkina, G.P. Shchedrovitskiy, D.B. Elkonin, A.N.Tubelskiy va boshqalarning ishlarida o‘rta maktablar asosida tyutorlik texnologiyalarini amalga oshirish tajribasi umumlashtirilgan, zamonaviy ma’noda tyutorlik mafkurasi yaratilgan. Faylasuf Mirab Mamardashvilining "inson – bu imkoniyat" degan so‘zlariga asoslanib, tyutorning faoliyati "talaba o‘zini namoyon qilishi mumkin bo‘lgan vaziyatni yaratish" sifatida tavsiflanadi [7; 19].

Shunday qilib, tyutorning rolini tushunishda ba’zi farqlarga qaramay, berilgan barcha ta’riflarni birlashtiradigan jihat mavjud. O‘qituvchining vositachilik faoliyati va u amalga oshiradigan tashkilotchi, maslahatchi va murabbiy rollarining umumlashmasidir.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Мирзиёев Ш. Янги Ўзбекистон стратегияси. Т.: “Ўзбекистон”, 2021.
2. Бендова Л.В. «Развиватель» для развивающихся. Управление персоналом. 2006. - № 18.
3. Беков Х.А. Терминология в системе дополнительного профессионального образования: словарь.- М.: ИПК госслужбы, 2001.
4. Деражне Ю.Л. Тьютор в открытом обучении:учеб.-метод.Пособие.-М.:Изд-во Департ, 1998.
5. Комраков Е.С. Проектировочная деятельность тьютора в системе открытого дистанционного профессионального образования: авто- реф. дис. канд. пед. наук. - М., 2004.
6. Moore M. G. Distance Education: a Systems View of Online Learning Paperback. — Wadsworth Publ., 2011.
7. Тьюторство: концепции, технологии, опыт: юбилейн. сб., по- свящ. 10-летию тьютор, конф., 1996-2005 гг.
8. Тьюторство как новая профессия в образовании: сб. метод, материалов / отв. ред. Н. В.

АЪЗАМ ЎКТАМ ШЕЪРИЯТИНИНГ БАДИИЙ ЖОЗИБАСИ

Тўмарис Аъзам Бутунбоева,
Ўзбекистон давлат хореография академияси
катта ўқитувчиси, филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
Сурайё Исматова,
Ўзбекистон давлат хореография академияси
Санъатшунослик йўналиши 3-курс талабаси
Илмий раҳбар: ф.ф.д.Ҳ.Ҳамроева

Аннотация. Бўл мақалада XX ғасырдағы өзбек әдебиетінің белді өкілдерінің бірі, ақын, аудармашы, публицист Азам Октам өз шығармашылығының көркемдік-эстетикалық ерекшеліктерін зерттейді.

Негізгі сөздер: «Түкіршілік», ынта-ықылас, туған жер, философиялық сезімталдық, ұлттық үн.

Аннотация. В данной статье один из ведущих представителей узбекской литературы XX века, поэт, переводчик и публицист Азам Октам исследует художественно-эстетические особенности своего творчества.

Ключевые слова: «Нерешительность», энтузиазм, родина, философская чуткость, национальный тон.

Аъзам Ўктамнинг ўктам ва фалсафий шеърларида шижоатли қалби, руҳий изтироблари, ички қиёфаси ёрқин намоён бўлади. Адабиёт муҳиблари унинг ҳалоллик ва ҳақиқатга, иймонга даъват қилгувчи асарларини қизиқиб ўқишади. “Бухорога борганда” мансурасида шоир шундай дейди:” *Бухорога борганда боқмам сира осмонга. Қараб тураверaман Минораи Калонга. Шунда тўғри юракка, мозий бостириб келар: Ҳайқираган суворийлар, кишнаётган дулдуллар.*

Мен энтикиб қоламан, қалбимда ғулув, ҳадик. Гўёки мана ҳозир, учиб кетадигандек. Ачиндимми, куйдимми, мозийни кўп ўйладим. Қариб қолган минора, тилга кириб сўйлади: “Э, қўйсанг-чи, мозийдан хавотир олмак бекор. Ахир унда не буюк, улуғ боболаринг бор! Кўзингдир юрт тарихи,қараб юргин кўзингга, Сен менга ачинмагин, эҳтиёт бўл ўзингга!”.

Ўзига хос ташбеҳлар билан зийнатланган бу сатрлар замирида жуда катта фалсафий моҳият мужассам. Бу моҳият ўқувчини чуқур ўйлашга,мушоҳада юритишга ундайди. Ҳамма даврларда куйланган ватан, озодлик, мустақиллик мавзулари шоир ижодида янада долзарб тус олган. “Бухорога борганда” мансурасидаги қиёсларнинг ўзиёқ ўзбек халқининг улуғ ўтмишини, миллий қадриятларини, миллий ўзлик сари курашини ифодалайди. “Қўқон шамоли”, “Бухорога борганда”, “Менинг эртагим”, “Бир тун”, ”Алишер Навоий”, “Тонгдаги ўйлар”, “Раҳимага”, “Уйқум қочган кечада”, “Чўлпон”, “Онамга”, “37-йил шеъри”, “Тўмарис билан суҳбат”, “Тараддуд”, “Онам фотиҳаси,” “Азон”, “Оролдаги ўйлар” каби шеърларда мазмун ва ғояни яхлит тадрижий босқичларда кўрамиз.

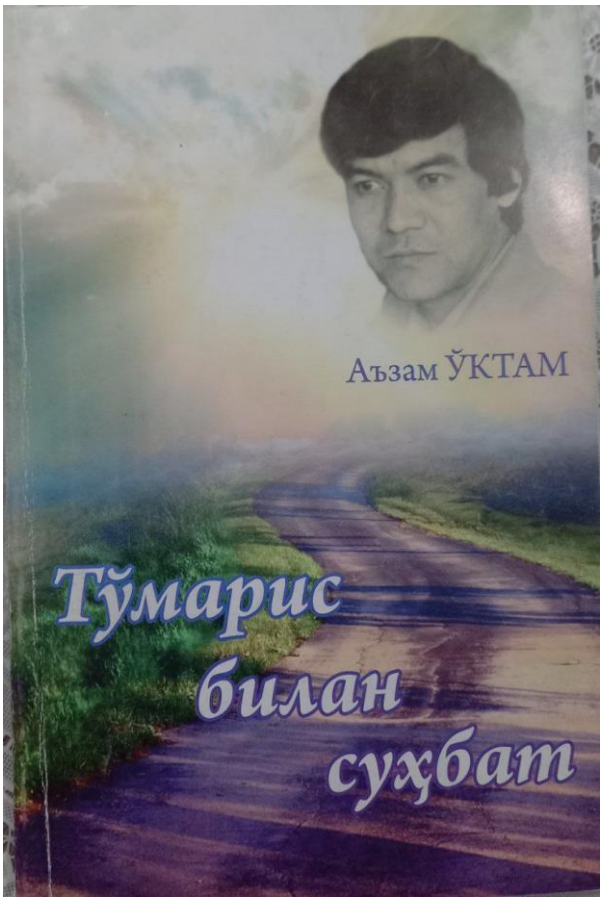

Адабиётга ўзининг ҳеч кимникига ўхшамаган овози билан кириб келган таниқли шоир ва таржимон, моҳир публицист Аъзам Ўктам(1960-2002й.) серқирра истеъдод ва покиза иймон соҳиби, ёруғ туйғулар куйчиси эди. Талабалик давридаёқ “Совет Ўзбекистони санъати”, “Ёшлик” журналларидаги шеърий туркумлари билан Озод Шарафиддинов, Ғайбулла ас-Салом, Эркин Воҳидов, Рауф Парфи, Анвар Обиджон каби атоқли ижодкорларнинг эътиборига тушган ёш шоирнинг турли йилларда “Кузатиш”, “Зиёрат”, “Тараддуд”, “Икки дунё саодати”, “Қирқинчи баҳор” каби шеърий тўпламлари, адабий-публицистик мақолалари, “Бола дунёни тебратар”, “Хабар” каби қиссалари чоп этилди. Шунингдек, у таржимонлик, муҳаррирлик ишлари билан ҳам жиддий шуғулланди. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ёшлар мураббийи, таниқли адабиётшунос олим Сайди Умиров тўғри таъкидлаганидек, “Аъзам Ўктам ҳақиқий фарғоналикларга хос хуштавозе, ширинсухан, дилбар йигит эди. Турфа фазилатлари ичида учтасини алоҳида таъкидламоқчи эдим. Биринчидан, илмга чанқоқ,ҳам дунёвий, ҳам илоҳий билимлари тўкис, дунёқараши кенг инсон эди. Шеъриятга ишқи, адабитга шайдолиги баробарида тарихий, диний қадриятларга, азалий удумларимизга қизиқиши, муҳаббати кчли эди. “Чўлпон” нашриётида ишлаган йилларида мафкуравий тазйиқ кучли даврда босилмаган кўп илмий, бадиий, диний, публицистик китобларга муҳаррирлик қилгани – бунинг далили. Илмли ва фидойи муҳаррир сифатида самимий дастхат ёзиб бергани – муқаддас китоб “Қуръони карим”ни ҳар гал қўлга олганимда Аъзамжоннинг нурли сиймоси кўз ўнгимда жонланади”[117].

[117] С.Умиров “Жилмайиб ётайин Фарғонага келиб...” Дорилфунунлар менинг тақдиримда.”Шарқ”.

Халқ онгида мудраб ётган миллий ифтихор туйғуларини уйғотиш, миллий ўзлигини англаб етиши учун курашга чорлаш, бир сўз билан айтганда халқни миллий мустақилликка тайёрлаш вазифасини адабиёт ўз зиммасига олди. Ватан тарихи ҳақидаги асарларда шоир тафаккурининг, туйғуларининг минтақалари ниҳоятда кенгайиб, фалсафий таъсирчанлиги кучайиб борганлигини кузатиш мумкин. Эзгулик, яхшилик, иймон-эътиқод ва ватанга садоқат туганмас куйдек китобхонни некбин орзулар,ойдин хаёллар ва заковат оламига ошно қилади.

Ўзбекистон халқ шоири Анвар Обиджон айтганидек, “Аъзам Ўктам ижодининг салоҳияти, югуроқ кўзларга тезда чалинавермайдиган ички қудрати, ўхшаши йўқ нафосати ҳақида таниқли адабиётшунослар, қаламкаш дўстлари бир-биридан мазмундор, кўтаринки мақолалар ёзишган. Улардан ўтказиб айтишим қийин. Ишончим комилки, мутахассислар бу иқтидорли адиб меросига ҳали қайта-қайта мурожаат қилишади. Унинг янгидан – янги қирраларини кашф этишади. Шоир ижодининг ўрганилмаган, ўрганилишга жуда-жуда арзийдиган жиҳатлари кўп.”[118]

Аъзам Ўктамнинг “Жаллод ҳукмин ўқиди охир” деб бошланувчи шеърида доимо уйғоқ ва бедор руҳиятнингқадри, сўзнинг ва фарзандлик туйғусининг қиммати армон шаклида ифодаланади:

Жаллод ҳукмин ўқиди охир,
Бит кўзлари қаҳрга тўлди:
“Яшаб юрса юрар бир шоир,
Қўлёзмасин йўқотсак бўлди!”
Ўтди не-не зотлар мунғайиб,
Тирик, аммо жонсизга ўхшаш.
Куч, чидам бор,
Фақат қалб майиб,
Хотираси айқаш ва уйқаш.
Ичга, ташга қарайман аста,
Билмаяпман – ёвинг ким эди?
Шоир элим, юрагинг хаста,
Орол сенинг асарингмиди?

Бу шеърнинг моҳияти ва оҳангида халқимиз ва мураккаб давримизнинг овози, зарби ва армонлари бор. Шоир дунёни, қуриб бораётган Орол денгизини, миллат тарихи ва воқеликни барча мураккабликлари, қарама-қаршиликлари, кескин зиддиятлари билан чуқур ва равшан идрок қилади. Жамиятда “қалби майиб, хотираси айқаш ва уйқаш”, яъни манқурт одамлар борлигидан ёшларни огоҳлантиради.Кучли мантиқ, образларнинг улуғворлиги, бўёқларнинг қуюқлиги, тилнинг халқчиллиги Аъзам Ўктам ижодининг бош белгисидир. Шоир ҳар бир воқеликни миллат ва халқ манфаати нуқтаи назари билан баҳолайди. У она тилининг ички товланишлари, яширин имкониятлари, бадиий-тасвирий воситалардан маҳорат билан фойдаланди. “Онам фотиҳаси” шеърида шоир ўзбек халқининг она дуоси ва нияти билан боғлиқ энг гўзал ва умуминсоний моҳиятга эга миллий қадриятларини шундай ифодалайди:

Энди сен ҳукумат одами,болам,

[118]А.Обиджон Яшариб бораётган шоир. “Осмон яқин...” Т.2011.4-б.

Қўлинггабир қоғоз берди ўқитиб.
Унутма – сен кимсан, ким ота-оанг,
Юрма қоғоз билан элни қўрқитиб.
Сени жўнатишса олис юртларга,
Агар халқи ўзга тилда гапирса –
Ҳеч тақлид қилмагин сур,бебурдларга,
Сўкмагин уйидан сенга жой берса.
Ўқрайма “Сен бизга меҳмон” деганга,
Қийиқ ахтармагин ҳеч қачон қилдан.
Бешик бўлсин, тобут бўлсин экканга,
Кесма дарахтларин, эк келса қўлдан.

Ўзбекистон халқ шоири Иқбол Мирзо айтганидек,”Аъзам Ўктам шоир ва шахс сифатида катта мактаб эди. Дунё тан олган аллома Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф ҳазратлари, Ўзбекистон Қаҳрамони, атоқли адабиётшунос олим О.Шарафиддинов бежиз унинг шеъриятига юксак баҳо беришмаган. Китобсевар ёшларимиз ёвқур шоир Аъзам Ўктам ижодини билишлари, у билан фахрланишлари шарт.”

Фойдаланилган адабиётлар:

1. О.Шарафиддинов. Аъзам Ўктамни хотирлаб. “Муҳаррир нашриёти”., Т., 2019. Б.-3.
2.С.Умиров “Жилмайиб ётайин Фарғонага келиб...” Дорилфунунлар менинг тақдиримда. Т.: “Шарқ”.
3.А.Обиджон Яшариб бораётган шоир. “Осмон яқин...” Т.2011.4-б.
4.Б.Каримов Аъзам шоирнинг ўктам овози. Руҳият алифбоси. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, Т., 2018. Б.-132.
5.А. Ўктам. Саҳар вақти юрак йиғлар...: Шеърлар. –Т: “, 2014. – 304 б.
6.А. Ўктам. Тараддуд: Шеърлар. – Тошкент: “Чўлпон” 1993. – 80 б.
7.А. Ўктам. Тўмарис билан суҳбат: Шеърлар. –Тошкент: “Муҳаррир”, 2019. – 92 б.

ОНА ТИЛИ ДАРСЛАРИДА ИНТЕГРАТИВ ЁНДАШУВ

Шахло Наралиева,
Жумабек Ташенев номли университет доценти, PhD
Кларахон Мавлонова,
Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети доценти, PhD

Аннотация. Бұл мақалада ана тілі мен әдебиет пәндерін кіріктіріп оқытудың әдіс-тәсілдері, көркем мәтіннің тілдік ерекшеліктерін әдеби ұғымдар негізінде меңгерту, көркем шығармалардан оқушылардың шығармашылық ойлау қабілетін дамыту туралы сөз қозғалады.

Кілт сөздер: ана тілі, кіріктіру, тәсіл, көркем мәтін, әдіс-тәсілдер.

Аннотация. В данной статье рассматривается вопросы интегративных подходов в обучении родному языку и литературе, изучения языковых особенностей художественного текста на основе литературных понятий, развития творческого мышления учащихся на основе художественных произведений.

Ключевые слова: родной язык, интеграция, подход, художественный текст, метод и приемы.

Дунёда она тили ва адабиёт фанларини интеграциялаб ўргатиш, бадиий матннинг тил хусусиятларини адабий тушунчалар асосида ўрганиш, бадиий асарлардан ўқувчиларнинг ижодий фикрлаш қобилиятини ривожлантириш мақсадида фойдаланиш орқали таълим сифатини ошириш каби устувор йўналишларда илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда.

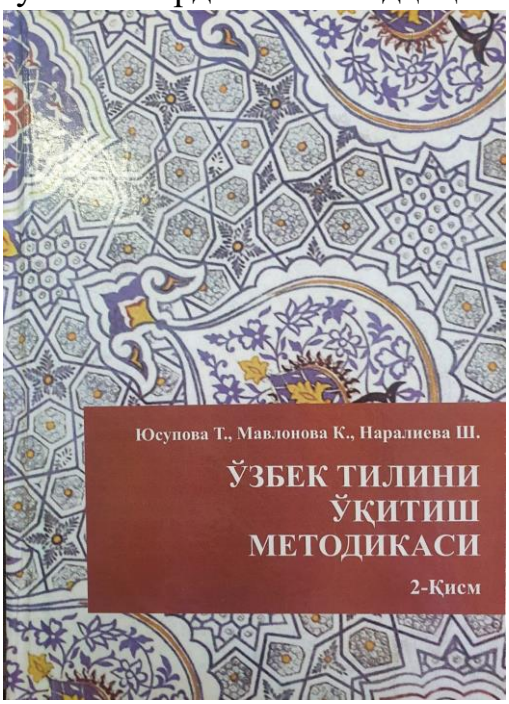

Мутахассисларнинг таъкидлашича, “Интеграция тушунчаси фанда аввалдан мавжуд бўлган турли қисмлар ва элементларнинг бирлашган ҳолда фаолият юритиш жараёнини ифода қилади” [1]. Бадиий матн она тили ва адабиёт дарсларини шу тарзда бирлаштириш, туташтириш имконини беради. Айтиш жоизки, тил ҳодисасининг лингвистик жиҳати ўрганилгандан сўнг унинг янги жиҳати – бадиий қиймат яратувчи экспрессивлигига ўтиш ўқувчиларда бўлган қизиқишни янада оширади, барча маъно-мазмун жилолари билан танишиш истагини уйғотади. Айниқса, ижод сир-асрорларини ўрганиш истаги муҳим аҳамият касб этади.

Икки ўқув фанини интеграциялаш адабиёт дарсларида асар тили устида қай даражада иш олиб борилса, она тили дарсларида ҳам бадиий матннинг тил хусусиятлари устидаги ишларни мазмун жиҳатдан шу даражада ташкил этиш керак деган маънони англатмайди. Она тили дарсида бадиий матннинг тил хусусиятлари устида жуда қисқа иш ўтказилади: кўпи билан 5–7 дақиқа вақт ажратилади, бир-иккита БТВ ёки ШС тури эмоционал-экспрессив тил ҳодисаси асосида парчанинг бадиий қиймати, маҳорат билан ишлатилган сўзлар ҳақида фикр юритилади. Шунингдек, биз она тили дарсларини адабиёт дарслари билан интеграциялашни адабиёт дарсларида бадиий тасвир воситалари юзасидан олинган билимлардан она тили дарсларида фойдаланиш, она тилидан ўрганиладиган айрим мавзулардан келиб чиқиб адабий тушунчаларни ўрганиш даврини шунга мослаштириш, яъни таълим мазмунини туташтириш деган маънода тушунишни мақсадга мувофиқ кўрамиз. Шунга кўра она тили дарсларида бадиий матн устида олиб бориладиган ишларни бошланғич синфларнинг ўқиш дарсларида танишиладиган бадиий тасвир воситалари, 5-синфдан эътиборан эса адабиёт дарсларида кўрила бошланадиган адабий тайёргарлик билан интеграциялаш зарурияти туғилади.

5–9-синфлар она тили дарсларида ўқувчиларнинг оғзаки ва ёзма нутқини ўстириш, нутқ маданиятини ривожлантириш ушбу ўқув фанини ўқитишнинг асосий мақсадларидан саналар экан, таълим мазмуни ҳам, метод ва усуллари ҳам ана шу мақсадларга хизмат қила оладиган этиб белгиланади. Оғзаки ва ёзма нутқ ўстириш ишлари кўпроқ нутқнинг лисоний жиҳатдан тўғрилигини таъминлашга

қаратилса, нутқ маданиятини ривожлантириш унинг мазмундорлиги ва таъсирчанлигига эришишда ўз ифодасини топади.

Ўқувчи услубий нейтрал сўзлар, сўз шакллари, синтактик бирликларни қўллаб фикр баён қилса, ўз фикрларини ривоя, тасвир, муҳокама тарзида ёзма шакллантирса, бундай нутқ таъсирчанлик сифатига эга бўлмайди. Таъсирчанлик бўёқдор сўзлар, ширали жумлалар тузиш орқали яратилади. Бундаги услуб бадиийга қараб боради. Бугунги кундаги «Она тили» дарсликларида бадиий асарлардан олинган терма гаплар, парчаларга кенгроқ ўрин ажратилаётганининг сабаби ҳам нутқнинг коммуникативлигини таъминлаш заруриятлари билан белгиланмоқда, десак хато бўлмайди. Машқларда бундай материаллардан фойдаланиш ўқувчиларнинг туйғусига ҳам, тарбиясига ҳам, нутқига ҳам ижобий таъсир кўрсатади. Зеро, дарсликдаги бадиий асарлардан олинган терма гаплар, ҳажман кичик матнлар ўқувчиларни табиат тасвири, асар қаҳрамонлари ҳаётида акс этган лавҳаларни бадиий идрок этиш, улардан эстетик завқ олиш, тарбиявий хулоса чиқариш имконини беради. Кичик бир лавҳа ҳам ёшларнинг туйғусига кучли таъсир ўтказиш, шу орқали тафаккурини ривожлантириш учун хизмат қила олади.

Бадиий матн она тили дарсларида ўрганиладиган тил ҳодисаларининг экспрессив жиҳатларини англаш учун йўл очади, ёшларни сўз, сўз шакллари, синтактик бирликларни уларга ёрқинлик бахш этган ҳолда ишлатиш маҳорати билан изчил, тадрижий такомилда таништириш имконини беради. БТВ (бадиий тасвир воситаси) ва ШС (шеърий санъат тури) турларига эътиборни қаратиш ўз-ўзидан она тили дарсларини адабиёт дарслари билан интеграциялашга ундайди. Адабиёт дарслари ўқувчиларда гўзалликни кўра ва сеза билиш ҳиссини, гўзалликдан завқ ола билиш кўникмасини ҳосил қилишга ёрдам берса, она тили дарслари бу ишларни давом эттириш ва чуқурлаштириш имкониятлари билан алоҳидалик касб этади. 5–9-синфларда ўрганиладиган эмоционал-экспрессив воситалар бадиий таҳлил мундарижасини беҳад кенгайтира олади, шу жиҳати билан ушбу материаллар адабиёт дарслари мазмунини узлуксизлик, мунтазамлилик, изчиллик асосида бойитиши турган гап. Бунинг натижасида, яъни икки ўқув фанининг ўзаро боғланиши туфайли таълим-тарбия самарадорлиги янада ортади, ёшлар нутқининг ширадорлиги, таъсирчанлигини ошириш учун кенг имкониятлар вужудга келади. БТВ ва ШС турлари нарса-буюм, ҳодисаларни қисқа, аммо ёрқин тавсифлашда муҳим роль ўйнайди. Асардаги ишончлилик ва мотивларга асосланган мантиқ ўқувчиларнинг маънавий дунёсини бойитади. Ўқувчи бадиий сўз гўзаллигини, нафосатини, қудратини, эмоционал-экспрессив сўз шакллари, лексик воситаларнинг аҳамиятини қадам-бақадам англаб, ўзи учун янги қирралар кашф этиб боради. Лекин адабиёт дарсларининг ўзи асарни ўқиш ва таҳлил қилиш чоғида сўзларнинг маъно жилоларини аниқлашга етарли имкон бермайди, тимсол яратишда фойдаланилган айрим сўзларнинг ғоявий вазифаси йўл-йўлакай айтиб ўтилади, холос.

Она тили дарсларида бошқа ўқув фанлари билан турли даражада интеграция амалга оширилади. Бирида мос келувчи ҳолатлардан андаза олинади, иккинчисида ўзаро таъсир орқали бир-бирининг таълим мазмунини унификация қилиш, бойитиш рўёбга чиқарилади. Бирига сўз маҳоратидан фойдаланиш

борасида таянилади, иккинчисига шу ниятда суянилади, унинг таълим мазмуни билан бир қадар ҳисоблашилади ҳамда ўзаро таъсир тавсифидаги алоқага киришилади. Бири билан (масалан, рус тили, чет тиллар, қисман тарих) ***бир томонлама***, иккинчиси, аниқроғи, сўз санъати саналмиш адабиёт ўқув фани билангина ***икки томонлама*** интеграциялаш содир этилади. Кўпроқ рус тили, камроқ чет тиллар, тарих ўқув фанларидан она тили таълими мазмуни учун ижобий тажрибалар ибрат қилиб олинади, лекин ўзи ушбу фанлар таълим мазмунини ўзгартиришга доир жиддий тавсиялар бера олмайди. Бир томонлама интеграция деганда ана шу ҳолатлар назарда тутилади.

Она тили дарсларида ўтиладиган лексик ва грамматик воситалар билан шу воситаларнинг бадиий қиймат яратишдаги ўрни ва аҳамияти ўқув фанидаги ***ички интеграциялаш*** асосида ўрганилиши мумкин.

Она тили дарсларида машқ материали сифатида келтирилган бадиий матннинг тил хусусиятлари она тилидан ўтиладиган мавзуларда ўрганиладиган эмоционал-экспрессив лексика, морфологик шакллар, синтактик фигуралар ва бирликларни акс эттиради, бадиий қиймат шу воситалар ёрдамида вужудга келтирилган ҳолатлар адабиёт дарсларида асар тили устидаги ишларда ҳам тилга олинади. Шу нуқтаи назардан қараганда, она тилидан ишлаб чиқиладиган тавсиялар адабиёт дарслари учун ҳам алоқадор бўлиши табиий. Шунга кўра ҳам она тили ва адабиёт дарслари ўзаро ***икки томонлама*** интеграцияланади, дейиш мумкин.

Она тилини адабиёт фани билан интеграциялашни ***икки томонлама ташқи интеграциялаш*** деб юритиш хато бўлмайди.

Хуллас, нутқ маданиятини ривожлантириш учун, бир томондан, она тили дарсларида ўрганиладиган тил ҳодисаларининг эмоционал-экспрессив жиҳатларига, бадиий матнларда ёзувчи маҳорат билан ишлатган БТВ ва ШС турларига ўқувчилар эътиборини қаратиб туриш зарур, иккинчи томондан, адабиёт дарсларида асарларнинг тил хусусиятларини таҳлил қилиш жараёнида она тилидан олинаётган билимларга ҳам кенгроқ мурожаат этиш даркор. Ҳ.Неъматов, А.Ғуломовлар ўринли таъкидлаганларидек, «Ўрта мактабда она тили саводхонликни такомиллаштириши ва тилдан маҳорат билан фойдаланиш санъатини шакллантириши лозим» [2]. Ушбу мақсадга адабиёт ўқув фанисиз эришиш мушкул. Зеро: «Она тилисиз адабиёт гўзаллигини, адабиётсиз она тилини тўлиқ эгаллаш мумкин эмас» [3].

Фойдаланилган адабиётлар:

1.Ne’matov H., Mahmudov N., Sayfullayeva R., G‘ulomov A., Abduraimova M. Ona tili.
2.Umumta’lim maktablarining 8-sinfi uchun darslik.– T.: Ijod dunyosi, 2001. – 96 b.
3.To‘xtamatov X. Zamonaviy ta’limda an’anaviy va masofadan o‘qitish shakllari integratsiyasi. //
4.Pedagogika. – Toshkent, 2015. – № 4. – B. 59–64.
5.Твардовский А. О литературе. – М., 1973. – 296 с.

ФРАЗЕОЛОГИК БИРЛИКЛАРДА ШАРТЛИЛИК МУНОСАБАТИ ҲАҚИДА

Ганиева Шодия Азизовна
Қўқон давлат педагогика институти докторанти, ф.ф.н.
ganiyevaphd@gmail.com

Аннотация. Мақалада фразеологиялық бирліктердің синтагматикалық қасиеттері, олардың валенттілігі мен синтаксистік орнының арақатынасы, фразеологизмдердегі шарттылық қатынасы, мақсаттың валенттілігін білдіру қўралдары қарастырилады.

Негізгі сөздер: предикат, валенттілік, шартты қатынас, синтаксистік позиция, себеп-салдарлық валенттілік, мақсатты валенттілік, класс, агент, сөйлеу контексі.

Аннотация. В статье рассматриваются синтагматические свойства фразеологизмов, соотношение их валентности и синтаксической позиции, отношение условности во фразеологизмах, средства выражения валентности цели.

Ключевые слова: предикат, валентность, условное отношение, синтаксическая позиция, каузальная валентность, целевая валентность, классема, агенс, речевой контекст.

Маълумки, феъл предикатлар қандай мақомда бўлишига, шунингдек, қандай бирликлар (фразема ёки лексема) орқали ифодаланишига қарамай, гап доирасида предикат аргументлари унга мутаносиб равишда иштирок этади. Фразеологик бирликлар валентликларининг реаллашуви, улардаги шартлилик муносабати нутқий жараён орқали яққол кўринади.

Фразеологик бирликларнинг валентлик имкониятлари билан синтактик позициялари ўртасида муайян муносабат мавжуд. Фразеологик бирликлар билан боғланувчи воситалар турлича синтактик позицияларда келиши мумкин. Қ.Ҳакимов ҳам фраземаларнинг сабаб бирикувчанлиги доирасида уларга боғланаётган бирликларнинг синтактик позицияларини таснифлайди[10]. Шу ўринда таъкидлаш зарурки, фразеологизмларда шартлилик муносабати, жумладан, сабаб ва мақсад валентлиги ҳам синтагматик муносабатга киришаётган аъзоларнинг семантик структураси билан узвий боғликдир.

Профессор М.Миртожиевнинг фикрича, мақсад валентлиги феълнинг воситали семантик валентликларидан биридир. Муаллифнинг фикрича, кесим бошқариб келгани ҳолда, у билан семантик жиҳатдан бевосита боғланмайди, яъни классемага эга бўлмайди, балки у бошқа валентлиги актанти орқали семантик боғланиб келади[6,35]. М.Миртожиев ва С.Муҳамедовалар *ўқиш учун мактабга бордим* ва *харид учун бозорга бордим* бирикмалари асосида феъл лексеманинг мақсад валентлигининг ўзига хос жиҳатларини изоҳлаб, *бормоқ* феълининг мақсад валентлиги ўрин валентлиги актанти воситасида намоён бўлганлигини, унинг мақсад билдирувчи аргументига фақат ўрин актанти воситаси билан бирикишини, шу сабабли феълнинг мақсад валентлигини воситали валентлик деб аташ зарурлигини кўрсатиб ўтадилар[7,30]. Бундай

бирикиш фразеологик бирликларнинг синтагматикаси доирасида ҳам кузатилади.

М.Миртожиев феълнинг мақсад валентлиги актанти от, равиш, ҳаракат номи асосида ифодаланиши, уларга жўналиш келишиги кўрсаткичи, *учун* кўмакчиси, *-гани* аффикси билан ясалган равиш, шунингдек, *кўзлаб, мўлжаллаб, қараб* равишдошлари билан ифодаланган грамматик кўрсаткичлар восита бўлишини таъкидлаган эди[5,37]. Бу кўрсаткичлар фраземалар билан боғланаётган воситалар учун ҳам тегишли.

У қаддини ростлагач, онасига ўгирилиб, сўзлашга эндигина ***оғиз жуфтлаган эди****, эшик тақиллаб яна хаёли бўлинди* гапида *оғиз жуфтламоқ* фразеологик бирлиги иштирок этган бўлиб, унинг семалари доирасида “ҳаракат”, “нутқ”, “чоғланмоқ” ҳамда “мақсад” семалари мавжуд бўлиб, улар орасида “мақсад” семаси мақсад валентлигига ишора қилмоқда. Мазкур иборанинг мақсад валентлиги *сўзлашга (сўзлаш мақсадида)* бирлиги орқали намоён бўлмоқда.

Бу гаплар унга ёқмаган бўлса-да, рухсатнома олиш учун ***кўзини чирт юмди*** (Т.Малик).

Берилган гапда *кўзини юммоқ* фразеологизми иштирок этган бўлиб, кесим позициясида турган бу иборага *рухсатнома олиш учун* мақсад ҳоли вазифасидаги бўлак боғланиб келган ва бу гапда *кўзини юммоқ* фразеологизмининг мақсад валентлиги *рухсатнома олиш учун* мақсад ҳоли воситасида тўлдирилган.

Шунингдек, *тирноқ орасидан кир қидирмоқ (тирноқ остидан кир қидирмоқ, тирноқ орасидан кир изламоқ)* фраземаси маънолари доирасида “ҳаракат”, “уриниш”, “мақсад” семалари мавжуд бўлиб, уларнинг мақсад валентлиги нутқий жараёнда мақсад ифода этувчи турлича лексемалар билан тўлдирилади:

Биламан, ҳасад ўтида, бирор хато топиш илинжида ***тирноқ остидан кир қидирасан!*** гапида иштирок этаётган фразеологик бирлик агенс, каузал ва мақсад валентлигига эга бўлиб, унинг каузал валентлиги *ҳасад ўтида* бирикмаси орқали (*ҳасад ўтида тирноқ остидан кир қидирасан*), мақсад валентлиги *бирор хато топиш* ***илинжида*** ифодаси орқали (*бирор хато топиш* ***илинжида*** *тирноқ остидан кир қидирасан*) тўлдирилмоқда. Фраземанинг агенс валентлиги (*сен*) эса гапда бевосита иштирок этмаган, бироқ фразеологик бирлик таркибидаги *қидирасан* феълининг грамматик кўрсаткичи (*-сан*) агенс валентлигини тўлдириш учун зарурат қолдирмаган.

Ўзбек тилидаги *пайига тушмоқ (изига тушмоқ,орқасига тушмоқ, пайини қирқмоқ), оёғига болта урмоқ, пашшадан фил ясамоқ, ерга урмоқ (пастга урмоқ), таъзирини бермоқ (таъзирини бердирмоқ, адабини бермоқ), осмонга кўтармоқ (кўкка кўтармоқ), оро бермоқ (зеб бермоқ), кўз остига олмоқ (кўз тагига олмоқ), кўз сузмоқ* сингари фразеологик бирликлар семалари таркибида “ҳаракат” ҳамда “мақсад” семалари мавжуд бўлиб, хусусан, “мақсад” семаси мақсад валентлигига ишора қилади ва нутқий қуршовда мақсад мазмунини ифода этувчи бирликлар орқали унинг мақсад валентлиги тўлдирилади[1].

Баъзан фразеологизмларнинг мақсад валентлигини тўлдириш учун хизмат қилувчи лингвистик воситалар иштирок этмаслиги ҳам мумкин, бундай ҳолда валентлик мазмунан англашилади. Масалан:

Агар шу қишлоқни буздирсанг, менинг ўзим шу заводингни портлатиб, ***кулини кўкларга совураман*** (Т.Малик).

Юқоридаги гапда *кулини кўкка совурмоқ* фраземаси иштирок этган, унинг маънолари таркибида “ҳаракат”, “натижа”, “мақсад” семалари мавжуд бўлиб, шарт ҳоли позициясидаги *агар шу қишлоқни буздирсанг* бирикмаси орқали предикат позициясида келган *кулини кўкларга совураман* ифодасининг шарт ва пайт валентлиги, эга позициясида келган *менинг ўзим* бирикмаси воситасида агенс валентлиги, равиш ҳоли позициясидаги *шу заводингни портлатиб* бирикмаси орқали ҳолат валентлиги тўлдирилмоқда. Ушбу гапда мақсад валентлигини юзага чиқариш учун хизмат қилувчи бирлик (*йўқ қилиш учун*) иштирок этмаган бўлса-да, *кулини кўкка совураман* ифодасининг келаси замон шаклида келиши унинг мақсад мазмунини тўлдиришга хизмат қилмоқда.

Бор эканки, ***кўз-кўз қилиб қўйибди****, йўқ бўлса нимани кўрсатарди* (Т.Малик) гапида *кўз-кўз қилмоқ* фразеологизми қатнашган бўлиб, унинг маънолари доирасида “ҳаракат”, “кўрсатмоқ”, “мақтанмоқ” семалари билан бирга, “сабаб” ҳамда “мақсад” семалари мавжуд. Фраземанинг сабаб валентлиги *бор эканки* пропозицияси ёрдамида тўлдирилмоқда. Фразеологизмнинг субъект (агенс) валентлигини (эга позициясидаги *у* олмоши) ҳамда мақсад валентлигини (мақсад ҳоли позициясидаги *мақтаниш учун* ифодаси) тўлдирувчи бўлаклар эса гапда иштирок этмаган бўлса-да, фразема таркибидаги семалар унга ишора қилади.

Қисқаси, фразеологик қуршовни таъминлашда унинг таркибидаги компонентларнинг ўзаро синтагматик муносабатигина эмас, фразеологизм билан унга боғланаётган лексемаларнинг синтагматик муносабати ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлади.

Адабиётлар:

1. Ганиева Ш.А. Ўзбек фразеологизмларининг структур тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2013.
2. Йўлдошев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тилида фразеологик бирликларнинг функционал-услубий хусусиятлари: Филол. фанл. докт. ... .дисс. автореф. – Тошкент, 1993.
3. Йўлдошев Б. Ўзбек фразеологияси ва фразеографияси масалалари. – Тошкент: Муҳаррир, 2013.
4. Маматов А.Э Ҳозирги ўзбек адабий тилида лексик ва фразеологик норма муаммолари. – Тошкент, 1991.
5. Маматов А.Э. Ўзбек тили фразеологизмларининг шаклланиши масалалари: Филол. фанл. докт.... дисс. автореф. – Тошкент, 2000.
6. Миртожиев М.М. Ўзбек тилида феъл валентликлари. Тошкент: Университет, 2007.
7. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978.

“QAYG‘U GULI”NING BADIIY XUSUSIYATLARI

Xamidov Mirolimbek Mansur o‘g‘li
Farg‘ona davlat universiteti katta o‘qituvchisi,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
e-mail: mirolimbekxamidov@gmail.com

O‘zbek adabiyotida tarixiy davr, tarixiy shaxs tasvirida hayot haqiqati va badiiy to‘qimaning yozuvchi mahorati va uslubi bilan bog‘liq jihatlarini o‘rganish masalasi dolzarblik kasb etmoqda. Shuningdek, ijtimoiy-siyosiy muhit, adabiy jarayon va ijodkor dunyoqarashining tarixiy haqiqat hamda qahramon talqinidagi o‘rniga ham alohida e’tibor qaratilmoqda.

Ana shunday asarlardan biri bo‘lgan Minhojiddin Mirzoning “Qayg‘u guli” dostoniga Ahmad Yassaviyning “Mening hikmatlarim oshiqqa ayting, Dili oyinadek sodiqqa ayting” satrlari epigraf qilib keltirilgan.

Doston shoir, devonai Mashrab, farishta, yetti farishta, iblis dialoglari vositasidagi voqelik asosiga qurilgan. Ezgulik va yovuzlik, yaxshilik va yomonlik o‘rtasidagi azaliy ziddiyat, Alloh tomonidan mukarram etilgan Odam avlodlarining bora-bora haqni unutib, nafs botqog‘iga botishi, bir-biriga choh qazib Iblis izmiga tushishi, bu yo‘ldan qaytmasa, oxir-oqibat tanazzulga yuz burishi muqarrarligi devonai Mashrab, farishta, shoir suhbatlarida ayon bo‘ladi.

Doston tun og‘ushidagi shoir kechinmalari tasviri bilan boshlanadi. Shoir “Uyqu lashkar tortar yer uzra, Keng zaminga chimmat yopilur. Kipriklarim yumilar qaro, Tanamga mushk bo‘yi sochilur... [1,174] der ekan anglamsiz uyqu ichida kamalakdek tush bog‘i aro bir muborak zotning chiqib kelayotganini ko‘radi. Ana shu zot poyiga daraxtlar shoxlarini egib, barglarini sochadi. Bu devonai Mashrab edi. Uning qiyofasi “Nigohida ilohiy junun, Kiprigida qayg‘u guli – yosh. Qoshlarning o‘rtasi tugun, Fig‘onidan hatto erur tosh” tarzda tasvirlanadi. Shoir “sohir falak”dan nigohida shu’la yonayotgan ulug‘ zotning qalbiga qalbini ulashini so‘rab, ko‘ksiga undan nur yog‘ilganini ta’kidlaydi. Shoir “oyog‘i ostida yotgan bemehr toshlarga ham ming yillar sig‘inganini, zulmatlar bag‘rida nursiz bo‘g‘ilganini, hilolning nurini toptab, ruh maylini izlab, jodugar guliga lab bosgan”ini ta’kidlaydi. Shunda shoirga “U kutayotganini, Nur bog‘iga uchishi zarur”ligini qulog‘iga olislardan eshitilgan sas anglatadi. Shunda devonai Mashrab “Ko‘rsat yuzingni, o‘larman, menda toqat qolmadi, Mehribonim qaydasan, jonda rohat qolmadi” deya hitob qiladi. Lekin shoir uning kim ekanini yana anglamaydi.

Shoir

Hayrat gulin ko‘ksimga bosib,
Ul kim deya hurlardan so‘rdim.
Jannat gulin yuziga bosib
Kelayotgan bir zotni ko‘rdim, – [1,177]

deya xitob qilarkan, devonai Mashrabning yana o‘tli nidosini eshitadi.

Shoir tun pardasi yulduzlarni o‘ragan, hijron vodiysiga poyandoz to‘shagan paytda ikki farishta o‘z bahsini boshlaganini, yaralishdan azal ular inson yelkasida o‘ltirib, uning yaxshi-yu yomon qilmishlarini muttasil qayd etib borishlarini, o‘zlarining haqligini isbotlash uchun mudom bahslashishlarini ta’kidlayli. Inson gunohlariga zulmatlar yon bossa, savobiga nurlar yog‘ilib turishini so‘zlaydi. Shoir

qulog‘iga devonai Mashrabning “Og‘izdan dur sochay desang, sharobi ishq ichay desang, Yomonlardan qochay desang, qalandar bo‘l, qalandar bo‘l...” degan ovozi keladi. Shoir “qabrlar qizg‘aldoq kosalaridan ma’voga yana bir jonni” yo‘llaganini ta’kidlaydi. Gunohlar mirzosi – farishta ham uni suyadi va shunday hukm chiqaradi:

Gar u gunohkorday tuyulsa netay,
Sening vasling deya qilmishdur gunoh.
Chin oshiqni ma’shuq jazolay olmas,
Seni degan ul zot gunohkormas, oh... [1,178]

Shoir sehrga chulg‘angan azim vodiyda “Birisi yashnagan, birisi mavhum, Birisi ziyoga chulg‘angan cheksiz, Birisi musibat tig‘iga mahkum” bo‘lgan taqdir gullarini ko‘radi.

Shoirning “Bu ne hol, Ne uchun u gullar turfa? Aybi ne, u gulning bargi za’faron! Nechun taqdir gulin birisi qora, Birisi nurdayin pok, biri bag‘ri qon?” degan so‘rog‘iga Farishta “Fikr qil, xazonni ko‘rmasa ko‘zing, Sabza neligini bilmasding zinhor. Yaxshini ko‘rarsen, fikr qilursen, Yomonni ko‘rarsen, zikr qilursen!” deya bunda Yaratganning karomati borligini aytadi. Shoir farishtadan o‘z taqdir gulini so‘raganida u “Nahot sen o‘zingni o‘zing bilmassen? O‘qib boq, O‘zingda taqdir kitobing!” deya javob qiladi. Farishta amri bilan shoirni butun tana a’zolari, yurgan yo‘li tilga kiradi. Shoir “O‘z jismida yana ne pinhon?” ekanini so‘raganida farishta “Ey inson, jismingda bir dunyo pinhon” deya javob qiladi.

Devonai Mashrabning qiyofasi, holati Shoir tilidan shunday bayon etiladi:

Falak yellarining atriy islari
Dimog‘im iforga to‘ldirdi shu on.
Boshida kulohi, egnida janda,
Ma’voni titratib chekkancha fig‘on,
Yana o‘sha siymo qilardi nola.

Falak yulduzlari og‘ir xo‘rsinar,
Ma’vo fonusi oy – kuya boshlaydi.
U zot nola chekar, yetti falakning
Yetti mo‘jizasin ko‘zin yoshlaydi. [1,181]

Yana devonai Mashrabning “Urayinmu boshima sakkiz behishtu do‘zaxin, Bo‘lmasa vasli menga , ikki jahonni na qilay...” degan nidosi eshitiladi.

Gulzor aro farishtalar bazm boshlaydilar, har birining tizzasida ul zot – ya’ni Mashrabning kitobi. Yetti farishta Mashrabning yettita she’rini o‘qiydilar. Shunda iblisning “Behudadir so‘zlaringiz, safsata bari, “Analhaq” deb, laylu nahor faryod urganni, So‘zlarini siz yod olmang, haydanglar nari...” degan sadosi keladi. Shunda unga devonai Mashrab “To kishiga dard tegmay, bo‘lmadi bag‘ri kabob, Dilda darding bo‘lmasa, dardi sarimni kavlama. Bahri rahmatga kirib, qildim vujudimni adam, Ma’rifatdin bexabarsen, daftarimni kavlama...”, deya javob qiladi.

Ma’lumki, o‘zbek va jahon adabiyotida Iblis obrazi aks etgan asarlar talaygina. Nosiruddin Burhoniddin Rabg‘uziyning “Qisasi Rabg‘uziy” asarida “Yetunchi qat yer oti Ajibo turur. Iblis onda turur. Tekma besh yuz yillik yerdur orasima andug‘liq...” deya Iblisning Jablit va Tablit ismli ota-onadan tug‘ilgani, dastlab Horis atalgani, Yaratganning inoyati bilan yetti qat yerning ustiga chiqib, yetti qat osmonga ko‘tarilib, farishtalarga ustod bo‘lganligi hamda unga Azozil otini berganliklarini so‘ng “tilasa

uchmohga kirar erdi, tilasa ko‘kka og‘ir erdi” [2,140] deya tasvirlanadi. Ana shu Iblis Minhojiddin Mirzo dostonida farishtalarga shunday xitob qiladi:

Siz komil deb so‘zlarini yod etgan zotning
Qayg‘ulari bari bekor, ingrarlar nuqul.
So‘zlarimga quloq bering, haq mayin ichmang,
Siz men ila bo‘ling har dam, mangu bo‘lmay qul! [1,184]

Farishta uni quvib solmoqchi bo‘ladi. Iblis esa zamindan bir siqim tuproq olib kelganini, har zarrasi oh-nolon chekishini aytib, uni sochib yuboradi. Zarralar haq diydori deb haq mayini ichganliklarini, unga bo‘lgan ishq haqida so‘zlaydilar. Ushbu o‘rinda tasavvufdagi ishqning asl mohiyati yoritilgan va Mashrab Haq oshig‘i sifatida talqin qilingan.

Shunda Shoir voqelikni shunday bayon qiladi:

Iblis ko‘zdan g‘oyib bo‘ldi,
Tuproqni depsib,
Birdan paydo bo‘ldi ul zot,
Hijronga sohib.
Chor-atrofga taralardi fig‘on-ayolg‘u,
Nigohidin yog‘ilardi ilohiy yog‘du. [1,187]

Farishta butun zaminni Iblis makon etganini, uni jilovlaydigan, ezgulik burg‘usini chaladigan qolmaganligidan tashvishga tushadi. Shunda devonai Mashrab barchaga nasihat aylaydigan, o‘zini dono sanaydigan, ammo o‘zlari aro yo‘lda qolgan bekasu berahnamolar haqidagi g‘azalini o‘qiydi:

Zohirida so‘fiman deb, tarki dunyo aylagan,
Botini dunyoga moyil, baxti qarolarni ko‘ring.
Xalqning ko‘ziga har dam suratin digar qilib,
Nafs uchun shayton bilan yurgan gadolarni ko‘ring. [1,184]

Shoir fikricha, zarralarning dod-faryodi tush qasrin tutdi, endi ular hech qachon aslin topolmaslar. Shunda Farishta va Iblis suhbati bo‘lib o‘tadi. Farishta odamzodning o‘z-o‘zini qiynab, ajdarday avrovchi nafs domiga tushganligini, tangriga emas, Iblisga qul bo‘lganligini, yalang‘och dil bilan yashab, zaminda o‘zini toptaganligini so‘zlaydi. Iblis uning tafakkur merosini yag‘mo qilgan. Qulog‘i kar, ko‘zlari so‘qir bo‘lgani bois ming yillar qa’ridan kelgan faryodni anglay olmaydi. Unda yov-qushdek ko‘plab zotlar bir-birin ko‘zlarini cho‘qiyotir. Avvallari insonlar o‘zaro so‘zsiz – nigohi bilan dillarini anglagan bo‘lsalar, hozir bir-birining so‘zlarini tinglamaslar. Odamzotning har birining o‘z rasuli bor, faqat Iblisgagina dastlab ibodat qilurlar. Jahonni tutib turgan mehr, sobitlik o‘rnini nopoklik egallab, ezgulik nurlari kamayib borayotir. Iblisning g‘ururi balandlashib, ayrim fozillar unga bog‘lanib borayotganini farishta uqtiradi. U iblisga quyidagilarni so‘zlaydi: “Sening makrlaring kuchlidir endi, Kim axir tutadi ma’rifat yukin? Ularning dillarin ne qildi mayda, Sen iblis har razil qoshida paydo?” deydi. Iblis esa uning so‘zini tasdiqlar ekan, parranda-darrandalarning fe’li ming yil o‘tsa ham o‘zgarmaganligini, hatto bo‘ri ham insonday bir-birining go‘shtini yemasligini aytadi. Faqat inson yovuz maxluq bo‘lib, o‘zini qiyomatga yetaklashini ta’kidlaydi. Mendan insonlarning o‘zi yiroq ketsin. Lekin ular mendan yiroq ketmaydilar. Men Iblisman, chorlamoq esa vazifamdur. Insonni bo‘yniga zanjir tashlab bog‘lamoqlik, zo‘rlamoq menga xos emas, deydi. Iblis olamning yagona hukmroniga aylanmog‘i uchun barcha narsa taxt ekanini ta’kidlaydi.

Farishta esa uning bu o‘ylari sarobligini, muhabbat gullari hali so‘lmaganligini aytsa, Iblis bir zamonlar insonlarni avrash, yo‘ldan ozdirish mushkul edi, lekin endi ezgulik ulashgan sohiblar boshini yedilar, der ekan, quyidagilarni uqtiradi:

Zaminga boqqil sen, ayt o‘zing chin so‘z,
Nahot alar ichra komillari bor.
Bir kun bir orifni kashf etar bo‘lsa,
Albatta erta kun tikajaklar dor...[1,188]

Farishta ham uning so‘zini “Odamzod, odamzod o‘zi bir jumboq, Yaxshiga ergashmas, yomonga ilhaq”, deya tasdiqlaydi. Lekin insonning qalbiga oftob ko‘chirilishiga, elga abadiyati nur ulashishiga umid bildiradi. Iblis shoirga xayolida ko‘rgan tushini haydashni buyurib sado beradi.

Doston shoirning qarama-qarshi his-tuyg‘ular og‘ushidagi kechinmalari tasviri bilan yakunlanadi:

So‘zlar, so‘zlar, bu kalomlar qalbim faryodi,
Ilhom nomli ilohiy ruh nozil etgan xitobi.
Dilimda ul mo‘tabarruk ruhi pok zotning yodi,
U mangudir, mangudir ishq – muhabbatning kitobi! [1,196]

Dostonda devonai Mashrab qiyofasi yetti bor namoyon bo‘ladi. Ushbu obraz asar voqealari davomida insonning murakkab olami, o‘zgaruvchan qiyofasi haqidagi falsafiy fikrlar ifodasi uchun xizmat qiladi. Minhojiddin Mirzoning ushbu dostoni Abdurauf Fitratning “Shaytonning tangriga isyoni” [3,220-231] asari ta’sirida yaratilgani voqealar mushtarakligi, obrazlar talqinidagi hamohanglikda ko‘rinadi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Минҳожиддин Мирзо. Юлдузим. Шеър ва достонлар. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2009.
2. Носируддин Бурҳонуддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий. Биринчи китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1990.
3. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 1 жилд. – Тошкент: Маънавият, 2000.

АНВАР ОБИДЖОН ИЖОДИДА МИЛЛИЙ ЎЗЛИК ТУЙҒУСИ

Дилфуза Тошниёзова,
филология фанлари бўйича фалсафа доктори,
Самарқанд давлат университети
академик лицейи она тили ва адабиёт фани ўқитувчиси

Аннотация. Мақалада Ўзбекстанның халық ақыны Анвар Обиджонның поэзиясындағы ұлттық болмыс сезімі зерттеледі.

Негізгі сөздер: әке кеңістігі, бейнелер жүйесі, бала психикасы, философиялық қабылдау, ақындық шеберлік.

Аннотация. В статье исследуется чувство национального самосознания в поэзии народного поэта Узбекистана Анвара Обиджона.

Ключевые слова: отцовское пространство, система образов, детская психика, философское восприятие, поэтическое мастерство.

Умумжаҳон тарихини ўрганиш, умуминсоният ўтмишини тадқиқ қилиш энг аввало миллий ўзлик, милли ўзига хослик туйғуларини руҳан англаш, қалбан ҳис қилишдан бошланади. Ижодкор жамият ва инсоният олдидаги бурчини қалб тубидан ҳис қилгандагина ўзини тўлқинлантирган ҳодисаларни ўзгаларга ҳам етказиш истаги эҳтиёжга айланади. Ана шу эҳтиёж туғёнида чуқур ватанпарварлик руҳи билан суғорилган жозиб сатрлар дунёга келади. Ўзбекистон халқ шоири Анвар Обиджон “Пақирга ёзилган шеър”ида шундай дейди:

Шўнғиётиб қудуққа
Аста алик оласан.
Барига сув улашиб,
Ўзинг қуруқ қоласан.

Юзаки қараганда, бу сатрлар шоирнинг турли буюмларга атаб ёзган туркумидаги оддий тўртлик. Лекин ижтимоий моҳият-чи?

Ёки “Дарвозага ёзилган шеър”да шоир:

Ҳушёрроқ бўл,
Гоҳида-
Ишлатиб тур тамбани.
Покиза бу ҳовлига

Қўяверма ҳаммани-

дейди. Ўтмишдан яхши маълумки, юртимиз ўзининг дилбар табиати, саховатли замини билан неча асарлардан бери жаҳонни лол қолдириб келмоқда. Бу юртни босиб олиш, унинг беҳисоб бойликларига эгалик қилиш истаги не-не ҳукмдорлар, босқинчиларни ўзига ром қилмаган дейсиз?

Инсоният тарихида ҳар қандай жамият тараққиёт ва таназзул, турли кўтарилишлар ва йўқотишлар даврларини бошдан кечиради.

“Тандирга ёзилган шеър”ида шоир:

Нон пишириб тинмайсан,
Аммо ўзинг емайсан-

дейди, афсус билан. Кутилмаган ҳаётий деталлар шеърга жон бағишлайди. Шоир биз унчалик эътибор бермайдиган, оддий буюмлар деб биладиган Пақир, Дарвоза, Тандир образларидан ўткир кўз, нозик идрок ва маҳорат билан фойдаланган. Юртимизнинг яқин ўтмишдаги аянчли тақдири, ярим дунёни газ билан таъминлаб, ўзи ғўзапояга ёлчимаган ўзбек халқининг кечинмалари, ички изтироблари -

шоирнинг буюк армони. Шунинг учун ҳам у куюниб “Покиза бу ҳовли” - муқаддас юртимизга ҳаммани ҳам киритавериш шарт эмаслигини ўқувчига уқтирмоқчи бўлади. Бу шеърлар шаклан қанчалар содда, равон ва мухтасар бўлса, моҳиятан шу қадар пурҳикмат, чуқур фалсафага эга.

Шоирнинг “Тиллақўнғизнинг жавоби” деган ажойиб шеъри бор. “Сен нега гапирмайсан, фақат ғўнғиллайсан?”, деган савол Тиллақўнғизни қайғуга солади. Унинг сўйлашича, бир замонда ниҳоятда хушовоз бўлган Тиллақўнғиз ўз юртида тинчгина қўшиқ айтиб юрганда, кутилмаганда мудҳиш ҳодиса рўй беради. Душман Чигирткалар тўп-тўп бўлиб келиб, унинг она масканини босиб олишади:

Бор нарсани ямлашиб,
Улар роса яйрашди.
Дўқ уришди ўрган деб
Чигирткадек сайрашни.
Ёлғиз, ночор бўлсам ҳам,
Қўшилмадим мен ёвга,
Секингина ўзимни

Солиб олдим соқовга.

Инсонлар каби шеърларнинг ҳам ўз тарихи, таржимаи ҳоли ва ўзига хос тақдири бўлади. Бу шеър ҳали ўзбек тилига Давлат тили мақоми берилиши мумкинлиги тушимизга ҳам кирмаган 1980 йили ёзилган. Собиқ Шўро тузуми умуминсоний қонун-қоидаларни менсимай қўйган, руслаштириш сиёсати очиқ тус олган ўша йилларда бундай қалтис мавзуда шеър ёзиш ҳақиқий жасорат эди. Шоир ўз туйғулари, қалбига тинимсиз оғриқ бераётган армон дардларини Тиллақўнғизнинг изтироблари орқали ифодалайди. Аслида Тиллақўнғиз тақдири яқин ўтмишдаги улуғвор халқнинг бир фожиасидир. Шоир Тиллақўнғиз тимсоли орқали энг нодир миллий бойлиги –тили топталган халқининг қалб яраларини кўради, фарёд чекади. Ўз тилини қўйиб, ўзга тилда сўйлаётган, шафқатсиз Чигирткаларга жўровоз бўлиб сайраётган, ўзлигини хўрлаётган кўрнамаклардан нафратланади... ҳамда уларга раҳми келади.

Анвар Обиджон ижодини чуқурроқ таҳлил қилишга уринсак, унинг маънавий - маърифий фалсафаси нақадар юксак эканлигини ҳис қиламиз.У ёш авлодни мудом ватанни севиш ва қадрлашга, буюк аждодлар билан фахрланишга, нодонлик, жаҳолат каби иллатлардан узоқроқ бўлишга даъват этади. Шоирнинг тарих, ватан ва миллий ўзлик ҳақидаги асарлари ёшларимиз доимо огоҳ бўлишга ундайди, уларнинг онгу шуурига олийжаноб фидойилик, садоқат туйғуларини сингдиради, тафаккурини нурлантиради, уларнинг навқирон, руҳиятини турли салбий нуқсонлардан асрайди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Расулов А.Бетакрор ўзлик. Т.: “Ўзбекистон”, 2017.
2. Жўрақулов У. Назарий поэтика. –Т.; Ғафур Ғулом, 2015.
3. Ҳамроева Ҳ. Анвар Обиджон.Реформатор. Т.: «Турон зиё» 2022.
4. Қуронов С. Ифода ва ифодавийлик. –Т.; Академнашр, 2015.

ЎЗБЕК ТИЛИ ДАРСЛАРИДА ОҒЗАКИ ВА ЁЗМА НУТҚНИ ЎСТИРИШ ОМИЛЛАРИ

Робия Мамбетова,
Ўзбекистон Республикаси мактабгача ва мактаб таълими вазирлиги тасарруфидаги Филология мактаби директори
Шарофат Тошмирзаева,
Ўзбекистон Республикаси мактабгача ва мактаб таълими вазирлиги тасарруфидаги Филология мактаби ўқитувчиси

Аннотация. Бўл мақалада өзбек тілі сабағында оқушылардың ауызша және жазбаша сөйлеуін дамыту мәселелері қарастырылады.

Тірек сөздер: сабақ, өзбек тілі, сөйлеу, ұлттық құндылық, шеберлік, сөздік, сөздік.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы развития устной и письменной речи учащихся на уроках узбекского языка.

Ключевые слова: урок, узбекский язык, речь, национальная ценность, умение, словарный запас, словарь.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Мамлакатимизда ўзбек тилинин янада ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш чора – тадбирлари тўғрисида”ги Фармонида тўғри таъкидлаганидек, “Давлат тилининг софлигини сақлаш, уни бойитиб бориш, илм – фан тили сифатидаги нуфузини ошириш, замонавий ахборот технологиялари ва коммуникацияларига фаол интеграциялашувини таъминлаш, халқаро миқёсдаги ўрни ва нуфузини ошириш, хорижий ҳамкорлик алоқаларини ривожлантириш”[119] каби масалаларга алоҳида эътибор қаратилиши миллий тилни илмий – назарий, илмий – амалий асосда

[119] Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Мамлакатимизда ўзбек тилинин янада ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш чора – тадбирлари тўғрисида”ги Фармони. ЎзА, 2020 йил, 20 октябрь.

янги босқичга кўтаришга, мактабда она тилини янада мукаммал ўқитилишига хизмат қилади.

Она тили миллий маънавият ва қадриятларнинг бебаҳо хазинаси, миллат бадиий тафаккурини шакллантирувчи энг асосий восита ҳисобланади. Зеро, таълим ёш авлод камолотининг асосини ташкил қилади. Янги Ўзбекистоннинг ҳар томонлама равнақ топиши, тараққий этиши бевосита таълимнинг ривожланиши, мазмунан такомиллашиб боришига боғлиқ. Мактабда она тили ўқув фанининг кенг қамровли таълимий тарбиявий моҳиятга эга эканлиги фан ўқитувчиларининг зиммасида улкан масъулият мавжудлигини кўрсатади.

Комил инсонни тарбиялаш таълим жараёнига ижодкорлик билан тизимли ёндашишни талаб қилади. Фақат ижодкорлик ва мустақил фаолият муҳитида ташкил этилган таълим ўқувчининг онгу шуурида миллий ўзлик туйғусини, шахс сифатида улғайиш кўникмасини шакллантиради.Она тили таълимини тубдан яхшилаш мақсадида индуктив методга асосланган ўқув дарсликлари яратилиб, педагогик амалиётга босқичма - босқич татбиқ этилмоқда. Буюк қозоқ шоири, қадимги ёзма ёдгорликларнинг фидойи тадқиқотчиси Ўлжас Сулаймоновнинг фикрича, “Ижтимоий фанлар ўз табиатига кўра жамиятга, ҳеч бўлмаганда, умумий тарзда тушунарли бўлиши лозим, акс ҳолда улар ўз вазифасини бажара олмайди” [120].

Она тили ўқитувчисининг асосий қуроли унинг нутқидир. Ўқитувчи маданий нутқнинг барча сифатларини тўлиқ эгаллаган бўлса, ўқувчига ҳам нутқ техникасини мукаммал даражада ўргатади. Ёш авлоднинг она тили ва адабиётни чуқур ўзлаштириши унинг ижодий фикрлаш қобилиятининг шаклланишида, сўз бойлигининг ошишида, ўзининг мустақил фикрини тушунарли ва тўғри ифодалашида муҳим аҳамият касб этади. Бу эса, ўз навбатида, ўқувчининг бошқа фанларни чуқур ўрганишида пойдевор вазифасини ўтайди.

Оғзаки нутқи равон, мазмунан бой, ёзма нутқи мукаммал шаклланган ўқувчининг дунёқараши кенг, маънавий олами бой бўлади. Нутқ маданиятини яхши ўзлаштириш айнан бадиий адабиёт таъсирида юзага чиқади. Бинобарин, она тили ва тафаккур бир – бири билан чамбарчас боғланиб кетган муштарак тушунчалардир. Ҳамма замонларда ҳам тафаккур она тили орқали шакллантирилган, шунинг учун ҳам мактабдаги она тили таълими тафаккурни ривожлантириш, ижодий фикрлашга ўргатиш дарслари ҳисобланади.

Она тили дарсларида грамматик мавзулар камайтирилиб, ўқувчининг нутқий компетенцияларини ривожлантиришга қаратилган матн билан ишлашга алоҳида диққат қаратилмоқда. Аммо грамматик қоидаларни яхши ўзлаштирмай туриб, нутқий саводхонликни ўстириш ҳақида гапириш ўринсиз. Улуғ донишманд бобомиз Абу Наср Форобий “Грамматика одамлар нутқини тўғрилайди, ҳар доим хатолар келиб чиқиши мумкин бўлганда тилнинг ўлчови вазифасини бажаради”, деган эди.

Дарс жараёнида ўқувчининг нутқ маданиятини шакллантиришда қуйидаги тавсиялардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир:

[120] Сулайманов О. Язык письма. Алматы - Рим.: 1998. С.12.

1.Ўқувчиларга эркин фикр юритиш имкониятини бериш, ўзига ишонч орттириш, ўқув жараёнида фаол иштирок этиб, ижодий фикрлаш кўникмасини шакллантириш;

2. Ўқитувчи ўқувчиларнинг образли тафаккури, ижодий тасаввурини кучайтириш мақсадида уларга қизиқарли насрий матнларни, шеърий парчаларни ифодали ўқиб беради, оғзаки тушунтиради. Ҳамда уларнинг ифодали ўқишларини, равон ва тушунарли сўзлаб беришларини назорат қилади;

3. Луғат билан ишлаш, сўз маъноларини изоҳлаш, мумтоз адабиёт намуналаридаги сўзларнинг асл маъносини англаш ва уларни ўз ўрнида тўғри қўллашга одатлантириш;

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, мактаб ўқувчиларида нутқ маданиятини, ижодий фикрлаш қобилиятини шакллантириш бугунги она тили таълимининг асосий мақсадини ташкил қилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Мамлакатимизда ўзбек тилинин янада ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш чора – тадбирлари тўғрисида”ги Фармони.ЎзА,2020 йил, 20 октябрь.
2. Мирзиёев Ш. Янги Ўзбекистон стратегияси. Т.: “Ўзбекистон” нашриёти.,2021.
3. Сулайманов О. Язык письма. Алматы - Рим.: 1998.
4. Б. Менглиев ва б. 10-синф Она тили дарслиги. Т.: “Ўқитувчи”., 2017.
3. М. Асқарова ва б. Ўзбек тили. Т.: “Ўқитувчи”., 1987.
4. Ўзбек тили грамматикаси. Т.: Ўзбекистон “ФАН”., 1978.
5. Ўзбек тилининг имло луғати. Т.: “ШАРҚ”., 2005.

ЎЗБЕК ТИЛИ ДАРСЛАРИДА ТАЛАБАЛАР НУТҚИНИ ЎСТИРИШ ОМИЛЛАРИ

Гулнора Муҳамеджонова,
И.М.Губкин номидаги Россия давлат нефть ва газ университетининг
Тошкент шаҳридаги филиали “Ижтимоий гуманитар фанлари”
кафедраси доценти, педагогика фанлари номзоди

Аннотация: Бұл мақалада өзбек тілі сабағында оқушылардың сөйлеу қабилеттерін жетілдірудің факторлары мен инновациялық әдістері зерттеледі.

Тірек сөздер: өзбек тілі, тәлім-тәрбие, сөйлеу, мәдени дәстүр, ұлттық болмыс, құндылық, қабілет, көзқарас, мемлекеттік тіл, оқулық.

Аннотация: В данной статье рассматриваются факторы и инновационные методы развития речи учащихся на уроках узбекского языка.

Ключевые слова: узбекский язык, обучение, воспитание, речь, культурная традиция, национальное самосознание, ценность, способность, отношение, государственный язык, учебник.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора -

тадбирлари тўғрисида”ги Фармонида “Давлат тилининг халқаро миқёсдаги ўрни ва нуфузи, унинг бошқа тиллар билан алоқалари истиқболларини белгилаш, хорижда истиқомат қилувчи ватандошлар ва ўзбек тилини ўрганиш истагида бўлган чет эл фуқаролари учун ўзбек тили дарсликлари ва электрон дастурларни ишлаб чиқиш ва уларни кенг миқёсда тарқатиш, ўзбек тилини ўргатиш бўйича махсус курсларни ташкил этиш”[121] алоҳида таъкидланган.

Ўзбек тилининг нуфузи юксалишида талабаларнинг сўз бойлигини ошириш, нутқ маданиятини ўстириш, матн устида ишлаш, ижодий тафаккур кўникмаларини шакллантириш муҳим аҳамият касб этади. Ўсиб келаётган ёш авлодга давлат тилининг моҳиятини англатиш учун ўқитувчидан билим, салоҳият, меҳнат, маданиятлилик, юқори малакака, юксак маънавият, ижодкорлик, жамият олдидаги масъулият туйғусини ҳис этиш талаб қилинади.

Янги Ўзбекистондаги туб ислоҳотлар кўп жиҳатдан баркамол, иқтидорли ёшларни тарбиялашга боғлиқ. Бу борада И.М.Губкин номидаги Россия давлат нефть ва газ университети Тошкент шаҳридаги филиали “Ижтимоий гуманитар фанлари” кафедраси профессор – ўқитувчилари томонидан истиқболли режалар белгиланган. Шу нуқтаи назардан, ўзбек тили дарсларида талабаларнинг нутқини ўстириш, уларнинг фикр доираси ва дунёқарашларини кенгайтиришда юрт тарихи, миллий қадриятлар, маданий анъаналар ҳақидаги матнлар устида ишлаш ижобий самара беради.. Замонавий технологияларни қўллаганда талаба билимларини кузатиш, савиясини аниқлаш, нутқ усулларининг мосини танлаш, турли воситалар, тарбиявий таъсир кўрсатиладиган воситаларга аҳамият бериш зарур. Ўқилган асарни таҳлил қилишда ҳар хил иш усулларидан фойдаланилади.

Талабалар учун матнни ўз сўзлари билан тўлиқ ёки қисман қайта ҳикоялаш анча осон. Ўқитувчининг саволи ҳикоянинг деталлари ҳақида айрим воқеалар ўртасидаги боғланишнинг сабаб натижалари ҳақида фикрлашга қаратилади. Асар сюжетининг ривожланишида, қатнашувчи шахслар, уларнинг хатти-ҳаракати асосий рол ўйнайди. Интерфаол усулидаги савол – жавоблар асар қаҳрамонлари нима қилгани, уларнинг у ёки бу хатти-ҳаракатлари қаерда ва қандай шароитда юз бергани ҳақида сўзлаб беришга, воқеаларни изчил баён қилишга ва ўзаро боғлиқлигини ёритишга йўналтириши лозим. Талаба ўқиган асарининг мазмунини ўқитувчи саволи ёрдамида айтиб беришида фақат таҳлилдан эмас, синтездан ҳам фойдаланилади.

Одатда, қисқартириб ҳикоялаш учун 2-3 қисмга бўлинадиган, бу бўлимлар яққол ажралиб турадиган, мазмуни содда, русийзабон талабаларга қизиқарли ва тушунарли асарлар танланади. Танлаб ҳикоялаш ҳам талабаларнинг тафаккури ва нутқини ўстириш воситаларидан биридир.

Глобаллашувнинг ҳозирги тараққиёт босқичи таълим жараёнида замонавий педагогик технологияларнинг кенг қўлланилаётганлиги билан характерланади. Ўзбек тили дарсларида олиб бориладиган барча машғулотларнинг етакчи ўрни нутқ ўстириш бўлиб, у савод ўргатиш, чиройли ёзиш кўникмаларини шакллантириш ва фикрлаш доирасини кенгайтириш вазифаларини ўз ичига олади. Асосий эътибор сўзларни тўғри талаффуз қилиш

[121] Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора - тадбирлари тўғрисида”ги ПФ – 5850 – сонли Фармони. ЎзА,2019 йил, 21 октябрь.

кўникмаларини эгаллаш, тил бойликларидан нутқда фойдаланиш малакаларини шакллантириш, ижодий фикрлаш, талабаларнинг тил сезгирлигини тарбиялашга қаратилиши муҳим аҳамият касб этади.

“Топқирлар беллашуви”да талабалар ўзлари яхши кўрган шоир ёки ёзувчи ижоди ҳақида гапириб берадилар. Беллашув савол - жавоб тарзида ташкил этилади ва муайян бўлим ёки йирик мавзулар ўрганилгандан сўнг ўтказилади. Бу жараёнда талаба ўзлигини, қизиқиш ва дунёқарашини, билим ва иқтидорини намоён қилиш имкониятига эга бўлади. Машғулот давомида мавзу характерига мослаб, хилма хил қизиқарли ва фикрлашга даъват этувчи топшириқлар асосида эркин мулоқот ташкил этиш талабаларни мустақил ижодий мушоҳада юритиш, ўз фикрини аниқ, равон, ихчам ҳолда етказа бериш кўникма ва малакаларини шакллантиришга ўргатади. Бунда “Фикрларни чархлаш”, “Ақлий ҳужум”, “Кластер” усуллари ижобий самара беради.

Ўзбек тили дарсларининг самарадорлиги кўп жиҳатдан талабаларнинг ижодий фикрлаши, ўз фикрларини оғзаки, мустақил ва эркин ифодалашлари билан боғлиқ. Ижодий фикрлашга ўргатишда баҳс - мунозара, савол - жавоб муҳим аҳамиятга эга. Бу усулларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, ўрганиладиган матн талабаларга олдиндан маълум қилинади, муҳокамаг ташланаётган масала хусусида ҳар бир талаба ўзининг шахсий фикр - мулоҳазаларини билдиради.

Шунингдек, ўзбек тили дарсларида дидактик материаллар билан ишлаш, янги инновацион усулларни қўллаш орқали талабалар ҳозиржавобликка ўрганади, уларнинг луғат бойлиги кўпаяди, илмий - назарий билими янада мустаҳкамланади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора - тадбирлари тўғрисида”ги ПФ – 5850 – сонли Фармони. ЎзА, 2019 йил, 21 октябрь.
2. Розиқов О., Оғаев С., Маҳмудов М., Адизов Б. Таълим технологияси. – Т.: Ўқитувчи, 2019.
3. Таълим жараёнида нутқ маданиятини шакллантириш масалалари (Ўзбек тили 5-доимий анжумани тезислари). Т.: “Шарқ”, 1999.
4. Қўнғуров Р. Бегматов Э. Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Т.: “Ўқитувчи”, 1992.
5. Муҳамеджонова Г. Ўзбек тили ўқитиш методикаси. Т.: “Ўқитувчи”, 2017.

ШАҲОДАТ ИСАХОНОВАНИНГ “НОДИРАИ ДАВРОН ” РОМАНИДА ТАРИХИЙЛИК ВА БАДИИЙ ТАЛҚИН

Шоирахон Умарова,
Ўзбекистон давлат хореография академиясининг
матбуот котиби, мустақил тадқиқотчи

Аннотация. Бұл мақалада белгілі жазушы Шаходат Исаханованың «Нодираи даврон йахуд әмір тавқи лә'нат тони» романындағы тарихилық принципі мен көркемдік түсіндіру мәселелері зерттеледі.

Түйін сөздер: тарих шындығы, көркем ой, Ндірабегім, рухани тарихи тұлға, әлеуметтік құбылыс, болмыс.

Аннотация. В данной статье исследуются принцип историчности и вопросы художественной интерпретации в романе известной писательницы Шаходат Исахановой «Нодираи даврон йахуд амир тавки ла’нат тони».

Ключевые слова: историческая правда, художественное мышление, Нодирабегим, духовно-историческая личность, социальное явление, сущность.

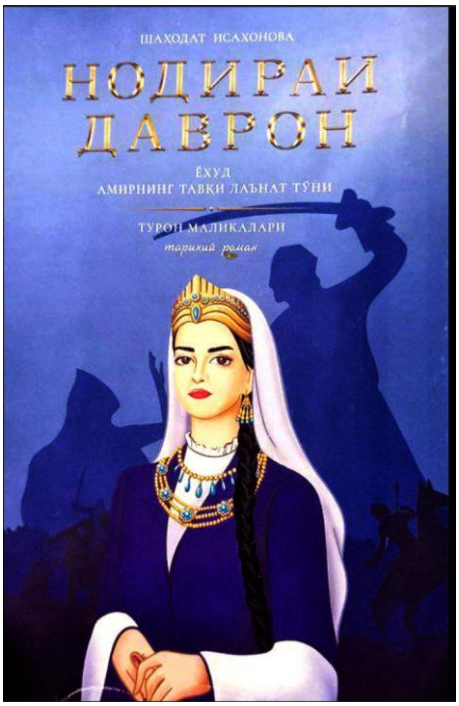

Умумбашарий тамаддунда ҳар бир давр тараққиёти ўша давр кишиларининг ақлий имкониятлари, салоҳияти, тарихда қолдирган изи ва тафаккур даражаси билан белгиланади. Атоқли адабиётшунос олим Ғ.Каримов тўғри таъкидлаганидек, “Тарихийлик принципи ҳар қандай ижтимоий ҳодисани, шу жумладан, адабий жараённи конкрет шароитда, замон ва макон доирасида ўрганишни, баҳолашни тақозо қиладиган бирдан – бир ҳақиқий илмий мезондир. Бу мезонни ишда изчил тадбиқ қилиш орқалигина ҳодисаларнинг қандай шароитда ва қандай сабаблар билан юзага келганини атрофлича тўлиқ ўрганиш,уларнинг ўзаро диалектик боғлиқлигини аниқлаб, ўртадаги қонуниятни белгилаб олиш, шу йўл билан мураккаб ижтимоий ҳодисаларнинг моҳиятини тайинлаб чиқишга эришиш мумкин бўлади” [122].

Шаҳодат Исахонованинг тарихий мавзудаги асарлари учун характерли бўлган энг муҳим жиҳати, ўтмиш ҳақиқатларининг ҳаётий фалсафа билан уйғунликдаги талқинидир. Мустақил фикрлашга қодир одам дақиқа сайин глобаллашиб бораётган дунёнинг шиддатли ва зиддиятли бўҳронлари, муносабатлар, эътиқодлар кураши жараёнида тарих ҳақиқатларини холислик билан таҳлил қила олади. Ёзувчининг “Турон маликаси”, “Султон Жалолиддин ёхуд Чингизхон тузоғига тушган малика”, “Гавҳаршодбегим” каби романлари қаторида “Нодираи даврон ёхуд амирнинг тавқи лаънат тўни” асарида ҳам халқ ўтмишининг унутилмас лавҳаларини, миллат тақдирида бурилиш нуқталарига сабаб бўлган олиму фузалолар, адибу шоиралар ҳаёти ва ижодий ижтимоий фаолиятини одиллик ва холислик билан акс эттириб, уларнинг номини абадийлаштириш масаласи устуворлик қилади.

Маълумки, тарихий асарларда ҳал қилувчи ўринни реал воқеалар ва ҳодисалар эгаллайди ҳамда шу асосда тарихий шахс характери яратилади. Шаҳодат Исахонованинг тарихий мавзудаги асарлари композицион яхлитлиги билан ажралиб туради. Муаллиф юрт тарихида ёркин из қолдирган маликаларнинг бадиий тимсолларини яратар экан, миллатнинг эрк учун курашларининг барча тарихий босқичларини реал воқеаларга асосланган ҳолда, ортиқча муболағасиз, ишончли ёритади. Ҳар бир образ бетакрорлиги, замирида аёл қалби қаъридаги нозик ҳис – туйғулар силсиласини, номсиз изтироблар

[122] Каримов Ғ. Халқ, тарих, адабиёт.Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977. – Б. 19.

гирдобидаги руҳий кечинмаларни, уларнинг характер – хусусиятларини бадиий талқин этиш жиҳатидан эътиборга сазовордир

Инсон моҳиятида, хусусан, аёл руҳиятида ирода кучи алоҳида аҳамият касб этади.У бевосита тафаккур ва ҳиссиётнинг амалий фаолиятидаги ифодаси сифатида инсон маънавий оламининг идеал даражасини белгилайди. Мутахассисларнинг фикрича, “Инсон, унинг мияси, ақли шу даражада кўп қиррали, хилма – хил, англаш қийин бўлган ҳолат ва башорат қилиш мумкин бўлмаган хазина. Ўзида мужассам этган беқиёс имкониятлари билан ноёб мўъжиза. Бу муаммо жуда мураккаб ва балки, ундан ҳам қийин бўлган ҳодисаки, уни фан ҳали – бери ҳал эта олмайди” [123].

Ш.Исахонова ўта синчковлик билан “Нодираи даврон ёхуд амирнинг тавқи лаънат тўни” романида Нодирабегимнинг “жуда мураккаб” руҳий дунёсини, кўп қиррали ижтимоий – сиёсий, адабий – маърифий фаолиятини, тарихий воқеалар оқими ва қаҳрамонлар қисмати кесимида ифодалайди. Роман реал тарихий фактлар, мўътабар манбаларга асосланган, унда тасвирланган воқеалар китобхонда қизиқиш уйғотади. Асарнинг сюжет ва композицияси ниҳоятда мукаммал, унда қамраб олинган воқеа - ҳодисалар оддий изоҳлардан холи, изчил ва ишончли тасвирланган. Муаллиф Нодирабегим яшаган давр билан, шоира шахсияти орасидаги туташ ришталар, зиддияту номутаносибликларни, юрт сўраб турган маликанинг оддий аёл сифатидаги кўнгил оғриқларини, изтиробларини чуқур ҳис қилади.

Нодирабегим миллат тарихидаги энг зиддиятли даврда яшади, низолар ва хиёнатлар урчиган салтанатни бошқарди. Иқтидорли ёзувчи Шаҳодат Исахонова малика характери талқинида асосий эътиборни унинг барча даврлар учун муҳим бўлган юксак орзу – мақсадлар учун олиб борган курашини, буюк бунёдкорлик ислоҳотларини, илм-фан, адабиёт тараққиётига қўшган тарихий ҳиссасини, қалб кечинмаларини тасвирлашга қаратди.

Муаллиф бош маликанинг руҳий ҳолати, ички изтиробларининг тасвири ёрқин ва жонли бўлишига эришиш мақсадида психолингвистик усуллардан фойдаланади. Образлар характерини бўрттириш, умумлаштириш мақсадида реал воқеалар мазмуни билан қиёслайди. Воқеа ва ҳодисалар фалсафий теранлик билан мушоҳада этилади, муаллиф тарихий ҳақиқатни катта маҳорат билан бадиийлаштиради.

[123] Константинов Ф.В. Современные проблемы философии и задачи философской общественности. М.: «Вопросы философии», 1972. – с. 35.

Натижада, барча образлар ўзига хос тўлақонли ва яхлит характер сифатида гавдаланади. Ёзувчи Умархон билан Нодирабегимнинг илк учрашувини шундай тасвирлайди:

Хонзода узоқданоқ Моҳлар ойимни кузатиб келаётган эди. "Хонойим таърифлаганча бор эркан..." кўнглидан ўтказди беихтиёр Умархон. Хонзода ҳам ўша кундан бери Моҳлар ойимни хаёлан тасаввур қилавериб чарчаган ва охири "пешонага ёзилгани бўладур" деган тўхтамга келиб, тақдир ҳукмига ҳавола этган ва кўнглини тинчитган эди. "Чеҳраси латофатли... қадам ташлашлари ҳам маликалардин қолишмайдур... кўзлари қанақа эркан, кўзларини кўрмоқ керак..."

Не-не канизакларни мафтун этган, не – не маҳлиқоларни ишқи оташида куйдирган, не – не санамларни фироқ ўтига ташлаб кетган Умархон Моҳларойим яқинлашгани сари вужудида аллақандай ёқимли туйғулар уйғонаётганини беихтиёр ҳис этди. (75-б.)

Романдаги руҳий ҳолатларнинг ноёб бадиият ҳодисаси сифатидаги мукаммал тасвири, фавқулодда таъсирчанлиги, қаҳрамонлар нутқининг маталу мақолларга бойлиги, тозалиги, ҳозиржавоблиги муаллифнинг юксак тафаккур тарзи, она тилининг билимдони эканлиги билан изоҳланади.Ички изтироблар ифодасида ҳар бир сўзнинг таг маъноси кучайиб, лексик – семантик ҳудуди кенгайиб, уфқларга туташиб кетгандек тасаввур уйғотади. Ёзувчининг маҳорати шундаки, у қаҳрамонларнинг яқинлашаётган қадамларидаёқ уларнинг ташқи ва руҳий портретлари ўртасидаги муштаракликни кўради.

Моҳлар ойимнинг биргина ана шу нигоҳида ҳамма нарса мужассакм эди.Умархон ҳаётида бундай жодули кўзларни, жон олгувчи нигоҳларни, девонага айлантиргучи қарашларни кўп кўрган, асири бўлган, лекин айни лаҳзаларда Моҳлар ойимнинг қорачуғида жилоланаётгани каби қалбини наштардай кесиб ўтгучи сирли бир туйғуни туймаган эди.

– Юзларингиздин таралган нурдин кўзларим қамашди, қаранг, ҳатто сўзларимдин ҳам адашаётирмен! – сўзида давом этди Умархон Моҳлар ойимдан садо чиқмагач – Ижозат этсангиз, менга осонроқ тилда, яъни ашъор тилинда сўйласам.

Моҳлар ойим майин нигоҳ билан бош ирғади.

– Ул малак Моҳ дедилар,лек бўлди Офтоб рўбарў,

Зоҳиру ботин дилим уққали китоб рўбарў.

Моҳлар ойимнинг оқарган юзларига қизиллик югуриб, чуқур нафас олди, ғунчадек лаблари жавобга ҳозирланаётган каби қимтинди.(77–б.)

Мазкур парча аслида романнинг ўқ илдизи, унда ёзувчининг мақсадини ойдинлаштирувчи, кучайтиргувчи асос яширин. Кичик сабаб катта умумлашмаларга йўл очади. Илк учрашув, илк суҳбатни иккаласи ҳам тақдирнинг туҳфаси, Яратганнинг инъоми деб билади. Моҳларойимнинг

характери турли вазиятларда, ҳар хил ҳолатларда очиб берилади. Муаллиф услубининг ўзига хослиги шундаки, у воқеаларни шунчаки баён қилмайди, уларни инсон руҳияти, кўнгилнинг қувончу кемтиклари, исёнлари, табиат манзаралари билан уйғунликда, юксак маҳорат билан тасвирлайди. Воқеликлар динамикасида илк учрашувдаги лиро – романтик кайфиятнинг фитналар, хиёнатлар гирдобидаги улкан зиддиятга айланиш аламларининг ифодасида асосий конфликтдан ташқари, ёрдамчи конфликтлар ҳам муҳим аҳамият касб этишини ёзувчи ниҳоятда ишонарли тасвирлайди. Нодирабегим кетма – кет келаётган руҳий зарбалар олдида ожизланиб қолаётганида ҳам мудом мамлакатнинг ободлиги, халқнинг фаровон яшаши, салтанатнинг тинчлиги ҳақида қайғуради. Роман бош қаҳрамонларининг нутқида ўша даврда Қўқон хонлигида яшовчи аҳолининг оғзаки сўзлашувида учрайдиган, умумхалқ муомаласида мавжуд бўлган иборалар, мақол ва маталлар ҳам бисёр.

Миллат ўтмишини, Нодирабегим каби миллий қаҳрамонлар, мўътабар шахслар ҳаётини ўз асарларида абадийлаштираётган Ш.Исахонова тарихий романларининг ўша даврга хос халқона тилини, муаллифнинг сўз қўллаш маҳоратини ўрганиш ва тадқиқ қилиш муҳим аҳамият касб этади. Унинг асарларида ноёб бадиий ҳақиқатлар ўтмиш сабоқлари ва ҳаёт ҳақиқатлари билан вобаста бўлганлиги учун ҳам уларда мантиқийлик, изчиллик ва фалсафий теранлик устувор. Унинг қаламига мансуб тарихий романларнинг инглиз, араб ва ҳинд тилларига таржима қилиниши ўзбек адабиётининг халқаро миқёсдаги нуфузи юксаклигини билдиради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Каримов Ғ. Халқ, тарих, адабиёт.Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977.
2. Азамат Зиё. Ўзбек аёллари тарих саҳнасида. Т.: Фан, 2002.
3. Ёқубов И.Мустақиллик даври ўзбек романлари поэтикаси. Тошкент .: “Nurafshon business”, 2021.
4. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, Ш ҳарфи, Т.: ЎзМЭ давлат илмий нашриёти, - Б. 218-221 // https://www.ziyouz.com
5. Каримов Ҳ. Истиқлол даври адабиёти. Дарслик. Т.: Yangi nashr, 2010.
6. Комилова С. Замонавий ўзбек адабий жараёни концепцияси // “Шарқ юлдузи”, 2015, № 5.

РАСКРЫТИЕ ВНУТРЕННЕГО МИРА ГЕРОЕВ В РОМАНАХ Ф. М. ДОСТОЕВСКОГО «ПОДРОСТОК» И «БОЛЬШИЕ НАДЕЖДЫ» Ч. ДИККЕНСА

Руководитель: к.ф.н. Ботабаева Ж.Н.
Асылбаева Раъно
Студентка 4 курса Университета им. Ж.А.Ташенева, город Шымкент

Аннотация. Мақалада Ф.М. Достоевский және Ч. Диккенс шығармаларындағы кейіпкерлерді ашудың көркемдік ерекшеліктері қарастырылады.

Annotation. The article examines the artistic features of the disclosure of characters in the works of F.M. Dostoevsky and C. Dickens.

Раскрытие психологического портрета героев происходит за счет помещения Аркадия и Филипа в чужеродную для их натуры городскую среду. Оба героя молоды, не зрелы морально и духовно, мечтают, так или иначе, изменить свою жизнь. Иными словами, они - подростки, стоящие в самом начале своего жизненного пути.

Представление авторов об урбанистической среде, как месте, разрушения и смерти моральных и духовных ценностей и помещение в эту среду ещё юных и нравственно не зрелых подростков, дает прекрасную возможность показать по мере продвижения хронотопа, как герои по средствам заложенных и приобретенных моральных качеств, психологически растут и делают правильный выбор в пользу духовности, гармонии и правды.

Описания интерьеров городских квартир героев, использованы авторами с разными целями. Так, например, Диккенс описывает квартиру и комнату героя, как место, в котором Джо «не стал бы и свинью держать» [1, 258], далее сам герой говорит о том, что его квартира «более чем скромная», а спаленки в ней «немножко сыроваты». Автор специально рисует интерьер комнат в таких же серых красках, как и городской пейзаж Лондона, таким образом, давая понять, что и снаружи, и внутри города все одинаково и не так радужно, как представлялось в мечтах Пипу.

Достоевский же отражает в описании интерьера не только финансовое, но и эмоциональное состояние своего героя. Для того чтобы воплотить в реальность свою «идею-чувство», Аркадию для житья нужно было не только уединение и сознательная изоляция - главное условие для начала осуществления «идеи», но и «угол буквально, единственно чтобы выспаться ночью или укрыться уже в слишком ненастный день» [2, 153]. Именно такие «углы» герой сознательно ищет и находит в Петербурге. Комнаты эти малы, скудны и очень похожи на ту, что была у подростка в пансионе Тушара. Эти «углы» под самой крышей отражают эмоциональную и духовную замкнутость героя. Только там, в замкнутом пространстве и полном одиночестве, Аркадий ощущает себя комфортно и целостно.

В романе «Большие надежды» образ города нарочито оттеняется образом деревни. Так как Диккенс считал, что «природа наделена божественной сутью и в ней заключается сущность духовного развития», именно поэтому автор помещает своего героя в самом начале жизненного пути на лоно сельского пейзажа, а в наставники мальчику дает простоватого кузнеца Джо - героя, тесно связанного с природой и являющегося эталоном нравственности и духовности. Там, в деревне у моря, герой приобретает те черты, которые в дальнейшем помогают ему преодолеть все трудности и препятствия, возникшие на жизненном пути в Лондоне.

Вывод к главе: в романах «Большие надежды» и «Подросток», пейзаж, интерьер и портрет включены в сюжет, в мысли и впечатления героев, в характеризацию. По мере продвижения хронотопа, такие описательные элементы как пейзаж и интерьер, помогают автору не только раскрыть психологический портрет героев, но и являются инструментами, помогающими отразить духовно-нравственную позицию автора. Семантика же имени

приоткрывает тайну личности, намекает читателю на внутреннюю, духовную составляющую героев романов. Таким образом, описательные элементы повествования и семантика имен являются одними из важнейших составляющих психологического портрета главных героев.

Исследователь обращает внимание на художественные приемы, с помощью которых выражается главная коллизия "мечтательства" и "живой жизни". В повествовательном строе романа Достоевский выделяет несколько наиболее сильных, напряженных моментов, фокусирующих в себе аспект трагического распада - "раздвоения"[3,54]. Сила ощущения раздвоения, как правило, сосредоточена в отдельном жесте, акте, движении, или в драматической сцене. Например, странным смехом Андрея Петровича передается "первый припадок безумия Версилова" - его двоение между мамой и Ахмаковой. В сцене с образом Макара Ивановича раздвоение душевного состояния Версилова также сосредоточено в одном жесте - в расщеплении иконы Макара Ивановича [4,64]. По замечанию Комаровича, писатель ищет сценических эффектов: "Достоевский преодолевает опосредованность словесного изображения тем, что выделяет и подчеркивает с сильнейшей резкостью один момент действия, один жест, заставляя этим как бы наглядно воспринимать его, видеть, как подлинный акт, но не рассказ о нем только.", -пишет исследователь.

Последняя сцена мелодраматической развязки романа тоже построена на быстрой смене выразительных движений, вся сила катастрофического разрешения сосредоточивается в чистом жесте.

В. Комарович считает, что напряженная коллизия отношений Версилова и Ахмаковой является главным сюжетным остовом романа [5,42]. Другие сюжетные линии романа автор рассматривает как второстепенные: дублирующие, пародирующие или оттеняющие главную коллизию романа. Приключения старичка - князя (князя Сокольского) воспринимаются как пародия на страсть Версилова и Ахмаковой. Замечая аналогию в образах Версилова и князя Сережи, автор считает, что в побочном сюжете "князь Сережа - Лиза" писатель сохраняет внешние признаки главного.

В рассказе о Подростке В.Комарович также замечает прообраз двоения Версилова. По мнению исследователя, история становления Подростка не может объединить другие сюжетные группы романа в одно художественное целое. Главным конфликтом романа остается противоречие "мечтательства" и "живой жизни", которое распространяется на все многообразие романа.

Связь между разными сюжетными линиями В.Комарович объясняет не объединяющей сюжетной линией, но ее фикцией - фабулой. Односторонняя внешняя связь осуществляется посредством приема документа. Автор считает, что роман Достоевского замыкается в органическое единство не сюжетом. Объединяющей силой в организации сюжетных линий является динамическое начало. Динамическое выделение отдельных эпизодов в структуре романа помогает придать значимость главным сюжетным лейтмотивам произведения.

Приемы динамического выделения важных событий способствуют возникновению эффектов напряжения, ожидания, ослабления внимания и, наоборот, неожиданности и силы впечатления. Эти эффекты воздействия на читателя создаются при помощи законов драматического построения и

использования художественных приемов, таких, как: ремарки, преувеличения, забегания вперед, задержка ожидаемого события, внезапные встречи, совпадения и т.д. Исследование закономерностей драматического построения в романе подтверждает мысль автора о центральном положении сюжетной линии Версилова в структуре произведения.

Литература:

1. Аль Кайси Аят Юсеф Салих. Женский портрет в прозе Тургенева: дис. конд. фолол. наук: 10.01.01. / Аль Кайси Аят Юсеф Салих. - М., 2015. С. 172.
2. Анненская А.Н. Чарльз Диккенс / А.Н. Анненская // Говард, Лассаль, Диккенс, С. Соловьев. Биографические повествования / Сост., общ. ред. Н.Ф. Болдырева. - Челябинск: Урал LTD, 2010. С. 235.
3. Аристова Т.С., Ковшова М.Л. Словарь образных выражений русского языка / Общ. ред. Телия В.Н. - М., Отечество, 2015. С. 94.
4. Анциферов Н.П. Проблемы урбанизма в русской художественной литературе. Опыт построения образа города - Петербурга Достоевского - на основе анализа литературных традиций. - М.: ИМЛИ им. А.М. Горького РАН, 2019. С. 123.
5. Баева Н.А. Категория интертекстуальности в романах Ч. Диккенса. Дисс. канд. филол. наук: 10.02.04 / Баева Наталья Александровна. Барнаул, 2013.С. 178.

ОНА ТИЛИ ДАРСЛАРИДА АХБОРОТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ УСУЛЛАРИ

Юлдуз Ҳамроева,
Самарқанд вилояти, Каттақўрғон туманидаги 4-умумтаълим ўрта мактаби директори
Ҳақиқат Ҳамроева,
Самарқанд вилояти, Каттақўрғон туманидаги 17-умумтаълим ўрта мактаби директори

Аннотация. Бўл мақалада педагогикалық-психологиялық заңдылықтарға сүйене отырып, ана тілі сабақтарында жаңа ақпараттық технологияларды қолданудың әдіс-тәсілдері, әртүрлі формалары мен әдістері, арнайы дидактикалық ұстанымдары зерттеледі.

Түйін сөздер: ана тілі, педагогикалық шеберлік, заманауи технология, сабақ, оқушы менталитеті, сөйлеу.

Аннотация. В данной статье исследуются способы использования новых информационных технологий, различных форм и методов, а также специальные дидактические принципы на занятиях по родному языку на основе педагогических и психологических закономерностей.

Ключевые слова: родной язык, педагогическое мастерство, современные технологии, урок, психика учащегося, речь.

Ўқитувчи улуғ аждодлардан илм дурдоналарини, маданий меросни ўсиб келаётган ёш авлоднинг онгига, қалбига сингдиришда энг асосий шахс ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев тўғри таъкидлаганидек, “Биз устоз зотини азалдан отадай улуғ деб биладиган, ҳамиша

бошида кўтариб эъзозлайдиган халқ фарзандларимиз”[124]. Ўқувчиларнинг иқтидорлилик даражаси уларда мужассамланган билим, малака ва кўникмалар мажмуаси билан ўлчанади. Энг муҳими эса, ўқувчиларнинг илм эгаллашга, хусусан, она тили билимларини эгаллашга тайёргарлиги даражасини юксалтиришдан иборатдир.Ўқувчиларнинг интилувчанлиги ва билимларни эгаллашга шайлигини таъминлаш зарур педагогик малакалардан биридир.

Адабий таълимнинг бош мақсади ўқувчи шахсини, унинг маънавиятини шакллантириш эканлиги боис ҳам она тили ва адабиёт фани баркамол инсон тарбияси бўйича қўйилган вазифаларни амалга оширишда катта аҳамиятга эга.Бу вазифалар бошқа фан ўқитувчиси фаолиятидан кескин фарқ қилувчи адабиёт муаллимидан катта масъулият талаб этади. Адабиёт ўқитувчисигагина хос бўлган билимдонлик, ўқитадиган фанини пухта билиши, нотиқлик санъатига эга бўлиш, ўқитиш воситаларидан фойдаланиш малакасини эгаллаганлиги, ўқувчиларнинг билим, малака ва кўникмаларини таҳлил қилиши ва баҳолай билиши, билимларни узлуксиз мустақил эгаллаб бориши, ўқитувчининг шахсий сифатлари (меҳнатсеварлик, юксак маданиятлилик, мустақиллик, ижодкорлик, камтарлик, ахлоқий поклик ва бошқалар) ўқувчиларда ўз фанига қизиқиш уйғота олиши, таълимнинг турли илғор усулларини ва ҳ.к. каби сифатларни эгаллаганлиги ўқувчи маънавиятини шакллантириш, адабиёт дарсларининг самарадорлик даражасини оширишда муҳим аҳамият касб этади.

Буюк аллома Абу Наср Фаробийнинг фикрича, “Ақлли деб шундай кишига айтамизки, унда ўткир зеҳн – идрок бўлиши билан бирга, фазилати ҳам бўлсин.Бундай киши ўзининг бутун қобилияти ва идрокига яхши ишларни амалга оширишга, ёмон ишлардан ўзини сақлашга ва тортишга қаратган бўлмоғи лозим. Шундай одамнигина ақлли ва тўғри фикр юритувчи деб аташ мумкин ” [125]. Ўқитувчилик – инсоният жамияти тарихи бошлангандан эътиборан давом этиб, шу билан бирга, ҳамма вақт жамият ва жамоатчилик томонидан эътиборга лойиқ, эъзозлаб келинган касб. Давлатнинг бугунги ва истиқболдаги барқарор иқтисодий ўсишини таъминловчи омиллар ҳам айнан таълим соҳаси ривожланишига бевосита боғлиқдир.

Педагогик маҳорат – ўқитувчи шахсининг тажриба орқали орттирган хусусияти, мослашувчан кўникма ва ижодкорлик асосида ҳосил бўлган касбий кўникмаларининг назарий даражасидир. Бундай сифатлар ёшларни танлаган касбига ҳурмат уйғотиш жараёнидаги касбий ғурурни шакллантиришда хизмат қилади. Шу жиҳатдан баркамол авлод тарбиясида ўқитувчи - тарбиячининг маҳорат эгаси бўлиши муҳимдир. Шунингдек, педагогик маҳорат – педагогик технологияларни қўллай билиш, ўз фаолиятини илмий асосда ташкил этишни талаб қилади.

Демак, ўқитувчининг кўп қиррали фаолияти ва унинг қобилияти фидойи бўлиши ҳамда ёшларни баркамол инсон қилиб тарбиялаш масаласи давлат сиёсати даражасидаги долзарб масалалардан бири экан,ўқитувчилар педагогик

[124] Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ўқитувчи ва мураббийлар куни муносабати билан йўллаган табриги. ЎзА, 2022 йил, 30 сентябрь.

[125] Фаробий А. “Ақл тўғрисида”ги рисоладан. Ўзбек педагогикаси антологияси. Т.: “Ўқитувчи” нашриёти, 1995. Б.109.

маҳорат ва компетентликни эгаллашлари лозим.Педагогик маҳорат ва педагогик компетентлик барча педагоглар учун қолипдаги иш услуби эмас, балки у ҳар бир ўқитувчининг ўз устида ишлаши, ижодий меҳнати эвазига юзага келадиган жараёндир.

Она тили дарсларида ахборот технологияларидан унумли фойдаланиш учун қуйидаги омилларга таяниш мумкин:

1. Дарслик, қўлланма ва ўқув луғатларининг электрон нусхаларини кенг миқёсда қўллаш;

2. Она тили машғулотларида республикамиздаги тажрибали, ижодкор ўқитувчилар томонидан ўтилган дарслардан видео лавҳалар қўйиш;

3. Айрим машқлардаги шеърларни ифодали ўқиш учун караоке усулидан фойдаланиш;

Ўқувчилар фикрларини мустақил, эркин баён этишлари учун баҳс мунозара, дебат, мусобақа каби усулларни қўллаш ижобий самара беради.Бундан ташқари дарс жараёнида ўз нуқтаи назарларини, хулосаларини, тушунчаларини ҳимоя қилишлари уларнинг нутқий кўникма борасидаги савияларини билдиради. Она тилидан амалий машғулотларда “Вен диаграммаси”, “Гейзер усули”дан, турли ижодий ўйинлардан фойдаланиш дарс самарадорлигини оширишга имкон беради.

Шунингдек, интерфаол метод, дидактик ўйинлар технологияси орқали дарсда эркин баҳс мунозара шароитини яратиш туфайли синфда жонланиш, фаол ҳаракат, қизиқиш уйғотиш мумкин. Ўқувчиларнинг она тилидан маълум билим ва кўникмаларини синаш мақсадида ўтказиладиган синов дарслари ҳам ижобий натижа беради.

Хулоса қилиб айтганда, янги педагогик технологияларни, инновацион ғояларни она тили таълимига олиб кириш давр талабидир. Бунинг учун ўқитувчи ижодкор бўлиши, ўз устида тинимсиз изланиши замонавий педтехнологияларнинг хилма хил шаклларини, усулларини билиши, уларни таълим жараёнида қўллаб бориши зарур.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ўқитувчи ва мураббийлар куни муносабати билан йўллаган табриги. ЎзА, 2022 йил, 30 сентябрь.
2.Мирзиёев Ш. Янги Ўзбекистон стратегияси. Т.: “Ўзбекистон” нашриёти, 2021.
3.Абдуллаева Ш.А., Ахатова Д., Собиров Б. Педагогика. Маълумотнома. – Т.: “Фан ва технологиялар” нашриёти, 2011.
4. Фаробий А. “Ақл тўғрисида”ги рисоладан. Ўзбек педагогикаси антологияси. Т.: “Ўқитувчи” нашриёти, 1995.

THE SIMILARITY OF POETRY OF AZAM UKTAM AND SEAMUS HEANEY

Asror Allayarov,
Master's student of the Jumabek Tashenov University in Kazakhstan

Abstract. This article talks about the similarity in the poetry of the famous Uzbek poet and translator Azam Uktam and the Irish Nobel laureate poet Seamus Heaney.

Keywords: Modern poetry, similarity, human psyche, psychological views, world poetry.

Аннотация. Бұл мақалада белгілі өзбек ақыны және аудармашысы Азам Уктам мен Ирландияның ақыны, Нобель сыйлығының лауреаты Семус Хинидің поэзиясындағы ұқсастық туралы айтылады.

Түйін сөздер: Қазіргі поэзия, ұқсастық, адам психикасы, психологиялық көзқарастар, әлем поэзиясы.

Аннотация. В данной статье говорится о сходстве в поэзии известного узбекского поэта и переводчика Аъзама Уктама и ирландского поэта, лауреата Нобелевской премии Шеймуса Хини.

Ключевые слова: современная поэзия, подобие, человеческая психика, психологические взгляды, мировая поэзия.

Uzbek poet and translator Azam Uktam and Irish poet Seamus Heaney are the creative heroes of almost the same era. Although they lived thousands of kilometers away from each other and had different cultural views, the most important thing for the artists was that they skillfully revealed the human spirit and psychology in their milestone creative works.

The most remarkable aspect of their work is that every artist composes the village where they were born and grew up, the daily thoughts, views, culture, traditions and dreams of the villagers and reflected in their works.

It should be noted that Azam Uktam, one of the brightest representatives of modern Uzbek literature, and Seamus Heaney, a leading representative of modern Irish literature, skillfully depict the image of the human psyche. The image of a person's inner spiritual world, worldview, hopes and character give them a grandeur that is equal to the ages. Writers with their poems not only give spiritual support to budding young poets, but also have a great influence on the formation of their philosophical and secular views. An example of this is the poet's short, but perfect in terms of content. Two creative poets are simple, preferring to follow their sincere path, bequeaths to their students beautiful allusions, similes and philosophical views that will not be forgotten for a lifetime. There is no doubt that these feelings, moving from the depths of the soul, will live for centuries, like pearls found in the sea of the heart.

Present days, the poems of both famous poets are translated into various languages of the world and published in countries with advanced science, literature and cultural environment. Presented to readers of different nationalities in their native languages.

For example, Azam Uktam's poems published in the Arab Republic of Egypt, the United States of America, India, Germany, Azerbaijan, and others.

Emotions have a stronger and stronger effect on the human psyche than anything else. Azam Uktam's poem "Clouds Did Their Job" convincingly describes the inner world of the creator, his passion for beauty and elegance, his joys and worries, his sufferings:

"A group of young men and women drinking, jumping,
Aside from me, I burn again.
It's a winter that touches my soul, I know,
Spring never hurt my stomach."
(Azam Uktam)

The poet sincerely feels that music is an important tool for people to trust and treat each other sincerely, love life, homeland, future, respect each other, understand and preserve national values, and wants young people to understand these feelings. We see the inner life of the artist:

"Call out to the trainer, suddenly shouting,
My voice will be the sound of guitars,
Tired of the silence:
Shall I play the driving song? - Smiles."
(Azam Uktam)

Seamus Heaney, in full **Seamus Justin Heaney**, (born April 13, 1939, near Castledàwson, County Londonderry, Northern Ireland—died August 30, 2013, Dublin, Ireland), Irish poet whose work is notable for its evocation of Irish rural life and events in Irish history as well as for its allusions to Irish myth. He received the Nobel Prize for Literature in 1995.

Most of Heaney's poems tell stories that took place in Ireland. The poems take the reader to Northern Ireland and the Irish Republic. His poetry takes the reader to the farm where Heaney spent his younger years. It also takes the reader to war and conflict in The two Irelands. "The poetry of Heaney is based on actual, local facts, often in Derry's memories or observation of his adopted home in the Republic of Ireland." (Poetry Archive, 2007)

When Heaney was awarded the Nobel Prize in 1995 his acceptance speech contained much of his poem "Exposure". This poem expressed Heaney's self-doubt and fear of failing and explained his "vocation to be one of his own people, to articulate the losses and longings of the tribe to which he belongs."

In his poem "Digging with a Pen" Heaney expresses his admiration of both his father and grandfather who are farmers. Heaney's desire to be like them is great. He

realizes that he won't be farming like they do with a spade but promises he will farm, in a sense, with his pen and mind:

"But I've no spade to follow men like them.
Between my finger and my thumb
The squat pen rests.
I'll dig with it."
(Seamus Heaney)

"Heaney is always aware of being 'a Catholic native of Northern Ireland … born into one of the word's most intransigent ethnic and religious conflicts? That heritage makes his rural Ulster "not a beautiful idyll, but the theater of shattering moral dramas." "Casualty," in one of Heaney's most intimate renditions of sectarian violence, From Field Work (1979), he expresses his disappointment as a bystander when, according to Kirsch, the troubles say a man he had fished with, a drunkard, "who was killed by his fellow man Catholics when he violated an IRA curfew to go out to a bar"."(Kirsch, 2006) Heaney's biggest problem expressed in this work was the knowledge of what was going to happen to this man and his inability to think of a way to help this man. The future, in this case, will be the death of this friend:

"How culpable was he
That last night when he broke
Our tribe's complicity?
"Now you're supposed to be
An educated man,
I hear him say. "Puzzle me
The right answer to that one."
(Seamus Heaney)

In the works of Uzbek poet Azam Uktam and Irish poet Seamus Heaney, the interpretation of the human spirit is the main idea of the poetry of these two artists. Through their composed poems, poets left a deep mark on the hearts of their readers and created an indelible impression. This can be seen from analytical articles published on their life and activities, opinions expressed through various sources and social networks.

We have analyzed the work of both poets above, the emotions that exist in the human heart and sometimes wave like sea waves, human character, dreams, life views and experiences, childhood moments, innocent feelings, human experiences in the heart, the concept of people and mankind, the image of God, faith and higher concepts, the category of people with good and bad character, all of this turns into an immortal treasure that poets that would live for centuries.

References:

1. Mary Oliver – A Poetry Handbook.
2. A. Uktam. The heart cries in the morning..: Poems. –T: “, 2014. -304.
3. A. Uktam. Taraddud: Poems. -Tashkent: “Cholpon” 1993. -80 p.
4. A. Uktam. Interview with Tumaris: Poems. –Tashkent: “Muharrir”, 2019. -92 p.
5.Books And Writers**.** (2007). Seamus (Justin) Heaney 1939-. Retrieved 2007-04-26 from https://www.kirjasto.sci.fi/heaney.htm.
6.Frangsmyr, Tore. (1995). *Les Prix Nobel.* 1996. Retrieved 2007-04-25 From www.NobelPrize.org
7.Footnotes. (2007). *New York Times*, Retrieved Thursday, April 26, 2007 from the MasterFILE Premier database.
8.Guardian Unlimited © Guardian News and Media Limited 2007. Retrieved 2007-04-26 From https://books.guardian.co.uk/departments/poetry/story/0,6000,895621,00.html
9.Heaney, Seamus. *The Cure at Troy*. London: Faber, 1990.

UDC 811.111(075.8)

USE OF INTERNET RESOURCES IN THE PROCESS OF TEACHING ENGLISH LANGUAGE

Исламова М.М. - п.ғ.м., аға оқытушы (islamova.makhabbat@mail.ru)
«Жұмабек Ахметұлы Тәшенев» атындағы университет, Шымкент қаласы.
Собирова З.Е. - ПФ-19-9к1 тобының білім алушысы, «Жұмабек Ахметұлы Тәшенев» атындағы университет, Шымкент қаласы.

Түйіндеме. Мақалада ақпараттық және коммуникативтік құзыреттілік, көпмәдениеттілік, жаһандық білім беру қауымдастығының тануынша білім беру саласында көптілді дамыту саясатының аясында ақпараттық және коммуникативтік құзыреттілік, ақпараттық және коммуникациялық технологиялардың рөлі, ағылшын тілінде оқытудың ерекшелігі, сабақты екі тілде (отандық және шетелдік) өткізу мәселелері зерттеледі.

Түйінді сөздер: модернизация және прогресс, студенттердің көзқарасы, шетелдік студенттер, CLIL әдісі, CLIL мақсаттары, шет тілдерін оқыту бағдарламалары.

Резюме. В статье исследуются вопросы информационной и коммуникативной компетентности, современные информационные технологии в процессе изучения английского языка в рамках политики полиязычного развития в сфере образования, роли информационных и коммуникационных технологий, специфики преподавания на английском языке, проведения уроков на двух языках (отечественном и зарубежном) по признанию глобальной образовательной ассоциации.

Ключевые слова: модернизация и прогресс, видение студентов, современные информационные технологии, программы обучения иностранным языкам.

In addition to the communication benefits of the Internet, the Internet can also be used to retrieve and access information. The World Wide Web is therefore a virtual library at one's fingertips; it is a readily available world of information for the language learner. While the Internet offers numerous benefits to the language learner, a few such possibilities are examined here, in the context of language learning.

Perhaps one of the most essential pedagogical principles of language teaching is one that emphasizes the study of language in a cultural context. I, along with many other language instructors believe that language and culture are inextricable and interdependent; Understanding the culture of the target language enhances understanding of the language. To this end, the Internet is a valuable resource to both language teachers and learners. As discussed previously, e-mail on the Internet allows language learners to communicate with native speakers. In this manner, the Internet facilitates the use of the specific language in an authentic setting. The Internet can also be used to acquire information from language resources for a variety of purposes. For example, students can access current information from countries around the world. They can obtain geographical, historical, social/cultural, economic, and political information from the countries in which the target language is spoken. Students can

read web versions of daily newspapers and same-day news reports from sources such as the French Embassy's gopher service, the daily Revue de Press. Such experiences can allow learners to participate in the culture of the target language, which in turn can enable them to further learn how cultural background influences one's view of the world.

The Internet also serves as a medium for experiencing and presenting creative works. While students can peruse the information on the Net, they can also use it as a platform for their own work such as essays, poetry, or stories. Numerous public schools, for example, are making use of the World Wide Web for publishing student work which can be accessed by other web users. Students therefore become not only consumers of content, but in fact generate the content.

As it is described, the use of the Internet has also been shown to promote higher order thinking skills. A language teacher, for example, may instruct learners to search for specific information. Searching the Web requires logic skills. Once information has been obtained, the results must be reviewed which requires scanning, discarding, and evaluative judgment on part of the learner. The information must be put together to make a complete and coherent whole which entails the synthesis process. Such an endeavor permits students to practice reading skills and strategies. The Internet also promotes literacy for authentic purposes, as stated previously. In addition to being a supplement to reading materials, especially current information, when students are exploring the Net, they are essentially exploring the real world. Such browsing or exploration can also lead to incidental learning as they encounter a variety of information in this way.

Communication with native speakers furthers literacy development for authentic purposes, enables language learners to compare student perspectives on an issue, and allows them to practice specific skills such as negotiating, persuading, clarifying meaning, requesting information, and engaging in true-life, authentic discussion. Promotion of literacy also occurs within a social context. The interaction that results from the above situations can lead to cooperative projects and increased communication between students from all over the world, in turn leading to the development of social skills. Finally, use of the Internet can promote computer skills and the technical and conceptual experiences of using a computer[1].

Lastly, the Internet provides supplemental language activities which can provide students with additional practice in specific areas of language learning. These include reading tests and comprehension questions, grammar exercises, pronunciation exercises possible through the available multimedia capabilities, cloze tests, vocabulary exercises, and so forth. Students can search the Web for such sites, or teachers may recommend specific sites on the Web. Published lists are also available from various sources. For example, a list of sites for both language teachers and language learners, some of which relate to issues of language learning, others which use language as a medium for discussion of culture or current affairs, and others which assist in locating native speakers.

Used well, the Internet is a great tool for inquiry-based learning.

The Internet is particularly well-suited for:

Communication and collaboration;

Research;

Real-time data collection;

Web publishing [2].

Communication and collaboration are particularly exciting for students using the Internet. Students can set up keypals (email pen pals) to connect with peers around the country and the globe. Students can correspond with experts in various fields via e-mail. E-mail activities are a good way to get started on the Internet, as they require minimal planning. However, be sure to contact your "experts" ahead of time to find out how long it will take them to respond.

Students can also communicate in real-time through online conferencing. For this, online chat rooms are popular with students and teachers. Audio and video conferencing using software create even more exciting educational opportunities. These software products are reviewed in CNET Reviews of Conferencing Programs. Be sure to plan ahead for online sessions, especially if you're working with schools in different time zones.

Collaborative projects go beyond simple communication. Students might work with expedition teams, solve problems by collecting or exchanging information, and create and respond to questions.

The Internet and constructive learning. The constructive learning area finds in the Internet an instrument that allows the experimental game of the “correct and mistake”, offering the possibility to build up original knowledge. Since it is an open system, where the interests are multiple and heterogeneous, its exploration can be multidirectional. The person can reflect impacts and gather data to transform into knowledge favouring the significant learning that takes place when the initial balance of the existent outlines and the new educational content is broken.

The Internet navigation experience is a transcript of the mental itinerary of investigation or the cognitive outlines that we use to explore the data perceived by our senses. This walk on the Internet should be preceded – for it is beneficial in the educational area – by the ideological reservation of the theory of the constructivism learning, that states that the most important thing when learning is not what we will learn, but what we have already learnt, in the sense that what we will learn should be integrated in the previous cognitive net of the student. Internet navigation must be based on the interest detected by the student. The interest causes intellectual curiosity that emerges into an atmosphere where the expectations of the students are satisfied by means of the Net, in which the interest detected by the student can expand, improving the learning project.

The Internet allows us to reach an essential objective in the learning process: the personalization of the teaching. It allows adapting it to the necessities of students, in accordance with their previous knowledge and interest. It allows each student to advance in his/her development in a personal and autonomous way according to his/her abilities. If we underline more the interaction capacity of the Internet, we will stand out the quality of the Net that allows favouring a personal autonomy that spreads by means of reciprocal interactions. This interaction in the Internet will propitiate integrative attitudes, promote open and respectful mentalities and impel the interest for the learning acquisition of knowledge.

Multimedia instruments, that is to say, those that integrate in one format the combined information of audio, video, text and image, increase the possibilities of

perception. The multimedia services contain elements of multiple information that can expand the representation of three-dimensional objects and allow interactions or bi-directional communications. They also can raise positive transformations and improve the teaching and learning processes at maximum. This technology used as didactic resources is a vehicle of knowledge and a curricular culture adapted to the means where these processes are developed[3].

The Benefits of Using Technology in the Classroom. Technology in the classroom enables the use of more interactive educational tools, which allows for a dynamic learning experience that directly benefits students. As classroom computer technology is being used for different types of communication (for presentation, for class interaction, and for collaboration), students are required to be readers, writers, editors, and publishers and must be willing to collaborate and co-create closely with others – all skills that are critical for students to learn as they grow and enter the workplace.

Another advantage of using technology in the classroom is its flexibility and adaptability to differentiated learning. Technologies such as podcasts and podcasts, for instance, provide students with the opportunity to learn at their own pace and the freedom to go back and relearn content whenever they want. This could be especially important for ESL students and students with learning disabilities: many ELL and ESL students need additional support with pronunciation and defining common vocabulary that may be new to them. Other students, might have difficulty reading and reviewing complex texts. The ability to access podcasts and vodcasts on classroom computers can help address these students' needs. Using technology in the classroom, therefore, can help combat the "lecture style" system of education, which does cater to a variety of learning processes.

The Internet and Electronic Mail. Although the Internet has been available to most people, only recently have educators been realizing the potential the Internet can have in second and foreign language classrooms. The following section will therefore consider some of these potential benefits and advantages of incorporating such technology in language courses. The Internet has been used by some language instructors in creative ways - one of these innovations being use of electronic mail (e-mail), a specific feature of the Internet. Overall, e-mail can encourage students to use computers in realistic, authentic situations in order to develop communicative, and thinking skills. E-mail is easy to use and even teachers intimidated by computers can quickly become adept at using e-mail with their students.

During the initial stages, students were logged on the system and each student created a password. Students were simply asked to write freely as in a dialogue journal. Writing on e-mail can therefore be used to generate ideas about a topic, or can enable learners to free-write without any impositions. E-mail can also be used in various conference-type formats or to generate discussion.

Writing topics often involved school issues or issues that were directly relevant to the students' lives. In other conference assignments, students are the main audience. Students read entries and then respond to them via e-mail. This allows each student to express their opinion. In this manner, all opinions are voiced and heard, something which may not always occur in oral discussions in the classroom.

Chat rooms can also be carried out through e-mail. In this situation, two or more individuals can "talk" on-line about various topics or issues[4]. For instance, language

learners can be paired up and can be given a debatable topic to discuss. Such experiences, once again stimulate authentic communication and assist students in developing specific communication skills such as arguing, persuading, or defending a particular point. Listservs from around the world can offer news and discussion groups in the target language providing another source of authentic input and interaction.

Organized e-mail exchanges between entire classes of students in order to generate discussion, improve writing skills, and promote peer interaction. In this manner, the teaching of culture was also facilitated through the immediate feedback and contact of L2 speakers who were interested in informing others about their culture [5].

E-mail can also be used to communicate long-distance with language learners in other schools, or other countries for that matter. A study exploring the potential of long-distance communication involving second language learners. The goals of the study were to provide students with a real context for improving their writing, help them to expand their ideas of "content-area" reading and functional writing across cultural boundaries, make students familiar with international telecommunications, and investigate with students, the potential effects of telecommunications on literacy acquisition.

Writers on both sides of the world shared questions and comments, jokes began to surface. Over time, the students' reading and writing began to change as well. Through surveys and informal case studies of student writing during the conference, it was found that for the most part, students' writing had improved in both fluency and organization[6].Surveys also indicated that students saw some carry over to their study literature, and that they had a better understanding of English usage. While the above examples illustrate a few uses of e-mail in the second and foreign language classroom, without a doubt e-mail can provide authentic communication and can foster awareness of both the language learner and the languages they are learning.

References:

1 Mikheeva E.V. Information technologies in professional activity: studies.manual for the medium.prof.education / E.V.Mikheeva. - 7th ed.ster. – Moscow: Publishing Center "Academy", 2017. – p. 384.

2 Bershadsky, M. Information competence.//Public education. – 2018=7 – No.4. – p.139

3 Vasilyeva V.N. The use of information technologies in the educational process // http://ipk.admin.tstu.ru

4 Brown, D.R. A problem-solving model for the development of information literacy: an integrated approach.//Library at school- 2014.- No. 22 pp. 6-11.

5 Safonov a V.V. Problematic tasks in English lessons at school. - Moscow: Euroschool, 2017. – p. 212 .

6 Williams R., McLeay K. Computers at school // http:// www.kontrolnaja.ru

ПОЭТОНИМНИНГ БАДИИЙ МАТНДАГИ ТАЛҚИНИ

Комила Мамадиёрова,
Самарканд давлат чет тиллар институти тадқиқотчиси

Аннотация: Бўл мақалада поэтонимдердің өзіндік ерекшеліктері мен көркем мәтіндегі орны зерттеледі.

Тірек сөздер: лингвопоэтика, поэтоним, антропоним, ойлау, лингвистикалық өріс, зат есім, көркем мәтін, ана тілі.

Аннотация: В данной статье исследуются особенности поэтонимов и их место в художественном тексте.

Ключевые слова: лингвопоэтика, поэтоним, антропоним, мышление, языковое поле, имя существительное, художественный текст, родной язык.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Мамлакатимизда ўзбек тилинин янада ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш чора – тадбирлари тўғрисида”ги Фармонида “Давлат тилининг софлигини сақлаш, уни бойитиб бориш, илм – фан тили сифатидаги нуфузини ошириш, замонавий ахборот технологиялари ва коммуникацияларига фаол интеграциялашувини таъминлаш, халқаро миқёсдаги ўрни ва нуфузини ошириш, хорижий ҳамкорлик алоқаларини ривожлантириш” [126] бугунги куннинг энг долзарб масаласига айланганлиги алоҳида таъкидланган. Ўзбек тилини илмий – назарий, илмий – амалий асосда янги босқичга кўтариш жараёнида уни замонавий тилшунослик нуқтаи назаридан ўрганиш муҳим аҳамият касб этади.

Маълумки, ономастика тилшуносликнинг ҳар қандай атоқли отларни, уларнинг пайдо бўлиш ва ўзгариш тарихини ўрганувчи бўлими, шунингдек, тилдаги барча атоқли отлар йиғиндисини ўзида ифодалайди. Ономастика фани тилдаги мавжуд ономастик тизимларни аниқлаш ва ўрганишни мақсад қилиб қўяр экан, бизнингча, юқоридаги таснифда бироз чалкашлик бор. Зоонимлар, фитонимлар каби гуруҳлар лексикаси ономастика йўналишида эмас, балки лексик-семантик маъно гуруҳлари таркибида ўрганилиши жоиз. Негаки, бундай гуруҳлар таркибида ўрганилаётган лексемалар индивидуал тартибдаги иккиламчи номлар, яъни атоқли отлар эмас, ҳайвонлар, қушлар ва ўсимликлар турларини ифодаловчи бирламчи номинациялар ҳисобланади.

Ономастика - *(юн.*onomastika - ном қўйиш санъати). Тилшуносликнинг атоқли отларни ўрганувчи бўлими. Атоқли отлар мажмуи (тизими)[127]. Ономастика термини “оним” (юнонча ὄνυμα – исм, сарлавҳа) сўзидан ясалган атама сифатида бирор предметни индивидуаллаштириш ва идентификациялаш учун, бир қатор ўхшаш нарсалар орасидан номланган объектни ажратиш учун хизмат қиладиган сўз, сўз бирикмаси ёки жумла.

Атоқли отлар (онимлар) ономастиканинг ўрганиш объекти ҳисобланади. Ономастик олимлар диққат-эътиборни ўзига хос исм ва умумий ном ўртасидаги фарқ, ономастик макон ва майдонларнинг чегаралари каби муаммоларга

[126] Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Мамлакатимизда ўзбек тилинин янада ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш чора – тадбирлари тўғрисида”ги Фармони. ЎзА, 2020 йил, 20 октябрь.
[127]Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Т.: ЎзМЭ давлат илмий нашриёти, 2002. – Б. 75.

қаратадилар. Ономастик маконнинг барча тоифаларини ўрганишга тизимли ёндашиш ономастиканинг устувор йўналишига айланди[128].

Атоқли отлар ҳар қандай реал, фаразий ва хаёлий нарсаларнинг номлари бўлиб, маълум бир халқ тилида ўзгарувчан турларнинг доимий сериясидан иборат ономастик макон мавжуд. Ушбу турлар ономастик майдонларни ҳосил қилади. Қўшни ономастик майдонларнинг номлари бир-бири билан чамбарчас боғлиқ.

Ўзига хос маъно ташувчи ономастик бирликлар махсус номинатив вазифа бажариш билан бирга контекст талаби билан экспрессив вазифа ҳам бажариб, лингвопоэтик аҳамиятга эга бўлиши мумкин. Ю.А.Карпенко 1984 йилда Лейпцигда бўлиб ўтган Халқаро Ономастика Конгрессида ўзининг умуммиллий тил ва бадиий адабиётдаги атоқли отларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида мутахассисларга жуда қисқа, беш хил мулоҳаза баён қилинган бир саҳифадан иборат фикрларини тақдим этади. Бу тезисларда поэтонимлар илк бор алоҳида масала сифатида илмий мунозарага киритилган эди. Поэтик онимиянинг иккиламчи табиати билан боғлиқ бўлиб, у умумхалқ ономастика фонида пайдо бўлган ва унга суянадиган "мақсаднинг субъектив инъикоси", "ёзувчи томонидан умумтил ономастик меъёрлари билан бажариладиган "ўйин"дир. Поэтик ономастиканинг асосий хусусияти шундаки, уни муаллифнинг ўзи танлайди ёки яратади, халқ ономастикаси эса тарихий жиҳатдан қатъий белгиланади. Бадиий номнинг образли тизим, бадиий тушунча, жанр ва услуб билан боғланиши сезиларли даражада тор бўлса-да, ономастиканинг субъектив асосидан четлашмайди. Бадиий ономастиканинг вазифалари оддий номларнинг функцияларидан сезиларли даражада фарқ қилади.

Бу ерда дифференциаллик эмас, услубий вазифа етакчи бўлиб, у ахборот-услубий (концептуал маънога эга) ва эмоционал-услубий (маъно концептуал эмас) вазифа сифатида намоён бўлади. Тўртинчи қоидада тилга мансуб бўлган умуммиллий, ҳақиқий ономастикадан фарқли ўлароқ, поэтик ономастика нутқий бирликдир. Поэтик онимия бешинчи хусусияти сифатида бадиий асар сарлавҳасини назарда тутади. Сарлавҳани поэтоним сифатида кўриб чиқишга имкон берадиган ушбу қоида, бир томондан, поэтик ва ономастик тадқиқотлар учун янги уфқларни очди, бошқа томондан, у поэтонимологиянинг мутлақо янги ва ривожланмаган соҳасига тегишли эди. Олимнинг поэтик ономастиканинг асосий муаммоси борасидаги тадқиқотлари асосида изланишлар олиб борган В.М.Калинкин шундай хулосага келади: “Ю.А.Карпенконинг ғояларини ишлаб чиқаётиб, "поэтик ономастиканинг предмети асл номлар эмас, балки уларнинг ўзига хос ўзгариши - поэтонимлар" эканлигига амин бўлдим. Шу билан бирга, поэтонимларнинг энг муҳим хусусияти шундаки, улар реал эмас, балки муаллифнинг ижодий онги ва (асар матни орқали) ўқувчи онгида идрок этилади ва идеал тасвирларда мавжудликни билдиради.” [129] “Поэтик ном (поэтоним) бадиий асарлар тилида номинатив вазифадан ташқари характерловчи, услубий

[128]Совершаева Л.Г., Павловская М.А. Идеонимы в ономастическом пространстве // Международный научный журнал “Инновационная наука”. №11-2/2016. – С. 131-132.

[129].Карпенко Ю. А. Специфика имени собственного в художественной литературе // Ю. О. Карпенко. Літературна ономастика: Збірник статей. – Одеса: Астропринт, 2008. – С. 205–219. [Впервые в: Onomastica XXXI, 1986 – С. 5–22]

ва ғоявий вазифаларга ҳам эга бўлган номдир”. Н.В.Подольскаянинг “Словарь русской ономастической терминологии” луғати 1978 йилдаги нашрида ушбу таъриф берилмаган.

Демак, поэтоним атамаси нисбатан кейинроқ янги пайдо бўлган термин сифатида луғатнинг кейинги тўлдирилган нашрига киритилган[130]. Бадиий матндаги поэтоним тегишли номларнинг барча тоифаларини умумлаштирувчи универсал атама ҳисобланса, онимлар турига кўра, поэтик антопоним (антропопоэтоним), поэтик топоним (топонопоэтоним), поэтик зооним (зоопоэтоним) каби атамаларни қўллаш мумкин. Поэтик антропонимлар. Тилнинг ижтимоий ҳодиса эканлиги ономастикада, жумладан, антропонимикада аниқ кўринади. Исмларнинг юзага келиши ижтимоий ҳодисадир. Исмларнинг ижтимоий ҳодиса эканлиги исмларни танлаш мотивида, шунингдек, исмларнинг ўзига турли ижтимоий, этнографик, диний маънолар юкланишида ҳам кўринади. Бадиий асарнинг тарихийлик нуқтаи назаридан танланган мавзусига кўра, тарихий шахс ёки тўқима образ номи масаласи кўндаланг қўйилади. Бу борада В.А.Никонов қуйидагича фикр билдиради: “Персонаж номи бадиий образ яратувчи воситалардан бири бўлиб, у персонажнинг ижтимоий мансублигини тавсифлаши, миллий ва маҳаллий колоритни ифодалаши мумкин, агар асарда ўтмишда содир бўлган воқелик тасвирланган бўлса, тарихий шахслар исми ёрдамида тарихий ҳақиқат қайта яратилади (агар ҳақиқатга зид равишда ном танланган бўлса, у тўла тикланмай қолади)”[131]

Ўзбек тилшунослигида ҳам бадиий матн лингвопоэтикасига оид ишларда персонаж номи бадийяти масаласи илгаридан ўрганилиб келинган бўлса-да, “поэтонимлар – ономастик бирлик” тамойили асосида тадқиқ қилиш эндигина шаклланиб келмоқда. Тадқиқотчи М.Қосимова Тоғай Муроднинг ўз асарларидаги антропонимларга маълум маънодаги вазифа юклаши, матнда улардан муайян услубий мақсадда фойдаланиши, қўллаётган антропонимларини “гапиртира олиши”, рамзий-мажозий маъноларни ифодалаши хусусида фикр юритар экан, ёзувчининг “Отамдан қолган далалар” романидаги антропонимларни шартли равишда қуйидаги гуруҳларга ажратади: Тарихий исм-шарифлар – Иброҳимбек, Намоз Пиримқул ўғли, Полторацкий, Скобелев, Колесов, Шароф Рашидов, Брежнев, Яҳёев, Усмонхўжаев каби. Реал - ноэкспрессив исм-шарифлар – Жамолиддин, Бахтиёр Абдураҳимов, Мавлонов, Мелиев, Зиёд ва ҳоказо. Реал - экспрессив исмлар – Ақраб қўрбоши, Болхин теримчи, Хурсандой, Норгулой, Деҳқонқул. Метонимик маъно ифодаловчи номлар – Кетмон, Оқподшо, Қизил, Идеология, Адабиёт, Физика, Кимё, Жуғрофия, Оладўппи. Синекдоха асосида маъно ташувчи номлар – Жингаласоч, Бароққош. Мазкур соҳанинг етук мутахассислари эътироф этганларидек, номинация тамойиллари даврий характерга эга бўлиб, ўзгариб туради.

Аҳолининг турмуш тарзи, маданияти, тафаккур олами номинация тамойилларини белгилайди. Шундай экан, ономастик бирликлар тизими ҳам муайян даврдаги ижтимоий ҳодисалар таъсирида ўзгаришларга учрайди,

[130] Калинкин В.М. Как в русской литературе онимы превращались в поэтонимы? // Филологические исследования Вып. 15.2016 г.- С. 196-211

[131] Бегматов Э., Дўсимов З., Нафасов Т., Қораев С. Ўзбек номшунослиги: тадқиқ йўналиши ва усуллари // Хива, 1991. 1-сон. Б.11.

замонавий талқинлар негизида ўзининг янги қатламини шакллантиради ва шунга мувофиқ тарзда янгича мезон ва тамойиллар ҳам вужудга келади. О.Юлдашев поэтонимларни онимларнинг гемероним, документоним, хрононим каби лексиксемантик турлари таркибида беради. Бундай ёндашув тўғри эмас, Чунки поэтоним атамаси барча оним турларининг поэтика (бадиият) нуқтаи назаридан қўлланилишини назарда тутади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Мамлакатимизда ўзбек тилинин янада ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш чора – тадбирлари тўғрисида”ги Фармони. ЎзА, 2020 йил, 20 октябрь.
2.Бегматов Э., Дўсимов З., Нафасов Т., Қораев С. Ўзбек номшунослиги: тадқиқ йўналиши ва усуллари // Хива, 1991. 1-сон.
3. Нафасов Т., Қораев С. Ўзбек номшунослиги: тадқиқ йўналиши ва усуллари // Хива, 1991. 1-сон. 11-бет.
4. Юлдашев О. Гемеронимлар ономастик бирлик сифатида // “Филологиянинг долзарб масалалари” республика илмийуслубий анжумани материаллари тўплами. 1-китоб, Қўқон, 2020. – Б. 241.
5. Муқимова З.Р. Ўткир Ҳошимов асарларида поэтонимлар олами // Бухоро давлат университети Илмий ахбороти 2019/2(74). – Б.114-119.
6. Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Т.: ЎзМЭ давлат илмий нашриёти, 2002. – Б. 75.
7. Совершаева Л.Г., Павловская М.А. Идеонимы в ономастическом пространстве // Международный научный журнал “Инновационная наука”. №11-2/2016. – С. 131-132.

ҚАЗІРГІ АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ ИНТЕНСИФИКАЦИЯНЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ ЖӘНЕ ПРАГМАТИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Магистр, аға оқытушы Айтжанова Сара Егизбаевна
ПФ-19-9к тобының студенті Юлдашева Фарангиз
Ташенов университеті, Шымкент қаласы

Аннотация. Основным принципом в когнитивной парадигме является антропоцентрический подход, поскольку главное место в функционально-коммуникативной системе языка принадлежит человеку.

Annotation. The main principle in the cognitive paradigm is the anthropocentric approach, because the person has the main place in the functional-communicative system of language.

Тіл білімінде «концепт» термині алғаш рет XX ғасырдың алғашқы жартысында қоршаған орта құбылыстарын тіл әлемінде бейнелеу мәселелерін зерттеуге байланысты пайда болды. Соңғы жылдары тіл білімінде «концепт» теориясы лингвистикалық сипатта нақты, жан-жақты бір тілдің ішіндегі материалдар негізінде де, туыс немесе туыстығы жоқ әр түрлі тілдер материалдары негізінде де салыстыра-салғастыра зерттеле бастады. Ғылыми

еңбектерде «концепт» ұғымына берілген әр түрлі анықтамалар кездеседі. Егер В.В. Колесов «концепт – сөздің мағыналық дамуының ең соңғы шегі, мәдениеттегі мазмұндық қатары молайған ұғым» десе, В.С. Кубрякова «концепт» — адамның санасында, психикалық жүйесінде қалыптасқан әлем бейнесінің мазмұндық бірлігі» деп түсінсе, В.Н. Телия концептіге белгілі бір объект туралы барлық мағлұмат жиынтығы деген анықтама береді. Ал А.П.Бабушкин «концепт – ұжымдық санадағы менталды бейненің дара белгілері» деген түсінікті қалыптастыра отырып, әрбір концептілік бірліктің ұлттық концептілік өрісте өзіндік орны болатындығын, белгілі бір зат не құбылыс жөнінде білім деңгейіне орай жеке тұлғаның санасында концепт түрлерінің қалыптасуы әрқилы болып келетіндігін дәйектейді [1].

Концепт сөзбен де, сөз тіркесімен де, фразеологиялық бірліктер арқылы да беріле алады. Сөздің концептісі оның мағыналық және ассоциативтік өрісі арқылы анықталады. Осы өрісте сақталған ақпарат когнитивті және прагматикалық мәні бар элементтерден тұрады. Концептілік зерттеу этностың лексикасы мен фразеологиясында сақталған әлемнің мәдени-ұлттық бейнесін ашуға мүмкіндік береді. Әрбір этнос қоршаған әлемді өзінше таниды, яғни өзіндік «әлемнің тілдік бейнесін» жасайды. Этнос мәдениетін өз ішінде ұғынуда мәдениетті түсінудің кілті болып табылатын тірек концептілер ерекше орын алады. Сондықтан тірек концептілерді талдау арқылы ұлттық мәдениеттің даму қалпын, қазіргі өмірдегі жай-күйін біле аламыз. Концепт этностың рухани өмірінің ұжымдық қазынасы және ол әрқашан мәдени реңкте болады, сондықтан да ол ұлттық ерекше дүниетанымды түсінуде басты компонент болып саналады.

«Концепт дегеніміз – этномәдени санада сақталған, белгілі бір ұлттың ұрпақтан-ұрпаққа берілетін ықшам, әрі терең мағыналы шындық болмыс, ұлттық мәдени құндылықтары жөніндегі сан ғасырлық түсінігін білдіретін құрылым» [2, 15]. Зерттеу жұмысымызда концепт ұғымы адамның әлем туралы мәдени түсініктерінің жиынтығы болып табылатын әлемнің тілдік бейнесі ретінде тани отырып, дүниетанымымыздағы әлем туралы ақиқат болмысты бейнелейтін когнитивтік бірлік ретінде қарастырылады.Когнитивтік парадигмадағы басты принцип – антропоцентристік көзқарас, себебі тілдің функционалды-коммуникативтік жүйесінде адам басты орынға ие. Тілдің когнитивтік кеңістігінде «Адам» концептісі әр түрлі тілдік бірліктер арқылы беріледі. Солардың ішінде осы концептіні көріністеуде фразеологиялық теңеулердің алатын орны ерекше, себебі олар адамның әр түрлі қыры мен сырын сипаттауда қолданылады. Адамның әр қилы қасиеттерін негізге ала отырып, қазақ және ағылшын тілдеріндегі фразеологиялық теңеулерді лингвокогнитивтік тұрғыдан концептілерге бөлініп талданды. Талдау негізінде екі тілдегі концепт түрлері анықталды: «Ойсурет» концептісі. «Ойсурет» концептісі белгілі бір ұлттың дүниетанымында қалыптасатын санадағы бейнелердің қарабайыр суреті. Мысалы, қазақ тіліндегі мұрнын тескен тайлақтай теңеуі тайлақты тұрмыста пайдалануға үйрету үшін екі жасында мұрнын тесетін әдет-ғұрыпқа байланысты пайда болған. Абстрактілену нәтижесінде адамға қатысты қолданғанда, осы сурет ойсурет болып көз алдымызға келеді. Бұл бейнелі теңеу айтқаннан шықпайтын адамдарға қатысты қолданылады. Ағылшын тіліндегі Grin like a Cheshire cat (сөзбе-сөз: Чешир мысығы секілді күлу) фразеологизмі бір кездерде

Англияның графтық ауданы Чеширде жасалатын ірімшіктің түрін жымия күліп тұрған мысықтың түріне келтіріп дайындаған. Осы оқиғаға байланысты пайда болған бұл тіркес тілде әр кез күлімсіреп жүретін жайдары адамға қатысты қолданылады, кейде мысқыл ретінде де айтылады. «Фрейм» концептісі. Фрейм – белгілі бір концепт төңірегінде жинақталған тілдік бірліктер. Бұл бірліктер нақты бір концептіге ассоциацияланған негізгі, қарапайым, мүмкін болатын ақпаратты береді. Сонымен қатар фреймдер сол қоғамға тән ерекшеліктерді анықтап суреттей алады. Фрейм концептісі ойсурет концептісіне ұқсас, дегенмен, ойсурет концептісінде статикалық күй басым болса, фреймде динамикалық күй басым. Мысалы: Қаз.: ала тайдай бүлдірді, құтырған бурадай зіркілдеді, құмырсқадай қаптады. Осы қатардағы ала тайдай бүлдірді фразеологизмінің пайда болуы халық өмірінің тарихи кезеңдеріне байланысты.

Халық жырында қалмақтар тұтқиылдан, дамылсыз шабуыл жасап ноғайлы қазақтарын абыржыта бергені айтылады. Бір күні байлаудан босанып кеткен ала тай ауылды айнала дүрілдете шауып, малды үркітеді. Жау келіп қалды екен деп ойлаған қазақтар қоныстарын тастай қашады. Кейін байқаса, шапқан жау жоқ, елді бүлдіріп, малды үркітіп жүрген ала тай екен. Содан былай халық «елді ала тайдай бүлдірген», деп жұртты дүрліктіріп, абыр-сабырға душар ететін адамға байланысты қолданады [3, 165-168]. Ағыл.: (as) cross as a bear (with a sore head) – сөзбе-сөз: басы ауырған аюдай ашулы болу. Осы фразеологизмнің шығу төркіні ертеректе ақсүйек аңшылар аюларға иттерін айтақтап салатын болғандығында жатыр. Итке таланған аюдың көзі қызарып, қаһарланып ызаланатыны белгілі. Аюдың сол кейпі, түп негізі күңгірттенгенімен, бейнелеу құралы ретінде аурудан мең-зең күй кешкен, ашуға мінген адамға қатысты қолданылады. «Логикалы-ұғымдық» концептісі. Адамның ішкі дүниесін, сезімін, көңіл-күйін білдіретін фразеологиялық теңеулер осы концептіге жатқызылады. Бұл концептінің көлемі кең. Ол махаббат, қуаныш, реніш, қайғы, қатыгездік, бақыт т.б. жеке-жеке концептілерді қамтиды. Мысалы, қазақ тілінде: балаша мәз болу, ботасы өлген түйедей зарлау, жауатын бұлттай түнеру, жүрегі аттай тулады, су сепкендей басылды т.б. көптеген фразеологиялық теңеулерді, ағылшын тілінде: as merry as a cricket (сөзбе-сөз: шегірткедей мәз-мейрам), as agile as a monkey (сөзбе-сөз: маймылдай епті, шапшаң), as gay as a lark (сөзбе-сөз: бозторғайдай көңілді), as miserable as a bandicoot (сөзбе-сөз: қалталы егеуқұйрықтай аянышты), as happy as a king (сөзбе-сөз: корольдей бақытты) т.б. фразеологиялық теңеулерді осы концептіге жатқызуға болады [5, 42-49]. Сонымен, қазақ тілінде де, ағылшын тілінде де жоғарыда сөз болған бес концептің бесеуі де орын алған. Бірақ әр концептке байланысты екі тілде ұқсастықтар мен ерекшеліктер бар. Ол ерекшеліктер ең алдымен фразеологиялық теңеулерге негіз болған атауларға байланысты. Егер қазақ тілінде барлық концептілерде теңеудің бейнесі негізінде көбіне үй жануарларының, адамның күнделікті өмір сүруде қолданатын заттардың, халықтың дүниетанымының ерекшелігін білдіретін табиғи құбылыстардың атаулары қолданылса, ағылшын тілінде жабайы аңдар және құс атаулары, ағылшындардың кәсібі мен шаруашылығына байланысты аң аулау, теңізде жүзу, балық аулауға қатысты заттар мен құбылыстардың атаулары алынады. Адам ұлтына, жағрапиялық орналасуына, кәсібі мен шаруашылығының ұқсас болмауына қарамастан қоршаған ортаны негізінен

бірдей қабылдайды, бірақ әр тілде ол сол халықтың тұрған ортасына, табиғатына т.б. байланысты әр түрлі тілдік белгілер арқылы көрініс табады. Мысалы, ашулы деген ұғым екі тілде де фразеологиялық теңеулер арқылы беріле алады. Дегенмен, қазақтар бұл ұғымды арыстанға, құтырған бураға, жын буған бақсыға теңесе, ағылшындар күйеуі тастап кеткен әйелге, аюға, бұрқылдап қайнаған суға теңейді. Яғни, қандай да бір зат, құбылыс, іс-әрекетті бейнелей жеткізу үшін халық өзінің дүниетанымына орай жете таныс, көңілге қонымды, бөгде емес, белгілі бір сәйкес нышандары, адекваттық белгілері бар нәрселермен салыстырып сабақтастырады. Ағылшын және қазақ тілдеріндегі фразеологиялық теңеулердің негізгі айырмашылығы теңеу эталонынан көрінеді. Мысалы, жануарлар атауларына байланысты, егер бір халық теңеу эталоны ретінде жануардың бір қасиетін алса, екінші халық оның басқа қасиетін негіз қылып алады. Егер жылан атауы ағылшын тілінде даналықтың симолы ретінде қолданылса, қазақ тілінде ол қауіп-қатер мен қастықтың эталоны. Сол сияқты, құрамында қой, ит т.б. жануарлар атаулары қолданылған фразеологизмдердің де мағыналары екі тілде сәйкес келе бермейді. Дегенмен, екі тілде теңеу эталонының ұқсас жақтары да кездеседі: fox – түлкі қулықтың, lamb – қозы жуастықтың, bull – бұқа ашу-ызалықтың, hare – қоян қорқақтықтың эталоны ретінде екі тілде де қолданылатынын көреміз. Мысалы: as cunning as a fox = түлкідей қу, as timid as a hare = қояндай қорқақ, as mild as a lamb = қозыдай жуас.

Қазақ тіліндегі фразеологиялық теңеулердің «жағымды» және «жағымсыз» мазмұндағы концептілеріне тоқталап болсақ, фразеологиялық теңеулердің қалыптасуына адам санасында қандай да бір ұғым тудыратын бейне себепкер болады. Белгілі бір фразеологиялық теңеуді жасауда сөз-дескриптор қолданылады. Мәселен, сөз-дескриптор үй жануары атауының бірі болса, сол жануардың сыртқы бейнесі, мінез-құлқы, іс-әрекеті т.б. жайлы мәліметтер жинақталып, этнос мәдениетіне сай тұрақты теңеу туындайды. Теңеу құрамында жануар туралы жиналған бұл мәлімет астарлы мазмұнға ие болады [4]. Адам дүниені танып білуде өзіне белгілі бір құндылықтары бар нысананы таңдайды. Қоршаған ортадағы барлық заттар мен құбылыстар «жаман», «жақсы» принципі бойынша бағаланады, олардың жалпы нормаға, ережеге сайлығына қарай қарастырылады. Осы тұрғыдан алғанда қазақ және ағылшын тілдеріндегі фразеологиялық теңеулерді мағыналарына қарай «жағымды» және «жағымсыз» мазмұндағы концептілер деп бөліп талдауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1.Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической системе языка. – Воронеж, 1996. – 104 с.
2.Ислам А. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті: Автореф.дисс. филол.ғ.д. – Алматы, 2004. – 50б.
3.Қоңыров Т. Қазақ теңеулері. – Алматы: Мектеп, 1978. – 192 б.
4.Исина Г.И. Стереотипы и национальная языковая картина мира: Дисс. … док.филол.н. – Алматы, 2008. – 324 с.
5.Оспанова Ф.А. Фразеологизмдер уәждемесінің лингвомәдени аспектісі: Дисс.филол.ғ.к. – Алматы, 2006. – 136 б.
6.Мықтыбаева Т.Ж. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі анималистік фразеологизмдердің коннотативтік семантикасы: Дисс.филол.ғ.к. – Алматы, 2005. – 132 б.

ПОДГОТОВКА КОМПЕТЕНТНОГО СПЕЦИАЛИСТА НА ЗАНЯТИЯХ РУССКОГО ЯЗЫКА В НАЦИОНАЛЬНОЙ АУДИТОРИИ

Абдугаппарова Р.М., Маханова Э.Е., Кемелова Г.М.
ЮКУ им. М.Ауэзова, СШ № 28, Университет им. Ж.Ташенева, г.Шымкент

Аннотация: Кәсіби құзіреттілік ұғымы тілдік тұлғаны қалыптастыруда іргелі болып табылады, өйткені ол тілдік жүйені, терминологияны меңгерудегі, ана тіліндегі арнайы тілдік материалды меңгерудегі формальды лингвистикалық кәсіби білімдердің жиынтығы болып табылады.

Annotation: The concept of professional competence is fundamental in the formation of a linguistic personality, since it is the sum of formal linguistic professional knowledge in mastering the language system, terminology, in mastering special language material in a non-native language.

Түйінді сөздер: құзыреттілік, маман, кәсібилік, сөйлеу тәжірибесі, пәнаралық байланыс, тілдік материал.

Key words: competence, specialist, professionalism, speech practice, intersubjective communication, language material.

Понятие «компетентность» нами рассматривается как профессиональная подготовленность, как готовность к самореализации, саморазвитию, как профессионализм будущего специалиста, сформированного в процессе обучения языку.

Это продиктовано увеличением потребности общества в высокообразованных и профессионально компетентных специалистах, имеющих фундаментальную специальную подготовку и готовых самостоятельно добывать, анализировать и эффективно осваивать новые знания, применять информацию для реализации в будущей деятельности.

Мы считаем, что понятие профессиональная компетентность является основополагающим в формировании языковой личности, так как она представляет собой сумму формальных лингвистических профессиональных знаний в освоении языковой системы, терминологии, в овладении языковым специальным материалом на неродном языке.

Считаем, что можно выделить следующие основные признаки профессиональной компетентности: уровень усвоения знаний и умений; диапазон и широта знаний и умений; способность выполнять специальные задачи; умение использовать знания в технологии организации труда; способность адаптации в нестандартных ситуациях.

Понятие «профессионализм» тесно связано с термином «профессия», который раскрывает специфическую характеристику вида деятельности. В педагогике понятие «профессионализм» характеризуется как показатель качества профессионала, определяющийся степенью, уровнем владения содержанием труда и средствами решения профессиональных задач.

Н.Н. Хан считает, что «профессионализм» выступает «как уровень овладения профессиональными ценностными ориентациями, нормами,

способностью к накоплению и анализу собственного профессионального опыта, а также умением сочетания профессиональных задач и способов деятельности».

Айкенова Р.А. в своей монографии дает следующее определение данному термину: «Под профессионализмом понимаем готовность к постоянному целенаправленному процессу развития и повышению уровня профессиональной компетентности, исходя из социальных требований государства и условий деятельности. Профессиональные языковые знания будущего специалиста предполагают владение системой языковых знаний, практическими умениями и навыками, которые позволяют использовать его как средство коммуникации в будущей деятельности. Это умение специалиста использовать профессиональные языковые знания для реализации специальных целей, владение профессиональной культурой, которое обеспечивается лингвистической компетенцией» (1].

По нашему мнению, профессиональная компетентность будущего специалиста предполагает сформированность навыков, отражающих специфику его профессиональной деятельности. Процесс формирования специальных компетенций тесно связан с теми свойствами, которые являются системообразующими для совершенствования профессиональных языковых знаний у обучающихся.

С учетом вышеизложенного, мы рассматриваем изучение специальных терминологических единиц как один из элементов профессиональной компетентности обучаемого, как профессиональное качество, необходимое в самостоятельной будущей деятельности, поэтому изучение профессиональных языковых знаний происходит на основе синхронного обучения языку и профессиональной терминологии.

Работа над терминами занимает важное место во всей системе работы, потому что главным аспектом языка считается лексика. Под словарной работой подразумевается постоянное целенаправленное обогащение словарного запаса профессиональной лексикой, лексикой изучаемого языка. Усваивая лексику, обучающиеся овладевают целой системой понятий, вследствие чего они учатся мыслить на изучаемом языке.

Важным условием словарной работы является принцип компрессии, в соответствии с которым в каждой грамматической категории выделяются первичные и вторичные функции, и естественное изучение языка идет от первичных к вторичным.

Главные моменты отбора лексики при изучения русского языка следующие: 1) выявление цели отбора; 2) оптимизация сферы научного общения конкретными текстами; 3) составление частотного словаря на основе анализа этих текстов; 4) выбор из частотного словаря наиболее важных слов; 3) определение лексического минимума;) классификация слов по тематическим и грамматическим темам; 7) использование минимума в дальнейшей своей практической работе.

Другой важнейший принцип преподавания русского языка – функционально-стилистический. В его сущности лежит принцип правильного использования терминов. В соответствии с этим принципом обучающиеся

национальных групп должны учиться не абстрактному языку, а разговорному и научному.

Согласно целям обучения обучающиеся должны научиться на практике употреблять самые необходимые слова и словосочетания. Таким важным лексическим материалом является специальная лексика - термины научного стиля речи учебников по профильным дисциплинам.

Важно обратить внимание на характер учебных текстов. Известно, что в основном обучающиеся учатся по научно-популярным текстам, которые представляют большую трудность, чем научные, так как имеют разностороннюю лексику, усложняющих их восприятие и осмысление.

Поэтому, считаем, что необходимо пользоваться не только научно-популярными, но и текстами учебников, которые рекомендованы программой. Эти адаптированные тексты имеют необходимые слова, словосочетания и грамматические конструкции, которые в первую очередь встретятся в учебном процессе. Адаптированный текст совершенно точно соответствует главным принципам подбора их для обучения. Они доступны, познавательны, в них в достаточном количестве имеется необходимый лексико-грамматический материал, важны для выработки необходимой речевой практики и обеспечивают межпредметную связь.

Таким образом, в национальных группах важна комплексная организация языкового материала на основе сложения двух направлений: тематико-лексического и грамматического, т.е. в основе должен лежать лексико-грамматический принцип усвоения русского языка. При обучении берется во внимание специальность обучающихся и поэтому определяется содержательная, коммуникативная и лексическая сторона обучения, а также отбирается необходимый грамматический материал. В таком тандеме лексическая работа наряду с грамматической расширяет словарный запас обучающихся, а его обогащение, в свою очередь, позитивно отражается на усвоении сложных грамматических правил, норм орфографии и синтаксических конструкций.

Список литературы:

1. Айкенова Р.А. Обучение языку с применением информационных технологий: поиск и решение проблемы: Монография. - Караганда: Издательство КарГУ, 2009. - 320 с.

2. Чошанов М.А. Гибкая технология проблемно-модульного обучения.- М.: Народное образование, 1996. - 160 с.

3. Чингисова А.А. Коммуникативно-интегративная технология обучения русскому языку как иностранному в вузе: Дисс. пед. наук. - Алматы, 2005. - 388 с.

НОДИР ЖОНУЗОҚ ШЕЪРИЯТИДА ИЖТИМОИЙ-ФАЛСАФИЙ РУҲ ТАЛҚИНИ

Сурайё Исматова,
Ўзбекистон давлат хореография академияси санъатшунослик йўналиши 3-курс талабаси
Илмий раҳбар: Ҳ. Ҳамроева, ф. д. д. (DSc)

Аннотация. Бўл мақалада белгілі ақын, аудармашы Нәдір Жүнүзақ поэзиясындағы философиялық-әлеуметтік рухтың интерпретациясы қарастырылады.

Тірек сөздер: елге деген сүйіспеншілік, адалдық, берекелі топырақ, ой тұрақтылығы, нышан, нышан.

Аннотация. В данной статье рассматривается интерпретация философско-социального духа в поэзии известного поэта и переводчика Надира Джонузока.

Ключевые слова: любовь к родине, искренность, благодатная земля, психическая устойчивость, символ, символ.

Бугунги кунда жамиятимиз ривожланиши учун олиб борилаётган ислоҳотларни амалга оширишда ижод аҳли барча юртдошларимизга ибрат бўлмоқда. Ноёб истеъдод соҳиби, таниқли шоир Нодир Жонузоқ ижодида бу масъулликнинг ёрқин ифодаси фалсафий-ижтимоий услубнинг, тарихий тимсол яратишнинг ўзига хослигида акс этади. Унинг Ватан, она юрт, ота макон, табаррук тупроқ, болалик ҳақидаги шеърларида рамзий – мажозий тимсоллар кўчма маъно англатишда, шеърга таъсирчанлик, юксак эмоционаллик бахш этишда муҳим аҳамият касб этади. Ёш авлод қалбида миллий адабиётимизга бўлган эҳтиромни шакллантириш, китобхонлик маданиятини оширишда Н.Жонузоқ ижодининг ўрни ва аҳамияти беқиёс.

Ўзбекистон халқ шоири Иқбол Мирзонинг фикрича, “Нодирнинг юрагида ҳамиша шеър булоқдек қайнаб туради. Бу шунчаки қалбқозон эмас,балки самимият тўла, дард тўла, инсонийлик тўла бўлган мўъжаз изтироб вулқонидир.

...Нодирнинг дунёқараши қалбидек кенг ва теран. У дунё даражасида фикрлашга уринади, ҳаёт моҳиятини англашга,англатишга ҳаракат қилади ва бу ҳодиса таҳсинга лойиқ”.[132]

Шоирнинг “самимият тўла, дард тўла, инсонийлик тўла бўлган мўъжаз изтироб вулқони”дан отилиб чиққан туғёнлар сўзга айланиб, поэтик уйғунлик касб этади:

Кўкардим,
Етилдим,
Ларзон бўлдим мен,

[132]И.Мирзо “...Заррин, тиниқ шуълалар...” “Шарқ”,Т.2008. 3-б.

Ҳаёт бозорида арзон бўлдим мен.
Боғингга баҳорлар келсин деб тезроқ,
Пойингга тўкилдим –
Хазон бўлдим мен...

Нодир Жонузоқ шеърлари услубини фалсафий-ижтимоий руҳнинг кучлилиги белгилайди. Инсоний муносабатлардаги зиддиятлар, қалбан уйғоқлик, шоирлик бурчи, руҳий барқарорлик безаб туради. Шоир шеърларидаги лирик “мен” тимсолида ўтмиш ва келажак ҳақида ўз фикрини очиқ айта оладиган донишманд инсон қиёфаси, ўз замонасининг ижтимоий ҳаётидаги адолатсизликларига индамай қараб тура олмайдиган курашчи, курашганганда ҳам фақат сўз орқали кураш олиб борувчи ижтимоий шахсни кўриш мумкин. “Ватан” шеърида шоир шундай дейди:

Ҳар сўзим – ўқ.
Ҳар шеърим – шамшир,
Разолатни этсам дейман даф.
Дилдан дилга муҳаббат ташиб,
Қилолсайдим нафратни дафн.

Шоирнинг “17 лаҳза” достонида исёнкорликнинг рамзий ва мажозий кўринишлари ифодаланади. Садоқат, ҳақиқат ва эзгулик йўлида ўзини бахшида этишга, халқ манфаатларини ҳимоя қилишга, ҳар қандай разилликларга қарши курашишга тайёр исёнкор характернинг мажозий кўринишидир:

Эркин яшаш – курашмоқ ахир,
Қўлни қўлга бериб тиришмоқ.
Ватан учун сув кечиб оғир,
Енг шимариб ишга киришмоқ.
Фидойилик – абадий қисмат,

То томиринг қолмасин занглаб.
Эл юкини кўтарсанг қисман,
Ўз йўлингни топасан... Англа –

бу туғёнлар мудроқ қалбларни уйғотади, бошқаларни ҳам лоқайдликдан, бефарқликдан қутқара олади. Шоир идрок ва ҳис этиш орқали поэтик образ яратади. Шоирнинг тасаввури, орзу-хаёллари қанчалик кенг ва чексиз бўлса, поэтик образнинг ҳаққонийлиги, ички жозибаси шунчалик яққол намоён бўлади.

Нодир Жонузоқ шеъриятида олам ва одам, инсон ва юрт ўртасидаги ришталар шоир тасаввур дунёсининг кенгликларида чизилади. Қалбдаги оташин ҳиссиётлар жонли бўёқларда ифодаланади:

Ўзбекистон! Онажон юртим,
Онам каби олтиндир боринг.
Қайга борсам сен билан юрдим,
Сен юпанчим, номусим, орим.
Фахримсан Сен, номингни айтсам,
Юрагимни тебратар ғурур.
Олислардан соғиниб қайтсам,
Кўзларимни равшан қилган нур!

Шоирнинг шеърий услубини дунё ва инсон тақдири ифодасидаги бетакрор тасвирий воситалар, теран мушоҳада безаб туради. Маълумки, бадиий тимсол орқали санъат ва адабиётда инсон тасвирланади. Поэтик тимсол орқали табиат ва жамиятдаги тушунчаларни жонли тасаввур қилиш мумкин. Истеъдодли шоир Нодир Жонузоқ ўзининг бадиий-эстетик идеалларини, хаёллари, ўй-кечинмалари ва тафаккурида кечаётган эврилишларни бадиий тимсоллар воситасида ўқувчининг ҳукмига ҳавола қилади. Улар “зилол сув”, “тоза тупроқ” кўринишида эрк ва озодлик туйғуси каби юракларга олов солади:

Худо хатлаб берган шу замин,
Шу зилол сув, шу тоза тупроқ.
Иқболимни этмишдир таъмин,
Суюклидир кун сайин кўпроқ .

Таниқли ижодкор Нодир Жонузоқнинг шеърлари олов бўлиб ёниб яшамоқлик, миллий ўзлигини англаган ҳолда, мудом истиқбол сари интилиш илмидан сабоқ беради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1.Мирзо И. “...Заррин, тиниқ шуълалар...” . Т.: “Шарқ”, 2008.
2.Жонузоқ Н. “Меҳрибоним”. “Шарқ”,Т.2008.
3.Раҳимжонов Н. Истиқлол ва бугунги адабиёт. – Т.: “Ўқитувчи”, 2012.
4.Раҳимжонов Н. Давр ва ўзбек лирикаси. – Т.: “Фан”,1979.

ОӘЖ 821.512.122-1

ЫБЫРАЙ АЛТЫНСАРИН ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДА АЛҒАШ МЕКТЕП АШҚАН АҒАРТУШЫ , ҰСТАЗ

Ғылыми жетекші – ғ.м., аға оқытушы Байболова Айжан Жанасбекқызы
Садық Маржан Бауыржанқызы Tashenev University, Шымкент қ.

Ыбырай Алтынсарин – аса көрнекті ағартушы, этнограф ғалым, қазақ әдеби және жазба әдеби тілінің негізін қалаушы ақын әрі жазушы, орыс графикасы негізінде қазақ алфавитін жасаушы жаңашыл педагог болған адам. Ол тарихтың қиын да күрделі кезеңінде, қазақ қоғамының құрылымында да, әлеуметтік экономикалық өмірінде де аса бір қиын шақта дүниеге келді. Бұл қазақтардың Орта және Кіші жүздерінің Ресейге қосылуы аяқталып, олардың патша империясының отарына айналған тұсы еді. Ұлы жүз әлі Қоқан хандығының қол астында болатын.

Ыбырай Алтынсарин 1841 жылы қазанның жиырмасыншы жұлдызында Орта жүздің қыпшақ руында дүниеге келген. Әкесі 1844 жылы Кенесары шапқыншылығы кезінде қаза табады да, жас Ыбырайды атасы, белгілі би Балғожа Жаңбыршыұлы тәрбиелейді. 1844 жылы патша өкіметі Орынбор Шекаралық комиссиясының жанынан қазақ балаларын оқытып песірлер мен тілмаштар дайындайтын арнаулы мектеп ашу туралы шешім қабылдайды.

1846 жылы наурыздың бесінші жұлдызында Балғожа Жаңбыршыұлы ашылмақ мектепке немересі Ыбырайды оқушы етіп қабылдау жөнінде Орынбор Шекаралық комиссиясының председателі генерал-майор М.В.Ладыженскийге өтініш жасайды. Орынбор шекаралық комиссиясының сол жылғы наурыздың бесінші жұлдызындағы журналдағы қарары бойынша Ыбырай Алтынсарин жаңадан ашылмақ мектепке оқушы болып қабылданады. 1850 жылы жиырма екінші тамыз күні Орынбор қаласында ашылған отыз баланың бірі тоғыз жасар Ыбырай болды.

Ыбырай бұл мектепті жеті жыл оқып, 1857 жылы бітірді. Ыбырай ерекше зерек, дарынды болған.

Ыбырай есімі берілген аудан, ауылдар, оқу орындары, көшелер, жер атаулары Қазақстанның түкпір-түкпірінде кездеседі. Педагог – жазушының ізденіске, күреске толы өмірінің баршамыз үшін, әсіресе өмір босағасынан енді аттаған жастар үшін ұмырын халыққа арнаудың өшпес өнегесін танытты. Ол өзіне дейін толғағы әбден жеткен, бірақ шешімін таппаған бірсыпыра әлеуметтік мәселелерді бірінші болып қолға алып, алғаш іске асырады.

Қазақ даласында бірінші болып мектеп ашып, білім шырағын жағу, ана тілінде оқыту секілді халық өмірінде бұрын – соңды болмаған зор әлеуметтік мақсаттарды орындау Ыбырай Алтынсаринге, әрине, ол кезде оңайға түскен жоқ.

Оның алдында жалпы өнер-білімге, жаңалыққа, орысша оқуға барынша қарсы ғасырлар бойы қалыптасқан ескі салт-сана, надандық ұғым тұрды. Әйтсе де, халқын сүйген, сүйген де оның жарқын болашағына шексіз сенген патриот, жігерлі күрескер Ыбырай Алтынсарин: «Ал енді құдай басыма не салса да, мен күшімнің жеткенінше туған еліме пайдалы адам болайын деген негізгі ойымнан, талабымнан еш уақытта қайтпаймын», - деп Н.И.Ильминскийге (1884 жылдың

он төртінші сентябрі) сеніммен жазғандай, сан-сала қиындақтармен табанды күресе жүріп әрі орыс достарының, әріптестерінің көмегін, ақыл – кеңесін де пайдалана отырып, алдына қойған негізгі мақсатын орындады.

Ыбырайдың осындай қажырлы еңбегі, күресі арқасында 1864 жылы қазақ сахарасының төрінде бұрын құлаққа шалынбаған жаңа әуен – балаларды білімге, өнерге шақырған қоңырау үні тұңғыш рет естілді. Бұл ұлы мақсатқа ғұмырын арнаған жас ағартушының осы жолдағы алғашқы жеңісі, ал қазақ халқының өміріндегі әлеуметтік маңызды тарихи оқиға болатын. Сондықтан да болар, Ыбырай Алтынсарин бұл қуанышын (дұрысы жеңісін) Н.И.Ильминскийге жазған хатында: «Осы жылы (яғни 1864 жылы) январьдың сегізі күні менің көптен күткен ісім орнына келіп, мектеп ашылды, оған он төрт қазақ баласы кірді, бәрі де жақсы, есті балалар», - деп айрықша мақтаныш сезіммен жазды.

Тұңғыш білім отауының босағасын алғаш аттаған он төрт баланың есімдері бізге беймәлім болғанымен, олардың жұдырықтай жүрегін билеген сезімдері соншалықты таныс, ыстық.

Міне, сөйтіп, Ыбырай Алтынсарин Шоқан Уәлихановтай аяулы азаматтың халқым оқыса, өнер – білімді игерсе деген арманын іске асырушы болды.

Ыбырай Алтынсарин – «Қазақ хрестоматиясы» (1879 жыл) деп аталатын ана тіліміздегі тұңғыш оқулықтың авторы. Ағартушы оқулықты жазудағы мақсатын хрестоматияның алғы сөзінде: «Бұл кітапты құрастырғанда мен, біріншіден, осы біздің ана тілімізде тұңғыш рет шыққалы

отырған жалғыз кітаптың орыс - қазақ мектептерінде тәрбиеленіп жүрген қазақ балаларына оқу кітабы бола алу жағын, сонымен қабат, жалпы халықтың оқуына жарайтын кітап бола алу жағын көздедім...» [2] - деп тұжырымдаған.

Хрестоматия бұл екі міндетті де толығынан атқарды. Оқулықтың революцияға дейінгі мерзімде бірнеше мәрте (4 рет) қайталап жарық көруі, оның өз кезеңінде ғана емес, одан кейінгі ұзақ жылдар бойында да талай жас ұрпақ үшін білім, өнеге көзі, рухани қазына бастауы болып келгендігін көрсетеді. Хрестоматияға Ыбырай Алтынсарин өзінің педагогтық мақсатына лайықты жазған тәрбиелік мәні жоғары көптеген шағын әңгімелерін, өлеңдері мен ауыз әдебиеті үлгілерін, сондай-ақ, орыс педагогтері мен айтулы орыс қаламгерлерінен аударған шығармаларды енгізген болатын.

Бұл шығармалардың тақырыптық-идеялық мазмұнынан біз Ыбырайдың ұстаз-тәрбиеші ретінде алдына мақсат етіп қойған адамгершілік мәселелерін көреміз. Олар жас жеткіншектерді адал еңбекке тәрбиелеу, белгілі бір кәсіпке, өнерге баулу, адам бойындағы адалдық, достық, мейірімділік секілді асыл қасиеттерді ардақтау, үлкенді, ата-ананы қадірлеу, өнер-білімді байлық-дәулеттен жоғары қою тағы басқалар.

Баршамызға бастауыш сыныптардан етене таныс, әрі ыстық «Кел, балалар, оқылық!» - «Қазақ хрестоматиясының» беташар өлеңі. Жазылғанына бір ғасырдан астам уақыт өтсе де, жас жеткіншектерді білімге, өнерге шақырған бұл өлеңнің маңызы, бір кезде Ыбырай армандаған «өнер-білімі бар жұртқа» - терезесі тең, шаңырағы биік, мәдениеті озық елге айналып отырған бүгінгі заманда да еш төмендемек емес. Қайта халқымен бірге жасасып, ұлы ағартушының арман-сәлемін жақсы күндерге жеткізген бұл тарихи туындының жаңа мәнге ие болып, бүгін де бұдан бір ғасыр бұрынғыдай:

Кел, балалар, оқылық,
Оқығанды көңілге
Ықыласпен тоқылық!

деп өзінің тот баспас, мәңгі тозбас озық халықтық идеясымен бүлдіршіндерді білім бағына шақыра бермек.

Ұлы ағартушы туған халқының тамаша болашағына сенді. Содықтанда, мынадай өлеңді арнады

Өнер-білім бар жұрттар

Өнер - білім бар жұрттар
Тастан сарай салғызды;
Айшылық алыс жерлерден,
Көзіңді ашып - жұмғанша,
Жылдам хабар алғызды.
Аты жоқ құр арбаны
Мың шақырым жерлерге,
Күн жарымда барғызды.
Адамды құстай ұшырды;
Мал істейтін жұмысты
От пен суға түсірді;
Отынсыз тамақ пісірді,
Сусыздан сусын ішірді.
Теңізде жүзді балықтай,
Дүниені кезді жалықпай,
Білгендерге осылар
Бәрі - дағы анықтай,
Білмегенде танықтай;
Біз де бекер жатпалық,
Осыларға таныспай;
Ат өнері білінбес
Бәйгеге түсіп жарыспай;
Желкілдеп шыққан көк шөптей
Жаңа өспірім достарым,
Қатарың кетті-ау алысқа-ай [3]

Ыбырай Алтынсарин ер балалармен қатар қазақ қыздарын да білімге тарту, оларға түрлі кәсіптік мамандық беру жөніндегі жұмыстарды алғаш ұйымдастырушы болғанын білеміз. Ер балалардың өзін оқытуға қырын қараған қытымыр заманда оның қыз балаларды оқыту, оларға арнап мектеп, интернаттар ашу қажеттігі туралы мәселе көтеріп, бұл ойын айтыса-тартыса жүріп дәлелдеуі, біртіндеп іске асыруы шын мәніндегі азаматтық ерліктің, гуманизмнің үлгісі болды. Ыбырай Алтынсариннің айрықша атап айтар тарихи еңбегінің бірі – оның қазақ балалар әдебиетінің негізін қалауы. «Қазақ хрестоматиясына» енген алуан жанрдағы шығармалар.

Ол төл туындыларын жазғанда да, орыс және Европа халықтары әдебиетінен аудармалар жасағанда да бір мақсатты қатты ұстанды, ең алдымен

ол туындылардың балалар ұғымына сай, олардың қиял-ойын шарықтататындай тағылымды да қызықты болуына баса назар аударады. Сондықтан оның әңгімелерінен балалар әдебиетіне қойылатын негізгі талаптардың барлығы да, атап айтқанда, туындының көлемінің шағындығы мен құрылысының қарапайымдығы, тілінің таза, түсінікті әрі шұрайлылығы, тәрбиелік-танымдық мәннің жоғарылығы, оқиғалардың балалар ұғымы мен жасына сай, көркем әрі қызықты баяндалуы, балаларға тән мінез, әрекет, ой-қиялдың табиғи түрде жазылуы.

Мұның бәрі Ыбырай Алтынсариннің қазақ мәдениеті мен әдебиетінің тарихындағы қадірлі орнын көрсетеді.

Ыбырайдың артында қалдырған рухани мұрасы аса бай және алуан жанрлы. Бұл мұра оқушыларға мектеп оқулықтарынан, сондай-ақ «Жалын», «Мектеп» баспаларынан әр кезде жарық көрген ағартушы шығармаларының жинақтарынан жақсы таныс.

Ыбырай әңгімелері кітапта «Төл әңгімелер», «Аударма сипатты әңгімелер» деп жеке екі бөлімге бөліп берілді. Сондай-ақ «Ыбырай Алтынсарин жинаған ауыз әдебиеті үлгілерінен» және «Ыбырай Алтынсарин туралы естеліктер» деген бөлімдер де бұрынғы басылымдарда болмаған тың материалдарды қамтиды.

Кітап алты бөлімнен тұрады. Бірінші бөлім – «Өлеңдері». Бұған Ыбырай Алтынсариннің көпшілікке кеңінен мәлім өлеңдері мен И.А.Крыловтан аударған үш мысалы енді.

Екінші бөлім – «Төл әңгімелері» - деп аталды да, бұған жазушының хрестоматия – оқулыққа арнап жазған төл туындылары жинақталды.

Үшінші бөлім – «Аударма сипатты әңгімелері». Бұл бөлімде ағартушының орыс педагогтарының оқулықтарынан, орыс жазушыларының балаларға арналған туындыларынан, сондай-ақ орыс және Европа халықтары әдебиеті мен фольклорынан өзінше әңгімеленген шағын әңгіме, мысалдары жинақталып берілді. Ыбырай Алтынсариннің орыс авторларынан алған әңгіме, көркем шығармаларын қазақшалауында ерекшеліктері бар. Ол әңгімелерді аударғанда барлық жерде түп нұсқасын бұлжытпай, сол күйі аударуды мақсат етіп қойған. Кейде тақырыбын, кейде сюжетін, кейде баяндау әдәсін өзгертіп, қайткен күнде де қазақ өміріне жақындатып, қазақ балаларына түсінікті баяндауды негізге алған.

«Ауыз әдебиеті үлгілерінен жинағандары» - деп аталатын төртінші бөлім оның ел аузынан жинап, сұрыптап, алғаш рет «Қазақ хрестоматиясында» жариялаған мақал-мәтелдер, жұмбақтар, ертегілер, аңыз-әңгімелер орын алды.

Бесінші бөлім – «Оқу-ағарту мәселелері жайында жазбалары» деп аталынып, бұған Ыбырай Алтынсариннің қазақ даласындағы оқу-ағарту жайы мен оны өркендетуге қатысты жазбалары жаңа материалдармен толықтырылып енгізілген.

Алтыншы бөлім – «Хаттар». Мұнда Ыбырайдың қызмет бабына және тағы басқа жағдайларға байланысты Н.И.Ильминскийге, В.В.Катаринскийге,

А.А.Бобровниковке, орыс-қазақ мектептерінің оқушылары, өзінің әріптестері А.А.Мозохинге, Ф.Д.Соколовқа жазған хаттары іріктеліп берілді. Ыбырай Алтынсариннің бұл хаттарын ол қайтыс болғаннан кейін профессор

Н.И.Ильминский құрастырып, 1891 жылы Қазан қаласында бастырып шығарған. «Воспоминания об И.А.Алтынсарине» [4] - деген естелік кітапта алғаш жарияланған болатын.

Әдебиеттер:

1.Назарбаев Н.Ә. «Жаңа онжылдық – жаңа экономикалық өрлеу қазақстанның жаңа мүмкіндіктері» Қазақстан халқына жолдауы // Егемен Қазақстан.-2018.-30 қаңт.-3б.
2. Кел, балалар, оқылық {Мәтін}: өлең, әңгімелер, мақал, жұмбақтар /ЫбырайАлтынсарин. Алматы: Атамұра, 2018 – 168 б.
3.Алтынсарин Ы. Тағлымы». Алматы, Жазушы, 1991ж.
4.Алтынсарин Ы. «Қазақ хрестоматиясы». Алматы, 2003 ж.

ӘОЖ 821.512.122.-93.

БАЛАЛАР ӘДЕБИЕТІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАР

Ғылыми жетекші – ғ.м., аға оқытушы Байболова Айжан Жанасбекқызы
Ақжолова С.Қ., Tashenev University, Шымкент қ.

Ауыз әдебиеті өмірдің айнасы, тәрбиенің таптырмас құралы. Ауыз әдебиетінің тәлім-тәрбиелік мәнін кемеңгер жазушы М. Әуезовтің мына бір пікірінен аңғаруға болады: «Біз ауыз әдебиетін зерттей отырып, халық санасындағы отаншылдық сезімді, халық ұғымындағы адамгершілік гуманизімді, халықтың қанатты үміті – оптимизмді, сол халықтың өткендегі өмірі, аңсау-арманы, әдеп-ғұрпын, халықтың ұжымдық тәрбиесінің жемісін көреміз» [1]. Ата-бабаларымыз күмбірлеген күміс күйімен, сыбызғы сырнай үнімен, ән-жырымен, мақал-мәтел, шешендік сөз, ертегі, айтыс өлеңдерімен сан ғасыр бойы өз ұрпағын өнегелі де өнерлі, адамгершілік ар-ожданы жоғары, намысқой азамат тәрбиелеп келгені тарихи шындық. Сонымен халықтық педагогиканың тамаша идеялары мен дәстүрлерін сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуде халықтың ауызекі шығармашылығы айрықша рөл атқарады.

Халық ауыз әдебиеті – халық шежіресі. Қазақ ауыз әдебиеті – талай ғасырлардан келе жатқан мұра, сарқылмас бай асыл қазына. Онан халқымыздың өткенін білеміз, сол арқылы бүгінгі заманымызды танимыз. Ауыз әдебиетіндегі қиял дүниесінен туған ғажайып ертегілер, батырлар жырлары, өмір тәжірибесінің қысқаша қорытындысы мақал-мәтелдер, ойға түртқі салатын сыр сандықты жұмбақтар, қиыннан қиыстырылған тақпақ-жаңылтпаштар, санамақтар, ұлттық ойындар-бәрі халықтық мол байлық.

Балаларды, жас жеткіншектерді қазақ халық ауыз әдебиетінің шығармалары арқылы рухани-адамгершілікке тәрбиелеу Қазақстан Республикасының Білім туралы заңында: «Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және жалпы азаматтық құндылықтар, ғылым мен практика және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау» - делінсе, басым міндеттерінің бірі ретінде «жеке адамның шығармашылық, рухани және дене мүмкіндіктерін дамыту, адамгершілік пен салауатты өмір салтының берік негіздерін қалыптастыру, жеке басының даму үшін жағдай жасау арқылы интеллектіні байыту» [2] - деп көрсеткен.

Балалар әдебиеті - әдебиетіміздің өскелең бір салас–. Оның өзіндік өсу, өркендеу жолд–ры бар. Басында жалпы әдебиетпен бірге дамып, толысып келген ол XIX ғасырда өз ерекшеліктерімен дербес күйге жетті. Балалар әдебиеті тәлім-тәрбие, білім беретін өмір оқулығына айналды.

Балалар әдебиетінде оптимизм басым. Сары уайым, қайғы шер атымен кездеспейді. Бала біздің болашағымыз, өміріміздің жалғасы болғандықтан, олар егеменді ел құрылысына қажырлы күш жұмсайды. Балалар әдебиетіндегі басты қасиеттердің бірі оларды осындай ер жүрек, өз отанының патриоты, ардагері болуға жетелейтін, өнеге беретін батыр, адал адамдардың образын жасау.

Балалар әдебиеті шығармаларының ықпалы, тәрбиелік күші жаңымды кейіпкерлер образын жасау проблемасына байланысты шешіледі. Жақсыны үлгі етіп көрсету, ардагер адамдардың отаны, халқы алдындағы қызметін суреттеу, солардың типтік образдарын жасап білу жас өспірімдердің еліктеуіне, солардай болуына талпынуына жол ашады.

«Өнер алды қызыл тіл» деп Абай атамыз айтқандай, балалар әдебиетіндегі басты проблемалардың бір түрі – осы тіл. Балалар жазушысы әдеби тілге шешен болумен қатар, оған өте ұқыптықарауға тиіс. Балаларға арналған шығармалардың тілі, ең алдымен, өзінің ана тілін жетік білуге, сөздік қорын байытуға, жүйелі түрде қисынды сөйлеуге, әсіресе, ана тілін сүйе білуге баулитын көркем құрал болуға тиісті. Әрбір сөз өз орнында өз қызметін атқара тұрып, баланың уылжыған жас жанына қозғау салып, сұлу суреттерімен эстетикалық күшті күшті әсер ететіндей болуы керек.

Қазақ халқының ауызекі шығармашылығы біздің ұлттық болашағымызды, халықтық қасиетімізді өзімізге де, өзгеге де жазбай танытатын асыл мұра, сол арқылы ата-бабаларымыздың тәрбиелік мирастары негізінде жас ұрпақты адамгершілікке, адал еңбек, өнер-білімге баулу, өмірге
бейімдеу, отбасының, ауыл аймақ, Отанының намысын қорғау сияқты ізгі қасиеттерге тәрбиелеуге мүмкіндік туады.

Жас жеткіншектерді патриоттыққа тәрбиелеуде, туған жеріне, еліне деген сүйіспеншілік сезімін оятуда «Желкен жерінде көгерер, ер елінде көгерер», «Туған жердей жер болмас, туған елдей ел болмас», «Өз елімнің басы болмасам да, сайының тасы болайын», «Елінен безген ер оңбас, көлінен безген қаз оңбас», «Отансыз адам – ормансыз бұлбұл» т.б. мақал-мәтелдердің құндылығы орасан зор.

Адамгершілік қасиеттердің ішіндегі ерекше құндыларының бірі – іземттілік, ал оның басты белгілері кішіпейілділік, қайырымдылық, адамжандылық болып саналады. Қазақ халқының мақал-мәтелдеріне балалар түсінігіне сай қайырымдылық, кішіпейілділік, адамжандылық, жақсылық, ізгілік тәрізді қасиеттерді уағыздайтын даналық ой толғам өзек болған. «Үлкенге – құрмет, кішіге – ізет», «Кішілік пен кісілік – ұлылықтың белгісі» (Махмұд Қашғари), «Адамдықтың белгісі – иіліп сәлем бергені, шын достықтың белгісі – көп кешікпей келгені», «Жақсы болсаң – жақын көп», «Ұлық болсаң – кішік бол» т.б. мақал-мәтелдер сондай тұжырымдарға құрылған.

Сонымен қатар халық ауызекі шығармашылығы ол қазақ поэзиясының бөлінбес бір бөлшегі іспетті қанатты сөздер, мақал-мәтелдер, шешендік сөздер, айтыстар, ертегілер, аңыздар, жұмбақтар мен жаңылтпаштар.

Ол - жан сезімімізді толқытып, ойымызға ой қосатын, қиялымызға қанат бітіретін халқымыздың рухани байлығы мен болмысы, өмір-сүру әндері мен сыршыл күйлері, ұлттық ойындары, осы кезге дейін тәлім-тәрбиелік қадір-қасиетін жоймаған салт-дәстүрі, әдет-ғұрыптары, адалдыққа, тазалыққа, әділдік пен мейірімді–ікке баулитын ырым-тиымдары. Олар арқылы халық ұл-қызын күллі жаман әдеттен тиып, ең жақын нышандарға үндеген.

Халық өз бойындағы ең жақсы қасиеттерін жеткіншек ұрпаққа күнделікті тұрмыста үйреніп, бала бойына сіңіріп отырған. Өз халқының келешегіне үңілген педагог ағартушы Ы. Алтынсарин өзінің хрестоматиясына татар молдаларының насихаттарын енгізбей: «Олар басымызды құмға толтырады, тілімізді шұбарлайды» -деп халық ауыз әдебиетінің әңгімелерін енгізді.

Жазба әдебиетінің негізін салушы классик ақын А. Құнанбаев қазақ әдебиетінің асыл қазынасы мақал-мәтелдерді зерттеп, келешек ұрпаққа құнды пікір айтты. Ол «Отыз үшінші», «Отыз алтыншы» қара сөздерінде мақалдардың тәрбиелік мәніне терең тоқталды. Ал ол отыз жетінші қарасөзінде: «Мен егер заң қуаты қолымда бар кісі болса, бала мінезін түзеп болмайды деген кісінің тілін кесер едім» [3] – деп тәрбие басында яғни, ауыз әдебиетінің үлгілерін пайдалану барысында үлгілі қасиеттер арқылы шәкірт бойындағы барлық жағымсыз әдеттерден айыртуға болатындығын ғылыми тұрғыда дәлелдеді. Балалардың тіл байлығын, байланыстырып сөйлеуін, қиялын байқау үшін өздерінің білетін ертегілерін әңгімелету немесе сұрақ-жауап арқылы шәкірттің тіл байлығы қай дәрежеде екенін байқауға болады.

Көне мәдениетіміздің қай саласының болмасын қайнар көзі деп біз әрқашан да фольклорды танимыз. Дәстүрлі тәрбиенің де алтын тамырының сол фольклорда жатқандығы даусыз.

Бүгінде «фольклор» термині халықаралық көлемде өзінің бір кездегі «халық ауыз әдебиеті» деген ұғым шеңберін ұлғайтып, халық өнерінің музыка, қолданбалы өнер, халық ойындары сияқты салаларын толық қамтитын кең өріске ие болып отыр. Оның тәрбиелік ролін де осы кең мағынасында қарастырған жөн.

Бесік жыры, тұсау кесу жыры, санамақ, жаңылтпаш, жұмбақ, мазақтама, тақпақ, жырлар мен ертегілер, аңыз әңгімелер бәрі де тілді, ойды дамытып, тәлім-тәрбие беріп, дүние танытатын этнопедагогикалық ғаламат туындылар. Бұл – халық педагогикасының үлкен бір саласы. Жалпы педагогика ғылымының негізі халық педагогикасында жатыр. Халық педагогикасының бұл саласын этнопедагогиканың және жалпы педагогиканың барлық салаларында ғылыми, іс-әрекеттік негізде пайдалануға болады. Ал, халықтың мақал-мәтелдері педагогикамен қатар, философиялық дәрістердің түсініктемелеріне арқау бола алады.

Халық мұрасының танымдық, тәрбиелік мәні шексіз, шектеусіз терең дүние. Оның ішінде тікелей бала тәрбиесіне бағытталған, сәбидің жан-дүниесінің қалыптасуына, рухани марқаюына негізгі ұйытқы болатын шығармалар өзінше арна түзеді. Мұны фольклор ішінде «балалар фольклоры» деп атау қалыптасқан.

Сәбилер дүниетанымы ес біле бастағаннан-ақ екі түрлі негізге сүйенеді. Оның алғашқысы – машықтық дағды, яғни көрген-білгенін тез қағып алып үйрене қайталау. Екіншіден, бала жан дүниесі сезімге ерекше бай, әсерленгіш келеді. Бұл, әсіресе, жеткіншектік жаста ерекше көрінеді. Баланың айналасын

танып білудегі бұл ерекшелігін жетінші қарасөзінде ұлы Абай да тап басып көрсетеді. Сонымен, балалар фольклоры – балалар психологиясын, көркемдік талғамын, шығармашылық мүмкіндіктерін танытатын халықтың ғасырлар бойы жасаған асыл мұрасы. Ол өзінің бала қабілетіне лайықтылығымен, логикалық жүйелілігімен, тілінің нәрлілігімен, ақ пен қараның жігін айқын ажыратқан тәрбиелік маңыздылығымен бағалы.

Халқымыздың балалар фольклоры жанрлық құрамы жағынан сан-салалы, соған лайықты олардың атқаратын қызметі де түрліше. Зерттеу еңбектерінде дәстүр бойынша оларды шығу, орындау ерекшеліктеріне қарай үлкендердің балаларға арнап шығарған, бірақ, негізінен, балалардың репертуарында сақталған шығармалар және балалардың өздері таратқан өлең-жырлар деп екі салаға жіктеу қалыптасқан.

Қазақ балалар фольклорын саралап жіктейтін болсақ, олардың ішінде кейбір жанрлардың үлкендерге де, балаларға да ортақ екендігін көреміз. Олар: ертегілер, жұмбақтар, өтірік өлеңдер, төрт түлік жырлары т.б. Алайда осы жанрларға жататын көркем шығармалардың мазмұны, түр-сипаты, әшкі табиғаты бірдей емес. Олардың ішінде балалар айтатын, өзеріне ғана лайықты өлең-жырлар бар.

Қой баласы – қоңырым,
Қойдан жуас момыным,
Шопан ата түлігі – Қошақаным, қайдасың?
Пұшайт, пұшайт! [4]

Төлді қалай шақыру, малдың баласын сүюі, бөбектің төрт түлікке айтқан тілегі, қой мен ешкінің айтысы, сондай-ақ шешілуі оңай, құрылысы қарапайым жұмбақтар, ұғымға жеңіл өтірік өлеңдер, бұлардың қай-қайсысы да балалар репертуарында молынан сақталған. Бұл жырларды алғашқы шығарушылары ересек адамдар болуы әбден ықтимал. Балалар фольклорын ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп, балдырғандарға үйретіп отыратын да негізінен үлкендер болса керек. Демек, үлкендер мен балалар творчествосының тығыз қарым-қатынаста болуы, ауыс-түйіс ортақ шығармалардың екеуінде де ұшырасуы заңды. Алайда ауызша коллективтік творчествоның ерекшелігі сонда, олар көпшіліктің талап-тілегіне лайықты ұзақ сүзгіден өтіп, өңделіп, түрлі сыннан өткен дәстүрлі қалыпқа түспейінше толық мағынасындағы фольклорлық шығарма бола алмайды.

Осы тұрғыдан келгенде, балалар фольклоры да о баста кім шығарғанына, қалай пайда болғанына қарамастан балалар коллективінің өзіндік сүзгісінен өтеді. Өз ұғымдарына, түсініктеріне, тіл оралымына, іс-әрекеттеріне сәйкес емес туындылар көпшілік тарапынан қабылданбайды. Ал қабылданған жағдайда балалар творчествосының дәстүріне лайықты іс жүзінде өзгеріп, өңделеді. Оралымсыз тіркестер, ұғымға ауыр шумақтар ұмытылады.

Осы тұста бір ескеретін жағдай - балалар фольклорының кейбір үлгілерінде мазмұнға жеткілікті мән беріле бермейді. Ұйқасы оңай, ойнақы болса, әсіресе, түрлі іс-әрекеттерге айтылуы сәйкес келсе, ондай өлеңдер көбірек қолдау табады. Осындай өзгешелікті біз әсіресе ойын өлеңдерінен анық көреміз.

Балалар фольклорының тағы бір ерекшелігі, ауыз әдебиетінің басқа түрлеріне қарағанда коллективтік сипатының басым екендігі. Олардың дені

көпшіліктің есінде жүреді. Көбін ба–алар жаттап алып, жиналған жерде кез-келгені жекелеп те, топталып та айта береді [5].

Бұған қоса балалар фольклорында поэзияның іс-әрекет, ойыннан, түрлі көне түсініктерден, ырым мен салттан, қарапайым әуендерден, жан-жануарлардың даусы мен қимылына еліктеуден қарасын үзіп толығымен ажырап кетпегендігін байқаймыз. Бұл, сөз жоқ, балалар поэзиясының көп қырлы, ертеректегі синкретті белгісін айғақтайтын құбылыс. Міне, осы айтылған өзгешеліктердің бәрі де жалпы аламзат фольклорының ерте дәуірдегі сәбилік шағына тән белгілер. Рас, балалар фольклоры түрлі тарихи дәуірлерді бастан кешірді, өзгерді, өркен жайды. Сөйте тұра ол осы айтылған дәстүрлі қалыптың аясында дамыған сияқты.

Әдебиеттер

1. Құнанбайұлы А. Шығармаларының екі томдық жинағы. Т. 2: Поэмалары мен қарасөздері. - Алматы, 2005 ж. -450б.
2. Ергөбек Қ. Арыстар мен ағыстар. -Алматы: «Жазушы», 2003 ж. -350 б.
3. Қазақ балалар жазушылары. -Алматы: «Жалын», 2012 ж. -450 б.
4. Қазақ балалар әдебиетінің хрестоматиясы. -Алматы, 2010 ж. -540 б.
5. Тұрманжанов Ө., Әлімбаев М. Қазақ балалар әдебиетінің кітапханасы. Алматы: «Жалын», 1984 ж. -432 б.

ТИМСОЛЛАРДА ОРИФОНА СЎЗНИНГ СУРАТИ ВА СИЙРАТИ

Соҳиба Исомиддинова,
Раъно Карамова,
Ўзбекистон давлат хореография академияси
санъатшунослик йўналиши 3-курс талабалари
Илмий раҳбар: Ҳ. Ҳамроева, ф. д. д. (DSc)

Аннотация. Бўл мақалада талантты ақын Шухрат Арифтің «Мен шын адам емеспін, дос болдым...» кітабының көркемдік-эстетикалық ерекшеліктері сөз болады.

Негізгі сөздер: көркем ой, ақын, сөз, ағаш, жүрек, сұлу дүние, құм сағат, махаббат, жаз.

Аннотация. В данной статье рассматриваются художественно-эстетические особенности книги «Я не настоящий человек, я был другом...» талантливого поэта Шухрата Арифа.

Ключевые слова: художественная мысль, поэт, слово, дерево, сердце, прекрасный мир, песочные часы, любовь, лето.

Адабиёт оламида ижодкор тафаккури ва жамият тараққиёти, ижодкорнинг сўз қўллаш маҳорати, бадиий-эстетик қарашлари, маънавий-маърифий имкониятлари ва жамият ўртасидаги муносабатларни аниқлаш осон эмас. Зеро, қўлига қалам олган ижодкор Сўзни муқаддасбилиши шарт. Истеъдодли шоир нинг “Мен асли одаммас, ёр эдим...” тўплами “Мен” сарлавҳали шеър билан очилади. Шеър Сўзга илтижо, муножот тарзида юракка оқиб кира бошлайди:

Мен- сўзини йўқотган шоир,

Қайғуларни севувчи далли.
Мен дунёга яшаш учунмас,
Келдим бермоқ учун тасалли...

“Сўзини йўқотган шоир”нинг сўзи кутилмаганда китобхоннинг юрагига титроқ солади. Титроқнинг тўлқинида оқиб кетаётганлигини сезмай ҳам қолади. Бу тўлқиннинг мавжларида беғубор болаликнинг орзулари, кулгилари, қувончу армонлари бор эди. “Қайғуларни севувчи далли” шоирнинг дардига, шу дарддан тасалли топишига ишонади. Шоирнинг рангин, ўта самимий, таъсирчан сўзлари шеърдан шеърга янгича маъно ва мазмун билан жилоланади Беихтиёр Ҳазрат Навоийнинг: «Сўзга васф шулким, уларнинг қайси бири сўз аввал, жаҳон эса сўнгра пайдо бўлди, дейилади. Биринчи садо сўз экан, ҳар қандай қўшиқнинг ҳам бошланиши сўздандир. Сўз айтиб совумайдиган қўшиқдир, сўз жисм бўстонида дарахтдир”, деган пурмаъно сўзлари ёдга чиқади.

Шуҳрат Орифнинг алоҳида истеъдоди унинг сўзга муносабатида кўринади. Профессор А.Расулов тўғри таъкидлаганидек, “Истеъдод – Яратганнинг суйган бандаларига инъоми. Истеъдодни берган Куч уни қайтариб олиши мумкин. Қанча-қанча истеъдодлар шу бебаҳо бойликларидан айрилиб руҳий азоб-андуҳда ўтганлари маълум. Истеъдод инсондан ғаройиб хислатларни, улуғворлик, юксакликни талаб қилади”. Шоирнинг Сўзга айланган кўнгил дарахти юксак-юксакларга бўй чўзмоқда. Йилнинг тўрт фаслида ҳам бу дарахтдан шовуллаб япроқлар тўкилади.Улар гоҳ яшил, гоҳ қизил, гоҳ олтин рангда товланади:

Сиз топинган сағир дунёни,
Асраб қолиш билан машғулман.
Мавлононинг чориғиман мен,
Машраб ташлаб кетган кашкулман.

Давр ўтиб, даврон айланиб турибди. Шоир наздида сағир дунёни асраб қолиш мушкул. Китобхон - Шоир сўзини қабул қилувчи, унинг қалби билан дўст тутингиси келади. Фақат товондан сизаётган қоннинг “чак-чак” этаётган товушидан чўчийди. Унинг хавотирга тушганича бор, ҳалигина яшилланиб турган япроқ қизариб-қизариб, хазон тусини олади:

Ёнингиздан бесас ўтяпман,
Товонимдан қон сизар – чак, чак...
Минг йил мени билмади дунё,
Яна минг йил сезмаса керак...

Сўз қадрини ва мартабасини баланд тутган, сўзни суйган шоир она тилининг ички имкониятларини чуқур ўрганган. У сўзнинг нозик маъноларини

илғайди ва шу асосда янгича ташбеҳлар топади. Шуҳрат Ориф шеърларидан завқ билан дардни баробар туйган китобхон уларга бир умрга боғланиб қолади. Самимият, халқона руҳ унинг сатрларини безаб, уларга бетакрор кўрку тароват бағишлайди. Ва чуқур ўйга толдиради. “Бу дунё – Қўқоннинг бозори” деб бошланувчи шеър умрнинг чигал жумбоқлари ҳақида:

Бу дунё – Қўқоннинг бозори
Савдогари кўп харидордан.
Ҳамма кулиб қарши олар-у,
Чиқиш учун бермайди ёрдам.

Шоир дунёнинг манзарасини бозорнинг суратида чизади. Таъсирчан қалбнинг ниҳоятда жўшқин ҳиссиётлари акс этади. Жамиятда руҳий- маънавий таназзул кучайгани сари инсон умри гўё бозордан кўпкарига кўчиб бораётгандек туюлади:

Бу дунё – сершовқин кўпкари,
Ҳамма бир –бирига урар дўқ.
Жонни қийнаб от сурай десанг,
Арзирли бирорта соврин йўқ.

Кўнгил ва ақл, тафаккур ва ҳиссиёт ўзаро муносабатга киришган ҳамда уйғунлашган нуқтада сўз муаззам теранлик яратади. Шоир сатрларга зеб беришга уринмайди. Сўзлар табиий қуюлиб келади:

Бу дунё – ошиқлар мозори,
Телбалардан чарчаган қайғу.
Ҳақни топган авлиёларнинг
Очиқ қолган кўзларидир у.

Оҳангдор, таъсирчан ва жарангдор сўзларнинг садолари олислардан эшитилиб туради. Бу садо энг дардчил лаҳзаларда ҳам тинмайди. Ҳиссиётлар туғён урганида қалб ҳаяжонга тушади. Сўз айнан тафаккур маҳсулига айлангандагина китобхонни маънан бойитади, орзуларига қудрат бахш этади.

Фойдаланилган адабиётлар:

Шарафиддинов О. Замон, қалб, поэзия. Танланган асарлар. Т.: “Шарқ”, 2019.
Расулов А. Бетакрор ўзлик. Т.: “Мумтоз сўз”,2009.
Шуҳрат Ориф. “Мен асли одаммас, ёр эдим...”. Т.: “Янги аср авлоди”,2020.

БОТИР ЭРГАШЕВ ШЕЪРИЯТИДА ЮРТ ТАСВИРИНИНГ ИНЪИКОСИ

Сурайё Исматова,
Фарангиз Давронова,
Ўзбекистон давлат хореография академияси
Санъатшунослик йўналиши 3-курс талабалари
Илмий раҳбар-ф.ф.д. Ҳ.Ҳамроева

Аннотация. Бўл мақалада белгілі ақын Ботыр Ерғашев шығармашылығының негізгі тақырыбы – Отанға, ұлы бабаларға лайықты сабақтастық сезімін көркемдік тұрғыдан түсіндіру сөз болады.

Негізгі сөздер. Ұлттық бейне, еркіндік, туған жер, жан азаттығы, ту, ұлттық мақтаныш, тәуелсіздік, Отан, тәуелсіздік, мәдени мұра.

Аннотация. В данной статье речь идет о художественном осмыслении главной темы творчества известного поэта Ботира Эргашева – ощущении достойного преемства Родине и великим предкам.

Ключевые слова. Национальный образ, свобода, родина, свобода души, флаг, национальная гордость, независимость, родина, независимость, культурное наследие.

Ватан – таниқли шоир Ботир Эргашев учун ёруғ дунёдаги энг мўътабар ва улуғ, табаррук тушунча. Истиқлол туфайли юраги қаъридаги энг олий мақсадлари, эзгу орзулари ушалган, буюк аждодларидан фахрланган шоир машҳур «Ватандормиз» шеърида она тилимизнинг ички имкониятларидан, жозибасидан унумли фойдаланади, юртни янги, оҳорли ташбеҳлар билан улуғлайди:

Ҳаққа қасамёд қилдим, туриб онам қошида,
Юртим, тупроғингда шер, осмонингда биз сормиз.
Байроқларни тутганлар байроқдор деб аталса,
Бизлар сени бош узра тутгувчи Ватандормиз!

Шоир ватандорлик ҳисси билан ўз қалбидаги фарзандлик туйғуларини, садоқат ва муҳаббатини, фуқаролик бурчи ва масъулиятини ниҳоятда табиий, ишонарли ва жонли ифодалайди. Унинг шеъриятининг асосини ватанпарварлик мавзусидаги асарлар ташкил этади. Юрт ҳақида шеър ёзишнинг ўзига хос мураккаб томонлари бор. Бинобарин, ватан меҳри, тарихи, улуғ аждодлар мавзусида янги гап айтиш ниҳоятда қийин.Шоирда миллий ғурур туйғуси жуда кучли, у юрт мавзусини тилга олганда умумий тавсифлардан, ҳиссиз баёнлардан, ҳамма ўрганган ўхшатишлардан қочишга уринади. Унинг«Бизнинг байроқ» шеърида мустақил Ўзбекистоннинг рамзи бўлмиш байроғимиз мадҳ этилади . Шеър шундай бошланади :

Ҳилпиратар доим ҳурлик шабодаси,
Истараси жаннатларга тенг, чиройли.
Бу сўзларим ғуруримнинг ифодаси –
Бизнинг байроқ ер юзида энг чиройли.

Бизнинг ўзбек халқимиз ўзи яхши кўрган инсонларни “истараси иссиқ, истараси чиройли” деб суяди, эъзозлайди. Шоир ниҳоятда гўзал ташбеҳ кўллайди, миллат байроғини инсондек яхши кўриш ва асраш кераклигини, у

миллий ўзлик ва миллий ғурурнинг ифодаси эканлигини айтади. “Ҳурлик шабодаси ” бу халқимиз орзиқиб кутган истиқлол ва эркдир .

Бахтимиз қомуси – Конституциямизнинг 1-боб, 5-моддасида Ўзбекистон Республикасининг давлат рамзлари – байроқ, герб ва мадҳия қонун билан тасдиқлангани белгиланган. Муҳтарам Президентимиз тўғри таъкидлаганларидек: «Буюк тарихда ҳеч нарса изсиз кетмайди. У халқларнинг қонида, тарихий хотирасида сақланади ва амалий ишларида намоён бўлади. Шунинг учун ҳам у қудратлидир. Тарихий меросни асраб-авайлаш, ўрганиш ва авлодлардан авлодларга қолдириш давлатимиз сиёсатининг энг муҳим устувор йўналишларидан биридир» [133].

Шеърнинг хулосасида мустақиллик тимсоли бўлган юрт байроғи ҳақидаги ўй – мушоҳадалар, манзара ва ҳолатлар қуюқ бўёқдорлик касб этади, ҳаяжон ва қалб зарбларининг моҳияти кучайиб боради. Байроқ образи давр руҳи ва инсон умри ҳамда истиқболининг моҳияти билан уйғунликда талқин этилади:

Бошимизда мангу турсин тинчликка шай,
Унга қўнган чангни юзим билан артай,
Ботир бўлиб бор овозда қўрқмай айтай,
Бизнинг байроқ ер юзида энг чиройли.

Атоқли адабиётшунос олим Озод Шарафиддиновнинг фикрича, «Ижод муттасил кашфиётлар силсиласидир. Доимо ҳаракатланиб, ўзгариб, янгиланиб турувчи кўҳна дунё жумбоқларини чақмоқ учун, инсон қалби, характери, руҳий оламининг янги –янги қатламларини кашф этмоқ учун ижодкор тинимсиз изланмоғи даркор» [134].

Ботир Эргашев шеъриятида фикр ва ҳиссиётнинг ўзаро муносабати хилма-хил кўринишда намоён бўлади, фалсафийлик публицистик руҳ билан уйғунлашиб кетади. У давр воқеа – ҳодисалари жараёнига янгича дунёқараш билан теран назар ташлайди. Ватанга муҳаббат ва садоқатни ёрқин, тиниқ ифодаланиши китобхонни мушоҳадага ундайди. Ватан ҳақидаги бу гўзал асарлар маълум кайфият ва масулият туйғусини уйғотишидан ташқари шеърнинг бош тамойилини янада ёруғроқ акс эттиришга бўйсундирилган. Унинг «Эй, она ерим», «Она – Ватан», «Ватан», «Ёлғончи онам», «Ватандормиз», «Ватанфуруш болам», «Бизни буюк ишлар кутмоқда!», «Ёшлар иттифоқи мадҳияси», «Бизнинг байроқ» каби шеърларида Ватан ва халқнинг порлоқ келажагини ўтмиши ва бугуни билан вобасталикда ифодалаш шоир ижодининг бош эстетик кредоси ҳисобланади. «Она Ватан» шеърида у юрак қаридаги муҳаббат ва ихлосни шундай таърифлайди:

Онамизни Ватан дейлик, юртни онам,
Дилимизга иккисининг меҳри юққан!
Оналар дер, элга хизмат қилсин болам,
Демак, улар бизни Ватан учун туққан!

«Ёшлар Иттифоқи мадҳияси» шеърида Ватанга садоқат ва фидойилик инсон умрининг мазмунига айланишини, ўсиб келаётган ёш авлод улуғ аждодлар номига муносиб бўлишларини орзу қилади:

---

[133]Ш.Мирзиёев Ёшларга донолар ўгити. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи . Тошкент-2018. Б-13.

[134] Шарафиддинов О. Ҳаёт билан ҳамнафас .Тошкент.: “ Ёш гвардия ” нашриёти, 1983. Б.145.

Болаликдан асов отни эгарлаб,
Доим зафар қучган Темур бобомиз!
Ўн икки ёшида тахтни эгаллаб,
Юрт бошқарган бизнинг Бобур бобомиз!
Аждодлардек ёруғ юз бўлмоқ учун,
Нурлашайлик, Ўзбекистон ёшлари!
Дунё кўриб қўйсин биз ёшлар кучин,
Бирлашайлик, Ўзбекистон ёшлари!

Ботир Эргашев шеъриятининг энг муҳим фазилатларидан бири, унда янгиланаётган Ўзбекистоннинг бугунги жўшқин ҳаёти, бунёдкорлик ислоҳотлари, жаҳонга юз тутаётган эзгу ғоялари кенг кўламда, барча ранглари ва жилолари, мустаҳкам нуфузи билан акс этган. У ёш китобхонга бугунги глобаллашаётган, тезкорлик билан ўзгараётган дунёнинг сирли жумбоқларини, умр мазмунини, жаҳон тан олган буюк мутафаккир боболаримиз яратган кашфиётларнинг тарихий моҳиятини аниқ воеа-ҳодисалар мисолида очиб бериади, қувчи қалбида, онгу шуурида эртанги ёруғ кунга ишонч уйғотади, уни эзгу амалларга даъват этади:

Аждодлардан мерос бардошлар,
Эзгуликлар томон йўл бошлар,
Тўхтаб қолманг, эй ватандошлар,
Бизни буюк ишлар кутмоқда!
Ҳар лаҳзага бериб оро, зеб,
Эртамизнинг яшанг ғамин еб,
Ўзбекистон буюк бўлсин деб,
Бизни буюк ишлар кутмоқда!

Фойдаланилган адабиётлар:

1.Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Мамлакатимизда ўзбек тилини янада ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида» ги Фармони. ЎзА, 2020й,20 октябрь.

2. Ш.Мирзиёев Ёшларга донолар ўгити. Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи ,2018. Б-13.

3. Озод Шарафиддинов Ҳаёт билан ҳамнафас . Т.: “Ёш гвардия” нашриёти, 1983. Б.145.

ТАНИҚЛИ АДИБ ҲАЗРАТҚУЛОВНИНГ “ЧЎЛИ ИРОҚ” ҲИКОЯСИДА РУҲИЯТ ТАСВИРИ

Замира Мирғиёсова, Дилфуза Файзуллаева, Диана Эрджанова,
Ўзбекистон давлат хореография академияси
Санъатшунослик йўналиши 1-курс талабалари
Илмий раҳбар- ф.ф.д. Ҳ.Ҳамроева

Аннотация. В данной статье известного писателя, драматурга и переводчика, журналиста, служившего в Узбекистане, Маматкула Хазраткулова рассказ «Пустынный Ирак» исследуется на примере обычных человеческих

взаимоотношений, психики героев, внутреннего мира, конфликтов в духовном мире писатель.

Ключевые слова: «Пустынный Ирак», высокое искусство, человеческая судьба, конфликт, жизненный принцип, верность, мелодия.

Аннотация. Бұл мақалада Өзбекстанда қызмет еткен белгілі жазушы, драматург және аудармашы, журналист Маматқұл Хазраткұловтың «Шөл Ирак» повесі қарапайым адами қарым-қатынастар, кейіпкерлердің психикасы, ішкі жан дүниесі, рухани дүниесіндегі қайшылықтар үлгісі ретінде зерттеледі. жазушы.

Негізгі сөздер: «Шөл Ирак», биік өнер, адам тағдыры, тартыс, өмірлік ұстаным, адалдық, әуен.

Адабиёт ҳаётни акс эттиради, ҳаёт эса аксарият ҳолларда ижтимоий воқеликдир. Зеро, адабиёт инсоннинг ҳаёт тажрибасини эгаллаш ва хулоса чиқариш асносида яратган мўъжизаларини англаш учун бебаҳо восита сифатида ўзига хос аҳамият касб этади. Бунга қўшимча равишда, ёзув жараёнидаги ижтимоий ва маданий муҳит жуда муҳимдир.

Таниқли адиб ва таржимон, драматург, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган журналист Маматқул Ҳазраткуловнинг “Оқ қуш” (1981), “Чўли ироқ” (1983), “Ҳаётнинг бир парчаси” (1983), “Интизор” (1985), “Қуёш мен томонда” (1986), “Қўзичоқнинг кўз ёшлари“ (1987), “Журъат” (1988), “Эшиклар очиқ” (1995), “Кўккўл” (2005), “Дийдор” (2012), “Севги сози” (2015) каби ҳикоя ва қиссалар тўпламлари чоп этилган. Уларнинг ҳар бири адабиёт ихлосмандлари томонидан илиқ кутиб олинди. Унинг асарларида воқелик ва ҳаётнинг турли томонлари, инсон руҳиятининг эврилишлари ҳар хил манзара ва кўринишларда намоён бўлади. Баъзи ҳикоя ва қиссаларида қаҳрамоннинг ҳаёт йўли, тамойиллари жамиятдаги ижтимоий-маданий муҳитнинг таъсири ёки муаллифнинг ўз шахсий кечинмалари, кўнгил туғёнлари орқали кўрсатилади. Адибнинг бадиий маҳорати, фикр ифодаси ва муносабати турмушдаги энг мураккаб, зиддиятли ҳолатларни, қарама-қаршиликларни, мураккаб боғланишларни бадиий жиҳатдан ёрқин акс эттиради. Унинг “Меҳр кўп кўргуздим”, “Меҳмон”, “Қадрим”, “Афандининг янги саргузаштлари” каби пьесалари пойтахт ва вилоят театрларида муваффақият билан саҳнага қўйилди. Унинг қаламига мансуб “Сайёра“ опера либреттоси, “Нон”, “Ипаклари тиллодан” каби ҳужжатли фильмлар, “Лев Толстой ва ўзбек адабиёти” рисоласи Маматқул Ҳазраткуловнинг серқирра истеъдод соҳиби эканлигини кўрсатади.

Муаллиф инсон руҳиятини давр воқеалари билан фалсафий жиҳатдан санъаткорона маҳорат билан боғлайди, қаҳрамонларининг мулоҳазалари

жамият тараққиётига таъсир этишини, одамларнинг қалбини уйғотишини истайди. Унинг “Чўли ироқ” ҳикояси, “Меҳр кўп кўргуздим” драмаси бадииятнинг юксак намунаси сифатида миллат тарихи ва равнақининг контурларини белгиловчи ижтимоий ҳужжат вазифасини ҳам адо этади.

“Чўли ироқ” ҳикоясида адабиётнинг таъсирчан кучи характерларнинг тўқнашувида, ҳар хил манфаатларнинг кураши, конфликтларнинг ривожида атрофлича очилади. Ҳикоянинг қисқача мазмуни шундай: Икки севишган – Муҳаббат ва Бахтиёрнинг турмуш қурганига энди бир ой бўлган. Радиодаги эрталабки концертда “Чўли ироқ” куйини тинглаб, кўзига ёш олган бир ойлик келинчакнинг изтироблари турмуш ўртоғининг кўнглида гумон уйғонишига сабаб бўлади. Санъат нафақат ҳаётни акс эттиради, балки уни шакллантиради, руҳиятига таъсир қилади. Шу таъсир ҳикоя қаҳрамони Бахтиёрни минг кўйга солади, шубҳалар, изтироблар дарёсига ғарқ қилади. Ниҳоят, бир куни йигитнинг алами отилиб чиқади: “Чўли ироқ”ни яхши кўрсанг нима бўпти,шунга йиғлайсанми? Ахир бир марта бўлмаса, икки марта бўлмаса... ҳар доим шу аҳвол. Турмуш қурганимизга бир йил бўляптию, ҳамон шу куйни эшитсанг йиғлайсан. Бўлди-да, энди. Демак... куй замирида кимдир бор.Уни эшитганингда ўшани эслайсан...”, дейди тутоқиб. Муҳаббатнинг кўз ёшлари унинг баттар ғашини келтиради, норозилигини кучайтиради. Бахтиёр ва Муҳаббатдаги бу ички изтироблар китобхон қалбига ҳам кўчади. Фақат китобхон кимга хайрихоҳ бўлишни билмайди. Кўнгли эзилади.

Орадан ҳеч қанча ўтмай, кечки пайт ишдан келган Бахтиёр шом аралаш ёлғиз ўзи радиодан таралаётган “Чўли ироқ”ни тинглайди. Аввалига жаҳл билан радиони ўчирмоқчи бўлади-ю, беихтиёр куйни тинглаётганини ҳатто сезмай қолади.”... бу оҳанг юрак пардаларини зириллатаётгандек бўлди. О, сеҳрли куй! Неча асрлардан буён қанча-қанча одамларнинг юрагини зирқиратасан? Не-не тошбағирларни мумдай эритмадинг! О, буюк халқ! Она халқим! Сенинг бетимсол даҳонгга таъзим! Минг бор тасанно! Шу куйларинг, шу сеҳркор мўъжизаларинг бўлмаганда, фарзандларинг ҳам шу қадар мулойим, одамохун, бағрикенг бўлармиди? Минг бор қуллуқ сенга, она халқим!”- адиб “тубсиз ўйга ғарқ бўлган” Бахтиёрнинг онгу шуурини, бутун дунёсини остин-устун қилиб юборган куйнинг жозибасини, афсунваш таъсирини ниҳоятда ишонарли тасвирлайди. Бахтиёрнинг қалбини ўртаётган азоб, дард ва гумоннинг ечимини панд-насиҳат орқали эмас, куй билан кўнгилнинг мантиқий боғлиқлигидан топади. Ҳикояда икки инсон тийнати, қисмати, маънавий-руҳий олами ҳаётий муаммоларнинг холисона теран тасвири, кучли лиризм китобхонни бефарқ қолдирмайди. Уни нохуш ўйлардан, изтироблардан халос қилади. Ҳикояни қайта ўқигиси, “Чўли ироқ”ни тинглагиси келади. Бутун инсоният қалби ва шуурига дахлдор бўлган улуғвор мусиқа замирида ётган тарих тақдирлар ва руҳий кечинмаларга вобаста, қайта жонланади.

Ёзувчи мақсадини воқеалар силсиласига сингдириб юборади, куй орқали инсон қалбининг гўзаллигини, тилсимот тўла хазина эканлигини англатади. Воқеликни ёрқин, тиниқ бўёқларда тасвирлаш, қаҳрамоннинг ички оламини теран очиб бериш орқали китобхонни мушоҳадага ундайди. Шу ўринда “Чўли ироқ” куйининг тарихи билан қизиқдик. Мавжуд манбаларда унга шундай таъриф берилган: “*Ироқ* мақоми бош куй мавзуи асосида яратилган йирик

шаклдаги мумтоз чолғу асар. У ғамгин,қайғули руҳий ҳолатни ифода этгани билан теран фалсафий маъно ва мазмунга эга”[135].

Таниқли адиб Маматқул Ҳазратқуловнинг бадиий умумлашмаси туфайли биз “Чўли ироқ” куйининг яна бир хусусиятини топдик. Яъни, бу сеҳрли куй нафақат инсонни чуқур ўйга толдиради, балки у қалб озорини даволайдиган даражада мўъжизакор таъсир қудратига эга экан. Бу кўринмас куч билан у оламга ва одамга, жамиятга муносабатни ҳам бемалол ўзгартира олади. Айнан шу муносабат ёзувчининг кашфиётидир. У Бахтиёрнинг куй тинглаётган пайтдаги ҳолатини, кайфиятини, зиддиятлар, қарама-қаршиликлар ичра курашини ишонарли тасвирлайди. Ҳикоя тугаса-да, унинг китобхон қалбига ўтказган таъсири узоқ давом этади. Ўйлантиради, ҳаяжонга солади.

Буюк Лев Толстойнинг фикрича, “Агар санъат ўзи мавжуд бўлса ва унинг мақсади бор бўлса ва унинг мақсади бор бўлса, санъатнинг бош мақсади – инсон қалби ҳақидаги ҳақиқатни очиб бериш, айтишдир, унинг оддий сўзлар билан айтиб бўлмайдиган сирларини ифодалашдир. Санъат шуниси билан санъат”[136]. Адиб санъатнинг таъсир кучини ҳаёт билан ҳамнафасликда, инсон руҳияти, заковати ва фалсафий тамойиллари билан боғлиқликда ифодалайди. Қаҳрамонларининг қалбига қулоқ солиб, уларнинг дардини, қувончини, азобини ниҳоятда ҳаққоний тасвирлайди. Ҳикоя қуруқ баёнчиликдан холи, Бахтиёр ва Муҳаббатнинг изтироблари, маънавий олами табиий, самимий кўринишда тўлиқ очиб берилади.

Таниқли ижодкор Маматқул Ҳазратқулов ҳикояда оддий инсоний муносабатлар замирига катта ижтимоий-маънавий масалаларни сингдиради,зиддиятга тўла психологик конфликтнинг бадиий ечимини топади. Муҳаббатнинг садоқат ҳақидаги қасамларига ишонмаган Бахтиёр унинг сўзга кўчмаган қалб нидосини “Чўли ироқ” орқали англайди. Англаш жараёнида ўзининг ҳам кўнгли покланганини, унда ажиб ҳиссиётлар уйғонганлигини сезади, дунёга ва ҳаётга бошқача, тийрак нигоҳ билан қарай бошлайди. Мусиқа ва сўз бадиияти уйғунлашиб, ҳақиқий санъат асарига айланади. “Чўли ироқ” ҳикоясидаги шахс концепциясини ўрганиш жараёнида шундай хулосага келдик: асарда руҳий конфликтга, ҳис-туйғулар тасвирига кенг ўрин берилган. Муҳаббати, демак келажак тақдири жар ёқасида турган ёш оила “Чўли ироқ”нинг таъсирида бир-бирларининг маънавий дунёларини, ички туғёнларини тушунадилар. Адиб инсон қалби таҳлили воситасида ҳаёт ҳақида мушоҳада юритади. Инсон катта таъсир кучига эга бўлган эзгулик туфайли маънавий юксалишига китобхонни ишонтиради. Демак, адабиёт жамият тараққиётида, инсон феъл-атвори шаклланиши ва камолотида, унинг маънавиятини бойитишда, миллий ўзлик туйғусини англашида катта аҳамиятга эга.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 9-ж.Т. 2005. 668-б.
2. Толстой Л.Н. О литературе.”Наука”,М. 1955.-С.31

[135] Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 9-ж.Т.2005.668-б.
[136] Толстой Л.Н. О литературе.”Наука”,М. 1955.-С.310.

САЛИМ АШУРНИНГ СЎЗ ҚЎЛЛАШ МАҲОРАТИ

Нозима Пўлатова, Соҳиба Исомиддинова,
Ўзбекистон давлат хореография академияси
Санъатшунослик йўналиши 3-курс талабалари
Илмий раҳбар – ф.ф.д.Ҳ.Ҳамроева

Аннотация. Бўл мақалада белгілі ақын, аудармашы Сәлім Ашур поэзиясының лингвопоэтикалық ерекшеліктері қарастырылған.

Негізгі сөздер: Ел, ана, Өзбекстан, нан, топырақ, ана, жапырақ, пеш, жүрек.

Аннотация. В данной статье рассматриваются лингвопоэтические особенности поэзии известного поэта и переводчика Салима Ашура.

Ключевые слова: Страна, мать, Узбекистан, хлеб, земля, мать, лист, печь, сердце.

Инсон қалби сирли, айни пайтда тушуниш мураккаб бўлган хилқатдир. «Шеърият – руҳ ва қалбнинг ифода имкони»[137] сифатида, “сирли хилқат”нинг тилсимларини очади, китобхон идрокини уйғотади. Салим Ашурнинг “Муҳаббат китоби” тўплами “Насиб бўлса, қайтиб бораман” деб бошланувчи шеъри билан очилади. Кўз олдимизда ўзбек Онасининг ёрқин ва мунис образи гавдаланади. Хокисор ва итоаткор ўзбек аёли, фарзандини орзиқиб кутган муштипар, унга табассум эмас, кўзда ёш билан пешвоз чиқади:

Насиб бўлса, қайтиб бораман,
Югуриб чиқасан, она, йўлимга.
Худо шоҳид, шу дақиқадан,
Ишонмай қўяман яна ўлимга.

Шеър шоир юрагидаги изтиробларнинг суратига ўхшайди. Руҳий драма воситасида китобхонни маънавий-маърифий-фалсафий манзил сари етаклайди. қувончини, бахтиёрлигини, дарду армонларини ҳам яиролмайди:

Биламан, мен йўқлигим пайтда,
Кўрган хўрликларинг тушиб эсингга,
Йиғлайсан, йиғлагим келади,
Қарамай қайтган Бахт – ўзингга.

Шоирнинг фавқулодда гўзал, рангин ва тиниқ ташбеҳлари, ингичка ишоралар, теран истеъдоди, маҳорати шунда кўринадики, Она образи Ватан билан бирлашиб кетади, она-Ватанга, Ватан-онага айланади. Шеърнинг ички жозибасини, лирик ҳароратини, таъсирчанлигини кучайтиради:

[137] Ҳаққулов И. Шеър - юрак тажрибаси. . “Ўзбекистон” НМИУ, Т.. 159-б.

Шундай пайт бу ҳаёт кўргизган барча
Яхши ва ёмонни жойлайди жонга.
Аниқки, меҳрингга тўёлмайман ҳеч,
Ҳеч тўйиб бўлурми Ўзбекистонга?!

Салим Ашурнинг “Маним онам туфроқ эди” деб бошланувчи шеърида истиора санъатининг энг ноёб намуналарини кузатамиз:

Менинг онам туфроқ эди,
Лек оқлиги кўпроқ эди.
Зар зарраси – йор-йораси
Сўнгакимга қайроқ эди –

Олимларнинг фикрича, “Истиора – (ар. “ориятга олиш”) – нозик маънавий санъатлардан бири бўлиб, ... ўз хусусиятларига кўра истиора иккига бўлинади: 1.Очиқ истиора (ёки истиораи бит-тасреҳ); Ёпиқ истиора – (ёки истиораи изофий).Агар истиора объекти (ўхшатилаётган нарса) тилга олинмай, фақат истиораланувчигина зикр қилинса, бундай очиқ усул истиора – истироаи бит-тасреҳ дейилади”[138].

Шеърда туфроқ, эна, сўнгак лирик қаҳрамонлааро ўта табиий алоқадорлик бор. Унда шоир қалбининг қўри, ҳарорати, жўшқинлиги акс этяпти. У бутун руҳи, борлиғи билан ёруғликка – Ватан ва туфроқ муҳаббати билан уйғунлашган она меҳрига талпинади.Инсон она туфроқнинг ажралмас қисми эканлигини ҳис қилади:

Эна, кетай, мани қўйвор,
Икки кўзим икки Жўйбор.
Мозорим тор дема, ай-йор,
Боримизга е-тар жой бор.
Эна, кетай, қўйвор йоки,
Йоки олгил қучоғингга.
Нечук ўғил ўлдум токи
Ўтун ўлмай ўчоғингга.

Таниқли шоир Салим Ашур асарларидаги теран фалсафий тафаккур маҳсулига гўзал бадиий руҳ ва шакл берган жонли халқ тилидаги ҳар бир сўз, ибора ўзининг узуал ва окказионал қўлланишларида шоирнинг она тили хазинасидан, унинг ички имкониятларидан, жозибасидан нечоғлик истеъдод билан фойдаланганлигини кўрсатади ва бу имконият кенгайишига ҳам ўз ҳиссасини қўшади. Шоирда туфроқ, дарахт, яфроқ, тандир, нон образлари, инсон қалбидаги изтироблар, замон руҳини, тараққиёт тамойилларини табиатга, борлиққа сингдириб юбориш салоҳияти, инсондаги руҳий-маънавий-идрокий қувватни ўқувчига юқтириш қобилияти бор. Салим Ашур инсониятни ўйга толдирадиган мангу муаммоларнинг замонавий ечимини излайди, қадимий сўзларнинг мазмун-моҳиятини, жарангини янгилайди, кўнгил дарахтининг сирли ҳолатини чизади:

Маним онам дарахт эрди,
Яфроқ каби кеттим ташлаб.
Санг-сахт онам келолмайдир,

[138] Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. “Ўзбекистон” НМИУ, Т.2014. 50-б.

Қўйвормайди тошлар, даштлар.

Инсон табиатидаги орзу-армонлар, дарду изтироблар, зиддиятлар гоҳ яфроқ, гоҳ дарахт кўринишида бўлсин, сўз шаклига кирганида китобхонга ҳайрат бахш этади. Қалбнинг руҳий шижоати, мардона юрак тажрибаларидан сабоқ беради:

Маним онам эсанг тандир,
Оғушингда қани йондир.
Ҳали-ҳамон узма, эна,
Ўғлинг ёпилган бир нондир.

Сатрдан-сатрга ҳиссий идрок ўткирлашиб, ҳаётни образли мушоҳада этиш тамойили кенгайиб боради. Шеър – Салим Ашурнинг кўнгилдоши, сирдоши. Сўз-шоир учун ҳам таскин, ҳам армон, ҳам қисмат, жонли руҳ, ҳароратли нафасдир. Шоирнинг умумлашмаларида сўзнинг ҳаёт ва жамият, кўнгил ва тафаккур билан алоқаси янгича тус олади:

Йонгинамда йонган ўлим,
Қонларимга қонган ўлим,
Чор-ла-ма-гил, ччор-лай – бер-ма,
Сен тарафга эмас йўлим.

Ўзбек тилшунослигида мумтоз ва замонавий адибларимиз индивидуал бадиий нутқи хусусиятларига бағишланган тадқиқотлар индивидуал бадиий матнни илмий тадқиқи орқали она тилимизнинг муайян нозик қирраларини, ички латофатини намоён этиш учун хизмат қилади. “...Шарқ донишмандлари айтганидек, “Энг катта бойлик – бу ақл-заковат ва илм, энг катта мерос – бу яхши тарбия, энг катта қашшоқлик – бу билимсизликдир!” Шу сабабли ҳаммамиз учун замонавий билимларни ўзлаштириш, чинакам маърифат ва юксак маданият эгаси бўлиш узлуксиз ҳаётий эҳтиёжга айланиши керак”[139]. Муҳтарам Президентимизнинг бу пурмаъно сўзлари, албатта, ўзбек тилшунослигида амалга ошириладиган илмий тадқиқотларга ҳам тегишлидир.

Унинг “Арава ҳақида қўшиқ”, “Сергей Есенин”, “Баҳор”, “Пешона”, “Осмон яна тўлиб кетти”, “Айвазоский”, “Юрак”, “Кутиш”, “Қишлоқда”, “Қоқигул”, “Чори Аваз” каби шеърларидаги бадиий тасвир воситаларида табиат ва инсон руҳияти уйғунлигига илиқ меҳр сезилади. Шу маънода ўзбек шеъриятининг забардаст вакилларидан ҳисобланмиш Салим Ашурнинг серқирра ижоди ижтимоий-фалсафий, бадиий, лингвистик, лингвостилистик ва лингвопоэтик нуқтаи назардан ўрганилишга лойиқ лисоний табиати билан алоҳида ажралиб туради:

Тандирга беркитар осмонни онам,
Тандир оғзига ёпади эски тоғора
Ва осмон пуштида ойлар кўкарар...
Ойлар гуллайверар тобора.

Тандир – қут – барака, фаровонлик белгиси,шунинг баробарида, бирда осмонни, бирда эски тоғорани эслатгувчи дунё. “Тандирга беркитар осмонни онам” деб бошланувчи шеърнинг ички табиати, унинг туйғулар кўламидаги кўп маънолилик ўқувчини ўзига тортади.

[139] Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2020 йил 24 январдаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси. “Халқ сўзи” газетаси, 2020 йил, 25 январь сони.

Шоир Салим Ашурнинг қаламида она тилимиз хазинасидаги қадимий сўзлар янгидан-янги қирраларини намоён қилади, беқиёс фалсафий мазмун ва бадиий қиммат касб этади. Демак, шоир шеъриятини турли лингвистик аспектларда ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1.Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2020 йил 24 январдаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси. “Халқ сўзи” газетаси, 2020 йил, 25 январь сони.
2.Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. “Ўзбекистон” НМИУ, Т.2014. 50-б.
3.С.Ашур Муҳаббат китоби. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт – матбаа ижодий уйи.Т.2018.

ҒАЙРАТ МАЖИД ПУБЛИЦИСТИКАСИНИНГ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Рамизхон Ҳожиев, Шерзод Қодиров,
Ўзбекистон давлат хореография академияси
Санъатшунослик йўналиши 1-курс талабалари
Илмий раҳбар-ф.ф.д. Ҳ.Ҳамроева

Аннотация. Бўл мақалада дарынды Ғайрат Мәжидтің журналистік шеберлігі «Бўл жерде бўлбўл кітап оқыйды» кітабы мысалында зерттеледі.
Негізгі сөздер: Өзбекстан, ой тәрбиесі, шығармашылық мектебі, Ыбрат, еркін ой, шығармашылық қабілет.
Аннотация. В данной статье исследуется журналистское мастерство талантливого Гайрата Маджида на примере книги «Здесь соловей читает книгу».
Ключевые слова: Узбекистан, воспитание мышления, школа творчества, Ибрат, свободомыслие, творческие способности.

Маълумки, ҳар бир ижодкор тилга ўзининг янги ифода шакли ва жозибасини олиб киради, имкон даражасида унинг ички имкониятларини кашф қилади. Адабиёт - тилдан бошланади, унинг асл моҳияти инсоншунослик, у қайси даврда ва қайси жанрда бўлмасин, инсоннинг дунёқараши, интилиш ва кураш йўлларини, унинг жамиятдаги мавқеи ва ўрнини, шулар билан боғлиқ бўлган ижтимоий, сиёсий ва маънавий-маърифий ҳодисаларни акс эттиради. Айнан шу хислатлари билан она тили ва адабиёт ўсиб келаётган ёш авлод тафаккури тараққиётида, унинг маънавий олами камолотида жуда муҳим роль ўйнайди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Мамлакатимизда ўзбек тилини янада ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги Фармонида “Ўзбек тилининг халқимиз ижтимоий ҳаётида ва халқаро миқёсдаги обрў-эътиборини тубдан ошириш, униб-ўсиб келаётган ёшларимизни ватанпарварлик, миллий анъана ва қадриятларга садоқат руҳида тарбиялаш, мамлакатимизда давлат тилини тўлақонли жорий этишни таъминлаш, Ўзбекистондаги миллат ва элатларнинг тилларини сақлашва ривожлантириш, давлат тили сифатида ўзбек тилини ўрганиш учун шарт-шароитлар яратиш, ўзбек тили ва тил сиёсатини ривожлантиришнинг стратегик

мақсадлари, устувор йўналиш ва вазифаларини ҳамда истиқболдаги босқичларини белгилаш”[140] алоҳида таъкидланган.

Муҳтарам Президентимизнинг ташаббуслари билан мамлакатимизда ташкил қилинган ижод мактабларида асосий эътибор ўзбек тили ва адабиётини мукаммал ўргатиш назарда тутилган. Таниқли шоир,Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси раисининг ўринбосари Ғайрат Мажиднинг “Бунда булбул китоб ўқийди” номли китобида республикамиз ижод мактабларининг мақсадлари, уларда амалга оширилаётган маънавий-маърифий тадбирлар ҳақида ҳикоя қилинади. Асарни замонавий ўзбек публицистикасининг энг яхши ютуғи дейиш мумкин. Шу ўринда публицистика ва публицистик услуб ҳақида тўхталиб ўтмоқчимиз.

Публицистика – лотинчадан олинган бўлиб, ижтимоий деган маънони билдиради. Публицистик услубда яратилган асарларда муаллифнинг борлиқдаги воқеаларга муносабати унинг фактик материал танлаши, уларни ўз дунёқараши асосида таҳлил қилиши ва тилнинг эмоционал-экспрессив воситаларидан фойдаланишида ифодаланади. Муаллиф ҳаётий масалалар ҳақида ёзар экан, мантиқий мулоҳаза, далилларга асосланиши ва ўқувчи ёки тингловчини бунга ишонтириши, унинг ҳис-туйғуларига таъсир қилиши зарур. Агар, “Публицистиканинг вазифаси ижтимоий фикр уйғотиш ва уни шакллантириш”[141] бўлса, серқирра истеъдод соҳиби Ғайрат Мажиднинг “Бунда булбул китоб ўқийди” китоби бу вазифани тўла-тўкис адо этган.

“Наманган вилоятида Исҳоқхон Тўра Ибрат, Жиззахда Ҳамид Олимжон ва Зулфия, Фарғонада Эркин Воҳидов, Қорақалпоғистонда Ибройим Юсупов, Қашқадарёда Абдулла Орипов, Андижонда Муҳаммад Юсуф мактаблари ўз фаолиятини бошлади. Президент ташаббуси билан ташкил этилган ушбу олтита мактабда бугунги кунда 1089 нафар ўғил қиз таҳсил олмоқда. Йиллар ўтган сари мазкур мактаблар ўқувчилари сони ортиб боради, янги-янги истеъдодлар уларнинг сафига келиб қўшилади.Ва улар келажакда чин маънода адабиётни теран тушунадиган, маънавияти юксак, Ватанга, миллатга, халққа садоқат билан ҳалол хизмат қиладиган баркамол инсонлар бўлиб вояга етишади,”[142] дейди муаллиф.

---

[140]Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Мамлакатимизда ўзбек тилини янада ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида» ги Фармони ЎзА, 2020й.20 октябрь
[141]Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 7-ж. Т., 2004. 194-б.
[142]Ғ.Мажид “Бунда булбул китоб ўқийди” Т., 2018. 7-8-б.

Ғайрат Мажид публицистикасининг тили ўз таъсирчанлиги, халқ иборалари, жонли ифодаларга бойлиги билан ажралиб туради.Маълумки, сарлавҳа ҳар бир асарнинг мағзини ташкил этади. Ғайрат Мажиднинг публицистик мақолаларида сарлавҳа ғояни ифодалаш йўли сифатида намоён бўлади. “Ибрат мактаби”, “Ҳамид Олимжон мўъжизаси”, “Саҳро булбули наволари”, “Боғинг ватан деган ном олсин, эй дўст”, “Муаллим десалар мени қанийди”, “Андижон томонларда...” – бу сарлавҳаларнинг ҳар бири чуқур ва теран маънони ифодаламоқда.

Муаллиф ижод мактаблари ҳақидаги мақолаларида воқеликни реал ифодалаш ва ўқувчига эстетик таъсир этиш вазифаларини моҳирона уйғунлаштиради. Салоҳиятли шоир сифатида элга танилган, кўплаб шеърлари дилбар қўшиқларга айланган Ғайрат Мажиддаги туғма истеъдод ва заковат унинг публицистикасида ҳам тўла бўй кўрсатган. Энг муҳими, китобдан Исҳоқхон тўра Ибрат номидаги, Ҳамид Олимжон ва Зулфия, Ибройим Юсупов, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Муҳаммад Юсуф номидаги ижод мактабларининг қобилиятли ўқувчилари қаламига мансуб назмий ва насрий асарлар ҳам ўрин олган. Ғайрат Мажиднинг ижод мактабларига атаб ёзган машҳур шеъри китобнинг хотима қисмида. У

шундай бошланади:

Дунё деганлари сержилва, башанг,
Унга учма, ҳақ йўл бордир, жумладан:
Диллару тилларни билмоқ истасанг,
Ибрат олиб яша, Ибрат домладан.
Иймон, илму урфон – нажот мактаби,
Бу азиз бир зотнинг ижод мактаби.

Очиғини айтиш керак, бу шеър нафақат ижод мактаблари, балки мамалакатимиздаги барча илм даргоҳларининг шиорига айланган. Шеърнинг давомини ўқиймиз:

Водийларни яёв кезмоқдан мурод,
Шодлик ва бахт недир, англаш матлаби.
Кўкдан келаётир бир нурли имдод,
Уйғоқ яшаб ўтгин дарёлар каби.
Шу Ватан, шу халқнинг обод мактаби.
Ҳамид Олимжоннинг ижод мактаби.

Ҳар йили баҳордан этгай хабардор,
Оппоқ ифор сочиб ўрик гуллари.
Устод башоратин айтаман такрор,
“Бу боғлар бир боғлар бўлади ҳали”.
Муҳаббат, садоқат – сабот мактаби,
Зулфияхонимнинг ижод мактаби.

Шу ўрнинда беихтиёр Ўзбекистон Қаҳрамони, атоқли адабиётшунос олим Озод Шарафиддиновнинг мазкур фикрлари ёдга тушади: “Шоиранинг шеърлари ҳақида, уларнинг латофати, инсоний жозибаси, теранлиги тўғрисида жуда кўп гапириш мумкин. Лекин мен бугун бошқа бир саволга жавоб излаяпман

– Зулфияни одамларга ардоқли қилган, адабиётимизнинг ёрқин юлдузларидан бирига айлантирган, XX асрнинг буюк аёллари қаторига қўшган асосий омил нимадир? Менимча, бу унинг эътиқоди, жуда юксак маънавий ва ахлоқий фазилатлари, дили билан тилининг бирлиги, шеърларида мадҳ этган инсонийлик, вафо, садоқат ва диёнат деган нарсаларга ўзи ҳаётда оғишмай амал қилганида.”[143]

Ижодкор қалбидаги адабиётга меҳр миллий ўзликни англаш туйғуси билан уйғунлашади, Китобни мутолаа қилган ҳар бир навқирон қалбни айнан шу туғёнлар сеҳрлайди. Ижод мактаблари берган сабоқлар ёш ижодкорларга қанот бўлади, уларнинг беғубор ҳиссиётларига ранг, ёруғлик беради. Ғайрат Мажид жамият ва ёш авлод муносабатларини бадиий кашф этар экан, шундай дейди:

Ўзбегим, э воҳ – сўз, кўк қадар юксак,
Қалбингга қутқу ва шон солсин, дейман.
Ҳувайдо, Муқиқмий Ватандир бешак,
Боғинг Ватан деган ном олсин, дейман.
Энг латиф, энг тоза баёт мактаби,
Устоз Эркин Воҳид ижод мактаби.

Ибройим Юсупов номидаги ижод мактаби ҳақида сўз юритиб, муаллиф шундай улуғ адибнинг қорақалпоқ халқи тақдиридаги ўрни ниҳоятда юксак ва беқиёс эканлигини таъкидлайди: “Қорақалпоғистон Республикаси Мадҳиясини ёзган шоирнинг номи шу халқ тарихида абадий муҳрланиб қолди.2017 йил Президентимиз Шавкат Мирзиёев ташаббуси билан Нукус шрида Ибройим Юсупов номидаги ижод мактаби очилди. Бугун ушбу ижод ва билим даргоҳида ёшлар адабиёт ва бадиий ижод сирларини чуқур ўрганишмоқда”[144].Қуйидаги сатрлар бунинг исботидир:

Кунхўжа, бердақдан садолар берган,
Ажиниёз бирлан гулгун сўзларим.
Қорақалпоғимга мен ҳам бир фарзанд,
Ғозлар қанотида қолмиш кўзларим.
Қорақалпоқ элин шаън, ёд мактаби,
Ибройим оғанинг ижод мактаби.

Ғайрат Мажид ёш авлод қалбидаги адабиётга бўлган буюк муҳаббатнинг яралишида ва унинг беқиёс қудратга айланишида ёшларга дунёни танитаётган, уларнинг илк қадамларини қутлаб, нурли, порлоқ истиқбол тилаётган ижод мактабларининг, табаррук устозларнинг сабоқлари бениҳоя катта эканлигини таъкидлайди:

Қачон поён топгай йиллар армони,
Иймондек азизсан, жон Ўзбекистон.
Маним кўп асрлик дардим дармони,
Шеърият, шеърият, жоним онажон.
Асли адабиёт ҳаёт мактаби,
Абдулла Орифнинг ижод мактаби.

Болалик ва ўсмирлик йилларининг орзулар осмонига интилган пиллапоялари қанчалик мустаҳкам бўлса, ундан юксакликка кўтарилаётган

[143] О.Шарафиддинов Сизни соғиндим, Зулфия опа. Танланган асарлар. Т., 2019 68-б.
[144] Мажид Ғ. “Бунда булбул китоб ўқийди” Т., 2018. 91-б.

навқирон юракнинг мақсадлари ҳам шунчалар буюк бўлади. Ижод мактаблари ўсиб келаётган ёш авлоднинг онгу шуурига адабиёт ва ватанга меҳр, юртга садоқат, улуғ аждодларга эҳтиром туйғуларини сингдираётган маънавият, маърифат ва заковат ўчоқларидир. Бу заковат ва ифтихор, миллий ғурурнинг энг олий намуналарини эса ёшларимиз Ўзбекистон халқ шоири Муҳаммад Юсуф шеърлари орқали англайдилар:

Қизғалдоқзор дала дўстимдир, эркам,
Райҳон исларига тўлиқ бу хитоб.
Аллоҳ неъматидир қолса гар сендан,
“Икки мисра шеъру бир сандиқ китоб”.
Эл меҳри, юрт ишқи – мурод мактаби,
Муҳаммад Юсуфнинг ижод мактаби.

Табиатан ижодга рағбати бор, қонида истеъдод ва қобилият учқунлари порлаб турган ёш авлод қалбини нурлантирувчи ижод мактаблари янгиланаётган Ўзбекистон тараққиётида янги саҳифа очганлиги ҳақиқат. Таниқли шоир ва моҳир публицист Ғайрат Мажид бу фикрни алоҳида таъкидлайди. Бинобарин, ижод мактабларида ўқиётган ёшлар аввало ўзини ўзи кашф қила олиши керак. Ижод олами машаққатли ва масъулиятли синов, мудом ўз устингда изланиш, ишлаш деганидир. Ҳақиқий истеъдодни меҳнат ва изланишлар жараёни тарбиялайди. Муаллиф ўқувчиларга панд-насиҳат қилмайди, аксинча уларни давр билан ҳамқадам бўлишга, маънавий юксаклик ва комилликка интилишга, ўзларига яратилаётган имкониятларнинг қадрига етишга ижод мактаблари мисолида даъват қилади:

Кўнглимни булбулдек куйлатар ҳаёт,
Ошиқ боболардан бу най навоси.
Муқаддас тупроқни сўйлатар ҳаёт,
Ҳар кимга ёр бўлсин элнинг дуоси.
Янги ғоя, янги авлод мактаби,
Ижод мактаблари, ижод мактаби.

Зеро, бадиий ижоднинг ҳар бир намунасини чинакам кашфиёт бўлишини хоҳлаймиз. Ҳар бир янги асарда инсон маънавиятининг, истеъдод ва заковатининг битта қирраси кашф этилиши зарур.Шундагина янгиланаётган адабиётимиз янада гўзаллашиб, сайқаллашиб, ўсиб келаётган ёш авлод учун ҳақиқий ибрат мактаби бўлади. Ғайрат Мажиднинг “Бунда булбул китоб ўқийди” номли публицистик мақолалар тўплами шу нуқтаи назардан муҳим аҳамият касб этади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1.Ўзбекистон Республикаси Президентининг «*Мамлакатимизда ўзбек тилини янада ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»* ги Фармони ЎзА, 2020й.20 октябрь**.**

2. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 7-ж. Т., 2004.

3.Шарафиддинов О. Сизни соғиндим, Зулфия опа. Танланган асарлар. Т., 2019.

4.Мажид Ғ. “Бунда булбул китоб ўқийди” Т., 2018.

БАҲОДИР ҚОБУЛ АСАРЛАРИДА МИЛЛИЙ ЎЗЛИК ТАЛҚИНИ

Зоир Ўроқов,
Ўзбекистон давлат хореография академияси
Санъатшунослик йўналиши 3-курс талабаси,
Мафтуна Исфандиёрова,
Хореография жамоалари раҳбари йўналиши 1-курс талабаси
Илмий раҳбар- ф.ф.д. Ҳ.Ҳамроева

Аннотация. Бўл мақалада жазушы Баһадыр Қабылдың прозалық шығармаларындағы ұлттық болмыс сезімі зерттеледі.

Негізгі сөздер. «Енешамал», берекелі топырағы, атамекен, философиялық рух, ұлттық бейне.

Аннотация. В данной статье исследуется чувство национального самосознания в прозаических произведениях писателя Бахадира Габула.

Ключевые слова. «Энашамол», благословенная земля, отечество, философский дух, народный образ.

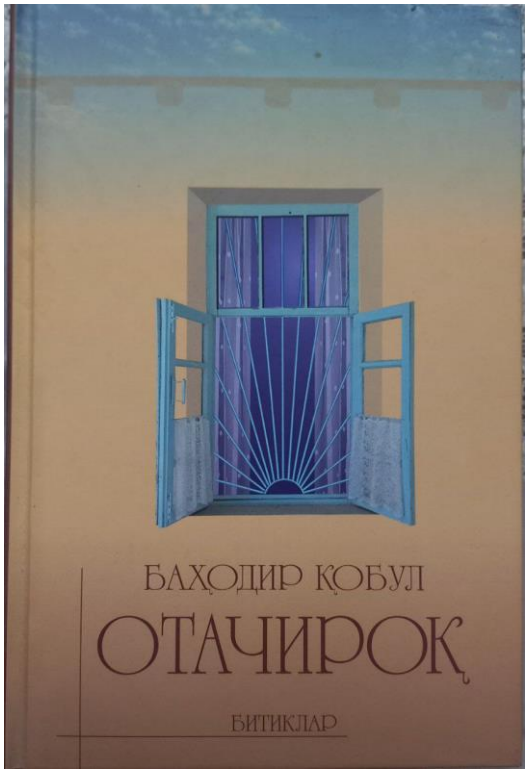

Санъат турлари ичида бадиий асар инсон психологиясига тез таъсир этувчи воситалардан саналади. Шунинг учун китобхон шуурида қадим қадриятларга муҳаббат туйғусини юксалтиришда, мафкуравий таҳдидлар ва оммавий маданият таъсирига қарши тура оладиган етук инсонлар қилиб тарбиялашда миллий характерга эга қаҳрамонлар образини яратиш катта аҳамиятга эга. Шунингдек, бугунга қадар яратилган бадиий асарларни миллий характер нуқтаи назаридан таҳлил қилиш ва бу борадаги ютуқларни ўз вақтида ўқувчиларга етказиш муҳим аҳамият касб этади. Ўзбекистон Қаҳрамони, Ўзбекистон халқ шоири А.Ориповнинг фикрича, “Баҳодир Қобул кўп ўқийдиган, кузатадиган ва қаламга содиқ адиб. Дунё тарихи, юрт ўтмиши, уларни бир-бирига боғлайдиган нуқталари хусусида кўп ва хўп ўқиганлиги,ўйлаганлиги,элимизнинг кўз қарашидан нафас олишигача қайта-қайта ўрганганлиги қиссанинг бош оёғидан билиниб турибди. Тўғри, Баҳодирнинг ёзганларини етарли илмларга эга ўқувчигина мириқиб ўқийди. Бироқ бундай бўлмаган ҳолатдаям ўқиган ўқувчи ўзига ярашасини,албатта, олади. Бенасиб қолмайди, яна қайтадан ўқиш лозимлигиниям унутмайди”[145]. Дарҳақиқат, миллий характер халқнинг узоқ йиллик тараққиёти негизида юзага келадиган ижтимоий,маънавий, руҳий фазилатлар мажмуидир.

[145] А.Орипов. Сирли, ҳарир парда орқасидаги ҳаёт. “Машҳур пресс” нашриёти.Т.,2018.350-б.

Ҳар қандай бадиий асарнинг ўзаги характер ҳисобланади.Тили ва услуби бетакрор, таниқли ёзувчи Баҳодир Қобулнинг “Энайўл”, “Энашамол”, “Энабулоқ”, “Отачироқ”, “Отамозор”, “Ота ҳаёт” каби асарларнинг ўзаги Она ватан,тупроқ ва она тилдир. Улардаги эна ва бола, ота ва бола, ҳар бири алоҳида характер. Улар ўзларининг алоҳида шахсиятлари, ҳеч кимникига ўхшамайдиган феъл-атворлари,миллий хусусиятлари, юракка ниҳоятда яқин, жонли мулоқот тили билан китобхонни ўзига тортади. Образ яратиш, воқеаларни қизиқарли ҳикоя қилиш нисбатан осон бўлиши мумкин. Лекин уларни характер даражасига олиб чиқиш ниҳоятда қийин. Унинг ўзига яраша масъулияти ва юки бор. Баҳодир Қобул ана шу масъулият ва юкнинг ҳам фалсафий, ҳам маънавий, ҳам ижтимоий моҳиятини тўла англаган шижоатли адиб. Унинг тили ва услубида ҳам шу шижоат салобати ва қудрати билан бўй кўрсатиб турибди. Унинг бадиий тили жаҳон адабиётида бирор ёзувчи ва шоирнинг тилига ўхшамайди. Бу тил, бизнинг муқаддас ва мусиқий, муаззам ва рангдор, музаффар ва оҳангдор, она тилимиз шу қадар тароватга, ҳароратга бой эканлигини ҳис қилмоқчи бўлсак, отамиз ва онамизни, болалигимиз ўтган сертупроқ кўчаларнинг тафтини, онамиз тандирда ёпган иссиқ ноннинг таъмини соғинсак, албатта, истеъдодли ёзувчи Баҳодир Қобулнинг “Энайўл”, “Энашамол”, “Энабулоқ”, “Отачироқ”, “Отамозор”, “Отаҳаёт” асарларини қайта-қайта мутолаа қилишимиз керак. Академик Бахтиёр Назаров тўғри таъкидлаганидек, “Баҳодир Қобул асарларининг қимматли жиҳатларидан бири, уларнинг барчасини бириктириб турадиган хусусият, математиклар тилида айтадиган бўлсак, махражи ўзликни англашга ундашдир. Ўзликни англашни идрок этишда келиб чиқадиган ҳис-туйғулар, ҳаяжонлар, идроклар барча қиссаларида ажралиб туради”.[146]

Баҳодир Қобул бадиий асар яратишда миллатга хос белгиларни эътиборга олади,уларни асар матнига сингдириб юборади. Бу ҳолат унинг асарларининг ишонарли, таъсирчан ва юксак савияда бўлишини таъминлайди. Шунингдек, миллий характерни ёритишда ижодкор маҳорати ҳам муҳим аҳамият касб этади. Бугунги глобаллашув шароитида Баҳодир Қобулнинг миллий характерга эга образлари китобхонларда ўзикни англаш, миллий ғурур, миллий онг, миллий руҳни янада юксалтиришга хизмат қилади.

Адибнинг “Энайўл” китобини ўқигач, унинг ижод лабораторияси бизни жуда қизиқтириб қолди. Ҳамда академиямиздаги бобурхонлик кечасига Баҳодир Қобулни таклиф қилдик. Учрашув юксак савияда, қизғин савол-жавоб, баҳс-мунозаралар руҳида ўтди, талабалар таниқли адиб Баҳодир Қобулга санъатга ўзини бахшида этган раққосалар ҳақида асар ёзиш таклифини билдиришди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Б.Назаров. Ўзликни англашнинг сўздаги наволари. “Машҳур пресс” нашриёти.Т., 2018.5-б.
2. А.Орипов. Сирли, ҳарир парда орқасидаги ҳаёт. “Машҳур пресс” нашриёти.Т., 2018.350-б.

[146] Б.Назаров. Ўзликни англашнинг сўздаги наволари. “Машҳур пресс” нашриёти.Т.,2018.5-б.

ХУДОЙҚУЛОВАНИНГ “ҚОЯТОШИМ” КИТОБИДА “СЎЗ” ЛЕКСЕМАСИ

Азиза Хосилова, Наргиза Юнусхўжаева, Диёра Абдурашидова,
Ўзбекистон давлат хореография академияси
Санъатшунослик йўналиши 3-курс талабалари
Илмий раҳбар- ф.ф.д. Ҳ.Ҳамроева

Аннотация. Бўл мақалада белгілі ақын Фароғат Худойқўлованың «Қоятошим» жыр жинағындағы «сөз» лексемасы зерттеледі.

Негізгі сөздер. Сөз жауапкершілігі, поэтикалық қабылдау.

Аннотация. В данной статье исследуется лексема «слово» в поэтическом сборнике «Коятошим» известной поэтессы Фарогат Худойкуловой.

Ключевые слова. Ответственность за слово, поэтическое восприятие.

Замонавий ўзбек шеъриятида Фароғат Худойқулова асарлари ўзининг ўта жозибадорлиги, самимийлиги, халқона оҳангларга бойлиги билан ажралиб туради. У ҳар бир сўз, ҳар бир ибора, ҳар бир мисра устида чуқур мулоҳаза юритади, ҳаққоний поэтик образлар, шеърий мажозлар топади, замондошларимизнинг руҳий оламини, ижтимоий фаолиятини кучли эҳтирос билан таъсирчан ва ишонарли ифодалайди. У шеърларида она тилимизнинг маънолар маҳзанини, туйғулар мавжини, тафаккур қирраларини очишга уринади. У танлаган сўзларнинг рангларида аллақандай сеҳрми, фусунми Қашқа воҳасида ўсадиган ёвшанларнинг ифорими борга ўхшайди. Уларда хаёлнинг кўзга кўринмас жозиб жилваларини учратамиз.

Унинг дили ва тилида, шеърларида руҳий қийноқларни енгадиган, ҳаёт синовларида ғолибликни ўргатадиган ажиб шижоат ва шиддат бор. Шоиранинг адабий- эстетик нигоҳи асосан реал ҳаётий чизгиларда акс этади. У олам ва одам ҳақидаги ҳаммага маълум мулоҳазаларни шунчаки такрорламайди. Кундалик қувончу ташвишлардан кўпчиликка маънавий сабоқ бўладиган ҳикмат излайди. Шоира ҳаётнинг бир он ҳам тин олмайдиган курашдан иборат эканлигини яхши билади, улардан салмоқли маъно топишга, эсда қоларли поэтик образ яратишга уринади.

Муҳаббатга кўм дилни, ёлғон дунё чекинсин,
Шуурингга кун инсин, ашкларингдан гул унсин,
Оловга айлан, сачра, кафтда қуёш кўринсин,
Халқ ғамин чек, ғамингни кўтаргувчи шу халқдир.

Жамият ҳаётидаги ҳар бир воқеа, каттами ёки кичиклигидан қатъий назар инсон характери ва дунёқарашига ўз таъсирини ўтказади, унинг маънавий оламида ўзига хос из қолдиради, шахснинг шаклланиши учун шароит яратади. Дил муҳаббатга кўмилганидагина,ўткинчи дунёнинг ёлғонларидан ўзини

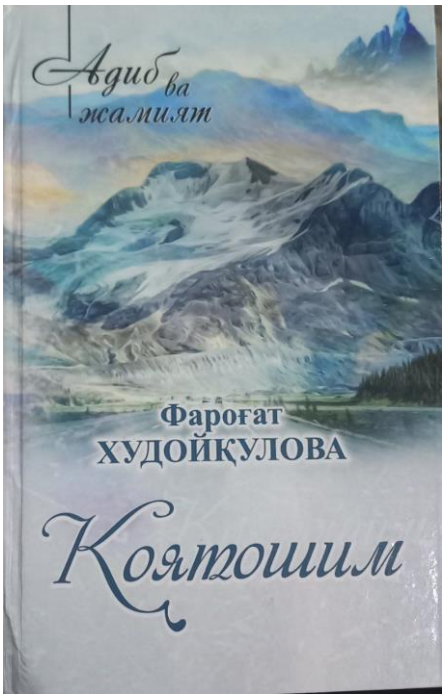

асраши, шуурига ёруғлик иниб, кўз ёшларидан гул униб, кафтида қуёш кўриниши мумкин. Дил эса, фақат халқ ғамидек улкан оловга туташганида, мардона туриб халқ ғамини чекканида покланади, ёшаради, муҳаббатга тўлади. Кўнгил поклангани, юксалгани сари, унинг муҳаббатга интилиши кучаяди. Болалигида ҳавас, ёшлигида иштиёқ бўлган туйғу, йиллар ўтиши билан ихлос даражасига кўтарилади. Айнан шу ўринда унинг миллий ўзлиги намоён бўлади. Қалби муҳаббат ёғдуси билан покланган инсон, энди ҳамиша бедор, юрт ишқи, эл ғами билан яшайди. Ахир, шоира тўғри таъкидлаганидек, “Ишқда ғамсиз яшаб бўларми?”!

Албатта, ҳаёт ва инсон тўғрисидаги мулоҳазалар, улар орасидаги муносабатлар, зиддиятлар, хулосалар тадрижисиз адабиётни тасаввур қилиб бўлмайди. “Муҳаббатга кўм, дилни...”, “Ишқда ғамсиз яшаб бўларми?”, “Куч топдим”, “Ой чиқмаган кечалар”, “Кўз ёшингни артай ўзим”, “Ишқ қасрини ёқинглар” каби шеърларида шоиранинг туғёнлари ҳайқириб келаётган селга ўхшайди, йўлида ким учраса, нима дуч келса ўзига қўшиб суриб кетади.

Менам шоирман дейсан, бунчалар осон дейсан,
Ойбек тилга кирсаю, “ҳайф”деса, нима дейсан,
Моҳларойим, Увайсий йиғласа, нима дейсан,
Сўз учун ўзингдан кеч, сўз кечмай туриб сендан...

Бу ўтли сатрлар оддий умумлашмалар эмас, балки шоиранинг қалб амри, олий мақсади, унинг Сўзга ва адабиётга муносабатидир. У сўз учун ўзидан кечишга ҳамиша тайёр, у айнан шу мураккаб кечадиган жараёнда ўзлигини топишига ишонади, энг муҳими, китобхонни ҳам ишонтиради. “*Гарчи сўз жангига чанқоқ бу майдон, Гарчи мен шу жангда захирадаман. ...Ўтинчим, сўзларим кўзга бўлсин қош, Шоирни билмаслар олсинлар билиб. ... Ойнинг нафасидан тирилгайдирман, Сўзнинг гулханида кетсам ҳам ёниб”* (“Шеърият”), “*Не ажаб, кўнглимни сўзлар ёритар, Оҳанглар бошимни силайди,телбам*”(“Меҳр”), “*Келажакка ёруғ юз-ла боққан куним, Сўз айтмоққа мақсад, имкон берган ўзинг. ...Сўз ичиндан сўз ахтариб топган туним, Фароғатинг сенга бермиш фароғатин*” (“Чорлов”),”*Бир илоҳий Сўз келажак кунлар яқиндир, Онажон, Мир Алишер туғилажак кунлар яқиндир, Онажон!”* (“Кўз ёшингни артай ўзим...”), “*Ҳали бир тирик сўз айтмадим элга, Ҳали бир ўксикнинг кўнглин топмадим”* (“Навқирон ёшимда...”), “Эрта шеърим тоғ кўксига Ёзгайдирман қасдма-қасд” (“Ой чиқмаган кечалар”), “*Юрагимдан ўлмайдиган шеър, Туғилмагунича қўймасман”* (”Куч топдим...”), “*Сўзга жон бахшида эт, жонга сўз бахшида эт. ...Ой нуридан сўз элаб чақмоқдек чақолмасанг ...Сўз учун ўзингдан кеч, сўз кечмай туриб сендан...*” (“Муҳаббатга кўм дилни...”), “*Сўз деб майдонга тушсанг бардош эрур Навоий, Ҳақ жамолин кўрсатган - кўз ёш эрур Навоий”* (“Навоийни билганлар”), “*Том бошида ўлтириб*

Осмонга отгандим сўз. Шамолларнинг лабида, Пора бўлди чанқовуз” (“Қадимий оҳанг”), *“Фақат элни сўзга қилма зор, Топтамагин сўзнинг қадрини*” (“Фароғ, сен ҳам жиноятчисан...”) - Фароғат қайси мавзуда ёзмасин, у ҳар лаҳза Сўзнинг масъулиятини бутун вужуди билан ҳис қилади, бу масъулиятдан қочишга уринмайди, аксинча, бошини қайта - қайта унинг пойига қўйишдан қўрқмайди.Ёки, назаримизда, ҳатто севгидек нафис, Ватандек улуғ туйғулар ҳақида ёзганида ҳам, у кўз қири билан ўша муқаддас пойгакка қараб туради. Унинг “Бир сўз” сарлавҳали шеъри Сўз ҳақида ва Ватан ҳақида.Бу шеърни минг қайта ўқиганингизда ҳам, уларни ажратолмайсиз, Ватан ва Сўзнинг томирлари шеърда ниҳоятда мустаҳкам туташиб кетганлигининг гувоҳи бўласиз:

Тангрим, мени уйғот, жоним ҳар ёна қил,
Суякларим қалам бўлсин, дилхона қил,
Гар нур истаб очсам дунё китобини,
Шу битта сўз теграсида парвона қил.

Инсоннинг нозик ҳиссиётларини уйғотадиган, тафаккур дунёсини ёритиб, оҳанрабо мисол ўзига чорлаётган “битта сўз” китобхонни қизиқтиради. Шоиранинг “суякларини қалам” қилишга ундаётган “битта сўз”нинг замирида қандай сир бор:

Ажаб, биров пулни, биров гулни суяр,
Биров бекни, яна биров қулни севар,
Лек, дилимнинг ҳар парчаси адл айтар,
Шу бир сўзга суянганлар элни суяр.

Бозорга ўхшаган дунёда одамларни муҳокама қилиш ўзини оқламайди. Лекин, дилни ўртаётган бир сўз борки, шоиранинг фикрича, “унга суянганлар элни суяр”. Элни суймоқ учун, оғир дамларда элни суямоқ учун керак экан, ўша “бир сўз”. Демак, уни топиш шарт.

Хаёл уммонидан сўзлар сизиб ўтгай,
Вақт карвони қўнғироқлар тизиб ўтгай,
Мен ўзимни шу бир сўздан тополмасам,
Тоғ кўксимни тахир қумлар эзиб ўтгай.

Бу дунёга гул бўлиб келган, асов дарё мисол тошиб, ўзини, ўзлигини излаётган кўнгилнинг жабри, сабри, ягона таскини ҳатто тириклиги шу “бир сўз” билан шунчалик мустаҳкам боғлиқки, истеъдодли шоира Фароғат Худойқулова ўтаётган ва келаётган кунларни, келажакни усиз тасаввур қилаолмайди.Жарангдор иборалар, оташин таърифлар шеърнинг мазмунини кучайтиришга, оҳангни баланд пардаларга кўтаришга имкон берган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абу Наср Форобий. Шеър санъати. Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979.
2. Абдулла Қодирий. Танланган асарлар. Т. : " Шарқ ", 2019.
3.Фароғат Худойқулова.Қоятошим.Т.: “Камалак”, 2020.
4. Ўзбекистон Ёзувчилар Уюшмаси телеграм канали.
5.Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1- жилд. - Т.:"Ўзбекистон нашриёти" - Давлат унитар корхонаси, 2020.- 680 бет.

ЎЗБЕКИСТОН – ХАЛҚ ШОИРИ ЭРКИН ВОҲИДОВ - БУЮК СЎЗ САНЪАТКОРИ

Сарвиноз Жамолова,
Ўзбекистон Миллий университети
Ўзбек филологияси факультети 1 - курс талабаси
Илмий раҳбар – Ҳ.У.Болтабоев, филология фанлари доктори, профессор

Аннотация. Мазкур мақолада Ўзбекистон Қаҳрамони, Ўзбекистон халқ шоири Эркин Воҳидов шеъриятида сўз қўллаш маҳорати, дўстлик ва устоз - шогирдлик мавзуларининг ёритилиш масалалари тадқиқ қилинади.

Калит сўзлар. қадрият, дорилфунун, тарбия, Соҳибқирон, сўз мўъжизаси, тарих, мерос.

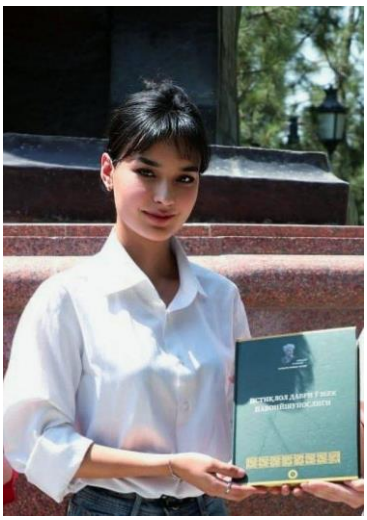

Муҳтарам Президентимиз Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий боғида барпо этилган Адиблар хиёбонига ташрифлари чоғида: “Адабиёт халқнинг юраги, элнинг маънавиятини кўрсатади. Бугунги мураккаб замонда одамлар қалбига йўл топиш, уларни эзгу мақсадларга илҳомлантиришда адабиётнинг таъсирчан кучидан фойдаланиш керак. Аждодлар меросини ўрганиш, буюк маданиятимизга муносиб буюк адабиёт яратиш учун ҳамма шароитларни яратамиз”147 деган эдилар.Бу сўзлар барча Ўзбекистон ёшлари юрагига олов ёқди.Халқнинг юраги – адабиётимизни ва аждодларимизнинг меросларини ўрганиш зиммамиздаги энг масъулиятли вазифалардан бири эканлигини янада чуқурроқ ҳис қилдик.

Замонавий ўзбек адабиёти ва маданияти тараққиётига улкан ҳисса қўшган атоқли адиб ва таржимон, Ўзбекистон Қаҳрамони, Ўзбекистон халқ шоири Эркин Воҳидов бетакрор ва бетимсол ижоди, бой адабий мероси билан халқимиз юрагидан жой олди. У асарларида инсоннинг зиддиятларга тўла мураккаб ҳаётини моҳирона тасвирлайди, унинг руҳияти ва ички дунёсини теран очиб беради.

Шоир ижодида “устоз” ва “дўст” мавзуси худди эгизак тушунчаларга ўхшайди. Муаллифнинг назарида энг яқин дўст ҳам устоз кабидир. Ўз шогирдларини, талабаларини дўст деб биладиганлар эса энг яхши устоздир. Эркин Воҳидовнинг “Дўстларимни ҳайрон қолдирар”, “Дўст билан обод уйинг”, “Дўстларга мактуб”, “Дўстга биз соғар узатдик”, “Дўстга деганим”, “Бевафо дўстларга”, “Дўсти нодондан кўра” , “Дўстлик ва адоват”, “Дўстларинг бўлсин”, “Дўстлик шарти”, “Сохта дўст” каби шеърлари сюжет қурилиши, рамзий – мажозий мазмуни ва бадиий хусусиятлари билан алоҳида ажралиб туради.Моҳияти эса ягона – уларда ҳақиқий, покиза дўстлик улуғланади.Уларни дўстлик ҳақидаги фалсафий теран шеърларнинг мумтоз намуналари дейиш мумкин.Дўстлик ҳақидаги бу нодир асарларнинг яратилишида қўлланган

147 Президент Ш.Мирзиёевнинг 20 май куни А.Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий боғида барпо этилган Адиблар хиёбонига ташрифи.ЎзА, 20 май.

тасвирий воситалар, шеърий санъатлар, шоирнинг сўз танлаш ва сўз қўллаш маҳорати алоҳида тадқиқот мавзуидир.

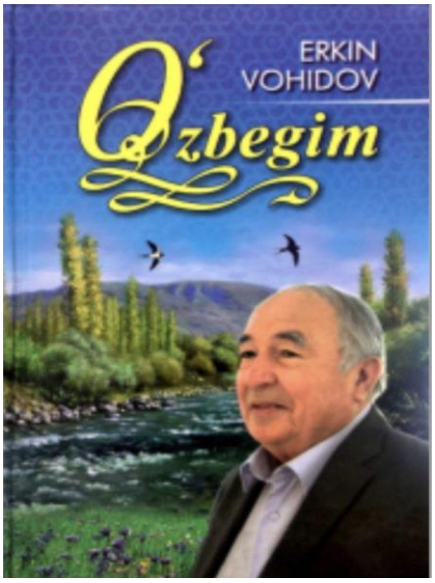

Зеро, Ўзбекистон Республикаси фан арбоби, проф. А.Расулов тўғри таъкидлаганидек, “Эркин Воҳидов сўзни мўъжизалар сайёраси деб билади: бу сайёрада сайр этишдан завқланади. У Навоий, Фузулий, Огаҳий сингариларнинг сўз қўллаш маҳоратига тан беради, улар қўллаган сўзларни юз алфозда талқин, таҳлил қилишдан эринмайди. Эркин Воҳидов – ўйловли, сўзни ўрни-ўрнига қўйиб қўллашни биладиган санъаткор. Унинг шеърларидаги сўзлар жилваланиб, куй таратиб туради ва ҳамиша тагмаънога ишора этади” 148 . Шоирнинг “Устоз” шеърини сўз санъатининг ноёб намунаси сифатида ўрганиш ва таҳлил қилиш орқали китобхонда шарқона қадриятларни билишга эҳтиёж туғилади. Зеро, замонавий ўқитувчининг касб маҳоратининг шаклланиши ва такомиллашувида халқ педагогикасининг асоси бўлган устоз-шогирдлик анъанаси муҳим аҳамият касб этади. Эркин Воҳидов юксак маҳорат билан замон ва маконлар диалектикасида энг гўзал миллий қадриятлар негизидаги устоз-шогирдлик ришталарини бирлаштиради:

Соҳибқирон ётар устоз пойида,
Жомийни пир тутган Навоий ҳазрат.
Устоз буюк деган буюк қоида
Бу қайтар дунёда азалий ҳикмат.

Улуғ ватанпарвар шоиримизнинг “Устоз” шеъри орқали минг йиллик маърифий анъаналар билан танишар эканмиз, тарих билан юзлашамиз, руҳан покланамиз, буюк аждодларимиз билан фахрланамиз, муқаддас она тилимизнинг ички имкониятларини, халқимизнинг дунё аҳлини ҳайратга солаётган буюк қадриятларини теран ҳис қиламиз. Уларга муносиб авлод бўлишга янада кучли иштиёқ ва ихлос билан интиламиз. Муҳташам Самарқанддаги Амир Темур мақбарасида Соҳибқирон бобомиз ўзининг юксак ҳурматини қозонган устози Мир Саййид Барака қабрининг оёқ томонига дафн қилинган. Бутун дунёдан Самарқандга оқиб келаётган сайёҳлар энг аввало Соҳибқирон мақбарасини зиёрат қилишади. Буюк Амир Темурнинг устозига эҳтироми ва ихлосидан ҳайратга тушишади. Демак, қадим Шарқда сстоз-шогирдлик анъанасининг ўтмиши ҳам, бугуни ҳам истиқбол учун, миллатнинг маънавий юксалиши учун хизмат қилган.Эркин Воҳидовнинг бетакрор сўз санъаткори, фавқулодда юксак истеъдод ва салоҳият эгаси эканлиги унинг бир сатрда кўҳна дунёни бугунги кунда ҳам ҳайратга солаётган тарих ҳақиқатини ёркин ва ишонарли ифодалашида намоён бўлади. Профессор Ҳ.Болтабоевнинг фикрича, “Эркин ака ўта нозиктаъб ва шу билан бирга камтарин инсон эканини ҳамма яхши билади.Айниқса, ўз ижодига муносабатда улуғ сўфийлар каби ўта камтар” 149.

148 Расулов А. Бадиийлик безавол янгилик. Т.: “Шарқ” нашриёти, 2007. -Б. 254

149 Болтабоев Ҳ. Эркин ака давраси. То қуёш сочгайки нур. Эркин Воҳидов ҳаёти ва ижоди замондошлари нигоҳида.Т.: “Ўзбекистон”, 2016.-Б.189.

Шоирнинг ҳар бир сатрида унинг ўта нозиктаъблиги ва “улуғ сўфийлар каби” юксак маънавиятли эканлиги сезилиб туради.

Афлотунга шогирд эди Арасту,
Ул шогирдга шогирд бўлди Искандар.
Бу олтин силсила давоми мангу,
Ўзи устоз бўлар устоз кўрганлар.

Янги Ўзбекистонда устоз-шогирдлик анъанаси янги қадриятлар билан бойиб бормоқда ҳамда таълим-тарбиянинг ҳамма жабҳасини, барча муаммоларини қамраб олиши билан характерланади. Шу нуқтаи назардан қараганда, устоз-шогирдлик анъанасининг педагогик, ахлоқий-маънавий аҳамияти ёшларни шахс сифатида шакллантиришда, уларнинг фикран бойишларида, ақлан ўсишларида, ахлоқий камол топишларида, миллий ўзликни ва бурчларини англашларида муҳим аҳамият касб этади.

Борми мураббийдан бахтлироқ инсон,
Шогирдлари қилса юксакка парвоз.
Бошимизга тожсиз, бор бўлинг омон,
Табарруклар ичра табаррук устоз!

Шеърнинг бундай фалсафий якунида шоир устоз – шогирдлик анъанасининг янги давр ўқитувчиси қалбини ифтихор ва масъулият ҳисларига чулғаган нурли манзараларни ички бир уйғунликда, мантиқан яхлитликда китобхон эътиборига ҳавола қилади. Зеро, “Эркин Воҳидовнинг ўзбек адабиётига қўшган ҳиссаси беқиёсдир. Шу маънода Эркин Воҳидов номидаги ижод мактаби шунчаки пайдо бўлиб қолган эмас. Унинг мустаҳкам илдизлари бор. Ўзбекистон Қаҳрамони, Ўзбекистон халқ шоири Эркин Воҳидовнинг ўзликни англаш, миллий ғурур – ифтихор туйғулари юксак пардаларда тараннум этилган асарлари ҳар биримизни тинчлик – хотиржамликни қадрлашга, чин инсоний фазилатлар соҳиби бўлишга ундайди” 150. Шоирнинг поэтик-эстетик оламини ёрқин ифодалаб берувчи чуқур фалсафий мазмундаги байтлар замирида ифодаланаётган зиддиятлар ҳаётдаги қарама-қаршиликларни, муносабатлар ва қадриятлар курашини, инсоннинг турли руҳий ҳолатларини акс эттиради.

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университетида Ўзбекистон Қаҳрамони, Ўзбекистон халқ шоири Эркин Воҳидов ҳаёти ва ижодини, бой адабий меросини ўрганишга, кенг тадқиқ қилишга астойдил киришганмиз. Бу борада бизнинг ўзбек филологияси факультетимиз талабалари пешқадамлик қилмоқда. Улуғ шоир ижодининг янги қирраларини ўрганиш ниятида ёзилган мазкур мақоламиз бу йўлдаги илк уринишдир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Президент Ш.Мирзиёевнинг 20 май куни А.Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий боғида барпо этилган Адиблар хиёбонига ташрифи.ЎзА, 20 май.
2. Мирзиёев Ш. Ёшлар бизнинг келажагимиз. Ёшларга донолар ўгити. Т.:2018.
3. Болтабоев Ҳ. Эркин ака давраси. То қуёш сочгайки нур. Эркин Воҳидов ҳаёти ва ижоди замондошлари нигоҳида.Т.: “Ўзбекистон”, 2016.
6. Расулов А. Бадиийлик безавол янгилик. Т.: “Шарқ” нашриёти, 2007.
7. Мажид Ғ. Бунда булбул китоб ўқийди. Т.: “МАШҲУР ПРЕСС ”, 2018

150 Мажид Ғ. Бунда булбул китоб ўқийди. Т.: “МАШҲУР ПРЕСС”, 2018.-Б.103

«ЗАХИРИДДИН МҰХАММЕД БАБЫРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ ЖӘНЕ ӘЛЕМ МӘДЕНИЕТІ»

халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары

«ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР ИЖОДИ ВА ЖАҲОН МАДАНИЯТИ»

халқаро илмий-амалий конференция материаллари

III СЕКЦИЯ/ШЎЪБА

РУХАНИЯТТАНУ, МӘДЕНИЕТТАНУ ЖӘНЕ ӨНЕРТАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

МАЪНАВИЯТШУНОСЛИК, МАДАНИЯТШУНОСЛИК ВА САНЪАТШУНОСЛИК МАСАЛАЛАРИ

ХОРАЗМ “НОРИМ - НОРИМ” РАҚСИНИНГ БАДИИЙ - ЭСТЕТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Гавҳар Матёқубова,
Ўзбекистон халқ артисти,
Ўзбекистон давлат хореография академияси профессори

Аннотация. Ўзбек халқының балалар фольклорлық билері өте ерте заманда қалыптасып, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, бүгінгі күнге жеткен. Бұл мақалада осы көне билердің бірі «Норим-норимнің» алғашқы көріністері және оның балалар халық билерімен ұқсастықтары қарастырылады.

Негізгі сөздер: Хорезм, ойын, шығарма, дыбыс, «Лазги», «Норим-норим».

Аннотация. Детские фольклорные танцы узбекского народа сформировались в древнейшие времена, они передавались из поколения в поколение и дошли до наших дней. В данной статье рассматриваются первые появления одного из таких старинных танцев «Норим-норим» и его сходство с детскими народными танцами.

Ключевые слова: Хорезм, игра, произведение, звук, «Лазги», «Норим-норим».

Миллат бадиий тафаккурининг ноёб ёдгорликлари сифатида давр синовларига бардош бериб, асрлар оша яшаб келаётган ўзбек болалар фольклор рақслари шаклланиш жараёнидан бошлаб то ҳозиргача халқимизнинг маънавий оламини бойитишда ўзига хос машъал вазифасини шараф билан бажармоқда. Дарҳақиқат, ёзма адабиёт ҳали пайдо бўлмаган, бошқа маданий манбалар шаклланиб улгурмаган қадим замонларда халқ ижодиётининг роли ниҳоятда катта бўлганлиги ҳақиқат.

Афсонавий Хоразм воҳасида яратилган “Чағаллоқ”, “Норим-норим”, “Алиқамбар”, “Оразибон”, “Мўри”, “Хўббимбой”, “Ширинновот” ўйинлари ўзбек фольклор санъатининг энг маҳсулдор таркибий қисми ҳисобланади. Улар асрлар давомида халқ орасидан чиққан ҳаваскор раққослар маҳорати билан такомиллашиб борган. “Ашшадарози”, “Мақом уфори” каби рақсларда эса аёл

раққосалар устунлик қилган. “Лазги” рақс туркуми ижросида эркак ва аёл рақс усталари бирдай маҳорат билан ўйнайдилар.

Профессор Исо Жабборовнинг фикрича, “Археологик ва этнографик тадқиқотлар Ўзбекистонда рақс ва театр санъати илк иамуналари ибтидоий жамиятда пайдо бўлганлигини исботлайди. Академик С.П.Толстов кашф қилган неолит даврига оид Хоразмдаги калтаминорликлар маданияти манзилгоҳида жамоа майдонида ибтидоий рақслар ва театрлаштирилган маросимлар ўтказилган деб фараз қилинади”[151].

Хоразм рақс санъати таркибига кирувчи яна бир қадимий рақс “Норим - норим” деб аталади. У аслида жуда кўҳна бўлиб, асосан сурнай чолғусида ижро этилган. Кейинчалик, бошқа ўзбек халқ чолғуларида ҳам ижро этиш урфга кирган. Мутахассисларнинг фикрига кўра, “Норим - норим” куйи зардуштийлик даврларида яратилган бўлиб, замонлар силсиласидан ўтиб, бугунги кунга қадар етиб келган.

“Норим - норим” ижросида Хоразм мактабининг бошқа рақсларида бўлгани каби раққос танасининг белдан юқори қисми орқага бир оз ташланган, кураклар бир-бирига яқин, тиззалар бироз эгик, оёқ учлари ёнига бир оз очилган бўлади. Аслида бу рақс аввалига фақатгина эркак раққослар томонидан ижро этилган, аммо кейинчалик куйнинг шижоати ва ўйноқилиги, сурнай оҳанги раққосаларни ҳам ром этган. “Ниҳол” Давлат мукофоти соҳибаси Дилноза Ортиқованинг “Норим - норим” (Г.Матёқубова саҳналаштирган) рақси ижросини мисол келтириш мумкин. Шунингдек, бу рақс бир эмас, балки бир нечта раққос ва раққосалар томонидан ҳам ижро этилиши мумкин.

[151] Ўша манба, Б. –282.

Хоразм мактабида эркакларнинг ҳам, аёлларнинг ҳам ўзига хос рақс ҳаракатлар тизими мавжуд бўлиб, ҳар бир элементи ўзгача маъно ва жозиба касб этади, бир – бирини мутлақо такрорламайди. Раққосаларда қўл бармоқ учлари

ёнига очилганроқ бўлиб, пастга қаратилади, тирсаклар бироз букилади, йигитларда эса қўллар чўзилган, тирсаклар тўғри бўлиб, бармоқлар юқорига, кафтлар ёнига қаратилади. “Норим - норим” рақсини ижро этаётганда эса қўлларида албатта қайроқ бўлади, бу эса рақсни маромига етказиб ижро этишда катта маҳорат ва изланишни талаб этади.

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да шундай маълумотга дуч келамиз:

НОРИМ – НОРИМ {*ф.* - анор } Хоразмда кенг тарқалган куй ва анъанавий рақс номи[152].

Мазкур рақснинг куйи ниҳоятда икки қисмдан иборат бўлади. Биринчи қисми ўзига хос мураккаб ритмда бўлиб, тантанавор тарзда тўрт чоракли (4/4) усулда ижро этилади ҳамда рақс тушаётган одам доира усулини қўлидаги қайроқлар ва оёқ харакатлари ёрдамида синхрон такрорлайди.

Иккинчи қисми бир оз тезлашади, шўх ва илдам уфар (6/8) усулида ижро этилади. Раққос харакатлари ҳам куйга монанд қўл, оёқ ва бутун гавда ҳаракатлари ила янада шижоатга тўлади. Хоразм рақслари жозибали ҳаракатларга жуда бой эканлиги “Норим - норим” рақси ижроси жараёнида ҳам тўлиқ акс этади. Рақс давомида бармоқларни қарсиллатиб, ғоз туриб ўйнаш, гавда, қўл-дасталарини титратиш, “гардиш”, “титрама”, елка қоқиш, чўкка тушиш, сакрама, қайроқларда усул бериш аёллар ва эркаклар каби болалар рақсига ҳам тааллуқли.

Миллий образларда халқнинг ички кечинмалари, ҳаяжонга тўла жўшқин туғёнлари, оташин ҳиссиётлари рақснинг асосий қисмини ташкил қилади. Тўғри, рақснинг баъзи ифода услублари унутилган ёки илк ҳолатидан ўзгарган бўлиши мумкин. Муҳими, у халқнинг меҳрини қозониб, мустақил рақс сифатида ҳамон яшаб келмоқда.

Бу рақс қадимда жанглардан олдин аскарларнинг ҳарбий руҳини кўтариш, байрам ва тўйларда кайфиятни ошириш учун ижро этилган. “Норим норим” рақсини нафақат махсус раққослар, балки оддий жангчи ёки хоразмлик ҳам ижро этиб кетаверган.[153]

Асар ижроси давомида аёллар билакларига занг, яъни майда қўнғироқчалар тақиб ўйнайдилар. Бошларидаги тақятузи, пешоналарига боғланган манглай тузи, кўкракларига осилган шавкалалари, қулоқларидаги

[152] Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 3-жилд. Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2007. –Б. 61.

[153] Ш.Матякубов “Хорезмское праздничное шествие”. Марказий Осиё халқларининг маданий ҳамкорлик истиқболлари. I халқаро илмий – амалий конференцияси материаллари. 252 - бет

сирғалар, билакларидаги билакузуклар ҳам рақс усулларига мос тушиб, умумий рақс образини яратишга хизмат қилади. Йигитлар эса устига тўқ рангли камзул, бошларига чўгирма кийиб ўйнайдилар.

Энг қадимги даврлардан бошлаб халқлар маданий ва иқтисодий алоқалар натижасида бир - бирига яқинлашиб, шодлиги, қайғуси ҳамда фикр – ўйларини ўртоқлашган. Мана шу алоқа ва аралашувлар уларнинг фольклор асарларида ўзининг залворли изларини қолдирган. Аслида ўзбек халқининг “Норим - норим”га ўхшаш қадимий куйлари, рақслари сероб. Уларнинг бетакрор бадиий тасвир воситалари, ифода услублари рақс ғоясини мукаммал очиб бериш билан бирга ҳар бир ҳаракат ва ҳолатнинг жозибали, таъсирчан, ўйноқи бўлишини таъминлаган.

Худди “Норим - норим” каби қадим Хоразм мактабининг ҳар бир рақси ўзининг тарихига, бетакрор қадриятларига, ривожланиш йўлига, ўзига хос ижро услубига эга. Улар ибтидоий даврдан бошлаб, инсонларга кўтаринки руҳ, ҳаётсеварлик завқини бағишлаб, халқнинг бебаҳо маънавий мулкига айланиб қолган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Жабборов И. Ўзбек халқи этнографияси. Т.: “Ўқитувчи” нашриёти, 1994й.
2. Матякубов Ш. Хорезмское праздничное шествие. Марказий Осиё халқларининг маданий ҳамкорлик истиқболлари. Халқаро илмий – амалий конференция материаллари.Т.: 2020.
3. Л.Авдеева Ўзбек миллий рақси тарихидан. Биринчи китоб. Т. 2001.
4. Ўзбек хореографияси санъатида ворислик масалалари.Т.,2015.
5. Г.Матёқубова, Ш.Эшчонова “Лазги” Урганч, 2018.
6. Абрайқулова Н. Рақс жамоаси билан ишлаш услубияти. Т. 2003
7. Абдуллаев В. Ўзбек адабиёти тарихи. Т.: “Ўқитувчи” нашриёти, 1976.
8. Матёқубова Г. Тохтасимов Ш. Ҳамроева Ҳ. Хоразм “Лазги” рақси:тарихи ва тавсифи. Т.: 2022й.

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚ ҲОФИЗИ ШЕРАЛИ ЖЎРАЕВ МУСИҚИЙ МАДАНИЯТ ҲАҚИДА (“Бола дунёни тебратар” асари мисолида)

Мирмухсин Ғапуров,
Ўзбекистон давлат хореография академияси илмий ишлар ва инновациялар бўйича проректори, профессор

Аннотация: Бўл мақалада ұлы хафиз Шерәлі Жораевтың музыкалық тәрбие туралы ой-пікірлері «Бола дүниені тебратар» шығармасы мысалында зерделенген.

Негізгі сөздер: ұлттық мұра, музыкалық мәдениет, рухани құндылық, эстетикалық тәрбие.

Аннотация: В данной статье исследуются взгляды великого хафиза Шерали Джураева на музыкальное культура на примере произведения «Бола дунёни тебратар».

Ключевые слова: национальное наследие, музыкальная культура, духовная ценность, эстетическое воспитание.

Инсон ҳиссий дунёси ва руҳиятида кечаётган энг нозик туйғуларни шакллантириш, тарбиялаш ҳамда асраб - авайлашнинг энг қудратли воситаларидан бири мусиқадир. Ўзбекистон халқ ҳофизи Ҳасан Ражабий тўғри таъкидлаганидек, “Санъат ҳар қандай замонда ҳам инсон маънавиятини бойитишга, руҳиятини тарбиялашга хизмат қилаётгани билан аҳамиятли ва қадрлидир. Маънавий ҳаётимизда муносиб ўрин эгаллаган устоз санъаткорларнинг бетакрор санъатидан ёшларимизни янада тўлароқ баҳраманд этишда ҳикмат кўп” [154].

Янги Ўзбекистон бунёдкорлари - ўсиб келаётган ёш авлодни киндик қони томган табаррук тупроққа садоқат, она Ватанга муҳаббат руҳида тарбиялашда, уларнинг навқирон онгу шуурида миллий ўзлик туйғусини шакллантиришда бетакрор истеъдод соҳиби, атоқли санъаткор Ш.Жўраевнинг ватанпарварлик мавзусидаги қўшиқлари беқиёс аҳамият касб этади.

Зеро, ватан тарихи ва тақдири ҳақидаги бебаҳо дурдоналар Ш.Жўраев ижодининг гултожи, миллий санъатимиз ва маданиятимизнинг ноёб хазинаси ҳисобланади. Шунинг баробарида буюк ҳофизнинг мусиқий тарбия ва мусиқий маданият ҳақидаги фикрлари алоҳида тадқиқот объекти сифатида кўпчилик мутахассисларни қизиқтиради.

“Бола дунёни тебратар” қиссасида Алишер Навоий номидаги Давлат мукофоти соҳиби, Ўзбекистон халқ артисти, халқимизнинг севимли ҳофизи Шерали Жўраев фавқулодда гўзал ва бетакрор истеъдодининг яна бир қирраси энг ёрқин рангларда намоён бўлган. Китобга буюк адиб Чингиз Айтматовнинг қуйидаги сўзлари эпиграф қилинган: “Ҳаёт, ўлим, муҳаббат, шафқат ва илҳом – ҳаммасини мусиқа айтади, зотан биз мусиқада энг олий ҳурликка эришамиз. Бу ҳурлик учун эса онгимиз ёришган замонлардан бошлаб бутун тарихимиз давомида курашганмиз. Лекин унга фақат мусиқадагина нойил бўлганмиз. Фақат мусиқагина барча замонларнинг ақидаларини енгиб ўтиб, доимо келажак сари интилади... Шунинг учун ҳам биз айтолмаган нарсаларни у айтади, у шунга чорланган” [155].

[154] Ражабий Ҳ. Ражабийнома. Т.: “Арт Пресс” нашриёти, 2016. -Б.54.
[155] Жўраев Ш. Бола дунёни тебратар. Т.: “Юлдузча” нашриёти, 1988. -Б.5.

Гўдак ҳали кўзини очар-очмас она сути ва алласида буюк меҳрни ҳис қилади. У ҳали улғаймасданоқ ўз Ватанини шу меҳр орқали қалбан ҳис қилади. Шу улуғ кучнинг таъсирида дунёни ҳам, ўзини ҳам англашга уринади. Миллий руҳни, миллий ўзлик туйғусини ҳам мусиқа ва қўшиқ шаклида шу улуғ куч таъсирида улғайтиради. Бетакрор Тамарахоним, “Шерали Жўраев қўшиқларини бефарқ тинглаш мумкин эмас. Унинг овози қорли чўққилардан тоғу-тошларга урилиб, тўлиб-тошиб оқаётган шарқироқ сойни эслатади” [156], деганида минг карра ҳақ эди.

Ўзбек миллий қўшиқчилик санъати ёш авлоднинг эстетик тарбиясида муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Шунингдек, бадиий-эстетик тарбиянинг шаклланишида оиладаги муҳит асосий роль ўйнайди. “Шарқироқ сойни эслатувчи” ноёб овознинг илдизлари айнан насл билан боғлиқлиги ҳақида ҳофиз шундай дейди “Бобом ҳам, отам ҳам улоқчи ўтишган. Бобом кўпкари пайтида ҳалок бўлган. Акам Зокиржон ҳам кўпкарида қатнашади. Томиримда шу одамлар қони борлигини доимо ҳис этаман. Санъат ҳам мазмунан кўпкарига яқин туради. Улоқчидан қўрқмас, чапдаст ва довюраклик талаб қилинади. Энг аввало зўр отингиз бўлиши даркор. Санъаткорга эса билим, туғёнли қалб, овоз керак” [157].

Худди тафаккур каби, инсон тасаввур оламининг, хаёлот дунёсининг ҳам поёни йўқ. Бутун – бутун авлодлар ўз бешигида даҳоларни улғайтирди. Ҳамма замонларда ҳам халқ тарихини, миллатнинг маънавий истиқболини улкан салоҳият, туғма истеъдод эгалари белгилайдилар. Шерали Жўраев ўзбек миллий қўшиқчилик санъати ва мусиқа санъатининг билимдони сифатида мусиқа инсон маънавиятида, ёшлар камолотида катта ўрин эгаллашини чуқур ҳис қилади. Буюк ҳофиз салкам олтмиш йилдан бери мамлакатимизнинг зафарли кунларида ўзининг бетакрор ва музаффар қўшиқлари билан халқимини мамнун этиб, юртдошларимизнинг дуосини олиб келмоқда.

Ҳофиз “Ўзбегим” қўшиғининг яратилиш тарихи, қўшиқнинг босиб ўтган йўли хусусида тўлқинланиб ҳикоя қилади. Оиладаги мусиқий тарбиянинг

[156] Жўраев Ш. Бола дунёни тебратар. Т.: “Юлдузча” нашриёти, 1988. –Б 20.
[157] Ўша манба. –Б 25.

асослари ва ота-онанинг масъулияти тўғрисида ҳам ўз мулоҳазаларини билдиради.

“Кейинги пайтларда овоз ёзиш студияларининг сони жуда кўпайиб кетди. Ҳозир ҳар бир туман маркази, айрим қишлоқларда ҳам ана шундай студиялар ишлаб турибди. Уларнинг ёнидан ўтиш, улардан таралаётган қўшиқларни эшитиш мен учун бениҳоя азоб. Куйлари бачкана, мазмуни саёз ва суюқ ашулалар тингловчи дидининг шаклланишига салбий таъсир кўрсатиш билан бирга ёшлар тарбиясига ҳам жиддий зарар етказади. Бундай муассасалар иши ҳар доим қаттиқ назорат қилиб борилиши лозим. У жойларга фақат техникадан эмас, шу билан бирга мусиқадан ҳам хабардор одамлар керак. Фақат менга эмас, бошқа ҳофизларга ҳам зўрма-зўраки тақлид қиладиган ҳаваскор ашулачилар айтган жумлалар бизнинг номимиз билан сотилиши мени ғазаблантиради ” [158], дейди Шерали Жўраев.

Юртга муҳаббат билан йўғрилган қўшиқлар нафақат мусиқани чуқур англаш маданияти, балки ўқувчининг маънавий камолоти, ижодий қобилиятининг ўсишига ҳам хизмат қилади. Шерали Жўраев китобда ҳар бир қўшиғи устида ишлаш, изланиш, матн танлаш жараёнини, Россия, Украина, Америка, Тожикистон, Туркманистон, Қозоғистон, Қирғизистон давлатларига гастролларини, санъатсеварлар билан учрашувлари, Ўзбекистонни ва ўзбек халқини мадҳ этувчи қўшиқлари, уларнинг дунёга келиш тарихини холислик билан изчил таҳлил қилади. Ҳофиз ўсиб келаётган ёш авлодга фидойи, миллатпарвар санъаткор сифатида машаққатлардан чўчимаслик, улуғ аждодлар билан фахрланиш, комилликка интилиш, миллий ўзлик туйғуси, бағрикенглик, инсонпарварлик илмидан сабоқ беради.

Ватанпарварлик мавзусидаги қўшиқларнинг одамлар дилига олам-олам завқу-шавқ бахш этиши фақат ҳофизнинг юракларни ларзага солувчи жўшқин ва бетакрор овози билангина эмас, балки унинг мунаввар юртсеварлик тамойиллари, устоз - шогирдлик анъаналарига садоқати билан боғлиқдир.

“Бола дунёни тебратар” китоби бундан 35 йил муқаддам ёзилган, лекин унда тилга олинган қўшиқчилик ва мусиқа маданияти, санъат тарихи, санъатнинг миллий қиёфаси ҳақидаги фикрлар, муаммолар бугунги кунда ҳам муҳим аҳамият касб этади. Эл суйган ҳофизнинг ёшларга қарата айтилган мазкур сўзлари ҳеч қачон ўз долзарблигини йўқотмайди: “Сиз фақат ота-онангизнинг фарзанди эмассиз, балки катта тарихга эга бўлган, неча замонлардан бери фақат тинимсиз ишлаш, тер тўкиш эвазига нон топиб ейдиган камтарин ва буюк халқнинг фарзандисиз. Сиз унинг тарихини ўрганишингиз, бугунига ярашингиз, келажагига эга бўлишингиз даркор. Халқимизнинг ноёб ва муқаддас адабий ёдгорликлари, ўлмас санъати бор. Уни ўрганиш, эгаллаш учун билимдон, ҳушёр ва тиришқоқ бўлмоқ лозим” [159].

Ҳар бир халқ аввало тарихий-маданий анъаналарининг бетакрорлиги билан ўзига хос миллий хусусиятларини сақлаб келган. Зеро, турли миллатларнинг бир –бирларини тушуниши, ҳис-туйғуларини изҳор этиши ва маданий алоқалар ўрнатишида санъат бош омил ҳисобланади. Шу нуқтаи назардан, ўсиб келаётган ёш авлод онгу шуурига ватанга муҳаббат, ўзбек миллий санъатига ҳурмат,

[158] Ўша манба, –Б .43..
[159] Жўраев Ш. Бола дунёни тебратар. Т.: “Юлдузча” нашриёти, 1988. –Б 25.

миллий қадриятларга, урф-одатларга, устоз-шогирдлик анъаналарига эҳтиром туйғусини сингдиришда Ўзбекистон халқ ҳофизи Ш.Жўраевнинг “Ўзбегим”, “Ўзбекистон ватаним маним”, “Бир ўлкаки”, “Ватандин яхши ёр ўлмас”, “Ўзбегим”, “Қаддинг кўтар, она Туркистон”, “Эгаси бор юртнинг, эртаси бордир”, “Ўзбекистон дейдилар”, “Ватан ўша”, “Андижоним қолди менинг”, “Соҳибқирон”, “Юкинг ерда колмағай”, “Яхшидир”, “Санъатим”, “Онагинам”, “Отажоним” каби қўшиқлари тарбиявий-маърифий, маънавий қудратга эгалиги билан ажралиб туради. Уларнинг замирида улуғ аждодлардан мерос заковат, ақл – идрок, мардлик ва жасорат, келажакка ишонч руҳи мужассам.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ражабий Ҳ. Ражабийнома. Т.: “Арт Пресс” нашриёти, 2016.
2.Жўраев Ш. Бола дунёни тебратар. Т.: “Юлдузча”, 1988.
3.Тешабаева Д. Эстетические особенности узбекского музыкально – песенного искусства.Автореф.дисс…канд.филос.наук. – Т.: 2009.
4.Саипова Д.Ю. Мусиқий – назарий билимларни ўзлаштириш жараёнида ўқувчи шахсини шакллантириш (бошланғич 1 – 4 синфлар мисолида). Дисс...педагогика фан. номзоди. Т.: 2009.

ЎЗБЕК БОЛАЛАР ФОЛЬКЛОР РАҚСЛАРИДА МУСИҚАНИНГ ЎРНИ

Фахриддин Икрамходжаев,
Ўзбекистон давлат хореография академияси махсус сиртқи бўлим бошлиғи
Пўлат Ташкенбаев,
Ўзбекистон давлат хореография академия “Санъат назарияси ва тарихи” кафедраси доценти, санъатшунослик фанлари номзоди
Нодира Алимжанова,
Ўзбекистон давлат хореография академияси
“Санъат назарияси ва тарихи” кафедраси мудири, доцент в.б.

Аннотация. Бўл мақалада өзбек балалар фольклорлық би өнеріндегі музыканың орны мен маңызы зерттеледі.

Негізгі сөздер: ойын, дыбыс, балалар биі, музыка, әуен, эстетикалық тәрбие, құндылық, мәдени дәстүр.

Аннотация. В данной статье исследуется роль и значение музыки в узбекском детском фольклорном танцевальном искусстве.

Ключевые слова: игра, звук, детский танец, музыка, мелодия, эстетическое воспитание, ценность, культурная традиция.

Ижтимоий-сиёсий, тарихий жараёнлар оқимида, тамаддунлар тараққиётида санъат ва маданиятнинг ўрни ва аҳамияти беқиёсдир. Ҳар бир миллатнинг ўзлигини англаш жараёни, қадимий анъаналар, урф-одат ва маросимларни ўрганиш, шу халққа мансуб фольклор асарларини, уларнинг бадиий-эстетик, этнографик хусусиятларини илмий таҳлил қилиш орқали халқнинг миллий-маданий даражасини белгилаш мумкин.

Миллий маданиятлар равнақи умумбашарий маданиятнинг тараққиётига бевосита ижобий таъсир кўрсатади. Энг қадим замонлардан бошлаб, афсоналар,

мифлар, асотирлар, ривоятлар одамлар қалбига жойлашиб, уларнинг

тафаккурини маълум даражада йўналтирган, маънавиятини бойитган. Шунинг учун ҳам, маънавий иммунитетни шакллантиришда фольклор рақслар ва ўйинлардаги миллий қадриятлар билан уйғунлашган умумбашарий ғоялар ва тушунчаларнинг қиммати бебаҳо. Зеро, борлиқни идрок этиш ва уни билишнинг миллий-маданий хусусиятлари фольклор санъатида янада яққолроқ намоён бўлади.

“Кашта”, “Таёқ ўйини”, “Доира”, “Чағоллоқ”, “Ашшадарози”, “Хуббимбой”, “Шохмойлар”, “Бойчечак”, “Қошиқ”, “Тандир”, “Бешқарсак”, “Сандиқча”, “Чанқовуз”, “Урчуқ йигириш”, “Гилам тўқиш”, “Савачўп”, “Куви”, “Сибизға”, “Бешик”, “Дўмбира”, “Кўза”, “Ёрғичоқ”, “Рўмолча”, “Бойчечак”, “Сумалак сайли”, “Жувоз” каби мусиқа жўрлигида ижро этиладиган болалар фольклор рақслари, рақс – композициялари ўзининг маънавий – маърифий моҳияти, ранг– баранг либослари билан бутун дунёни ром этмоқда.

Инсоният яратган кашфиётларнинг гултожи, тамаддунннинг буюк ҳодиса сифатида мусиқанинг маънавий баркамол инсонни шакллантиришдаги тарбиявий аҳамияти фақат санъатшунослик нуқтаи назаридан эмас, балки болалар психологияси фани томонидан ҳам чуқур ўрганилиши зарур. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Маданият ва санъат соҳасини янада ривожлантиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарорида “ўқувчи ва талабаларнинг мусиқий билим ва кўникмаларини ошириш, уларнинг қалбида миллий маданиятга бўлган муҳаббатни шакллантириш”[160]нинг замонавий, инновацион тамойилларини яратиш давр талаби эканлиги белгилаб берилган. Дарҳақиқат, асрлар оша сайқалланиб келаётган мусиқа санъатида халқнинг тийнати, ўтмиши, энг қадимги миллий қадриятлари, ички олами, орзу-армонлари акс этади.

Болалар фольклор санъати ҳамма замонларда ҳам инсон маънавиятини бойитишга, руҳиятига кўтаринкилик бахш этишга хизмат қилаётгани билан

[160]Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Маданият ва санъат соҳасини янада ривожлантиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарори. “Янги Ўзбекистон” газетаси, 2022 йил, 4 февраль, 25- сон.

алоҳида аҳамият касб этади. Қарорнинг ижроси доирасида энг аввало ўзбек болалар фольклор санъатининг мусиқий тамойилларини ўрганиш, вилоятлар кесимида илмий тадқиқ қилиш, энг муҳим масалалардан бири ҳисобланади.

Ўзбекистон Миллий энциклопедиясида тўғри таъкидланганидек, “Ўйинлар ҳам, қўшиқлар ҳам болаларнинг ақлий ва жисмоний камолотга етишига ёрдам беради, уларда завқ уйғотади” [161]. Ўқувчи ва талабаларнинг маънавий-маърифий ҳаётимизда муҳим ўрин эгаллаган фольклор санъатини, мусиқий маданиятни, устоз санъаткорларнинг, мусиқа илми алломаларининг бу борадаги кашфиётларини, фикрларини ўрганишлари катта тарбиявий – маърифий аҳамиятга эга. Шарқнинг буюк алломаларидан бири, Абдураҳмон Жомий тўғри таъкидлаганидек, “Мусиқадан лаззат топмаслик инсон руҳининг ҳузурбахш кайфиятга бурканмаслиги, унинг руҳий олами жисмоний нафсоният даражасида қолиб кетганидан, маънавий баркамоллик сари қадам ташламаганидан дарак беради” [162].

Халқимизнинг асрлар мобайнида шаклланиб келган, давр синовларига бардош берган болалар фольклор санъати, куй – қўшиқлари тикланиб, анъанавий ва замонавий гуруҳлар репертуаридан муносиб жой эгалламоқда. Истиқлол йилларида халқимизнинг бой фольклор санъатини, мусиқий меросини асраш ҳамда мусиқа маданиятининг асрий анъаналар асосида тараққий этишига алоҳида эътибор берилди.

Санъат ҳамиша халқнинг турмуш тарзи, кундалик ҳаёти билан боғлиқликда ривожланган. Миллий мусиқа ва рақс мактабининг шаклланиш ва юксалиш босқичлари халқ ижодиёти билан чамбарчас боғланиб кетган. Зеро, ҳар бир халқнинг ўзига хос рақс услуби бўлиб, уларда миллий руҳ, миллатнинг маданияти, қадрияти, ақида ва анъаналари акс этади. Ўлкамиз халқлари

[161]Ўзбекистон Миллий энциклопедияси.2 –жилд. Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”Давлат илмий нашриёти, 2001. –Б.130.
[162]Жомий А. Рисолаи мусиқий. Тошкент.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат нашриёти, 1998. –Б.74.

маданиятининг илдизи нақадар чуқур эканлигини болалар фольклор рақсларининг уч минг йиллик тарихи исботлаб турибди.

Ўзбек болалар фольклор рақслари, фольклор куй қўшиқларини бугунги ёшларимиз онги ва дунёқарашининг ажралмас қисмига айлантириш санъатшунослар, хореограф педагоглар, маъанавиятшунослар ва маданиятшунослар олдида турган энг долзарб вазифадир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Маданият ва санъат соҳасини янада ривожлантиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарори. “Янги Ўзбекистон” газетаси, 2022 йил, 4 февраль, 25- сон.
2. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 6-ж. Т.: “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти, 2003.
3. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 2–жилд. Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”Давлат илмий нашриёти, 2001.
4. Жомий А. Рисолаи мусиқий. Тошкент.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат нашриёти, 1998.
5. Soipova Д. Мусиқа ўқитиш назарияси ва методикаси. Ўқув-методик qo‘llanma.-T.: 2009.

ХОРАЗМ БОЛАЛАР ФОЛЬКЛОР РАҚСЛАРИНИНГ ЛИНГВОДИДАКТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Тўмарис Аъзам Бутунбоева,
Ўзбекистон давлат хореография академияси
катта ўқитувчиси, филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Аннотация. Мақалада Хорезм өлкесіндегі балалар халық билерінің кең тараған түрлері, олардың тілдік-дидактикалық және көркемдік-эстетикалық ерекшеліктері қарастырылған.

Тірек сөздер: Хорезм, «Авеста», балалар психикасы, ән-би, фольклор, қимылды ойын, мәдени мұра.

Аннотация. В статье рассматриваются наиболее популярные виды детских народных танцев в Хорезмской области, их лингводидактические и художественно-эстетические особенности.

Ключевые слова: Хорезм, «Авеста», детская психика, песня-танец, фольклор, игра-действо, культурное наследие.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг “Янги Ўзбекистон стратегияси” китобида тўғри таъкидланганидек, “Янги Ўзбекистон ва Учинчи Ренессанс ғоясини фарзандларимиз онгига айнан болалик давридан, боғчадан ва мактабдан бошлаб сингдиришимиз зарур.Бунинг учун тарихни, аждодларимиз меросини, дунё тажрибасини, турли халқларнинг ютуқ ва камчиликларини атрофлича ўрганиш керак” [163].

Ўзбек болалар фольклор рақслари, рақс – композициялари миллат тарихининг, бетакрор қадриятларининг, маънавий хазинасининг, улуғ

[163]Мирзиёев Ш. Янги Ўзбекистон стратегияси. Тошкент.: “Ўзбекистон” нашриёти., 2021. -Б. 299.

аждодлардан мерос маданий анъаналарининг ёрқин кўзгусидир. Уларда кичкинтойларнинг ўзига хос олами, борлиқни ўрганишга бўлган қизиқиш ва интилишлари уларнинг тўлиқ намоён бўлади. Хоразм вилояти болалар фольклор рақслари ва ўйинлари серзавқлиги, жўшқинлиги, жозибали ифода услубларига бойлиги билан нафақат мамлакатимизда, балки хорижда ҳам катта шуҳрат қозонган. Уларда миллий қадриятлар билан уйғунлашган ўта халқона ифодалар, табиат манзараларини тасвирлаш, жониворларга тақлид, пантомимик рақслар, тақлидий товушлар етакчилик қилади. Бири – биридан ранг – баранг ва ёрқин ҳаракатлар тизимида миллий қадриятлар, боланинг кичик қалбида содир бўлаётган янгиланишлар, ўзгаришлар, анъаналарга муҳаббат, ҳаяжонлар, унинг оламга ва одамга муносабати, ҳайрати, гўзалликни ҳис қилишга интилиши акс этади. Кичик ёшдаги болалар фольклор ўйинларининг тарихи, ҳудудлар кесимидаги этнографик хусусиятлари, назарий асослари ва тарихий тараққиётини ўрганиш, бу жараён билан боғлиқ муаммоларни илмий жиҳатдан таҳлил қилиш ва ечимини топиш бугунги куннинг энг долзарб масалаларидан биридир.Зеро, болалар фольклор қўшиқ-рақсларининг ўхшаш ва ўзига хос хусусиятлари, фарқли томонлари вилоятлар кесимида яққолроқ кўзга ташланади.Тарихий илдизлари узоқ асрларга бориб тақаладиган болалар ўйинлари аждодларимиз тафаккурининг энг кадимги элементларидан бири бўлиб, ибтидоий ритуаллар ва маросимларнинг таркибий кисми сифатида юзага келган. Филология фанлари доктори С.Матжоновнинг фикрича, “Кичкинтойларга бағишланган асарлар сюжетининг муҳим хусусиятларидан бири, бола диққатини тортиб турувчи қизиқтирувчанлигидадир.” [164]

Даврлар ўтиши, замон ўзгариши билан улар ҳам такомиллашиб, бундай маросимлар таркибидаги ўйинлар ўзининг ритуаллик хусусиятини йўқотиб, оддий томоша унсури ёки кўнгилочар воситага айланиб улгурди. Ҳар бир ҳудуднинг, ҳар бир ўлканинг ўзига хос ўйинлари, миллий қадриятлари мавжуд.

Ибтидоий даврларда ёзма манбалар бўлмаганлиги сабабли одамлар мусиқани эшитиш ва ёдда сақлаш, рақсларни томоша қилиш ва эслаб қолиш, бир – бирларига кўрсатиб бериш қобилияти орқали унинг асл моҳиятини авлоддан-авлодга етказишган. Энг қадим замонлардан мусиқа илмининг, фольклор рақсларининг ахлоқий, маънавий-маърифий қиймати, тарбиявий аҳамияти беқиёс эканлиги эътироф этилган. Профессор Ҳ.Кароматов ўз тадқиқотларида “Хоразмнинг Қалъақир 2 ибодатхонасидаги кичик ўчоқларда топилган турли

[164]Матжонов С. Тириклик суви. Тошкент.: “Ўқитувчи” нашриёти.,1986. -Б. 8.

нав унлардан ёпилган маросим патирлари ва ҳайвон ҳайкалчалари, бола ушлаб ўтирган аёл ҳайкалчаси, кулча ёпиш учун ясалган қолип" [165] ҳақида тўхталган.Бу маълумотлар, хусусан "бола ушлаб ўтирган аёл" ҳайкалчаси барча маросимларда болалар ҳам иштирок этганлигини исботлайди. "Авесто" даври рақс санъатининг шаклланиш жараёнига ҳам мазкур маросимлар кучли таъсир кўрсатган. Эзгуликнинг ёмонлик устидан ғалаба қозониши қадим аждодларимизни ҳаётсеварликка даъват этган. Оташпарастлик маросимлари театрлаштирилган услубда, мусиқани рақс билан ҳамоҳанг олиб борилган. Маросимлар оммавий бўлиб, болалар иштирокидаги ашула, рақс ва пантомимик ўйинлар диний театрнинг муҳим таркибий қисми ҳисобланган.

Мўъжизалар ўлкаси - Хоразм болалар фольклор санъати рақслари ва рақс - композициялари турларининг кўплиги, ранг - баранглиги, либос ва безакларининг ўта ёрқинлиги билан ажралиб туради. "Уч патир", "Олти халфа", "Чағоллоқ", "Қовун сайли", "Ашшадарози", "Хўббимбой" сингари кўп йиллардан буён ўйналиб, турли ёшдаги болажонларга завқ улашиб келаётган ўйин турлари, рақс – композициялар муҳим маънавий – маърифий, тарбиявий – эстетик қимматга эга. Уларда беғубор ва содда болалик ҳайратлари, гўзалликдан завқланиш улуғ аждодлардан фахрланиш туйғулари уйғунлашиб кетган.

Ўзбекистон халқ артисти, мактаб яратган атоқли санъаткор, профессор Гавҳар Матёқубованинг фикрича, "Бошқа вилоятларга қараганда Хоразмда болалар фольклор рақслари ўзининг қадимийлиги ва табиийлигини, халқона оҳангларини, урф – одатлари ва расм – русумларини кўпроқ сақлаб қолган" [166]. Уларни жойлардаги фольклор анъаналарини кузатиш, кайвони нуронийлар тилидан ёзиб олиш орқали тўпланган маълумотлар базасини яратишга имкон бераётир. Халк оғзаки ижодининг ёрқин намунаси ҳисобланган болалар ўйинлари ўз таркибида муайян ритмик изчилликка асосланган хатти-ҳаракатларни ифода этибгина қолмай, рамзий маъно касб этувчи этнографик деталлар, поэтик фольклор намуналари, оҳанг ва томошавийлик ҳамда ҳаракатли ўйинлар элементларини яхлит холда мужассамлаштирган синкретик ҳодисадир.

Кўриниб турибдики, Хоразм вилояти болалар фольклор қўшиқ-рақсларида образни гавдалантиришда табиат тасвирлари, жониворларга тақлид, тақлидий товушлар муҳим аҳамият касб этади. Яна бир энг оммалашган, ҳудуд ва фасл танламайдиган рақслар – "Лазги" туркумининг "Масхарабоз Лазгиси", "Қайроқ Лазгиси" каби болаларбоп вариантларидир.Улар вилоятнинг барча туманларида болалар севиб ижро этадиган, хорижлик мутахассислар ва сайёҳларнинг эътиборини энг кўп тортадиган рақслар ҳисобланади.

Болалар фольклор рақслари, рақс - композициялари, предметли рақслари қадим Хоразмда ўзига хос бадиий – эстетик хусусиятлари билан даврдан – даврга миллий – маънавий қадриятларнинг кўзгуси, боқий маданий мерос сифатида ўтиб келмоқда. Ахборот - коммуникациялар такомиллашиб бораётган йигирма биринчи асрда фольклор болалар ўйинлари, рақс – композицияларининг замонавий мобил иловаларини яратиш долзарб масала ҳисобланади. Олис

[165] Кароматов Ҳ. Ўзбекистонда мозий эътиқодлар тарихи. Т.: Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети нашриёти, 2008– Б.185.
[166]Матёқубова Г. Тохтасимов Ш. Ҳамроева Ҳ. Хоразм "Лазги"си: тарихи ва тавсифи. Т.: "Тафаккур"нашриёти, 2022. -Б.58.

қишлоқлар, чекка ҳудудларда сақланиб қолаётган ўйинлар ва рақсларнинг видео вариантлари ёзиб олиниши, вилоятлар кесимида картотека тузилиши зарур.

Ҳаётсеварлик туйғулари, завқ ва ҳайратга тўла Хоразм болалар фольклор рақслари халқ тилидан ва кузатишлар орқали ёзиб олиниб, тарихга муҳрланиб келинмоқда, энди тадқиқотчилар, олимлар томонидан мазкур рақсларнинг илмий – этнографик жиҳатлари тизимли равишда ўрганилса мақсадга мувофиқ бўларди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1.Мирзиёев Ш. Янги Ўзбекистон стратегияси. Т.: “Ўзбекистон” нашриёти.,2021.
2.Раззоков Х. ва бош. “Ўзбек халк оғзаки поэтик ижоди.Т.: “Ўқитувчи” 1998.
3.Жаҳонгиров Ғ. “Ўзбек болалар фольклори”. Т.:1975.
4.Матжонов С. Тириклик суви. Т.: “Ўқитувчи” нашриёти.,1986.
5.Ғафур Ҳ. Халқ ўйинлари, қўшиқлар ва анъаналарга бир назар.Т.: “Камалак”, 1992.
6.Матёқубова Г. Тохтасимов Ш. Ҳамроева Ҳ. Хоразм “Лазги”си: тарихи ва тавсифи. Т.: “Тафаккур”нашриёти, 2022.

БОЛАЛАР ФОЛЬКЛОР АСАРЛАРИДА РАҚС ВА МУСИҚА САНЪАТИНИНГ УЙҒУНЛИГИ

Умаров Шавкат Вахобович
Ўзбекистон давлат хореография академияси “Санъат назарияси ва тарихи” кафедраси доценти в.б.

Аннотация. Мақалада өзбек балаларының халық би өнерінің музыка мәдениетімен үйлесімділігі қарастырылған.

Түйін сөздер: халық шығармашылығы, мәдени дәстүр, би, күй, мұра, музыка, үндестік, құндылық.

Аннотация. В статье исследуется совместимость узбекского детского народного танцевального искусства с музыкальной культурой.

Ключевые слова: народное творчество, культурная традиция, танец, мелодия, наследие, музыка, гармония, ценность.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Маданият ва санъат соҳасини янада ривожлантиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрсида” ги Қарорида “ўқувчи ва талабаларнинг мусиқий билим ва кўникмаларини ошириш, уларнинг қалбида миллий маданиятга бўлган муҳаббатни шакллантириш, ёш

истеъдодларни аниқлаш ва қўллаб-қувватлаш”[167] масаласига алоҳида таъкидланган.

Энг қадим замонлардан бошлаб Шарқ фалсафий дунёқарашида миллий маданият ва қадрият муҳим аҳамият касб этади. Зеро, инсонни руҳан покланишга, қалбан улғайишга ундовчи, имон-эътиқодини бутун қиладиган куч-қудрат ҳам маънавиятдир. Маънавияти юксак одам эзгу мақсадлар билан яшайди, ўзини юрт тақдирига дахлдор деб билади, шахсий манфаатларини жамият манфаатларидан устун қўймайди. Ўсиб келаётган ёш авлод камолотида кўплаб восита ва мезонлар қаторида мусиқий тарбия ҳам алоҳида ўрин тутади.

Мусиқа – фольклор рақс санъатининг зарур таркибий қисми ҳисобланади. Илк даврлардан бошлаб дастлаб ўйинлар асосида шаклланган рақс санъати инсоннинг меҳнат жараёни ва борлиқдан олган ҳиссий таассуротлари билан боғлиқ ҳолда пайдо бўлган. Аввалига оҳанг ва сўз билан уйғунликда, кейинчалик мустақил санъат тури сифатида ривожланган. Асрлар давомида турли муносабатларга дуч келган, босқичма босқич барқарор шаклларга эга бўла борган. Ҳар бир миллий рақсда ижрочининг либоси, безак ва тақинчоқлари рақс образларига аниқлик ва ёркинлик берган.

Фольклор рақсларни саҳналаштириш мураккаб жараёнлардан бири. Ҳар бир хореограф рақсни саҳналаштиришдан унинг тарихини, миллий қадриятлар билан боғлиқ жиҳатларини чуқур ўрганиши шарт. Шундан кейингина, болаларнинг ёшига мослаб танланган мусиқага хос ҳаракатларни жамлаб уйғунлаштириши керак. Ҳар бир образга қадим қадриятлар билан вобаста янгича ёндашиш, миллий қиёфа ва либосларга хос бўлган энг умумий, типик хусусиятларни саралаб олиб, уларнинг ҳаммасининг моҳиятини англаб, болаларга тушунтириш ижобий самара беради. Болалар ҳам яхши тушунгач, образ қиёфасини тўлдиришга ҳаракат қилади. Албатта, ҳар қандай санъаткорнинг асари муаллифнинг шахсий ҳиссиётини, оламга ва одамга муносабатини ўз ичида сақлаб қолади.

“Ўзбек профессионал рақслари тузилиши жиҳатидан Марказий Осиё мақом туркумларига мос келади. Ўта аниқлик билан ишлаб чиқилган рақс туркумларини қадимги раққослар “Мақомлар” деб аташган. Фарғона водийсида

[167]Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Маданият ва санъат соҳасини янада ривожлантиришга доир қўшимча чора-тадбирлар” тўғрисидаги Қарори. “Янги Ўзбекистон” газетаси, 2022 йил, 4 февраль, 25 сон.

улар элликта (афсоналарга кўра 250 та) усул, ўзига хос ритмик формулалар, шунга мувофиқ рақс жуслаларидан тузилган “Катта ўйин” номи билан юритилар эди.

Ижронинг ўзиёқ доирачи ва раққосанинг бир – бирини тушунган ҳолда ҳар бир усулини индивидуал талқин этишларини тақозо этарди. Бухорода эса рақс туркумлари “Мақом рақси” деб аталиб, улар йирик бўлимларга бирлаштирилган куй-ашула-усул қисмлардан иборат бўлган. Хоразмнинг “мақом уфори”си ҳам худди шундай тузилган. Фарғона, Бухоро, Хоразм рақс мақомларининг ҳар бири усул-куй ва ҳаракатли ифодалар жиҳатидан ўзига хос, бетакрордир.”[168]

Азал - азалдан Марказий Осиё, жумладан, Ўзбекистон ҳудудида топилган қоятош тасвирлари, турли кщринишдаги археологик топилмалар бу заминда мусиқа ва рақснинг жуда қадимийлигидан, кўҳна илдизларга эга эканлигидан гувоҳлик беради. Зардуштийларнинг муқаддас китоби «Авесто» давридаёқ рақс санъати шаклланиб, халқ ва профессионал рақс – икки йўналишда ривожланишга киришгани ҳақида тарихий маълумотлар бор. Шунингдек, турли тараққиёт босқичларида юртимизда рақс ва ўйинлар бир-бирига таъсир кўрсатиши натижасида «Бешқарсак», «Катта ўйин», «Лазги», «Кема ўйин», «Ашшадароз» каби қадимий ўйинлар вужудга келган.

Беқиёс тарбиявий - маънавий кучга эга фольклор санъати асрлар давомида бир неча тарихий босқични босиб ўтиб, ўзининг бугунги мукаммал шаклу шамойили, таъсирчан мазмун – моҳиятига эга бўлди. XX асрга келиб фольклор рақс санъати маърифий - илмий жиҳатдан янада такомиллашиб, замонавий саҳна талаблари асосида қайта ишланди, сайқалланди. Ўзбек халқининг миллий қадриятларини тарғиб қилгувчи миллат ифтихорига айланди.

Учинчи Ренессанс пойдеворини яратишда, жамиятимиз тараққиётининг ҳозирги босқичида фольклор мусиқа ва рақс санъатининг ўзига хос миллий қиёфасини, миллий хусусиятларини билан сақлаб қолиш энг долзарб масалалардан биридир.

Фойдаланиладиган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Маданият ва санъат соҳасини янада ривожлантиришга доир қўшимча чора-тадбирлар” тўғрисидаги Қарори. “Янги Ўзбекистон” газетаси, 2022 йил, 4 февраль, 25 сон.
2. Авдеева Л. “Балет Узбекистана”. Издательство литературы и искусств имени Г.Гуляма, Ташкент, 1973.
3. Сайфуллаева Д., Казакбаева З. Ўзбек рақс санъати тарихи ва рақс саҳналаштириш сирлари. –Т.: «Ворис -Нашриёти» М.Ч.Ж. 2006. 87-б.
4. Кароматов Ф. Ўзбек халқ мусиқа мероси. 2 –китоб. Т.: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1983.
5. Акбаров И. Музика луғати. Т.: “Ўқитувчи” нашриёти, 1986.
6. Санъатшунослик масалалари. Илмий мақоллар тўплами. “Упак”, Тошкент, 1998.

[168]Санъатшунослик масалалари. Илмий мақоллар тўплами. “Упак”, Тошкент, 1998. –Б. 160.

“ДУПАЛА - ДУП” ҚАШҚАДАРЁ БОЛАЛАР ФОЛЬКЛОР РАҚСИНИНГ СОЦИОЛИНГВИСТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Дилшод Мадиев,
Қарши ихтисослашган санъат мактаби директори
Ҳулкар Ҳамроева,
Ўзбекистон давлат хореография
академияси доценти, филология фанлари доктори (DSc)
Соҳибжамол Ҳайдарова,
Қарши ихтисослаштирилган бошланғич рақс санъати мактаб – интернати директори

Аннотация. Бўл мақалада Қашқадария балаларының «Дүпала – дуп» атты халық биінің тәрбиелік мәні мен әлеуметтік лингвистикалық ерекшеліктері зерттеледі.

Тірек сөздер: «Дүпала – дуп», мұра, мәдени дәстүр, дәстүр, үн, балалар, қимыл, қошемет.

Аннотация. В данной статье исследуется воспитательное значение и социолингвистические особенности кашкадарьинского детского народного танца под названием «Дупала – дуп».

Ключевые слова: «Дупала – дуп», наследие, культурная традиция, традиция, звук, дети, движение, аплодисменты.

Қашқа воҳасининг “Дупала - дуп”, “Қошиқ”, “Тандир”, “Бешқарсак”, “Сандиқча”, “Чанқовуз”, “Урчуқ йигириш”, “Гилам тўқиш”, “Савачўп”, “Куви”, “Сибизға”, “Бешик”, “Дўмбира”, “Кўза”, “Ёрғичоқ”, “Рўмолча”, “Бойчечак”, “Сумалак сайли”, “Жувоз” каби болалар фольклор рақслари, рақс – композициялари нафақат вилоятда, балки мамлакатимизда ҳам ниҳоятда машҳур. Бу ранг– баранг рақслар замирида ўзбек халқининг асрлар оша авлоддан – авлодга ўтиб келаётган урф – одатлари, расм – русумлари, анъаналари мужассам. Уларда бола нигоҳи, бола тили билан, боланинг ниҳоятда самимий қалби, эркин ва озод ҳаракатлари билан Ватанни севиш, ўз халқи ва миллатини ҳурмат қилиш, ота – онани эъзозлаш, табиат ва ҳайвонот дунёсига қизиқиш, тинчлик ва тотувликни қадрлаш, меҳмондўстлик каби инсон камолотида муҳим аҳамиятга эга фазилатлар тараннум этилади.

Ибтидоий даврлардан бошлаб болалар фольклор рақсларини мусиқадан айро тасаввур қилиш мумкин эмас. “Дупала-дуп”, “Қошиқ”, “Доира”, “Бешқарсак”, “Чанқовуз”, “Сибизға”, “Дўмбира” сингари композицияларда рақс ва мусиқа уйғунлигининг бир қатор ифодавий шакллари вужудга келган. Ҳар бир шакл муайян мавзу ва йўналишга асосланади. Қашқадарё болалар фольклор рақсларининг этнографик, маънавий-маърифий, бадиий-эстетик, лингвокультурологик, лингводидактик хусусиятларини тадқиқ қилиш, уларнинг хореографик харитаси ва картотекасини яратиш, кенг тарғиб қилиш воҳанинг ички ва ташқи туристик имкониятларини янада кенгайтиради. Шаҳрисабз, Китоб, Чироқчи, Қамаши тумани болалар фольклор рақсларида қадимий анъаналарга таянган ҳолда, замонавий дизайн орқали ўзига хос декорация, ранг ва тасвир ёрдамида тарихий манзараларга янгича безаклар уйғунлаштирилмоқда.

Халқнинг ўтмишини, миллий руҳини ифода этувчи фольклор рақслар болаларнинг мурғак онгу шуурига ватанпарварлик, миллий ва умуминсоний

қадриятларни, маърифий-ахлоқий тамойилларни сингдириш вазифасини бажаради.

Мутахассисларнинг фикрича, Зеро, “Миллий қадриятлар, урф-одатлар, анъаналарни ўзида жо қилган рақс санъатини маънавиятимиз ва маданиятимизнинг азалий сарчашмаси сифатида асраш, унинг йўқолиб бораётган шакллари ва ҳаракатларини, атамаларини тиклаш, рақслар табиатини, таркибий тузилиши, ижро хусусиятлари, предметлар, либос ва зебу-зийнатларнинг ижрони тўлдириш, мукаммаллаштириш ва сайқаллаштиришдаги аҳамиятини илмий жиҳатдан ўрганиш рақс санъати соҳасида фаолият олиб борувчи ижрочи балетмейстер, ташкилотчи ва илмий тадқиқотчилар олдида турган долзарб вазифалардан биридир»[169].

Қашқадарё вилояти болалар фольклор рақслари орасида қизиқмачоқ, чорлама, чеклашмачоқ, санама, гулдур–гуп, бошқотирма ўйинлар ҳам мавжуд. Шундай рақслардан бири “Дупала - дуп” бўлиб, у ўғил болаларнинг елка, қўл ва оёқ ҳаракатларига асосланган эркин рақси ҳисобланади. Бу рақс бизнинг назаримизда ўғил болаларнинг ҳаракатли ўйинлари асосида яратилиб, у 10, 12, 14 ёшли болаларга мўлжалланган.

Беш жилдлик “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да айнан “дупала - дуп” бирикмасини учратмадик. “Дуп” сўзига шундай изоҳ берилган:

ДУП тақл. с. Бирор нарсанинг ерга ёки ичи пўк нарсага урилишидан чиқадиган товушга тақлид [3].

ДУП - ДУП Дуп с.такр [3] [170].

Бу рақсда 12 нафар ўғил болалар иштирок этишади. Унинг қоидаси қуйидагича:

1. Болалар икки томонга бўлиниб, қарсак чалиб, “сакрама” ҳаракати билан даврага чиқиб келишади.

[169]Ғаниев С., Ҳамроева Ҳ. Қадриятлар уйғунлиги: Қозоғистон ўзбекларининг миллий рақс санъати. Марказий Осиё халқларининг маданий истиқбол ҳамкорликлари. – Т.: 2020. – Б. 92.

[170] Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-жилд. Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2007. –Б. 338.

2. Улар жўрнавозликда “дупала - дуп”, “дупала - дуп” сўзларини нақаротдек такрорлаб туришади.

3. Иккинчи айтимдаги “дуп” доирадаги тўхташ маъносида урилган зарбни ифодалайди.

4. Болалар давра бўйлаб юриб, доира ҳосил қиладилар.

5. Баъзи туманларда рақснинг ўртасида “дупала - дуп” айтилаётганда “дуп” сўзи икки марта такрорланади, яъни “дуп - дуп” қабилида.

6. Мазкур такрор рақс ҳаракатларининг тезлашишига ишорадир.

7. Болалар умумий маромга қўшилиб, бир текисда оёқларини ерга уришади.

8. Икки қўлларини аввал ўнг ёнига узатиб, сўнг юқорига кўтарадилар.

9. Сўнгра чап ёнга узатиб, яна юқорига кўтарадилар.

10. Бу ҳаракат 4 мартадан бажарилади.

11. Ҳаракатлар жараёнида болалар “дупа - дуп”, “дуп - дуп”, “дупала – дуп” ни такрорлаб туришади.

12. Болалар ҳар икки томонга “шох” ташлайдилар.

13. Бунда бир қўллари ёнда, иккинчи қўллари юқорида бўлиб, қарсак чалиб, “дупа - дуп”, “дуп - дуп”ни такрорлаб туришади.

14. Давра “зарб” ҳаракатини такрорлаб туради.

15. Доира ритмлари тезлашади, қарсакка жўр бўлади.

16. Кафтлар ва оёқлар зарби бир – бирига мослашади. Маромни бузмаслик ва қоидага қатъий риоя қилиш шарт.

17.Икки томондан икки бола қўлларини осмонга ҳаволатиб, “шох” ҳаракати билан ўртага чиқади.

18. Улар қарсак ритми ва “дупа - дуп”, “дуп - дуп”, “дупала – дуп” товуш оҳангида баҳслашадилар.

19. Биринчи бола “кураш” ҳаракатлари билан шеригини давранинг чеккасигача олиб боради.

20. Кейин ўрин алмашишади. Худди полвонлардек бел олишади.

21. Биринчи гуруҳ ўнг оёқда, иккинчи гуруҳ чап оёқда депсиниб юрадилар.

22. Товуш ва ҳаракатлар ритми алмашиб туради.

23. Ўртадаги болалар “дупа - дуп” деганда ўнг оёғини, “дуп - дуп” деганда чап оёғини ерга уриши, “дупала – дуп” деганда иккала оёғини ерга уриб, “тепки” ҳаракатини бажариши керак.

24.Оёқ ҳаракатида адашган боланинг гуруҳи енгилган ҳисобланади, у ўртани тарк этади.

25. Ўнг ва чап оёқда депсиниб, қўллар бир ритмда қарсак чалади.

26. Қўлларини ҳаволатиб, бир – бирларининг белбоғларидан ушлашади.

27. Охирида ҳамма иштирокчилар бир қатор бўлиб, “Қарсак” ва “тепки” ҳаракати, “дупа - дуп”, “дуп - дуп”, “дупала – дуп” товушлари билан рақсни якунлашади.

Ўртада ўйинга тушаётган болалар қўлларини осмонга ҳаволатиб, оёқларини қарсак оҳангига мослаб, асосан эркин ҳаракатлар орқали ўзларининг чаққонлигини, жасурлигини намойиш қилади.Тақлидий сўзларнинг оҳангга мослашиб, бундай бўғинланиши маҳаллий мусиқа услубида жуда қадимдан мавжуд эканлигининг белгисидир. Оёқларнинг умумий маромга қўшилиб, бир

текисда ерга урилиши, ўша оҳангни бузмасдан қарсак чалиниши ижрочилар билан бирга томошабинларнинг ҳам кайфиятини кўтаради. Кафтлар ва оёқлар зарби бир – бирига мослашади. Маромни бузмаслик ва қоидага қатъий риоя қилиш шарт. Акс ҳолда, услубни бузган бола даврадан чиқариб юборилади. Мазкур рақс ўзига хос хотира ва мушаклар машқи ҳисобланади. Ритм оҳанглари нисбатан соддароқ усуллардан бошланиб, ижро давомида мураккаблашиб боради.

Энг қадимий рақслардан бири бўлмиш “Дупала – дуп” асосан барча туманларда ижро этилади. У болаларни аҳилликка, дўстликка, бирдамликка даъват қилади. Болалар ритмни, ҳаракатларни ёдда сақлаб қолишга ҳаракат қилади. Ҳамда ўртада ўйинга тушаётган ўртоғини имо – ишора ва ҳаракатлар билан қўллаб – қувватлаб туришни, жамоага қўшилишни, ҳозиржавоб бўлишни ўрганади. Деҳқонобод, Чироқчи туманларида рақсни ким бошлаб беришини аниқлаш учун болалардан биттаси бир қўлига тошча яширади. Агар шериги топа олса у, топа олмаса ўзи ўйинни бошлайди. Рақс ҳаракатлари ва товушлар тизими иштирокчилардан пухта ҳисоб – китоб билан ҳаракат қилмоқликни талаб этади. Шу йўсинда болаларда аста – секин бир –бирлари билан ҳамкорликда ҳаракат қилиш ва яқин муносабатда бўлишга зарурат туғилади. Бу жараёнда товуш ва ҳаракатлар ритми энг яхши восита ролини бажаради.

Болалар ёқаси ва енгига жияк тикилган қашқадарёча оқ яктак, қора ёки яшил шолвор кийишади, белларида белбоғ, оёқларида этик ва бошларида кштали калапўш бўлади. Маълумки, фольклор қўшиқ – рақсларда анъана ва қадриятлар тасвирий воситалар орқали ифодаланади. “Дупала – дуп” каби болалар фольклор рақсларининг унутилган анъаналарини тиклашга, уларни саҳнавий композицион талқинларда томошабинларга бевосита таъсир этувчи замонавий воситалардан кенг фойдаланишга эътибор кучаймоқда. Уларда миллий ва умумбашарий қадриятлар тараннум қилинади. Деҳқонобод туманининг тоғли қишлоқларида ўсмир ёшидаги ўғил болалар ижро этадиган “Дупала – дуп” рақсида “дупа – дуп”, “дуп – дуп” товушларига қўшимча равишда “оҳ–ҳо”, “ҳо–ҳо” товушлари ҳам жўровоз бўлади.

Тамаддунлар чорраҳаси – Буюк ипак йўлидаги кўҳна Насаф азалдан ўзининг бетакрор тарихий обидалари, урф – одат ва анъаналари билан бутун дунёдан саёҳатчиларни жалб қилиб келган. Улуғ аждодларимиздан мерос

маданий – миллий бойликларимизни ёш авлодга ўргатиш, тарихий анъаналарни давом эттириш орқали Учинчи Ренессанс пойдевори мустаҳкамланади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1.Мирзиёев Ш.Янги Ўзбекистон стратегияси. Т.: “Ўзбекистон”, 2021.
2.Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 1-ж. Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти, 2002.
3.Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-ж. Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти, 2006.
4.Раззоқов Х. “Ўзбек халк оғзаки поэтик ижоди.Т.: “Ўқитувчи” нашриёти,1998.
5.Жаҳонгиров Ғ. “Ўзбек болалар фольклори”. Т.: “Ўқитувчи” нашриёти,1975.
6.Жабборов И. Ўзбек халқи этнографияси. Т.: “Ўқитувчи” нашриёти,1994.
7.Ғафур Ҳ. Халқ ўйинлари, қўшиқлар ва анъаналарига бир назар. Т.: “Камалак”, 1992.
8.Қорабоев У. Ўзбекистон байрамлари. Т.: “Ўқитувчи” нашриёти, 1991.
9.Ғаниев С., Ҳамроева Ҳ. Қадриятлар уйғунлиги: Қозоғистон ўзбекларининг миллий рақс санъати. Марказий Осиё халқларининг маданий истиқбол ҳамкорликлари. – Т.: 2020.

САМАРҚАНД “БЕШ ҚАРСАК” БОЛАЛАР ФОЛЬКЛОР ЖАМОАСИ РАҚСЛАРИНИНГ ЭТНОГРАФИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Зоирбек Ўроқов,
Фарангиз Давронова,
Нозима Пўлатова,
Ўзбекистон давлат хореография академияси
Санъатшунослик таълим йўналиши 3-курс талабалари

Илмий раҳбар: Филология фанлари доктори (DSc) Ҳ.Ҳамроева

Аннотация. В данной статье на примере деятельности «Беш карсак» исследуется влияние танцевального искусства на воспитание и психическое состояние детей, здоровый образ жизни, умственную активность, завоевание места в обществе, физическое здоровье и правильное формирование тела. фольклорно-этнографический коллектив Ургутского района Самаркандской области.

Ключевые слова: танец, дети, психология, ансамбль, фольклор, этнография, пять хлопков, поза, прихрамывание, ржавчина.

Аннотация. Бұл мақалада би өнерінің бала тәрбиесі мен психикалық жай-күйіне, салауатты өмір салтына, ақыл-ой белсенділігіне, қоғамда өз орнын алуына, дене саулығы мен денесінің дұрыс қалыптасуына әсері «Беш қарсақ» іс-әрекеті мысалында зерттеледі. Самарқанд облысы Үргут ауданының фольклорлық этнографиялық тобы.

Тірек сөздер: би, балалар, психология, ансамбль, фольклор, этнография, бес шапалақ, тұрыс, ақсау, тат.

Нафосат тарбияси, рақс саънатига қизиқиш аввало оиладан бошланади. Агар оилада ўзаро соғлом муҳит, санъатга муҳаббат бўлса болада ўз-ўзидан мусиқа ва рақсга ҳавас пайдо бўлади. Маълумки, яхши оилавий муҳитда

тарбияланган боланинг хулқ-атвори, бошқалар билан муносабати, ўзини тутиши яхши бўлади. Оилада биргаликда телевизор кўриш, рақс, театр томоша қилиш ва ўз таассуротларини ўртоқлашиш каби мулоқотлар болалар дунё қарашини ривожлантиради. Ота-оналар бўш вақтларида фарзанди билан бирга мусиқа тинглаб, рақсга тушса уларда жисмонан тетиклик, яхши кайфият, ўзаро меҳр-оқибат пайдо бўлади.

Рақснинг ана шундай ўткир тарбиявий кучидан фойдаланиш, санъат воситасида ёш авлоднинг маънавий дунёқарашини шакллантириш, уларда юксак ахлоқий сифатларни тарбиялаш бизнинг зиммамиздаги энг муҳим ва доим долзарб бўлган вазифалардан биридир.[171] Хореография жисмоний ривожланишга ёрдам беради болаларда ҳаракатларни мувофиқлаштириш яхшиланади, ҳолат яхшиланади, ҳаётсеварлик кучаяди, бу болада қувноқ кайфиятни яратади ва умуман тананинг ҳолатига ижобий таъсир қилади. Рақс таъсирида ижобий шахсий хусусиятлар ривожланади болаларда фаоллик, ташаббускорлик, зукколик, қатъият кўрсатиши керак бўлган шароитларга кўникма тарбияланади. Бола мусиқанинг бой ва ранг – баранг оламига дуч келади, у мусиқий тасвирга бўлган муносабатини ҳолат орқали етказа олганидан қувонади яъни, унинг ижодий тасаввури шакилланиб боради.

Моҳирлик билан танланган машқлар, ўйинлар рақслар болаларда теварак-атрофга тўғри муносабатни шакиллантиради, катталар ҳаёти ва меҳнати, турли табиат ҳодисалари ҳақидаги тушунчаларни чуқурлаштиради. Шундай қилиб хореографик таълим болаларни эстетик, жисмоний, ахлоқий ва ақлий фазилатларни тарбиялашга қаратилган. Рақс машғулотлари нафақат гўзалликни тушуниш, уларнинг хаёлий таффакурини, фантазиясини (тасаввур), хотира ва меҳнатсеварликни ривожлантиради.

Инглиз тадқиқотчиси Грегорй Ҳарриснинг тадқиқотларига кўра “Рақс билан шуғулланган инсоннинг ақл-идроки, эслаб қолиш қобилияти юқорироқ бўлади”. Яъни рақсни ўрганаётган инсон диққатни жамлаши, ҳар бир рақс кетма-кетлигини эслаб қолиши, доимий эътиборни жалб қилиши, буларнинг барчаси эса ақлий чаққонликни талаб қилади.

Қадим-қадимдан Марказий Осиё минтақасида рақс санъати ҳам ривожланиб келган. Жумладан, тамаддунлар бешиги бўлмиш Самарқанд вилояти шулар қаторидан жой олади. Мисол тариқасида бугунги кунда ҳам ўз моҳияти ва рақсларининг анъаналарини йўқотмай сақланиб келаётган рақс турларидан бири бу “Беш қарсак” жамоасининг рақсларидир. Унинг тарихига тўхталадиган бўлсак: “Беш қарсак” Ўрта Осиё халқлари, жумладан ўзбеклар орасида кенг тарқалган давра ўйинидир. Бунда қарсак билан ўйин ритми ҳосил қиланади. Даврадагилар сўзсиз товуш чиқариб, унинг оҳангига жўр бўлади. Ўртага раққос ёки раққоса тушади. Беш ўн дақиқа рақсга тушиб қўлни ерга теккизмай давра ўртасида қўйилган нарсани тиши билан олиб санъатини намоён қилади.

Баъзи ҳолларда қарсак оҳангига ашула ҳам бошланади. Ашула матни халқ термалари асосида бўлиб, унда халқ қаҳрамонлиги, юрт озодлиги, хурнарманд ва косиблар меҳнати, орзу-армонлар куйланади, нуқсонлар танқид қилинади. “Беш қарсак” ўйини Самарқанд, Бухоро, ва Сурхондарё вилоятлари сайл ва

[171] Mimikar.ru

байрамларида ижро қилинган. Айниқса Самарқанд вилояти Ургут туманида қадимдан “Беш қарсак” ўйинлари кенг тарқалган.

“Беш қарсак” ансамбли Самарқанд вилояти Ургут туманида 1952 йили Москвада ўтказиладиган VI Жаҳон ёшлари фестивалига тайёргарлик кўриш муносабати билан ташкил этилган. Ансамбль туман, вилоят, республика кўрик танловларида муваффақиятли қатнашиб келган, 1959 йили Москвада бўлган Ўзбекистон адабиёти санъати декадасида ҳам қатнашган. 1963 йили ансамбль деҳқонлар ҳаётидан олинган “Меҳнат ва тинчлик” деб номланган 12 қисмли сюитаси билан Республика бадиий хаваскорлик кўрик танловида ғолиб топилади.

Шу йили унга “Беш қарсак”га ашула ва рақс ансамбли номи берилди. Ансамбль ижодкорлари “Бир қарсак”, “Икки қарсак”, “Уч қарсак”, ва “Беш қарсак” усули орқали миллий урф-одатлар маросимлар, ҳунармандчиликни мадҳ этувчи қўшиқлар, ёр-ёрлар, меҳнат ва ватанпарварлик мавзусидаги термаларни моҳирлик билан ижро этиб халқ назарига тушдилар. “Беш қарсак” ансамбли Ургутнинг ўзига хос миллий либослари, оёқ кийимлари, ипакдан тикилган кашта нусхаси берилган яктак ва дўппилар, раққоса қизларнинг шоҳи матодан тикилган узун енгли бурмали кўйлак, зардўзи дўппилари билан томошабинни ўзига маҳлиё қилиб қўярди.

Ансамбль репертуари “Ёр-ёр”, “Латифа”, “Тегма-тегма”, “Устага қаранг”, каби халқ термалари билан бойитилди. Бадиий раҳбар М.Ҳакимов, мусиқа раҳбари Т.Тўйчиев, хонанда Б.Қодировлар жамоа репертуарини бойишига катта ҳисса қўшдилар. Ансамбль янги дастурлар билан АҚШ, Франция, Германия, Шри Ланка, Жанубий Корея каби бир неча чет давлатларда ижодий сафарларда бўлди. 1988 йилда унга “Халқ ҳаваскорлик жамоаси” унвони берилган.

Мустақиллик йилларида ансамбль жамоаси янги “Истиқлол муборак”, “Ургутим”, “Ҳунари бор”, “Ўзбек бозори” каби ижод намуналари билан бойитилди. Ансамбль ўз ижодий дастурлари билан 2004 йилда Сурхондарёда бўлиб ўтган “Бойсун баҳори”, 2007 йил Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллик юбилейи муносабати билан фольклор жамоалари Республика кўрик-танловида, 2009 йил Қўқон шаҳрида Ўзбекистон халқ артисти Раҳима Мирзоҳидова хотирасига ўтказилган кўрик танловда, шу йили Бухоро шаҳрида ўтказилган “Асрлар садоси” маданият

фестивалларида қатнашиб қатор дипломлар билан тақдирландилар. Бугунги кунда ҳам “Беш қарсақ” фольклор жамоаси ўз ижод намуналари билан Наврўз, Мустақиллик каби умуммиллий байрамларда фаол қатнашиб келишмоқда.

“Беш қарсақ” рақсининг хореографик харитаси.

“Беш қарсақ” рақсида 6 та иштирокчи қатнашади. Учта ўғил болалар, учта қиз болалар, учта хонанда, учта созанда, учта кайвони, учта жамоа иштирокчиси. Иштирокчилар ёрқин рангли либослар кийишади, улар асосан анор, гул, қуёш, қалампир ва нақшинкор кашталар билан безатилган бўлади. Ўғил болалар бошларига қалампир нусха дўппи, каштали дўппи киядилар, қизлар эса пешонага жиякбоши боғлаб, сочларига сочпопук тақадилар.

1.Иштирокчилар ярим доирада бўлишади, яккахон хонанда марказдан қўлларини икки ёнга кўтариб, иштирокчиларга қараб, баланд овозда шундай дейди:

Қани дўстлар жам бўлиб,
кўрсатайлик беш қарсак.
Кўнгиллар завқга тўлиб,
яйратайлик жўшқарсак,

2. Барча иштирокчилар қарсак чаладилар ва мусиқа бошланади. Асосан доира, рубоб ва қайроқ иштирок этади.

3. Қизлар ярим доирадан марказга учинчи ҳолатда, “қанот” ҳаракати билан келишади ва таъзим қилишади.

4. Оёқлар “оқсатма” ҳаракат билан, қўллар эса учинчи ҳолатда ўз жойларига қайтишади.

5. Ўғил болалар икки ёндан “оқсатма” ҳаракат билан биринчи ҳолатда чиқиб келишади.

6. Кайвонилар олтинчи ҳолат қарсак билан “шахмат” тартиби бўйича туриб олишади.

7. Композиция охиригача шу рақс чизмалари бўйича қолади.

8. Кайвонилар:

Охо охо беш қарсак дилкаш даво беш қарсак,
Охо охо беш қарсак дилкаш даво беш қарсак.

9. Хонандалар:

Санъат ичра юксалсак элга манзур бўлолсак,
Санъат ичра юксалсак элга манзур бўлолсак.

10. Кайвони ва хонандалар биргаликда:

Юртнинг байрамларида қарсирласа беш қарсак,
Юртнинг байрамларида қарсирласа беш қарсак.

Нақорат

11. Иштирокчи қизлар жамалак “рўмол ушлаш” ҳолатини ифодалайди.
12. Оёқлар текис ҳолатида тўғрига қараган.
13. Икки қўллари елка кенглигида бармоқлар ораси очиқ.
14. Қўлларида жамалак ушлаб ҳаракат бажаришади.
15. Оёқлар “оқсатма” ҳолатида.
16. Икки қўл ҳам тирсаккача биқинга тегиб туради.
17. Тирсакдан букилган ва кафти пастга қайтарилган ҳолда олдинга узатилади.

18. Гавда эса озгина орқага ташланган, бош ва тана ёнга эркин тебраниб, қўллар шу ҳолатда эпчил олдинга узатилади.

19. Оёқлари эса “оқсатма” ҳаракатида.

20. Хонандалар:

Ўйнаб оқар сойлар ҳам, ҳар ён жопар тойлар ҳам,
Ўйнаб оқар сойлар ҳам, ҳар ён жопар тойлар ҳам.

21. Ҳамма жўр бўлиб:

Кулиб боқар ойлар ҳам қарсирласа беш қарсак,
Кулиб боқар ойлар ҳам қарсирласа беш қарсак.

Нақорат:

Охо охо беш қарсак дилкаш даво беш қарсак,
Охо охо беш қарсак дилкаш даво беш қарсак.

22. Қизлар олтинчи ҳолат “гулбарг” ҳаракатидан иккинчи ҳолат “занг” рақс ҳаракатини бажаришади.

23. Оёқлар “оқсатма” ҳаракатида.

24. Ўғил болалар икки қўлини олдинга чўзганича эпчил ҳаракат қилади.

25. Эгилиб ниманидир чап томондан олиб, елкаси оша улоқтиргандек ҳаракат бажаради.

26. Оёқлар “оқсатма” ҳаракатида.

27. Қизлар: ўнг қўлида жамалак сочларини 45 градус юқориликда айлантирилади.

28. Барча ҳаракатлар такрорланади.

Хонандалар:

Мозийдан келган нидо оҳанги бўлмас адо,
Тоғлар қайтарар садо қарсирласа беш қарсак.
Овози бўй баралла, шоду ҳуррам бу палла,
Авжида байрам ялла, қарсирласа беш қарсак.

Ўғил ва қиз болалар биргаликда; беш қарсак ҳаракатини бажаради.

Қизлар “гардиш” ҳаракатида айланадилар.

Ўғил болалар биринчи ҳолатда бармоқ учи тепага қаратиб қалтиратади, оёқлар “оқсатма” ҳаракатида.

Барча иштирокчилар иккинчи ҳолат билан қўллар ва бош тепага кўтарилади. Ҳамма таъзим қилади.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, санъат ва маданиятдек қудратли куч орқали инсон қалбига йўл топиш ҳақида сўз юритилар экан, ҳаммамиз яхши тушунамизки, ҳар қайси истеъдод эгаси ўзига хос бир олам, шу сабабли ижод аҳлида янги ижодий марралар сари илҳомлантирадиган муқаддас тушунчалар мавжуд. Улар Ватан ва халқ манфаати, эзгулик ва инсонийлик тамойиллари билан узвий боғликдир. Агарки, ҳар қайси ижодкор ўз асарларида рақс тарбияси шахс сифатида шаклланаётган ёшларда соғлом, қадди-қомати чиройли, қалбида миллий руҳни камол топтириш, маънавий ва ахлоқий маданиятни шакллантириш, тасаввурларини янада бойитиш ҳамда уларда ватанпарварлик, инсонпарварлик туйғуларини, ташаббускорлик қобилиятларини камол топтиришдек ўлмас ғояларни бош мақсад қилиб қўйса, уларни бадиий маҳорат билан ифода эта олса, ҳеч шубҳасиз, адабиёт ҳам, маданият ва санъат ҳам том маънода маънавий юксалишга хизмат қилади. Ўзининг ижтимоий вазифасини

тўлиқ адо этишга эришган бўлади. Болаларни айнан боғча ёшидан бошлаб рақс билан шуғулланиш учун шароит яратилиши даркор. Боланинг гавдасини тик тута олишига, ўзига бўлган ишончнинг ортишига, бошқалар билан мулоқот қилишда қийналмасликка олиб келади. Бугунги кунда юртимизда жуда ҳам кўп ансамбллар, рақс жамоалари, фольклор жамоалари фаолият олиб бормоқда. Буларнинг барчаси ватанимиз тарихи, маданияти ва санъатини кўз-кўз қилади. Узоқ-узоқ қишлоқ ва маҳаллаларда бундай жамоаларнинг фаолият олиб бориши ўсиб келаётган ёш авлоднинг қандай юртда яшаётгани, унинг тарихи, миллий қадриятлари ҳақида маълум бир даражада билим ва кўникмаларга эга бўлишини таъминлайди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1.Зайфферт Д. Педагогика и психология танца заметки хореографа: Санкт-Петербург. “Лань”, 2015.

2.Ўзбекистон Миллий энциклопедияси 1-жилд., Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2000.

3.Караматов Ф. Ўзбек халқ мусиқа мероси. 2-китоб Т.: 1983.

4.Саитова Э. Қурбонова Ш. Ўзбек рақсини ўрганиш услубиёти (Сурхон рақс макатаби) Т.: Фан зиёси нашриёти, 2022.

5.https://uz.warbletoncouncil.org/beneficios-psicologicos-bailar-7139.

Wikipedia.

6.https://arxiv.uz/uz/documents/slaydlar/pedagogik-psixologiya/muzyorar-metodi

7.https://uz.warbletoncouncil.org/libros-de-psicologia-infantil-7426

Mimikar.ru

ЁШ АВЛОД КАМОЛОТИДА РАҚС САНЪАТИНИНГ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ

Шукрона Камолиддинова,
Собира Бобожонова,
Ўзбекистон давлат хореография
академияси санъатшунослик йўналиши 4-курс талабалари
Муқаддас Якубжонова,
Ўзбекистон давлат хореография
академияси санъатшунослик йўналиши 3-курс талабаси
Илмий раҳбар: Ҳ. Ҳамроева, филология фанлари доктори (DSc)

Аннотация. Бўл мақалада ўлттық құндылықтармен ўштасатын ўлттық би өнерінің жас ўрпақты дамытудағы рөлі мен маңызы қарастырылған.

Негізгі сөздер: би, балалар ойындары, мәдени дәстүрлер, ўлттық құндылық, эстетикалық тәрбие.

Аннотация. В данной статье рассматривается роль и значение национального танцевального искусства в сочетании с национальными ценностями в развитии молодого поколения.

Ключевые слова: танец, детские игры, культурные традиции, национальная ценность, эстетическое воспитание.

Санъатнинг барча турлари орасида рақс санъати инсоният томонидан яратилган энг ноёб кашфиёт сифатида муҳим бадиий – эстетик ва тарбиявий аҳамиятга эга эканлиги билан ажралиб туради. Худди мусиқа санъати каби уч минг йилдан зиёд тарихга эга болалар рақслари кичкинтойлар олами билан катталар дунёсининг уйғунлашуви оқибатида юзага келган ўйинлар, қўшиқлар ва мусиқали поэтик жанрларнинг бутун бир тизими тарзида шаклланган.

Ўзбекистон Миллий энциклопедиясида ёзилишича, “Ўйинлар болалар фольклорининг мураккаб тури бўлиб, уларда драма ва мусиқа унсурлари чатишиб кетади”[172]. Улар миллий қадриятлар, урф – одатлар, расм – русумлар билан вобаста бетакрор жозибали ҳаракатлари, ўйноқи мусиқалари билан ёшидан қатъи назар барча томошабинларни ўзига сеҳрлаб олади. Маълумки, ўзбек болалар фольклор рақслари асосан лапарлар жўрлигида ижро этилган. Болалар рақслари кичкинтойларнинг ҳам нутқини ўстиришда, ҳам жисмоний жиҳатдан ривожланишига, соғлом бўлишига ёрдам беради, Уларда ҳаракатларни мувофиқлаштириш яхшиланади, кайфият кўтарилади, ҳаётга муҳаббат, эртанги кунга ишонч туйғулари шаклланади. Рақс ҳаракатлари тананинг ҳолатига ҳам ижобий таъсир қилади. Чиройли хислатлар, фазилатлар шаклланади. Босқичма – босқич болаларда фаоллик, ташаббускорлик, зукколик, қатъият кўрсатиш каби қобилиятлар тарбияланади.

Ўзбекистон халқ артисти Гавҳар Матёқубованинг фикрича, “Рақслар инсониятнинг илк давридаги маросимлар билан чамбарчас боғлиқ. Тупроққалъа ва Ёнбошқалъадан топилган терракотларда зардуштийларнинг диний маросимларида ота-оналарнинг ёнида болаларнинг ҳам борлиги акс этган. Шунданми, қадим илдизлари “Авесто” билан туташ “Лазги” рақс туркумининг халқ орасида болаларбоп вариантлари ҳам жуда машҳур бўлган. Айниқса, “Қайроқ Лазгиси” ва “Масхарабоз Лазгиси”ни болалар севиб ижро этишади. Албатта, рақсни саҳналаштириш жараёнида хореограф – педагог болаларнинг ёшига ва руҳиятига мос ҳаракатларни танлаши керак” [173].

[172] Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 2-жилд., Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2001. -Б. 130.

[173] Матёқубова Г. Рақсларда Ватан тарихи. “Бедорлик” эшиттириши. ЎзМТРК “Ўзбекистон” телерадиоканали.2022 йил, 20 октябрь.

Болаларнинг жисмоний ва маънавий камолотида рақснинг роли муҳимлигини бугун тажрибали руҳшунослар ҳам эътироф этишмоқда. Зеро, бола психологияси унинг дунёқараши каби узоқ вақт давом этувчи мураккаб жараён саналади. Уч ёшга тўлганида унинг умумий характери шаклланишни бошлайди. Улар камол топаётган оилавий муҳит турлича бўлганлиги сабабли, хореограф-педагог аввало барча болалар билан тил топишишга, уларда ўзаро дўстлик алоқаларини ўрнатишга ҳаракат қилади. Бунда дастлаб халқ орасида машҳур "Ҳаккалакам", "Борди – борди", "Лайлак келди, ёз бўлди" каби ўйинлардан фойдаланади.

Мазкур ўйинлар албатта мусиқа ва енгил рақс ҳаракатларидан иборат бўлади. Болалар мусиқани тинглаб, бир темпда рақс тушадилар, жамоа бўлиб ўйнашади. Яъни рақс болаларни бир жамоа бўлиб ҳаракат қилишга, бир-бирларини ўзаро тушунишга ўргатади.

Кейинги йилларда мактабгача таълим муассасаларида хореограф лавозими жорий этилган бўлиб, уларнинг асосий вазифалари ўсиб келаётган ёш авлод онгу шуурида санъатга меҳр уйғотишдан, уларга ёш хусусиятлари ва қизиқишларига қараб, рақс ўргатишдан иборат. Рақс табиатан нозик ва чиройли ҳаракатларга бой бўлганлиги, ҳар бир рақс турларида ўзининг услубидаги миллий либослардан фойдаланилгани сабабли, рақс билан шуғулланган болаларнинг руҳияти нисбатан таъсирчан ва ҳар бир нарсадан эстетик завқ олишга мойиллиги кучли бўлади. Улар ҳар жиҳатдан ҳавасманд, кўпчилик кўрганда унчалик ҳам аҳамият бермайдиган нарсаларга эътиборли ва зийрак бўлиб тарбияланади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Саитова Э. Й., Абрайкулова Н.Э. Хореография ва рақс санъати асослари. – Т.: Фан ва технология, 2015.

2. Гришин В.В.,Лушин П.В. Методики психодиагностики в учебно воспитательном процессе. М.: "Наука", 1990.

3. Шоумаров Ғ.Б., Соғинов Н.А. Ҳабибуллаев Ф.Ғ. Оилани ўрганиш психодиагностик методикалари. Т.:, 1998.

"АФРОСИЁБ ГУЛЛАРИ" РАҚСИНИНГ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Рамизхон Ҳожиев,
Замира Мирғиёсова,
Ўзбекистон давлат хореография академияси
санъатшунослик йўналиши 1-курс талабалари
Илмий раҳбар: филология фанлари доктори (ДСс) Ҳ. Ҳамроева

Аннотация. Бўл мақалада Самарқанд өлкесінің «Афросиёб гуллари» балалар биінің тіл-мәдени, тәрбиелік және тәрбиелік ерекшеліктері мен мәнерлі мәнерлері зерттеледі.

Түйін сөздер: Афросияб, дәстүр, дәстүр, құндылықтар, Алван гүлі, би, сурет, шарт.

Аннотация. В данной статье исследуются лингвокультурные, образовательно-воспитательные особенности и стили выражения детского танца «Афросиёб гуллари» Самаркандской области.

Ключевые слова: Афросияб, традиция, ценности, алванский цветок, танец, рисунок, состояние.

Рақс санъати ижоди – юксак камолотга эришилган ахлоқий, маънавий ҳаётни, яъни гўзаллик, эзгулик ва ҳақиқатни тараннум этади. Шу боис рақс санъати ва унинг меросий рақслар қаторига кирувчи намуналари орқали болаларни маънан етук қилиб тарбиялаш мумкин.

Самарқанд вилояти болалар рақслари орасида “Афросиёб гуллари” рақси ўзининг жозибаси ва қадимий илдизларга эга эканлиги билан ажралиб туради. Бу рақсни ҳам мифология, ҳам Самарқанд шаҳри яқинидаги Афросиёб тепалиги билан боғлаш мумкин. Турли манбаларда у ҳақда турлича маълумотлар берилган.

Ўзбекистон Миллий энциклопедиясида ёзилишича, “Афросиёб-мифологик образ. «Авесто»да Франгхрасян деб аталган. Афросиёб-Самарқанднинг қадимги харобаси. Бу ном тарихий манбаларда қадимги Самарқандга нисбатан фақат 17-асрдан бошлаб учрайди. Қадимги Самарқанд суғд манбаларида Смараканве деб аталган. Милоддан аввалги 4-асрда Самарқанд Александр Мақсуний қўшинлари томонидан истильо этилгач, юнон муаллифлари кундаликларида Мароқанда сифатида эслатилади. Мароқанда Смараканвенинг юнонча таржимаси. Мовароуннаҳрда сомонийлар ҳокимият тепасига келгач, қадимги Смараканве 9-асрдан бошлаб Самарқанд деб атала бошланди[174].

Буюк ипак йўли Самарқанд орқали ўтганлиги туфайли илк даврлардан бошлаб шаҳарда ҳунармандчилик, илм - фан ва санъат ривожланган. Афросиёб тепалигида узоқ йиллар археологик экспедиция иш олиб борган. Топилган сопол буюмларда турли мусиқа асбоблари билан бир қаторда алвон рангли гулнинг ҳам сурати учрайди.

*Ўзбекистон халқ шоири Хуршид Давроннинг шундай дейди: “Бир пайтлари қишлоғимиз мозори ёнидаги ариқдан хатлаб ўтсангиз, улкан тепаликка дуч келардингиз. Болаликда ҳамма нарса катта туюларди, мана шу ҳайбатли Афросиёб тепалигига чиқиб шу тепаликда ўс*аётган гулларни териб, оналаримизга, бувиларимизга берардик. Гулларни териб бў*лгандан сў*нг, Самарқандни, Регистон миноораларини, *Гўри Амир гумбазини кўрардик……”*[175].

[174] Ўзбекистон Миллий энциклопедияси 1-жилд., Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2000. -Б. 517-518

[175] Хуршид Даврон. Хотира парчалари дафтаридан. kh-davron.uzv.

Самарқанддаги Афросиёб тепалигида ўсувчи гул ҳозир ҳам жуда кўп хонадонларда мавжуд десак, муболаға бўлмайди. Қийгос очилган алвон рангли бу гул кўпчиликка илҳом беради.

“**Афросиёб**” ансамблининг хореографи Чарос Иброҳимова бастакор Абдуҳошим Исмоиловнинг «Шохистаиман» куйига рақс саҳналаштирди. Саҳналаштирилган рақсни эса “Афросиёб гуллари” деб номлади. “Бу рақсни саҳналаштиришимдан мақсад, болалигимиздаги алвон рангли гулнинг хушбўй иси димоғимдан кетмаганлиги. Ота боболаримиз сўзлаб берган воқеалар ҳеч эсимдан чиқмайди. Уларнинг айтишича, алвон рангли гул кимнинг хонадонидан чиқса, ўша хонадон эгаларини улуғ аждодларимиз руҳи зиёрат қилишга келибди деган қарашлар мавжуд. Қадим замонларда уларнинг руҳларини шод қилиш маросимларини ўтказишганлиги, алвон гул ўсаётган хонадонга ҳадялар олиб боришган. Бу рақсни саҳналаштиришимга айнан ўша Афросиёб тепалигида ўсган алвон рангли гул ҳақидаги ривоятлар туртки бўлган”[176].

Истеъдодли хореограф Чарос Иброҳимова кейинчалик “Афросиёб гуллари” рақсининг болаларбоп вариантини яратди. Албатта, уни яратишда болаларнинг ёш хусусиятларини, руҳий ҳолати ва қизиқишларини ҳисобга олган. Аждодларимиздан мерос бўлиб келаётган урф-одатларимизнининг йўқолиб кетмаслиги учун жон куйдираётган, миллий қадриятлар билан уйғунлашган қадимий рақсларнинг сақланиб қолиши учун уларни рақс ҳолатлари, чизмалари орқали келажак авлодларга етказиб беришни ўз зиммасига олган хореографларимиз бир биридан қолишмайдиган рақслар саҳналаштириб келишаётгани таҳсинга сазовордир.

“Афросиёб гуллари” рақсида 12 нафар қиз болалар иштирок этади.

1. Саҳнанинг чап томонидан диоганал рақс чизмаси орқали, узум узиш, гул барги, учинчи рақс ҳолатини бажарган ҳолда саҳнанинг ўртасига 6 та қиз чиқиб келади.

2. Саҳнанинг ўнг томонидан диоганал рақс чизмаси орқали, узум узиш, гул барги, учунчи рақс ҳолатини бажарган ҳолда саҳна ўртасига яна 6 та қиз чиқиб келади.

3. “Қанот қоқиш” рақс чизмаси ҳолатида юз очиш (соч силаш) ҳаракати билан шоҳ рақс ҳаракатини бажариб, жойларида айланишади.

4. Учинчи ҳолатда айланиб олиб калидор рақс чизмасига келиб олишади, шу рақс чизмасида “Тўлқин” рақс ҳаракатини бажаришади.

5. Гулбарги, юз силаш рақс ҳаракатлари орқали калидорга, ўнг қўл бошни орқасида чап қўл иккинчи ҳолатда икки ёнга очилишади.

6. Чап ва ўнг қўл кўксига қўйилиб, чап ва ўнг қўл бирин кетин иккинчи ҳолатга очилган ҳолда, калидор рақс чизмасидан битта қаторга йигилишади.

7. Бир қаторда юқоридаги рақс ҳаракатларини такрорлаган ҳолда шахмат кўринишига чиқиб яна бир қаторга йиғилишади.

8. Пастдан ўнг қўл билаги айланган ҳолатда иккинчи ва биринчи қўл ҳолатига очилиб, саҳнанинг ўнг томонига спирал рақс чизмасига йигилишади.

[176] Муаллифларнинг хореограф Ч.Иброҳимова билан суҳбатидан. 2022 йил, 15 октябрь.

9. “Қалдиргоч” қўл ҳолатида битта айланиб 6 та қиз ўтириб, 6 та қиз турган ҳолатда “илон изи” ва “қалдиргоч” қўл ҳаракатларини бажаришади.

10. “Чеҳраси ғунча” рақс ҳаракатини бажариб 6 та қиз ўрнидан туришади.

11. Қизларнинг ҳаммаси “Узум узиш” рақс ҳолатини бажаришади.

12. Учинчи ҳолатда битта айланиш қилиб, саҳнанинг чап томонига 6 та қиз диагонал рақс чизмасига туриб олишади

13. “Узум узиш” рақс ҳаракатини бажаришади.

14. Қолган 6 та қиз ҳам учинчи ҳолатда айланиш қилиб, саҳнанинг чап томонига диагонал рақс чизмасига туришади.

15. Саҳнанинг чап томонидан диагонал рақс чизмаси орқали, “Қанот қоқиш” ҳолатлари билан ўтилади.

16. Бешинчи, иккинчи ва биринчи қўл ҳолатлари орқали айланиб, пастдан юқоригача уч марта чапак чалишади ва саҳнанинг ўртасига келишади.

17. Бу ҳаракатлар саҳнанинг ўртасига келгунларига қадар бажарилади.

18. Саҳнанинг ўртасига диагонал рақс чизмаси, “Илон изи” ҳаракати орқали келиб олишади.

19. Сўнг тўртинчи оёқ ҳолатида ва бешинчи қўл ҳолатида билакларни айлантиришади.

20. Чап қўл белда ўнг қўл биринчи ҳолатда, “Айланиш” ҳаракати билан шахмат кўринишига келиб олишади.

21. Шу рақс чизмасида турган ҳолда юқорида айтиб ўтилган қўл оёқ ҳаракатларини бажаришади.

22. Чап қўл белда ўнг қўл биринчи ҳолатда айланиб ярим айлана рақс кўринишига келишади.

23. Биринчи ҳолатга турган қўл “Чеҳраси гул” рақс кўринишига келади.

24. Шу рақс чизмасида турган ҳолда қизлар чап қўллари орқали шеригини белидан ушлашади, ўнг қўли билаги айланган ҳолатда пастдан иккинчи ҳолатга кўтарилади.

25. Мазкур ҳаракат икки-уч маротаба такрорланади.

26. Биринчи қиз турган ҳолда, иккинчи қиз эса ўтирган ҳолда (битта оралатиб) дутор чалиш ҳаракатини бажаришади.

27. Турган қизлар айланиш ҳаракати билан дутор чалиш ҳаракатини қайтаришади.

28. Шу ҳаракатлар икки-уч маротаба бажарилганидан сўнг қизлар ўрнини алмаштиришади (ўтирган қизлар ўрнидан турган ҳолда, турган қизлар ўтирган ҳолда).

29. “Гул отиш” рақс ҳаракати билан катта айланага очилишади, оёқларда бир, икки, уч ҳаракатини бажаришади.

30. Бир айланада тўлик айланганларидан сўнг, бирин кетин (битта оралатиб) кичик ва катта айланага очилишади.

31. Қўл ҳаракатида “Гул узиш” ҳолати давом этади.

32. Катта ва кичик айланага очилишганидан сўнг қўлларини “Қалдиргоч” рақс ҳаракатига келтиришиб жойларида эгилишади.

33. “Гул узиш” ва “Гул ҳидлаш” ҳаракатлари билан рақс ўз ниҳоясига етади.

Мазкур ҳаракатлар орқали қадимги урф-одатларимизга, миллий қадриятларимизга эътиқод, табиатга бўлган меҳру муҳаббат нақадар чексиз эканлигини томошабинларга намойиш қилинади. Бу рақснинг замирида ўсиб келаётган ёш авлод қалбида табиатга ва тарихга муҳаббат туйғуларини шакллантириш, уларни ватан ўтмиши, Афросиёб тепалиги каби маданий меросимиз, алвон рангда товланиб ўсувчи гул билан боғлиқ ривоятлар, миллий қадриятларимиз, анъаналаримиз билан яқиндан таништириш ғояси мужассам.

Болалар ижодиёти эса уларнинг ҳар томонлама камол топишида муҳим роль ўйнайди. Болаларни бадиий жиҳатдан тарбиялаш амалиётида хореографиянинг ўрни бўлса ҳам, унинг асл имкониятлари бугунги кунга қадар тўлиқ ишлатилмай келинмоқда. Сабаби, кўплаб таълим масканлари асосан билим беришга қаратилса-да, эмоционал ва ахлоқий томонлари иккинчи даражада туради. Айнан хореография санъати бошқаларга нисбатан визуал, эшитиш, ҳаракат қилиш, ҳиссиёт, эмоционал таъсирланиш ёрдамида оламни идрок этишга ёрдам беради, ақлий чарчоқликнинг олдини олиб, унинг фаолияти учун туртки ва куч беради.[177]

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси 1-жилд., Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2000.
2. Хуршид Даврон. Хотира парчалари дафтаридан. kh-davron.uzv.
3. З.К.Фазлиева. Ўзбек рақсини ўрганиш услубиёти (Фарғона рақс мактаби) Т.:“Наврўз”, 2020.
4. Ў.Мухамедова. Ўзбек рақсини саҳналаштириш амалиёти Т.: «Наврўз», 2020.
5. Ўзбекистонда рақс санъати ривожи ва истиқболлари: ижтимоий жараёнлар., II Республика илмий – амалий конференцяси материаллари. Т.: “Наврўз” нашриёти, 2019.

[177] Ўзбекистонда рақс санъати ривожи ва истиқболлари: ижтимоий жараёнлар., Т.: “Наврўз” нашриёти, 2019. -Б. 163

“ХОРАЗМ ЛАЗГИ РАҚСИ”: ТАРИХИ ВА ЭТНОГРАФИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Шаҳноза Умарова,
Жумабек Ташенев номли университет тарих йўналиши магистри

Аннотация: Бўл мақалада хорезмдік «Лазги» табының тарихы, қалыптасу кезеңдері және этнографиялық сипаттамалары қарастырылады.

Түйін сөздер: Хорезм, халық, тарих, көне жәдігерлер, этнография, ұлттық құндылық, мәдени мұра.

Аннотация: В данной статье рассматриваются история, этапы формирования и этнографическая характеристика хорезмской серии «лазги».

Ключевые слова: Хорезм, народ, история, древности, этнография, национальная ценность, культурное наследие.

Уч минг йиллик давлатчилик анъаналарига эга бўлган ўзбек халқи тарихида Хоразм давлатчилик тарихи алоҳида ўрин тутади. Академик А.Муҳаммаджонов тўғри таъкидлаганидек, “Қадимги Хоразм минтақалари ҳудудларининг ўзига хос табиати, шубҳасиз, фақатгина қадимий аҳолисининг турмуш тарзини белгилабгина қолмай, бу диёрда юзага келган қадимги маданиятларнинг шаклланиши, ривожи ва бир-бирига қоришувига ҳам кучли таъсир этган”[178]. Ҳозирги даврда дунё янгиланмоқда. Янги замон, янги фикр ва янгича дунёқараш даврида истиқлол нафақат халқимиз ҳаётида, балки тафаккурида ҳам жуда катта ўзгаришлар ясади.

Этнограф олим Исо Жабборовнинг фикрича, “Археологлар тадқиқ этган турли антик давр обидалардаги ўйма ва рангли расмларда сурнай, най, ноғора, ҳар хил торли асбоблар ва турли ниқоблар тасвирланган”[179]. Бизнинг назаримизда, ниқоблар ўз-ўзидан “Масхарабоз Лазгиси”нинг яратилиш ва шаклланиш босқичлари билан боғлиқ.

Академик С.П.Толстовнинг фикрича, ўрта асрларга келиб, эрлар меҳмонхоналар, чойхоналарда йиғилиб, ҳолдан тойгунча оловга қараб ўйин тушган бўлсалар[180], XIX асрда эркаклар давра айланиб, оғзига иссиқ темирни қистириб, қўлида олов билан рақс тушганлар[181].

Геродотнинг “Тарих” китобида ёзилишича: “Амударё бўйида яшовчи массагетлар кечалари гулхан ёқиб, олов ўчгунича қўшиқ айтиб, оловни улуғлаб рақсга тушганлар”.[182] “Лазги” рақси ўз ўрнида инсонийлик ва бағрикенглик (толерантлик) руҳини ёйишга хизмат қилади.

Мазкур рақс инсон ҳуқуқ ва эркинликларига раҳна солмайди, аксинча, миллатлараро дўстлик ва биродарлик туйғуларини шакллантиради. Хоразм рақси – “Лазги”нинг Ўзбекистон номоддий маданий меросининг Миллий рўйхатига киритилиши, унинг муҳофазаси, давлат томонидан кафолатланишини

[178] Муҳаммаджонов А. Тарих фалсафаси - маънавият кўзгуси. Т.: «Ўзбекистон», 2015. - Б.141.
[179] Жабборов И. Жаҳон халқлари этнографияси. Т.: “Ўқитувчи” нашриёти, 1985. Б.-269.
[180] С.П.Толстов. Древний Хорезм.М.: изд. МГУ, 1948. С. -75.
[181] Вамбери Ҳ.Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи. Тошкент. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1990.Б. – 17.
[182] Геродот. История, 1 том.М.: “Наука”, 1972. С.-75.

таъминлаши билан бир қаторда маҳаллий ва миллий даражада аҳолининг эстетик дидини ва ҳаётга муҳаббатини оширишга хизмат қилмоқда. Ўзининг бой ўтмиши ва маданияти билан машҳур бўлган Хоразм ўлкасида жуда қадимдан юзлаб миллат ва халқлар аҳил-иноқ яшаб келмоқда. Уларнинг кўпчилиги бошқа ўлкалардан турли йўллар билан келиб, ўтроқлашиб, эл бўлиб кетганлар.

“Лазги” туркумига кирувчи энг машҳур рақслардан бири “Чангак Лазгиси”дир. Унинг ниҳоятда қизиқарли тарихи бор. Ўтмишдан маълумки, асрлар давомида давлатлар ташкил топиши билан катта-кичик урушлар бўлиб, қудратлилар ожизларни босиб олиб ўзига бўйсундирганлар. Бу жараён элатларни аста-секин объектив ва субъектив омиллар орқали бирининг - бирига сингиб кетишига сабаб бўлган.

Қўшкўпир туманидаги ҳозирги Оқдарбанд қишлоғида Хоразмнинг ҳеч бир жойида учрамайдиган манзарага дуч келиш мумкин. Бу қишлоқнинг одамлари ўзининг ташқи кўриниши, одоби, тили ва удумлари билан ажралиб туришади. Бунга ажабланмаса ҳам бўлади. Чунки бу қишлоқда қадимдан шу масканни ватан тутиб, эл бўлиб қолган форсийлар яшайдилар. Оқдарбанд қишлоғининг халқ орасида “Оҳтарвант” шаклини ҳам учратиш мумкин.

Хилма - хил фожиаларни бошдан кечирган, турли истилочилар томонидан босиб олинган халқ, мутлақо бегона давлатларнинг таъсирига ўтган бўлса ҳам ерлик аҳоли ўзининг кўп йиллик тарихи давомида миллий хусусиятларини ҳозирги давргача сақлаб келмоқдалар. Маълумки, жаҳонда ўзини мутлақо соф, бошқа халқ (давлат) билан чатишиб кетмаганлигини даъво қиладиган бирорта элат, халқ йўқ. Чунки ҳар бир этнос узоқ тарихий давр давомида, турли элатлар билан алоқада бўлиши табиий ҳолдир. Баъзан бир жойдан иккинчи жойга кўчиб кетиб бошқа этнослар билан аралашиб, уларни ўзига сингдириб ёки таркибий қисми қилиб олиниши натижасида шаклланиб келганлигини тарихий фактлардан ҳам билиб олиш мумкин.

Бу ҳақдаги энг аниқ маълумотлар Муҳаммад Ризо Мироб Эрниёзбек ўғли Огаҳийнинг “Риёз -уд-давла” номли асарида ёзиб қолдирилган. Асарнинг дастлабки қисмида хон Раҳмонқули Тўранинг 1826 йили Эронга қилган юриши батафсил баён қилиниб, Оқдарбанд қалъасининг истило этилиши ҳақида ҳам кўплаб маълумотлар берилган. Оқдарбандлик форсийларнинг Хоразмга кўчирилиб келтирилиши ҳақида ҳанузгача халқ оғзаки ижодида сақланиб келаётган бир неча ривоятлар ҳам мавжуд. Бу ҳақда оқдарбандликлар бизга суҳбатимиз давомида қуйидаги ривоятларни айтиб беришди:

Ривоятда айтилишича, Хива хони Мадаминхоннинг Эрон давлати устига юриши Хива лашкарларига Дарбанд қалъаси атрофида жанг қилишига тўғри келган. Шиддатли жангларнинг бирида Хива хони Мадаминхон эронликлар томонидан ўлдирилади. Бундан ғазабланган хиваликлар ўз хони жасадини Эрон шоҳи олдига олиб бориб, унинг учун хун талаб қилганлар. Ўша замондаги қонун-қоидага кўра жангларда хонларни қатл этиш ман этилган. Шу боисдан ҳам Эрон шоҳи Хива хони хуни учун хиваликлар ундан ниманики талаб қилсалар шуни беришга рози бўлган. Хиваликлар пайтдан фойдаланиб, Эрон шоҳидан жанг майдонида жасорат кўрсатган Дарбанд қалъасида истиқомат қилувчи аҳолининг ҳаммасини оиласи билан беришни ва уларни Хоразм диёрига кўчириб кетишни талаб қилганлар. Шу тариқа Дарбанд аҳолисининг барчаси ўз оиласи билан

кўчирилиб келтирилиб, бир томони қум, иккинчи томони кўл, учинчи томони Хива хонлигига хавф солиб турган туркманлар билан чегарадош Зей канали бўйидаги (ҳозирги Оқдарбанд) қишлоққа жойлаштирилган. Шундан кейин бу жой Оқдарбанд қишлоғи номи билан атала бошлаган.

Зеро, қишлоқ аҳлининг ўзига хос урф-одат ва маросимлари борки, улардан айримларининг илдизлари узоқ ўтмишга бориб тақалади. Миллатлар бир-бирининг урф-одатлари ва анъаналаридан андоза олиб, бир-бирига сингишиб кетади. Масалан, тўйдан олдин “Эшик очар”, “Патир ташлаш”, “Кўрпа бичар” каби маросимлар ўтказиларди.

Шунингдек, оқдарбандликларнинг ҳозиргача сақланиб келаётган урф-одатларидан бири “чилла” деб аталади. Бинобарин, келин ва куёвнинг никоҳдан кейинги дастлабки даври, гўдакнинг дунёга келиши, аёлнинг жисмоний ва руҳий оғриқлардан бўшалгандан кейинги 40 кунлик ва киши вафот этганидан кейинги 40 кунлик даври ҳам “чилла” номи билан юритилган. Бу даврда кўплаб урф-одатлар, расм-русумлар бажарилиб, маълум чекловлар ва таъқиқларга риоя этиши шарт ҳисобланган. “Чилла” билан боғлиқ урф-одатлар ичида бизнинг кунларимизгача сақланиб келаётгани она ва чақалоқни “чилла сақлаш” даври ҳам у билан боғлиқ. Бу давр мобайнида чақалоққа исм қўйиш, уни “чилла суви” билан чўмилтириш, унга “чилла кўйлак” кийгизиш, бешикка белаш каби урф-одатлар бажарилган. Шунингдек, чилла даврида чақалоқ ва она турган уйда чироқ ўчмаслигини ва мунтазам исириқ тутатиб турилишини айтиб ўтиш мумкин. Аслида бу удумлар амалий аҳамиятга эга бўлиб, она ва чақалоқнинг соғлигини муҳофаза қилишга қаратилган ҳаракатлардир. Тўйлар ва маросимларда оқдарбандлик эронийларнинг миллий рақсларидан “Тўй-бай”, “Қўш қарсак”, “Тандир-кесак”, “Чангак лазгиси” каби рақслар иштиёқ билан ижро этилади.

Оқдарбандда эронийларнинг миллий “Қўш қарсак” ансамбли фаолият кўрсатяпти. Ансамбль дастуридан эронийларга хос фольклор томошалари, анъанавий қўшиқ ва тароналар билан бирга, халфачилик, бахшичилик каби миллий ўйинлар ҳам кенг ўрин олган. Улар халқимизнинг Мустақиллик, Наврўз байрамлари ва бошқа тантаналарида, турли кўрик-танловларда иштирок этадилар.

Хоразм достонлари, ашулалари, рақслари орасида “Чангак лазгиси” ҳам кенг ўрин олган. Мусиқа тезлашган сайин ҳаракатлар бирин-кетин мураккаблашиб боради. Буни чуқур кузатиб қарасангиз ўзингизга маълум бир маънони англайсиз. Олдин беўлчов, беқарор бўлган, қолипсиз шаклдаги бу рақс ҳаракатлари, мусиқа оҳангига мос тартиблашиб чиройли элементлар билан кўзни қувонтиради. Чунки “Лазги” куйи рақсини ҳаракатларини томоша қилиб турган мухлисга бу рақс худди ўзи ўйнаб тургандай туюлади. Томоша қилаётган инсон қалбида туғён уйғонади.

Икки халқнинг маданияти ва санъати аралашуви натижасида хоразмлик эронийларнинг “Чангак лазгиси” ҳозирги даврда Хиванинг Оқдарбанд қишлоғида яшовчи эронийларнинг байрам, тўй-томошаларида ўйналиб келинмоқда. Бошқа лазгилардан “Чангак Лазгиси” нинг фарқи, ижрочи қотма ҳолатига кириши керак. Қўллар, оёқлар қотган лекин ўйнаётганида эгилувчан бўлиб, инсон танаси бўшашиб сеҳрли бир рақсни ифодалайди, инсон руҳиятига завқ беради.

Бу рақс йиллар ўтиши билан “Чангак лазгиси” деб ўз услуби билан санъатга кириб келган. Бу “Лазги” халқларнинг яқинлашуви, урф-одатлари, санъати ва маданиятидан пайдо бўлган. Ҳозирги вақтда “Чангак Лазгиси” хоразмликларнинг турмуш шароитига мослашиб, санъатига қоришиб кетди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1.Толстов С.П. Древний Хорезм. М.: изд. МГУ, 1948.

2.Матёқубова Г. Тохтасимов Ш. Ҳамроева Ҳ. “Хоразм Лазгиси” : тарихи ва тавсифи.Т.: 2022.

3. Қобилниёзов Ж.Хоразм халқ қўшиқлари ва ўйинлари. Т., 1975. 17-б.

4.Итина М.А. Хорезмская экспедиция – основные итоги и перспективы исследований. Культура и искусство древного Хорезма.М., “Наука”, 1981

5. Садоков Л.Р. Музыкальная археология древней и средневековой Средней Азии: ударные инструменты. М.1996.с.35.

“ДИЛХИРОЖ” РАҚСИ

Шерзод Қодиров,
Жамшид Мирсолиев,
Ўзбекистон давлат хореография академияси
санъатшунослик бўлими 1-курс талабалари
Илмий раҳбар: Ҳ.Ҳамраева, филология фанлари доктори (DSc)

Аннотация. Бўл мақалада «Дилхирож» биінің тарихы, маңызы және оның балалар биі ретіндегі көркемдік-эстетикалық ерекшеліктері туралы айтылады.

Түйін сөздер: «Дилхирож», би, болмыс, спектакль, мәдени мұра, рухани дәстүрлер.

Аннотация. В данной статье рассказывается об истории, значении танца «Дилхирож» и его художественно-эстетических особенностях как детского танца.

Ключевые слова: «Дилхирож», танец, сущность, спектакль, культурное наследие, духовные традиции.

Ўзбекистон диёрида яшаган халқлар орасида рақс санъати турмуш шароитлари, диний маросимлар, байрамлар билан боғлиқ холда қадимдан тараққий этган ва ҳар бир рақс ўз маъно ва моҳиятига эга бўлган.[183] «Дилхирож» рақси ҳам илк даврлардан ижро этиб келинаётган қадимий рақслардан ҳисобланади. **ДИЛХИРОЖ** — (форс.) — дилни тирновчи, юракни эзувчи деган маънони англатади. Ўзбек халқ куйларидан бирининг номи[184].

[183] Қодиров М. Ўзбек анъанавий театри. Т.: 2010. –Б. 297

[184] Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-ж. Тошкент.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006. Б.619

Баъзи рақс усталарининг айтишларича «дилхирож» сўзининг маъноси “юрак қули” деган маънони ҳам англатади. Яъни, юракдаги дардни сўз билан билдириш қийин, фақатгина куй ёки рақс билан англатиш мумкин, деган хулосага боришади. Бизнинг назаримизда бу ёнган юракнинг кулини фақатгина ҳис қилиш мумкин, аммо кўриб бўлмайди.

“Дилхирож” ўзбек, уйғур ва тожик халқларининг мумтоз рақс куйи ҳисобланади. Бош оҳанги ривожланиши жараёнида пешрав услуби етакчи ўрин тутади. “Дилхирож”нинг оммабоп яллаларга яқин ашула йўли ҳам мавжуд бўлиб, Тожикистонда "Сийнахуруш" деб юритилади. Лад ва куй-оҳанг асослари Бузрук мақоми йўлларига яқин. “Дилхирож” ривожининг юқори қисмида "Зебо пари" авжи ишлатилган.[185] Мазкур рақс Фарғона рақс йўлига мансуб ҳисобланади. Фарғона мактаби анъанавий рақслари асосан айлана бўйлаб қурилади, уларда гавда табиий тутилади, елкалар эркин ҳолатда бўлиши билан ажралиб туради. Бу мактабга мансуб бўлган ўзбек рақсларини ижро этишда оёқ, қўл, тана ва бўйин ҳаракатларининг ҳар бир жиҳати муҳим аҳамиятга эга.[186]

“Дилхирож” куйининг муаллифи Ўзбекистон халқ артисти Ориф Қосимов ҳисобланади[187]. Кўпчилик “Дилхирож” ни асосан Назриддин Шерматовнинг рақси деб ўйлашади, лекин бу рақснинг биринчи марта Ўзбекистонда хизмат кўрсаткан артист Абдуғаффор Қодиров томонидан ижро этилган ва кўп ҳаракатлар халқ рақсларидан олинган.

Кейинчалик бу рақсни Абдуғаффор Қодиров шогирди Н.Шерматов учун қайта саҳналаштирган. Ўзбекистон халқ артисти, Давлат мукофотлари совриндори Тамарахоним раққосалар учун варианти ҳам борлиги ҳақида манбаларда айтилган.[188] “Дилхирож” куй шаклида оммалашгани унинг мусиқаси жуда узоқ вақтдан халқимиз орасида севиб ижро этилиб келинаётгани билан боғлиқ

“Дилхирож” рақсига келадиган бўлсак, бу рақс ўзига ҳос тарихга эга. У яқин орада пайдо бўлган рақс эмас. Бу рақс жуда қадимдан халқ орасида машҳур. Ундаги қўл, елка ва оёқ ҳаракатлари ўзбек йигитларининг бақувват, забардаст ва чаққон эканлигини билдиради.

Шу билан бир қаторда либослар ҳам ўзига ҳос маъноларни англатади. Рақс ўйнаётган инсон бошига Фарғона дўпписи, пешонасига эса оқ (баъзи ҳудудларда рангли) қийиқчани ингичка кўринишда боғлайди, эгнига оқ яктак ва унинг устидан беқасам тўн кияди. Тўннинг бир енги кийилмайди ва шимарилиб белдаги белбоғга қистириб қўйилади. Бу холни турли маънолар билан

[185] Uz.wikipedia.org
[186] Усманова Г. Ўзбек рақсини ўрганиш услубиёти. Т.: “Наврўз”. 2020. –Б. 30
[187] Қосимов О. 1909 йил Тошкент шаҳрида таваллуд топган. 2001.19.02да Тошкент шаҳрида вафот этган.
[188] Маҳмудова М. Ўзбек рақсини ўқитиш услубиёти. Т.: “Наврўз”. 2020. –В. 11

ифодалашади. Халқ орасида бу ҳолатни севган ёридан ёки яқин инсонидан айрилганлиги, суянчиғи йўқлиги сабабли, деган қарашлар ҳам бор. Яна баъзилар эса меҳнаткашлик билан боғлашади, далада кўп меҳнат қилганидан қуёш остида қизиб, бироз шамоллаш ниятида тўннинг енгини киймайди деб айтишади.[189]

“Дилхирож” рақси ўзбек халқининг маданий мероси бўлиб унда меҳнат жараёнлари акс эттирилганини кўришимиз мумкин. Ушбу рақсда йигит яхши кайфият билан кенг далага кириб келади ва уни кўздан кечириб, ерга ишлов беришни бошлайди. Меҳр билан ерга уруғ қадайди. Кун бўйи ишлаб чарчаган йигит бироз дам олади ва яна тиришқоқлик билан меҳнат қилишда давом этади. Сўнгра ҳосил етишади ва ҳосилни йиғишга чоғланади.

1. “Дилхирож” рақси – йигит доира садоси остида қўлларни юқорига кўтарганча “қанот” ҳаракати билан шахдам қадамлар билан даврага чиқиб келиши билан бошланади.

2. Дастлаб ўнг қўл олдида чап қўл эса белнинг орқа қисмида туради ва “гардиш” ҳаракати билан бир айланади.

3. Кейин эса чап қўл олдида ўнг қўл эса белнинг орқа қисмида бўлади.

4. Бу холатдан сўнг қўлларни мушт қилган ҳолда юқоридан пастга қаратиб олиб тушади ва қўлларни ёйиб айлана бошлайди.

5. Аста ўтиради ва уруғ эккандай қилиб айланади.

6. Сўнг ўрнидан туради ва чап қўл орқада ўнг қўл мушт ҳолатда пастга юқорига кўтариб тушириб ортга юради.

7. Ярим ўтирган ҳолда қўлларни ёзиб пастдан юқорига қилиб бир –бирига уради.

8. Турган ҳолатда қўлларини ёзиб, елкаларни ўйнатиб келади ва ўтириб айланади гўёки ҳосилларни ўраётган деҳқондай.

9. Қўлларни пастдан эркин бўш ҳолатда олдига ташлаб айланади бу эса чарчаган деҳқон дам олаётганга ўхшайди.

10. Кейин эса кўзларда учқун билан шаҳдамлик ила атрофдагиларни чақираётгандай қилиб ҳаракат қилади.

“Дилхирож” шундай жозибали рақски, бунда бизнинг миллий қадриятларимиз акс этган. Бизнингча, ҳар бир инсон ушбу рақсни ижро этганда қалбдаги, юракдаги дардлардан халос бўлса керак.

[189] Шерматов Н.“Дилхирож” рақси - ёнган юрак алангаси. //www.kultura.uz/view_2r15535.html.

Кейинги йилларда ушбу рақснинг болаларбоп варианти ҳам жуда кенг ёйилган. Боғча ва мактаб ёшидаги ўғил болалар бу рақсни севиб ижро этиб келмоқда. “Дилхирож” рақсини ўргатишдан олдин хореограф – педагог болаларга рақснинг тарихи, унинг миллий қадриятлар билан уйғунлашган меҳнат рақси эканлиги ҳақида гапириб беради. Миллий либослар, уларнинг ранги, номлари тўғрисида тушунтиради. Зеро, “Дилхирож” болалар учун фақат серзавқ рақс бўлибгина қолмай, тарбиявий аҳамиятга ҳам эга ҳисобланади.

Бу рақсни ким ижро этишидан қатъи назар, ҳавас ва ҳаяжон билан ўйнаганда ичидаги ғуборлари тўкилади. Ҳаётга, меҳнатга, она ерга меҳру муҳаббати юксалади. Мазкур рақсни ҳар сафар завқ билан томоша қилганимизда меҳнатсевар бобо деҳқон авлодидан эканлигимизни ич-ичимиздан ҳис этамиз ҳамда миллий қадриятларимиз, урф – одатларимиз билан фахрланамиз.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Қодиров М. Ўзбек анъанавий театри. Т.: 2010.
2. Uz.wikipedia.org
3. Усманова Г. Ўзбек рақсини ўрганиш услубиёти. Т.: “Наврўз”, 2020.
4. Маҳмудова М. Ўзбек рақсини ўқитиш услубиёти. Т.: “Наврўз”, 2020.
5. Шерматов Н. “Дилхирож” рақси - ёнган юрак алангаси. //www.kultura.uz/view_2r15535.html.
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-ж. Тошкент.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006.

“КАШТА” БОЛАЛАР ФОЛЬКЛОР РАҚС КОМПОЗИЦИЯСИ: ҚАДРИЯТ ВА БАДИИЯТ

Сурайё Исматова,
Ўзбекистон давлат хореография
академияси санъатшунослик йўналиши 3-курс талабаси
Илмий раҳбар: Ҳ. Ҳамроева, филология фанлари доктори (DSc)

Аннотация. Бўл мақалада ферғаналық балалар фольклорлық «Қашта» би композициясының көркемдік ерекшеліктері ұлттық құндылықтармен үндестікте зерттеледі.

Тірек сөздер. пысықтау, дәстүр, ұлттық құндылық, балалар ойындары, кесте, лапар.

Аннотация: В данной статье исследуются художественные особенности ферганской детской фольклорной танцевальной композиции «Кашта» в гармонии с национальными ценностями.

Ключевые слова: утонченное воспитание, традиция, национальная ценность, детские игры, вышивка, лапарь.

Асрлар давомида яратилиб, авлоддан - авлодга ўтиб, бизгача етиб келган болалар фольклор рақсларида халқимизнинг ўтмиши, дунёқараши, ҳаётга бўлган эстетик муносабати, орзу - умидлари ўзининг ёрқин ифодасини топган.

Фарғона болалар фольклор рақслари ўзига хос миллий колорит ва характерга эга эканлиги билан ажралиб туради. Энг қадим замонлардан бошлаб водийда халқ ижодиётининг тараққий этиши рақс – композициялардаги лапар матнларининг мусиқага мос тушишини тақозо этган. Композициялар таркибидаги шеърий парчалар рақс ҳаракатларига мос ритмик жиҳатдан уйғунлашган, бадиий жиҳатдан мукаммал бўлган шаклга кирган.

“Кашта” рақс – композицияси Фарғона болалар рақс мактабининг гултожи ҳисобланади. Унда ҳунарманд ва ҳавасманд ўзбек халқининг нафис санъатга муҳаббати, меҳри акс этган. Композициянинг бадиий яхлитлигини таъминлашда раққоса қизларнинг ҳаракатлари, имо – ишоралари, либослари, бош ва оёқ кийимлари, ҳатто тақинчоқлари ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Фаргона шаҳар 4 – болалар мусика ва санъат мактаби рақс ўқитувчиси Гулбаҳор Шаропова қайта саҳналаштирган “Кашта” рақс–композициясида қиз болаларни нафосат ва меҳнат тарбиясига ўргатиш ғояси етакчилик қилади. Хореограф – педагог рақс – композицияни болаларга ўргатишдан олдин уларга кашта ҳақида маълумот беради. Мавжуд луғатларда кашта терминига шундай изоҳ берилган:

Кашта – ф. [экилган, уруғ қадалган, ишлов берилган] **1** Игна билан тикиб туширилган гул, расм, чизиқ ва ш. к.

2 Гул, расм, чизиқ ва ш. к. тикилган мато.[190]

Бизнинг давримизгача етиб келган, асосан 19 асрга мансуб кашталарда турли рангдаги гуллар, расмлар, чизиқлар акс этган. Кашта асосан қўлда игна, илмоқли игна, илмоқли бигиз билан тикилади. Даврлар ўтиши билан, кашта ҳунармандчилиги ривожланиб, сайқалланиб, тасвир услублари бойиб борди.и Уларда ўсимлик ва гулларнинг расмлари билан бир қаторда, фантазий шакллар, баъзан муҳаббат ёки панд насиҳат мавзусидаги байтлар ҳам ифодалана бошлади. Ўтмишда кашта тикиш момоларимизнинг энг севимли ҳунарларидан бўлган. Фарғона вилоятининг Қувасой, Ахсикент, Мунчоқтепа каби археологик обидаларидан топилган топилмалар каштанинг ниҳоятда қадимий бўлганлигини билдиради. Кашта маҳсулотларини энг кадимги нусхалари бизнинг давргача етиб келмаган. XIV-XV асрларга оид миниатюраларни кўздан кечирганда, кашта амалий санъат сифатида ҳозирги Марказий Осиё худудида кенг ривожланганлиги маълум бўлади. Кашта турлари, чоклари ва услубларининг турли-туманлиги ўзбек каштадўзларининг юксак санъатини, маҳоратини англатади.

Ўзбекистон миллий энциклопедиясида ёзилишича, “Ўзбек каштадўзлари буюм безакларида амалий безак санъатининг бошқа турларидаги нақшлардан

[190] Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 3-жилд. Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2007. –Б. 338.

андоза олганлар, кашталарда ўсимликсимон тасвирлар, шох, гулбанд, гулдасталар кўп учрайди.”[191] Фарғона водийсида Буюк Ипак Йўли давридан бошлаб ҳунармандчиликнинг барча соҳалари қаторида дўппидўзлик, каштадўзлик ҳам равнақ топган. Водий халқининг бу нафис санъатга муҳаббати унинг рақсларида, ялла ва лапарларида ҳам ёрқин намоён бўлади.

“Кашта” рақс – композициясида 12 нафар қиз иштирок этади.

1. Мусиқа садоси остида қизлар қўллари юқорида, “шамол” ҳаракати билан икки қатор бўлиб икки томондан чиқишади.

2. Икки томондан чиқишиб, доира ҳосил қиладилар.

3. Биринчи гуруҳдаги учта қиз ўтириб, учтаси уларнинг атрофида айлнади.

4. Навбати билан иккинчи гуруҳдаги учта қиз ўтириб, учтаси уларнинг атрофида айлнади.

5. Қўшиқ сўзи бошланганда шахмат ҳолатига тарқалишади ва бир айланиб ўтиришади.

6. 1 – гуруҳ: Эрта билан тураман
Наҳори наштаё,
Наҳори нашта.

7. Қизлар бир тиззасида ярим ўтириб, иккинчи тиззасини букади.

8. 2 – гуруҳ: Ўнг қўлимда игнаю
Тиззамда кашта –ё,
Тиззамда кашта.

9. Қизлар бир қўлини гўё тиззасидаги каштага қўйиб, иккинчи қўлида игна бордек, ўнг қўлини тепада ҳаволатиб, кашта тиккан бўлади.

10. Қизлар тик туриб, “тўлқин” ҳаракати билан давра айланиб, гуруҳлар ўрин алмашади. Иккинчи гуруҳдаги қизалоқлар ўрниларидан туришади.

11. Ярим ой шаклида ўтиришади.

12. 2 – гуруҳ. Кашта тиккан қизларнинг дўпписи бошдаё,
Дўпписи бошда,
Қўяверіб чизаверіб ўсмани қошгаё
ўсмани қошга.

[191] Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 4-жилд. Т.: Давлат илмий нашриёти, 2002. –Б. 524.

13. Иккала гуруҳ ҳам бир вақтда қўлларини бошларига олиб бориб, дўппи кийиш ҳаракатаини бажаради.

14. Чап кафтларини ойна қилиб, ўнг қўллари билан қошга ўсма қўйиш ҳаракатини ифодалайди.

15. Сўнгра ўрниларидан туриб думалоқ шаклга келишади.

16. 1 гуруҳ: Чинор чинориё, бўйим чинори

17. 2 гуруҳ: Ўнгга қаранг, чапга қаранг,
Қўлимда торимо, қўлимда торим.

18. Сўнгра қизлар ярим ой шаклига боришади бир айланиб ўтиришади ўртага 2 та қиз чиқади.

19. Қизлар қарсак чалиб,қўшиқнинг давомини айтишади.

20. 1 гуруҳ: Рақсга тушган қизчанинг нози чиройлик о,
Нози чиройлик.

21. Қолганлар ҳам туриб шахмат жойларига келишади “нози чиройлик” ҳаракатини қилишади

22. 2 гуруҳ. Ўнг юзига ярашган холи чиройлик о,
Холи чиройлик

23. Қизлар кўрсаткич бармоқларини ўнг ёноқларига қўйиб, “холи чиройли” ҳаракатларини кўрсатишади.

24. Қизлар яна икки гуруҳга бўлинишади.

25. Кейин яна нақорат қайтарилади.

26. 1 – гуруҳ: Эрта билан тураман
Наҳори наштаё,
Наҳори нашта.

27. Қизлар бир тиззасида ярим ўтириб, иккинчи тиззасини букади.

28. 2 – гуруҳ: Ўнг қўлимда игнаю
Тиззамда кашта –ё,
Тиззамда кашта.

29. Ўнгга, чапга ўтиб шох айланишиб рақсни таъзим билан тугатишади.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, кейинги йилларда инсон камолоти ва жамият тараққиётида маънавиятнинг, миллий қадриятларнинг устувор эканлиги муҳим аҳамият касб этади. Учинчи Ренессанс пойдеворини яратаётган ёшлар миллий қадриятлар ва маданий анъаналарни янада мукаммалроқ ўрганишларида миллий рақс санъати, хусусан, болалар фольклор рақслари беқиёс тарбиявий – маънавий –маърифий кучга эга эканлиги ўз исботини топмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 3-жилд. Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2007.
2. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 4-жилд. Т.: Давлат илмий нашриёти, 2002.
3. Ўзбекистонда рақс санъати ривожи ва истиқболлари: ижтимоий жараёнлар., II Республика илмий – амалий конференцяси материаллари. Т.: “Наврўз” нашриёти, 2019.
4. Маҳмудова М. Ўзбек рақсини ўқитиш услубиёти. Т.: “Наврўз”, 2020.
5. Усманова Г. Ўзбек рақсини ўрганиш услубиёти. Т.: “Наврўз”, 2020.
6. Саитова Э. Қурбонова Ш. Ўзбек рақсини ўрганиш услубиёти (Сурхон рақс макатаби) Т.: Фан зиёси наширётйи, 2022.

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚ АРТИСТИ ГАВҲАРХОНИМ МАТЁҚУБОВА САҲНАЛАШТИРГАН ТАРИХИЙ РАҚСЛАР

Дилноза Мавлонова, Дилноза Ортиқова,
Ўзбекистон давлат хореография академияси
сиртқи бўлим 4 – курс талабалари
Рисолат Сапаева,
Ўзбекистон давлат хореография академияси
Урганч филиали 1 – курс талабаси
Илмий раҳбар: Ҳ. Ҳамроева, филология фанлари доктори (DSc)

Аннотация: Бўл мақалада Өзбекстанның халық әртісі Г.Матёкубова жасаған тарихи билердің рухани-ағартушылық, этнографиялық, көркемдік-эстетикалық ерекшеліктері зерттеледі.

Негізгі сөздер: көне дәстүр, ұлттық рух, «Лазги», Анахита, құндылық, «Авеста», би.

Аннотация: В данной статье исследуются духовно-просветительские, этнографические, художественно-эстетические особенности исторических танцев, созданных народной артисткой Узбекистана Г.Матёкубовой.

Ключевые слова: древняя традиция, народный дух, «Лазги», Анахита, ценность, «Авеста», танец.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Миллий рақс санъатини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарорида “ушбу санъатни бугунги кунда жамиятимиз ҳаётининг барча соҳаларида рўй бераётган туб ўзгаришларга мос ҳолда ривожлантириш, миллий рақснинг турли йўналиш ва намуналарини, мамлакатимизнинг турли минтақаларида шаклланган мумтоз рақс мактабларини қайта тиклаш ва келажак авлодларга безавол етказиш ҳамда бу борадаги таълим-тарбия, тарғибот ишларини кучайтиришни тақозо этмоқда”[192], дейилган.

Ўзбекистон халқ артисти Г.Матёқубова “Лазги афсонаси”, “Анахита”, “Қайроқ сўзлаганда”, “Тошлар тилга кирганда”, “Лаган ўйини”, “Олти халфа”, “Зикр” каби рақсларида аввало йўқолиб бораётган фольклор элементларини қайта тиклади. Муаллифнинг Хоразм рақс санъати тарихини яхши ўрганганлиги, унга тааллуқли назарий-илмий манбалар билан танишгани “Лазги” монографиясининг яратилишига асос бўлди. Унда “Лазги” тарихи, шаклланиш босқичлари ва тараққиётининг эстетик-маънавий манзараси, миллий қиёфаси гавдалантирилган. Мутахассисларнинг фикрича, “Маънавий тараққиёт ва ахлоқий тамойиллар шундай асосларга таянган ҳолда, асрлар чегарасидан ҳатлаб ўтиб, кейинги ривожланишни юзага келтирди”.[193] Ўзбекистон халқ артисти, Хоразм рақсларининг тадқиқотчиси ва тарғиботчиси Г.Матёқубова “Лазги” рақсининг тарихий илдизлари “Авесто” билан боғлиқлигини шундай шарҳлайди: “Лазги” рақси ҳақида гапирадиган бўлсак, унинг ритми “Авесто” “гоҳ”лари ритми билан чамбарчас боғлиқ. Ритмик жиҳатдан шаклланган “гоҳ”ларни ёдда

[192] ЎзР Президентининг “Миллий рақс санъатини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори, ЎзА, 2020, 4 февраль
[193] Конрад Н.И. Запад и Восток. М., изд.Главная редакция восточной литературы. 1972., с.81.

сақлаб қолиш осон, улар шу йўл билан авлоддан-авлодга ўтиб келган. “Лазги” рақси ҳам айнан ўзига хос ритми туфайли бугунги кунгача етиб келган”[194]. Иккита рақсдан иборат “Анахита” (“Уйқудаги гўзал”) туркуми Гавҳар Матёқубова ижодини янада юксакликка кўтарди. Уларда қуёш нурларини эрк деб билувчи, эзгуликка интилувчи халқ руҳи, жасорати, орзу-армонлари ўз аксини топган.

Қадимда рақс орқали инсонлар атрофда бўлаётган воқеалар ва табиат ҳодисаларига муносабатини билдирган. Ҳис-туйғуларини, қалб изҳорларини, қувонч ва аламларини ифодалаган. Г.Матёқубова саҳналаштираётган тарихий мавзудаги рақсларда аввало бугун ва келажакнинг илдизлари ўтмиш билан туташади. Раққосанинг ҳаракатлари ва нозик ишораларида оний воқеа ва ҳолатлар инсон қалб туғёни билан қайта уйғонади, юрагининг энг тубидаги эҳтиросли кечинмалар қайта тирилади, гоҳ алам, гоҳ шодликда кечган ҳиссиётлар томошабин кўз ўнгида яққол намоён бўлади. Севги оташи, армонлари, садоқат туйғулари тилга киради. Гавҳархоним Ватан тарихи ва миллий қадриятларга муҳаббатини, ўтмиш ҳақида ўқиганлари,билганлари ва эшитганларини, тасаввурлари ҳамда ички кечинмаларини рақсларда ифодалаш орқали томошабинни тафаккурга, ҳаёт зиддиятлари моҳиятини англашга ундайди.

Хоразм рақслари азалдан сержило ва мафтункор, унинг тилсим тўла фалсафаси мураккаб, бир-бирини такрорламайдиган жўшқин ҳаракатлари томошабинни ўзига сеҳрлайди. Либос ҳамда безакларидаги ёрқин ранглар ва рангин нақшларнинг ўзи ҳам гўёки рақс тушаётганга ўхшайди: ниҳоятда жозибали. Рақслар ўзида ижодкор қалбидаги яширин интилишни,романтик ҳиссиётлар ва ҳаётсеварликни мужассам этгани туфайли инсон қалбини ром қилади. Ҳақиқий рақсда абадий нафосат суратлари жо бўлади. Унинг ҳаракатларида ўзига хос яширин тимсоллар, ишоралар ва рамзлар мавжуд. Г.Матёқубованинг тарихий мавзудаги рақслари кучли маъно ва моҳиятга эга бўлиб, уларда яшаш ва яратиш ишқи, дунёни орзуларда кўраётган ҳаётсевар инсон қиёфаси бўй кўрсатади. “Уйқудаги гўзал” (“Анахита”) туркумини кўрган томошабин, рақс-ҳиссиётлар ва кечинмалар, нозик ишоралар санъати эканлигига яна бир карра ишонч ҳосил қилади.

[194] Матёқубова Г., Эшжонова Ш. Лазги Урганч., 2017., 24-б.

Чунки, илдизлари “Авесто”га бориб туташувчи миллий рақс ҳам маданий-маънавий меросимизнинг ажралмас қисмидир. Миллий рақсларнинг тараққиётида улар мансуб халқнинг тарихий, ижтимоий-сиёсий ва жуғрофий шароитлари муҳим роль ўйнайди. Асарда энг ёрқин бўёқларда “Авесто” даврининг тарихий-эстетик манзараси чизилганлиги, Анахита тимсолида аёл қалбининг нозик кечинмалари, олам ва одам муносабатларидаги сирлар, тилсимлар, руҳиятидаги изтироблар мужассам бўлганлиги учун ҳам Гавҳархонимнинг “Анахита” туркуми халқаро ЮНЕСКО ташкилотининг кўплаб тадбирларида ижро этилди, хорижлик санъатшунос-мутахассисларнинг эътиборига тушди, ҳамиша энг совринли ўринларни эгаллади, истеъдодли, гўзал раққоса Дилноза Мавлонова ижодининг гултожига айланди.

Тарихий мавзудаги рақслар муайян шароитда юзага келган ва инсон руҳиятининг, ҳаётининг турли ҳолатларини ўзида акс эттиради ва санъат асарларининг энг таъсирчан воситаси ҳисобланади. Айнан шу хусусиятлари билан одамларни ўзига тортади. Ўзбекистон халқ артисти, этнограф ва санъатшунос, бетакрор истеъдод соҳибаси, моҳир балетмейстер Гавҳархоним Матёқубова яратган ҳар бир рақс узоқ изланишлар ва машаққатли меҳнат маҳсули бўлганлиги учун чинакам кашфиёт даражасига кўтарилади, уларда ўзига хос образлилик, ўтмиш воқелиги, драматизм, рақс техникаси, мафтункор гўзаллик ва сеҳр бор. Зеро, одамларни ҳайратга солиш ҳам улкан санъат.

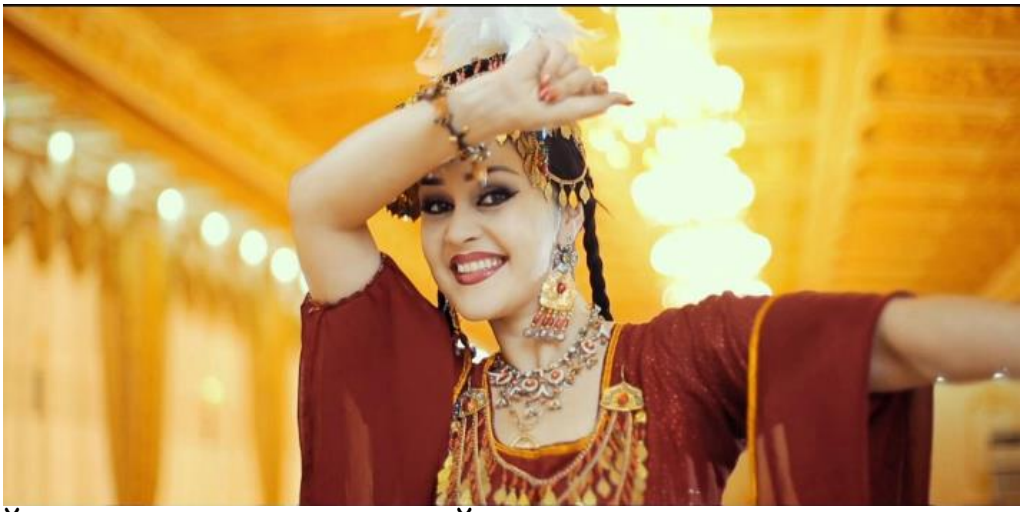

Ўзбекистон халқ артисти, Ўзбекистон давлат хореография академияси профессори Гавҳархоним Матёқубованинг тарихий мавзудаги рақслари – узоқ ўтмишимиз, бебаҳо маданиятимизнинг бой қадимий анъаналари ҳақидаги қимматли маълумотлар хазинаси бўлиб, ёшларнинг маънавий савиясини ва бадиий дидини ўткирлаштиради, улар онгу шуурида миллий ғурур ва ижодкорликни шакллантиради ҳамда хорижлик санъатшунос-тадқиқотчиларнинг миллий рақс санъатимизга қизиқишларини кучайтиради.

Учинчи Ренессанс пойдеворини яратаётган Янги Ўзбекистонда бой халқимизнинг тарихий анъаналарини, миллий - маънавий қадриятларини мукаммал ўрганиш ва тадқиқ қилиш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Янги Ўзбекистон бунёдкорларини улғайтиришда маданият, санъат ва адабиётнинг, хусусан, Ўзбекистон халқ артисти, Ўзбекистон давлат хореография академияси профессори Гавҳархоним Матёқубова каби устоз санъаткорлар яратаётган тарихий мавзудаги рангин ва жозибали, соф миллий рақсларнинг ўрни ва аҳамияти беқиёсдир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. ЎзР Президентининг “Миллий рақс санъатини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори**.** ЎзА, 2020, 4 февраль.
2. Конрад Н.И. Запад и Восток. М., изд.Главная редакция восточной литературы. 1972.
3. Матёқубова Г. Тохтасимов Ш. Ҳамроева Ҳ. Хоразм “Лазги” рақси: тарихи ва тавсифи. Т.: 2022.
4. Воробьева М.Г. «Хорезмские терракоты” М.,1981.
5. Рапопорт Ю. “Некоторые итоги изучения дворца на городище”. М.,1972.
6. История Хорезма. Сборник. Т.: “Фан”, 1976.

МАЗМҰНЫ/МУНДАРИЖА/СОДЕРЖАНИЕ
1-ТОМ

1.	М.Әзілханов	ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ АССАМБЛЕЯСЫ ТӨРАҒАСЫНЫҢ ОРЫНБАСАРЫНЫҢ ҚҰТТЫҚТАУ СӨЗІ	6
2.	К. Байболов	ЖҰМАБЕК ТӘШЕНЕВ АТЫНДАҒЫ УНИВЕРСИТЕТ РЕКТОРЫНЫҢ ҚҰТТЫҚТАУ СӨЗІ	10
3.	С. П.Ниязходжаев	ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ТӨТЕНШЕ ЖӘНЕ ӨКІЛЕТТІ ЕЛШІСІНІҢ ҚҰТТЫҚТАУ СӨЗІ	14
4.	И.Ҳошимжонов	ҚР ЎЭМБ «ДЎСТЛИК» ҲАМЖАМИЯТ РАИСИ ТАБРИГИ	16
5.	М. М. Ҳожиматов	ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР МИРЗОНИНГ МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ ҚАРАШЛАРИ	18
6.	Б.Есенғалиев	ЗАХИРИДДИН МҰХАММЕД БАБЫР МЕН МҰХАММЕД ХАЙДАР ДУЛАТИ	22
7.	Мухаммад Али	ӨЗБЕКСТАН ХАЛЫҚ АҚЫНЫ	24
8.	Л.У.Абенова	АТ ЖАЛЫНДАҒЫ ӨРКЕНИЕТ» ЖӘНЕ БАБЫР ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ	30
9.	Шуҳрат Тохтасимов	“БОБУРНОМА”ДА ЛЎЛИЛАР РАҚСИ ВА УНИНГ ЎЗИГА ХОС ЭТНОГРАФИК ХУСУСИЯТЛАРИ	36
10.	Ҳ. Ҳамроева	“БОБУРНОМА”ДА РАҚС САНЪАТИ ТАЛҚИНИ	39
11.	Н.Ш.Алметов	ПЕДАГОГИК БОБУРШУНОСЛИК: МЕТОДОЛОГИК ЁНДАШУВЛАР	43
12.	Ҳ. Ҳамроева, Ш. Наралиева	АДАБИЁТ ДАРСИДА “БОБУРНОМА” ВА “ЮЗ ОҲ, ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР...” ДОСТОНИНИНГ ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ (ҚОЗОҒИСТОНДА ТАЪЛИМ ЎЗБЕК ТИЛИДА ОЛИБ БОРИЛАДИГАН УМУМТАЪЛИМ МАКТАБЛАРИНИНГ 9 - СИНФ “ЎЗБЕК АДАБИЁТИ” ДАРСЛИГИ МИСОЛИДА)	47
13.	Б.Б.Файзуллоев	АДАБИЙ ТАЪЛИМДА З.М. БОБУРНИНГ НАЗАРИЙ ҚАРАШЛАРИНИ ЎРГАНИШ	55
14.	М.Гапуров	ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР АСАРЛАРИДА МУСИҚИЙ ТЕРМИНЛАР	61
15.	Ж.Ғаниев	БУЮК ШОҲ ВА ШОИР ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУРНИНГ ДАВЛАТЧИЛИК СИЁСАТИДА БАҒРИКЕНГЛИК ТАМОЙИЛИ	64
16.	Ш.Арзимбетова Ш.Наралиева	ЎҚУВЧИЛАР НУТҚИЙ КЎНИКМАЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА БАДИИЙ МАТННИНГ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ (Заҳириддин Муҳаммад Бобур рубоийлари мисолида)	67
17.	Ш.Искандарова М. Амонов	ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК ТИЛИДА ИСТЕЪМОЛДАН ЧИҚҚАН “БОБУРНОМА”ДАГИ ИЗОФИЙ БИРИКМАЛАР	71
18.	Саидов Ё. С.	БОБУРНИНГ ЁЗУВ ТАРАҚҚИЁТИДАГИ ЎРНИ	74
19.	Улуқов Н. М.	БОБУРНИНГ МАЪНАВИЙ ЖАСОРАТИ	79
20.	У.Журакулов	“БОБУРНОМА”ДА МУАЛЛИФ ПСИХОБИОГРАФИЯСИ	83

21.	М.М. Сулаймонов, М. Исмоналиева, Г.Холдорова	“БОБУРНОМА”ДА КУРАШ ВА ЖИСМОНИЙ ЕТУКЛИК ҲАҚИДА	88
22.	Doç. Dr. Mehmet	BÂBÜR DÎVÂNI’NDAKI SOYUT ADLAR ÖZEREN	92
23.	А.Насиров	ШАРҚ ВА ҒАРБ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИДА БОБУР ИЖОДИНИНГ ЎРНИ	96
24.	Д. Юлдашева Ш. Наралиева	БОБУР ҒАЗАЛЛАРИДА МЕТАФОРАЛАР	101
25.	М. Мамажонов	ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР ИЛМИЙ - АДАБИЙ МЕРОСИНИНГ МАЪНАВИЙ - МАЪРИФИЙ АҲАМИЯТИ	104
26.	Убайдуллаев А. А.	ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР АСАРЛАРИНИНГ ЛИНГВИСТИК ТАҲЛИЛИ	114
27.	С.Ганиев. М. Қосимова	МИНҲОЖИДДИН МИРЗО ИЖОДИДА БОБУР ВА АНДИЖОН КУЛЬТИНИНГ БАДИИЙ ТАЛҚИНЛАРИ	108
28.	С.Ганиев	“БОБУРНОМА”ДА ҲИНДИСТОН ТАЛҚИНИ	111
29.	N. Quldashev S.Ahmadjonova	BOBUR ASARLARI TILI	115
30.	С.Ж.Рысбаева М. М.Жақсылықова	ТАРИХИ ТҰЛҒАЛАРДЫ ЗЕРТТЕУ: ТҰЛҒА ФЕНОМЕНІ БАБЫР БЕЙНЕСІНДЕ	118
31.	В.Сабирова Г.Эрназарова Т.Торошов С. Шарипова	ДВЕ ВЕЧНЫЕ ЦЕННОСТИ З. М. БАБУРА В ДРЕВНЕМ ГОРОДЕ ОШ: МАНЯЩАЯ К СЕБЕ ГОРА СУЛЕЙМАН-ТОО И БОЖЕСТВЕННАЯ РЕКА АК-БУУРА	123
32.	Бекимметов У. Абдалов У	БОБУР ВА АБУЛҒОЗИ: ЎХШАШ ТАҚДИРЛАР	127

II ШЎЪБА

33.	М. М. Ҳожиматов	XX АСР ЎЗБЕК ШЕЪРИЯТИДА МИЛЛИЙ ЎЗЛИК ВА ОНА ТИЛИНИНГ БАДИИЙ ТАЛҚИНИ	131
34.	R. Sayfullaeva	ILLUMINATION OF NATION'S SPIRITUALITY ISSUES IN THE WORKS OF MAHMUDKHOJA BEHBUDI AND ABDULLAH AVLONI	137
35.	Р. Сайфуллаева М. Шукурова	“АЁЛ” КОНЦЕПТИНИНГ БАДИИЙ НУТҚДА ВОҚЕЛАНИШИ	141
36.	Ш.М.Искандарова, Д.Ш.Рахматуллаева	ЎЗБЕК ТИЛИДАГИ “ИЛМ-МАЪРИФАТ” СЕМАЛИ ЛУҒАВИЙ БИРЛИКЛАРНИНГ УСЛУБИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ	145
37.	А. Алимбеков	АМЕРИКАЛИК ШОИР ИЖОДИДА АМИР ТЕМУР ОБРАЗИ	148
38.	Б. Абдиримов	МЎҒУЛЛАР ТОМОНИДАН ТУРКИСТОНДАН АСИР ҚИЛИБ ОЛИБ КЕТИЛГАНЛАР ТАҚДИРИ ХУСУСИДА АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР	153
39.	Р. Шарипов	МАДАНИЯТЛАРАРО ИНТЕРАЦИЯ: ТАРЖИМА САНЪАТИ ВА ТАЖРИБА	160
40.	M. Saparniyazova D. Lutfullayeva Sh. Naraliyeva	ЭРГОНИМЛАРНИНГ СТРУКТУР- СЕМАНТИК ХУСУСИЯТЛАРИ	163
41.	Ҳ.Ҳамроева Ш. Наралиева	СИРОЖИДДИН РАУФНИНГ “НИЛИЙ НАҚШЛАР”И	171

42.	Л.Абенова	ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ЭПОСТЫҚ ЖАНРДЫҢ ТУУ ТАРИХЫ	175
43.	Қ. Пардаев Ш. Наралиева	МУҲАММАД АМИНХЎЖА МУҚИМИЙ “САЁҲАТНОМА” АСАРИ МАТН ТАРИХИ	179
44.	Д.А.Ганиева	СИНКРЕТИЗМ ВА УНИНГ ТУРЛАРИ	185
45.	N. O‘rinova	TYUTORLIK FAOLIYATINING XORIJ OLIY TA’LIMIDAGI ASOSIY FUNKSIYALARI	188
46.	Т. Аъзам Бутунбоева С. Исматова	АЪЗАМ ЎКТАМ ШЕЪРИЯТИНИНГ БАДИИЙ ЖОЗИБАСИ	192
47.	Ш. Наралиева К. Мавлонова	ОНА ТИЛИ ДАРСЛАРИДА ИНТЕГРАТИВ ЁНДАШУВ	195
48.	Ш.Ганиева	ФРАЗЕОЛОГИК БИРЛИКЛАРДА ШАРТЛИЛИК МУНОСАБАТИ ҲАҚИДА	199
49.	M.Xamidov	“QAYG‘U GULI”NING BADIIY XUSUSIYATLARI	202
50.	Д.Тошниёзова	АНВАР ОБИДЖОН ИЖОДИДА МИЛЛИЙ ЎЗЛИК ТУЙҒУСИ	205
51.	Р. Мамбетова Ш. Тошмирзаева	ЎЗБЕК ТИЛИ ДАРСЛАРИДА ОҒЗАКИ ВА ЁЗМА НУТҚНИ ЎСТИРИШ ОМИЛЛАРИ	209
52.	Г. Муҳамеджонова	ЎЗБЕК ТИЛИ ДАРСЛАРИДА ТАЛАБАЛАР НУТҚИНИ ЎСТИРИШ ОМИЛЛАРИ	211
53.	Ш. Умарова	ШАҲОДАТ ИСАХОНОВАНИНГ “НОДИРАИ ДАВРОН” РОМАНИДА ТАРИХИЙЛИК ВА БАДИИЙ ТАЛҚИН	213
54.	Ж.Н.Ботабаева Р. Асылбаева	РАСКРЫТИЕ ВНУТРЕННЕГО МИРА ГЕРОЕВ В РОМАНАХ Ф. М. ДОСТОЕВСКОГО «ПОДРОСТОК» И «БОЛЬШИЕ НАДЕЖДЫ» Ч. ДИККЕНСА	217
55.	Ю.Ҳамроева Ҳ.Ҳамроева	ОНА ТИЛИ ДАРСЛАРИДА АХБОРОТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ УСУЛЛАРИ	220
56.	A. Allayarov	THE SIMILARITY OF POETRY OF AZAM UKTAM AND SEAMUS HEANEY	223
57.	М.М.Исламова З.Е.Собирова	USE OF INTERNET RESOURCES IN THE PROCESS OF TEACHING ENGLISH LANGUAGE	227
58.	К. Мамадиёрова	ПОЭТОНИМНИНГ БАДИИЙ МАТНДАГИ ТАЛҚИНИ	232
59.	С. Айтжанова	ҚАЗІРГІ АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ ИНТЕНСИФИКАЦИЯНЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ ЖӘНЕ ПРАГМАТИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ	235
60.	Р.М.Абдугаппарова Э.Е.Маханова Г.М.Кемелова	ПОДГОТОВКА КОМПЕТЕНТНОГО СПЕЦИАЛИСТА НА ЗАНЯТИЯХ РУССКОГО ЯЗЫКА В НАЦИОНАЛЬНОЙ АУДИТОРИИ	239
61.	С. Исматова	НОДИР ЖОНУЗОҚ ШЕЪРИЯТИДА ИЖТИМОИЙ-ФАЛСАФИЙ РУҲ ТАЛҚИНИ	242
62.	А.Байболова М. Садық	ЫБЫРАЙ АЛТЫНСАРИН ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДА АЛҒАШ МЕКТЕП АШҚАН АҒАРТУШЫ , ҰСТАЗ	245
63.	А.Байболова С.Ақжолова	БАЛАЛАР ӘДЕБИЕТІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАР	249
64.	С. Исомиддинова, Р. Карамова	ТИМСОЛЛАРДА ОРИФОНА СЎЗНИНГ СУРАТИ ВА СИЙРАТИ	253
65.	С. Исматова, Ф. Давронова	БОТИР ЭРГАШЕВ ШЕЪРИЯТИДА ЮРТ ТАСВИРИНИНГ ИНЪИКОСИ	255

66.	З. Мирғиёсова, Д. Файзуллаева, Д. Эрджанова	ТАНИҚЛИ АДИБ МАМАТҚУЛ ҲАЗРАТҚУЛОВНИНГ “ЧЎЛИ ИРОҚ” ҲИКОЯСИДА РУҲИЯТ ТАСВИРИ	258
67.	Н. Пўлатова, С. Исомиддинова	САЛИМ АШУРНИНГ СЎЗ ҚЎЛЛАШ МАҲОРАТИ	262
68.	Р. Ҳожиев, Ш. Қодиров	ҒАЙРАТ МАЖИД ПУБЛИЦИСТИКАСИНИНГ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ	265
69.	З. Ўроқов М. Исфандиёрова	БАҲОДИР ҚОБУЛ АСАРЛАРИДА МИЛЛИЙ ЎЗЛИК ТАЛҚИНИ	270
70.	А. Хосилова, Н. Юнусхўжаева, Д. Абдурашидова	ФАРОҒАТ ХУДОЙҚУЛОВАНИНГ “ҚОЯТОШИМ” КИТОБИДА “СЎЗ” ЛЕКСЕМАСИ	275
71.	С. Жамолова	ЎЗБЕКИСТОН – ХАЛҚ ШОИРИ ЭРКИН ВОҲИДОВ - БУЮК СЎЗ САНЪАТКОРИ	
		III ШЎЪБА	
72.	Г. Матёқубова	ХОРАЗМ “НОРИМ - НОРИМ” РАҚСИНИНГ БАДИИЙ - ЭСТЕТИК ХУСУСИЯТЛАРИ	279
73.	М. Ғапуров	ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚ ҲОФИЗИ ШЕРАЛИ ЖЎРАЕВ МУСИҚИЙ МАДАНИЯТ ҲАҚИДА (“Бола дунёни тебратар” асари мисолида)	282
74.	Ф. Икрамходжаев П.Ташкенбаев Н. Алимжанова	ЎЗБЕК БОЛАЛАР ФОЛЬКЛОР РАҚСЛАРИДА МУСИҚАНИНГ ЎРНИ	286
75.	Т. Аъзам Бутунбоева	ХОРАЗМ БОЛАЛАР ФОЛЬКЛОР РАҚСЛАРИНИНГ ЛИНГВОДИДАКТИК ХУСУСИЯТЛАРИ	289
76.	Ш. Умаров	БОЛАЛАР ФОЛЬКЛОР АСАРЛАРИДА РАҚС ВА МУСИҚА САНЪАТИНИНГ УЙҒУНЛИГИ	292
77.	Д. Мадиев Ҳ. Ҳамроева С. Ҳайдарова	“ДУПАЛА - ДУП” ҚАШҚАДАРЁ БОЛАЛАР ФОЛЬКЛОР РАҚСИНИНГ СОЦИОЛИНГВИСТИК ХУСУСИЯТЛАРИ	295
78.	З. Ўроқов, Ф.Давронова, Н. Пўлатова	САМАРҚАНД “БЕШ ҚАРСАК” БОЛАЛАР ФОЛЬКЛОР ЖАМОАСИ РАҚСЛАРИНИНГ ЭТНОГРАФИК ХУСУСИЯТЛАРИ	299
79.	Ш. Камолиддинова, С. Бобожонова М. Якубжонова	ЁШ АВЛОД КАМОЛОТИДА РАҚС САНЪАТИНИНГ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ	304
80.	Р. Ҳожиев, З. Мирғиёсова	“АФРОСИЁБ ГУЛЛАРИ” РАҚСИНИНГ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ	306
81.	Ш. Умарова	“ХОРАЗМ ЛАЗГИ РАҚСИ”: ТАРИХИ ВА ЭТНОГРАФИК ХУСУСИЯТЛАРИ	311
82.	Ш. Қодиров, Ж. Мирсолиев	“ДИЛХИРОЖ” РАҚСИ	314
83.	С. Исматова	“КАШТА” БОЛАЛАР ФОЛЬКЛОР РАҚС КОМПОЗИЦИЯСИ: ҚАДРИЯТ ВА БАДИИЯТ	317
84.	Дилноза Мавлонова, Дилноза Ортиқова Рисолат Сапаева	ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚ АРТИСТИ ГАВҲАРХОНИМ МАТЁҚУБОВА САҲНАЛАШТИРГАН ТАРИХИЙ РАҚСЛАР	321